

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ХМЕЛЬНИЧЧИНА
В РОЗЦВІТІ
(1648—1650)

Історії України-Руси
тому VIII частина III

ВИДАННЕ ДРУГЕ.

1922

Київ-Відень

Вступне слово.

Останніми часами так багато писали про Хмельниччину, так часто посилались на неї, на potwierдження своїх поглядів, теорій, провіщувань, обвинувачувань, так часто прикладались її події та ситуації до нинішніх, що не тільки спеціалістові, а й просто інтелегентній людині варто зазнайомитись з науковим станом речі: з тим що ми дійсно знаємо про тодішні події та ситуації. І се спонукає мене передрукувати сю мою книгу, котрої — не знаю, чи не єдиний примірник маю в руках. Вона представляє в можливо повнім віді і можливо об'єктивнім освітленню період найвищої сили і розквіту великого українського руху, після блискучих, цілком несподіваних тріумфів жовтоводських та корсунських, коли Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання несподівано досягнутих здобутків і поволі дійшли до тих високолетних нлянів соборної, незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення, які нераз так чарують нас з далекої перспективи. Для можливого вяснення сих вікопомних хвиль перевів я детальну критику всього раніше звісного матеріалу і притяг також багато нового, передтим незвісного, що кидає зовсім нове світло на деякі важні моменти в розвою сих подій — скажім на зборівське замирення й його умови. Тому, не вважаючи на свій суто науковий характер, ся книга, кажу я, мабуть з користю й інтересом буде прочитана кожним, хто цікавиться ся нашим минулим — і нашим сучасним.

Вона становить третю (остатню) частину VIII тому моєї „Історії України-Руси“, присвяченого другій чвертині XVII віку (1626—1650) — великої, переломової епохи в житю нашого народу. Перша частина, написана в 1909—1911 р., була мною випущена на початку 1913 р. окремо, тому що я не міг в тій хвилі докінчити цілого тому. Вона обіймала події від куруківської війни 1625 р. до упадку великого повстання 1637—1638 р. та приборкання козащини новою ординацією. Була випущена в більшім числі примірників; ся книга розійшла ся ще перед війною і доволі звісна. Роботу ж мою над другою половиною сього тому перервала війна, — на початку останнього розділу отсеї книги. Арештований і всаджений до в'язниці, а потім за-

сланий до глухого Сімбірська, я не мав змоги докінчити сеї праці, і щоб вона не пропала, випустив в 1915 р. другу частину, яка обіймала огляд десятиліття перед Хмельниччиною (між иньшим цілого великого українського розселення в Слобідщині, що особливо сильно розвинуло ся в тім часі), та початки повстання — кінчаючи битвою під Корсунем. Книга ся була видрукована тільки в числі 500 примірників і стала тепер уже великою рідкістю. Потім, коли мене переведено на жите до Москви, на осінь 1916 р., — стало для мене можливим довести роботу до межі, котру я поставив для VIII тому: до того моменту, коли вияснилась безвиглядність зборівського компромісу й перспектива нового і безповоротного відірвання від Польщі стала неминучою (вєвна 1651 р.). Не вважаючи на дуже трудні обставини мого засланського житя, я за зиму 1916/1917 р. довів до кінця сю працю й почав її друкувати в Москві — саме коли почалась революція й покликала мене до Київа. Книга друкувалась потім цілий рік, і незадовго перед зірванням зносин між Україною й Московщиною пішли її останні коректи. Потім я довго не мав про неї вістей, і тільки підчас мирових переговорів, літом 1918 р., через імпровізованих поштарів, які возили пошту з Київа до Москви і назад, я передав наказ друкарні випустити книгу — і дістав разом з рахунком оден примірник з друкарською розцінкою. Не знаю, чи випустила друкарня книгу до книгарень: не бачив і не чув я ніде її слїду, і передрукову ю тепер з того єдиного примірника, який тоді отримав. Не роблю в нїй змін, щоб не вносити до викладу ніякої „полїтики“, навіяної подїями останнїх лїт. Нехай буде такою, якою пісалась тоді, коли Українцїв ще не ділила нинїшня політика.

1/ХІІ. 1921.

Проби компромісу (літо 1648).

Безкороліве. Проба порозуміння. Хмельницький під Білою Церквою. Поворот до Чигирина. Постанови конвокації. Народне повстання за Дніпром, в Клівщині, Браสลівщині і на Волини. Кривонос і Вишневецький. Липневий марш Хмельницького. Константинів і Бар. Фіаско комісії.

Паніка, що охопила польську шляхту під першим вражінням корсунської катастрофи і народнього повстання на Україні, була тим більша, що разом з вістями про такий страшний, небувалий погром гетьманів розходила ся по Україні вість про несподівану смерть короля. Він умер 20 мая н. с., кілька день перед корсунським погромом в глухім містечку на Білій Русі, так що відомість про його смерть розходила ся з деяким опізненням і ширила ся по Україні разом з вістями про погибель польського війська.

В рішучий момент українського повстання Польща зітала ся без війська, без гетьманів і всього воєнного штабу, без короля і правительства — бо по польській конституції компетенції міністрів вигасали разом з смертю короля, і їх місце мала заступити тимчасова організація безкоролівя, котру треба було доперва наладити. Як пильно не обмежувала польська шляхта протягом цілого столітя права, впливи і компетенції короля, все-таки його особа значила дуже багато, а особливо така сильна в кождім разі індивідуальність, такий популярний і неборний в своїх чарах державець, як король Володислав. Спеціально звісна була його незвичайна популярність в козацьких і взагалі українських кругах, теплі симпатії серед них і привязанне до нього; на се можна було багато рахувати, і справді все се могло багато допомогти в сім небезпечнім моменті. Але властитель усіх сих чар відійшов, і нікому було промовити з тою самопевністю, якою так часто володіють прирощенні династи, і до сих збунтованих українських мас, до грізних козацьких військ, і до самої польської шляхти, взиваючи її до оборони, до відпору, до віри в себе і свої сили.

Короля' не стало, і його місце, по польській конституції, мав заступити серед таких нечувано грізних обставин — церковник. прімас польської церкви. гнзненський арцибіскуп, сімдесятлітній

старець, взагалі нічим не визначний, а тепер ще до того зломаний хоробою, що тримала його в ліжку в момент смерті короля. Канцлер Осолінський, в дорозі до короля, на границі в. кн. Литовського довідавши ся про його смерть, поспішив сповістити прімаса, але той з причини хориби не міг приїхати до столиці. Прийнялось їхати до його резиденції, і тут спільною радою були пороблені перші розпорядження. Скликано на день 25 червня н. с. повітові соймики, що мали вислати депутатів на конвокаційний сойм, призначений на день 16 липня. Тим часом для оборони річи-посполитої від грізного повстання рішено було рушити королівську гвардію і артилерію, а Потоцького уповажнити на вербовання нових континієнтів (про погром війська ще не знали¹⁾). Шляхту візвано приготовити ся до загального походу. Повітам на соймках поручено зібрати гроші на оборону, або наняти військо і вислати його на театр війни.

Фактичний провід справами перейшов до канцлера Осолінського, хоч його міністерські функції формально вигасли. Амбітний, енергійний, він свідомий був хисткого становища серед нечисленних ворогів, які завидували його кар'єрі, впливам, багатству, і використовував тепер всі засоби власти, щоб можливо зміцнити свою позицію. Та се, розумієть ся, відчувало ся його неприятелими, і розпорядження тимчасового правительства, котрого душею був Осолінський, оцінювали ся крізь призму його особистих плянів і амбіцій, викликали підозріння й інсинуації у неприхильників, і се збільшало розстрій і почуте безрадности серед шляхти.

Потім, як прийшли відомости про корсунський погром, вважали неможливим чекати до соймиків. Визначено пів-офіціальні зїзди по провінції; до Варшави Осолінський зібрав на раду сенаторів і різних нотаблів, на яких покладав ся. Місцеві зїзди виявили велику жертвенність і енергію в ухвалах, признали великі кредити на наєм війська: по підрахунку дослідників, якби зреалізувати всі сї постанови і ухвали, якби стягнути всі панські континієнти, річ-посполита розпоряджала б 70 тисячами війська²⁾. Такі перспективи дуже підняли настрої шляхти. Але з тим більшим невдоволенням приймала вона рішення і розпорядження самозванного правительства Осолінського.

¹⁾ Дня 2 н. ст. червня з Ловіча Осолінський уповаживо Потоцького на supplement, з огляду на небезпечну ситуацію (lubo przez ten czas nie miałem żadnego pisania od wtmpr.), без огляду на можливість нарікань з боку шляхти. З червня, з Варшави, наслідком вістей від Потоцького про бунт Дніпрової експедиції (мб. реляції Гродзїцького), а потім приватної звістки про катастрофу жовтоводську, повідомляє він Потоцького про висилку гвардії, і того самого дня дає наказ начальникови львівського артилерійського парку видати дванадцять гармат начальникови гвардії Осінському. Рукоп. Осолінських 231 л. 155, 156, 157.

²⁾ Kubala Jerzy Ossoliński s. 163.

Зібраний ним зїзд нотаблів 9 червня н. ст. проєктував скорочення процедури вибору короля — щоб соймики дозволили перевести вибір на соймі конвокаційнім; накликав шляхту висилати гроші і повітове військо, а тимчасовими провідниками воєнних сил, в заступство гетьманам, визначив Домініка Острозького-Заславського, воєводу сендомирського, Миколая Остророга, підчашого коронного, і Олександра Конецпольського, хорунжого коронного¹⁾. Все се викликало сильне і місцями — дуже різке невдоволення. Шляхта не хотїла пристати на скорочення елекційної процедури, різко критикувала вибір воєнних вождів, прибраних собі під мисль Осолінським, і протестувала против такої самозваної інституції як варшавський зїзд нотаблів: сенаторів і різної припадкової публіки. Кінець кінцем ініціатива повзята Осолінським в порядкованню справ викликала тільки ще більшу анархію і дезорганізацію, яка з повною очевидністю виявила ся вже на соймиках перед-конвокаційних.

Не дуже вдатні були і дипломатичні ходи, пороблені Осолінським на перші вісти про побіди Хмельницького. Заскочений несподіваними подїями, він пустив в рух всі пружини своєї дипломатії, але власне може для того, що пущені вони були всі на-раз, без певного ясного плану, їх рухи помішались і не дали ніякого позитивного результату.

Першим ділом Осолінського було постарати ся розвести Татар з козаками. Не звернув ся він одначе з тим до хана безпосередно. Правдоподібно, в душі замірів покійного короля він ще сподївав ся використати татарський виступ як причину війни против Криму, з тим щоб потягнути з собою на Кримців і козаків з Хмельницьким. Натомість постарав ся використати миролюбиві настрої турецьких політиків, щоб через Порту натиснути на хана, аби покинув козаків. З другого боку з недавнього союзного трактату з Москвою задумав скористати, щоб напустити на Крим московське військо. До турецького правительства він уже перед тим поручив удати ся Потоцькому, а тепер на вість про жовтоводський погром поспішив з безпосередніми представленнями візирови, домагаючи ся, аби ханови зараз наказано вертати ся до дому, покинувши забрану здобич²⁾. З московським правительством попросив вїйти в переговори Кисїля, признаного спеціалїста в московських справах. Поручив йому пригадати недавню умову і нахилити „московських вождів“, аби ударили на Крим, ко-

¹⁾ Supplementum ad historica Russiae mon. c. 176.

²⁾ У Шайнохи Два lata дод. 3.

ристаючи з того, що сили татарські рушили на Польщу, і Крим стоїть пустий¹⁾). Заразом — поручав Кисілеви вийти в переговори з самим Хмельницьким „так через духовенство своє, як і сам через себе“, аби того „bezecnego Chmielnickiego“ привести до того, щоб він розірвав свій союз з поганями і не бушував так против вітчизни і крові християнської, а за те обіцяти йому пробачення його вчинку.

Кисіль на се придавав ся справді добре, не тільки з огляду на знання справ московських і козацьких — як автор останнього союзного трактату з Москвою і довголітній комісар в козацьких справах, а як і однодумець канцлера що до його плянів і маневрів. На вість про жовтоводський погром він розвиває в листі до короля (не знаючи ще про смерть його) подібні ж пляни, що й Осолінський. Ставить ділему — або приложити всі старання, щоб відтягнути Татар від козаків; або — як він каже — „проковтнути як найскорше, хочби і з гірким жалем, те що спіткало нас з боку козаків, погодити козаків як небудь, якимсь розумним трактатом, і викинути їх на море, — щоб тим способом залагодити внутрішню війну“²⁾). Але судячи з того, як старанно розвиває він власне сю другу половину, ледви згадавши, для повноти, про першу, — не можна мати сумніву, що в дійсности всі його симпатії лежали по стороні другого пляну. Сам будиши завсїди прихильником порозуміння з козаками, Кисіль до того, очевидно, сподївав ся попасти сею радою в тон королеви, знаючи його старі пляни турецької війни, і не залишає піднести їх спасенність. Та слідом він довідає ся про смерть короля, і ті ж самі пляни розвинув тоді перед прїмасом, як головою тимчасового правительства³⁾. Коли ж потім з листу Осолінського побачив созвучного своїм плянам чоловіка у всевластїм — як тоді здавалось — канцлері, під протекторатом которого міг їх повести повним ходом, — він з усею енергією взяв ся до них.

З пограничними московськими воеводами — воеводою путивльським в першій лінії, він уже перед тим, з поручення ще покійного короля, перевів кореспонденцію, і сповіщав прїмаса про одержану втішну відповідь — що Москва тримаєть ся при союзних обовязках, цар післав уже сороктисячне військо против Татар, і воно вже стоїть недалеко Путивля. Так само ще перед порученнями Осолінського.

¹⁾ Лист у Шайнохи дод. 12 — тут згадка про попередній лист канцлера з такими ж порученнями.

²⁾ У Шайнохи дод. 5.

³⁾ Памятна книга Міхаловского с. 30 (лист з 31. У н. ст.).

порозумівши ся з кількома панами, які були в сусідстві¹⁾, він рішив ся заціпити переговорами Хмельницького, покладаючи ся на давню „конфіденцію“ з козаками і деяку, здасть ся, особисту знайомість з Хмельницьким. Порученне, одержане слідом від Осолінського, і повідомленне від прімаса, що на варшавськім зїзді йому, з огляду на його готовість трактувати з козаччиною, офіціально поручено пробувати якогось пристойного порозуміння з Хмельницьким²⁾, — тільки піддало йому новій енергії. Певний будучих успіхів і заслуг своїх перед річо-посполитою, він заклопотав ся тільки, „аби ніхто не видалав йому сеї заслуги, і щоб вона не зіставала ся без памятки його щирости для вітчизни“, себто без нагороди³⁾, — не прочуваючи, які гіркі розчаровання готувать йому ся місія . . .

Та безрадність і анархія, в яку впала Польща після корсунського погрому, могла б потішити всякого ворога річи-посполитої, якби він побачив її такою у ніг своїх, — але Хмельницький зовсім не вважав себе її ворогом і не мав чим тішити ся. Для тої програми, яку він міг мати в сій стадії своєї діяльности, вже було і так забгато. Для того щоб осягнути скасування ординації 1638 р., приверненне давніх свобод і порядків козацьких, а що найбільше — примноженне реестру козацького, — зовсім не треба було аж такого тріскучого погрому всеї польської армії, соромної неволі її найвищих вождів, цвіту шляхетських і магнатських родів, спустошення величезних просторів України татарською ордою. Удар випав занадто сильно як скок того анекдотичного їздця, який занадто сильно помолив ся патронowi, щоб поміг йому вискочити на сідло — і перескочив через коня. Занадто, справді, новиком ще був Хмельницький на арені бунту і повстання, аби міг тішити ся такими сутими успіхами, використовувати їх та снувати з них пляни для дальшої боротьби, для дальших успіхів. Залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані — такі скромні справді — уступки, і вернути ся до привычного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої — от що мусліо бути першим і найсердечнішим бажаннем всеї „статочної“ козаччини, і Хмельницького як її провідника, і він не заляшив задокументувати його як найскорше.

1) Zniósłszy się z kilku ięgomosciami, którzy tu na tej nieszczęsnej Ukrainie zostajemy, odważylem zakonnika jednego (доп. Шайнохи ч. 16, з дня 7. VI) — очевидно тоді Кисель поручення від Осолінського ще не мав.

2) Віймок з сього листу у Кубалі J. Ossoliński II с. 374—375.

3) Лист з 16. VI у Михаловского с. 50.

З корсунської кватири, після погрому польського війська, маємо переданий в досить автентичній формі перший лист Хмельницького з повстання (і взагалі перший, який маємо від нього), адресований до білоцерківського підстарости Чорного, особистого знайомого Хмельницького, — дуже характеристичний для нього взагалі і для його тактики в данім моменті спеціально:

„Мосці-пане підстаросто, м. пане і брате! Памятаючи давню ласку і зичливість ясновельм. пана воеводи краківського¹⁾, мого м. пана, і тепер в погромі війська й. м. пана краківського²⁾ знайшовши багато листів п. воеводи краківського, писані всі з неохотою до якого небудь наступлення на нас, військо Запорозьке й. кор. милости пана нашого милостивого, — ми за сю приязнь його милости готові з свого боку засвідчити свою зичливість в кождім часі і оказії, і тому остерігаємо сим писаннем нашим в. м. панів. Бо маючи тепер силу війська, не можемо сказати, щоб між добрими і повдержливими людьми не було лихих і своєвільних, особливо в народі козацьким, здавна „поривчим“. Тому остерігаємо, аби люди по селах не вважали себе безпечними, а нехай би збирали ся до купи по дальших селах, або й до міст нехай громадять ся та в безпечнім місці ховають свої достатки: худобу, коней і річи (sprzęty), полишаючи тільки потрібну для війська живність — бо на їду немало буде потрібно, — а добро своє нехай ховають при собі яко мога. Радо б ми звідси і назад повернули, та одержали відомість, що там ще сила неприятелів наших на нас тягне, таких як пан краківський, і ми до них по неволі мусимо поспішати. Нехай з нами воля Найвищого пана Бога дїтє ся, а його кор. мость, пан наш милостивий, дай Боже аби довголітно над народом польським і над нами панував. Бажаю в. м. панови всякого успіху і „сукцесів“, поручаю мої служби покірні, і т. д.“³⁾.

Лист сей має багато характеристичного: і се братанне з непоказним шляхеткою, що міг бути парою тільки сотникови чигринському — і разом пишній титул „гетьмана й. кор. мил. запорозького“; трактування цілої війни як обрахунку козацького війська з ворожими

¹⁾ Любомірского — йому належало Білоцерківське староство.

²⁾ Потоцького, гетьмана і каштеляна (пана) краківського.

³⁾ Лист сей в скороченню надр. в Пам. кн. Міхаловського ч. 15. Повійша копія в теках Нарушевчя с. 72, з надписю: Kopia listu Chmielnickiego do imp. Czernego pod Białocerkwią przysłanego przez kozaka Skorochoła setnika białocerkiewskiego. Тут єсть дата і підпись, чоґо нема у Міхаловського. Але дата ся: dan pod Korsuniem we srodę mai 10, не можлива, бо писати се в Корсуні в середу Хмельницький міг тільки 17 (27) мая. Таку дату й справді має копія (скороченого типу) в збірнику бібл. Мнішків (Осолийских 3564 л. 32): na zaiutrz po wzięciu ichm. panow hetmanow koronnych u taboru zniesieniu, to jest vigesima septima maii. Так воно і з обставия виходить — пор. напр. відомости Яскудьского про марш орди.

йому маїнатами — і zarazом противставленне „нас“ народови польському, як зовсім иньшій, відмінній державній сфері. Се давало до думання над скромним листом — але не було часу задумувати ся над сим, бо слідом ішли в польські круги иньші відомости, иньші програми нового козацького руху.

Викуплений Потоцким і висланий з вістями до Польщі служебник його Яскульський подав до відома підканцлера таку розмову Потоцького з Тугай-беем з найблизших днів по погромі. Спитав ся Тугай-бей Потоцького, чи не могло б прийтти до угоди Ляхів з козаками. Потоцький в відповідь сказав, що се залежало б правдоподібно від тих умов, які козаки поставили б річи-посполитій. На се Тугай-бей виложив такі бажання козаків: насамперед аби по Білу Церкву мали своє удільне і окремішне володінне¹⁾, друге — аби вернено їм давні вільности, третє — аби до міст, замків і держав (на тій козацькій території — по Білу Церкву) ані старости ані воєводи не мали ніякого права. Коли Потоцький відрік, що се умови не можливі, Тугай-бей сказав, що як Польща тих умов не прийме, матиме великий клопіт з козаками, „бо ми їм присягли братерство на сто літ²⁾ і навзаєм пообіцяли собі ставати спільно против своїх неприятелів, — не тільки що против короля польського, але і против цїсаря турецького, которого сил не боїмо ся при теперішнім союзі“³⁾. Яскульський додавав, що поки козаки не будуть задоволені, а Татари не дістануть затриманих упоминків, вони з землі не підуть³⁾.

Сі вісти, переходячи з уст до уст, прибирали все більш сенсаційний вигляд і виростали в сучасній кореспонденції до розмірів незвичайних. Кисіль в цитованім листі до прїмаса (31 мая н. с.) пише, що Хмельницький формує нове князівство, проголошує всю Україну за здобуту шаблюю його, призначає Київ собі на столицю, і хоч усеї значнійші — духовні і світські, православні і католики — звідти повїздили, звелїв позїсталому пошїльству готовити ся на приїзд його⁴⁾; в пізнійшій записці додає ще нову поголоску: Хмельницький настановив гетьманом над військом козака Топигу (вар. Топалю), а з себе вже робить „пана“ (володаря) чи „князя“⁵⁾; „раби вже панують над нами“, плачеть ся він. Львівський кореспондент, описуючи діяльність Хмельницького в Білій Церкві, теж каже, що він титулує вже себе

1) Aby po Białocerkiew udzielne mieli i ograniczone państwo.

2) В копії тек Нарушевича (142 с. 115) помилка: двісті літ.

3) Пам. кн. Міхаловского с. 39, в рукоп. лєтерб. публ. бібл. 129 с. 104—105.

4) Пам. кн. Міхаловского с. 26—27.

5) Hetmana sobie utworzył kozaka Topika nazwanego, a sam iusz panem czy książęciem sie czyni. Цедула ся не видана, бо долучена тільки в деяких копіях: Чортор. 379 с. 8, Голіньского с. 77.

„князем Руси“¹⁾). Маршалок конвокаційного сойму в своїй промові до королевицв жалить ся, що „той непоказний козачок, остання наволоч в річи-посполитій, монархію руську задумав закладати“²⁾).

По руках ходили листи, які свідчили, що такі й їм подібні домагання підтримують ся й ширшими кругами козацькими. В однім з сучасних збірників маємо лист „Яреми Хмеленка, полковника козацького“ з дня 20 мая (хіба старого стилю) з Білої Церкви, де він остерігаючи воеводу київського перед походом орди, заразом запевняє, що козаки не мають ніяких претенсій до польських земель — окрім „своїх міст“, котрими вони володітимуть на підставі стародавніх своїх привилеїв³⁾). В однім листі читаємо звістку по горячим слідам, що козаки хочуть затримати Задніпрове й землі по правим боці по Білу Церкву, аби то було „князівство Руське“⁴⁾). Очевидно, самий побут козацького війська під Білою Церквою розумів ся, як окупація сеї території.

Але відкинувши гучні слова про удільне володінне і монархію руську, котрими вже тепер бентежила себе шляхта, хоч до реального значіння прийшли вони тільки згодом, — в тих умовах поставлених Тугай-беєм від козаків знаходимо реальний зміст зовсім ані такий страшний — ані такий дуже новий. Звісні нам давніші домагання козацькі, щоб на козацьку територію, — котрої крайню межу на заході становив полк Білоцерківський, не входило військо коронне, щоб був тут тільки присуд козацький, а власти польські щоб не мали тут місця. Отсе ж те „удільне панство“ козацьке⁵⁾).

¹⁾ Пам. кн. Міхаловського с. 34. ²⁾ *ibid.* с. 109.

³⁾ Навоку в цілоста сей интересний, досі не одмічений в науковій літературі документ: *Oznaumie w m. mmp., iz orda idzie w panstwa ie. k. mci, ktorey wstrętu y zatrzymania nie mogą dac, gdysz ich kilkadziesiąt tysięcy przebranych. Radzę w m. m. panu bydz ostrożnym y maietności swoje iako najlepiej obwarowac, y lud obwieścic, zeby się nie ubiespieczal na kozakow naszych, iako nasze miasta, ktore z dawnych wiekow nasze sostawaly. Wo my wedle praw naszych starodawnych trzymac ie będziemy. Panstw ie. k. mci y rzpety, uchoway Boże, nic a nic nie chcemy przywłaszczac, tilko wedle dawnych przywileiow od krolow s. pamieci nadanych didum pradidum naszym. To w m. mmp. obwieściwszy usługi moje unizenie oddawam. Hieremi hmielonko pułkownik woyska Zaparowskiego. — Ркп. Осолін. 231 с. 168 об. Слідус відповідь Тяшкевича, де він жалус, що козаки хопили ся за зброю, не пошукавши на законній дорозі задоволення своїх кривд, і визнає до згоди, обіцяючи вдячність річи-посполитой. Завважу, що полковник Хмеленко з вьшших джерел досі незвісний, але один з московських вистників знає гадацького полковника Хмельницького — був у нього 24—25 мая с. с., Акты Москов. гос. П ч. 345.*

⁴⁾ У Шайнохи дод. 19.

⁵⁾ В такий більш уміркованій інтерпретації маємо сей постулат в переказі козацьких умов з Варшави (дня 25 VI п. с.): *aby pewne dobra albo maietności udzielne mieli* — ркп. Горторійських 379 с. 19 (копія в теках Нарушевича с. 328). Навпаки як вірець толковання іп маіус наведу ще таку версію (Наруш. 143 с. 608): *азебы по сама Білоцеркiew wojewodow y starostow nie było, tylko chcą aby kray ich wolnym xienstwem kozackim tytułowac się mogli.*

Але перед правительством польським Хмельницький не вважавказаним виступати з такими жаданнями: вони все таки, навіть підсю хвилию, очевидно, здавалися йому занадто радикальними.

Простоявши під Білою Церквою скільки день і не дждавшися якоїсь ініціативи для переговорів з польської сторони, Хмельницький рішає сам дати початок сим переговорам — вислати посольство до короля, сього протектора козацького, з оправданнями того що сталося і найголовнішими постулятами нового *modus vivendi*.

Лист був адресований королеві; маємо його в кількох відмінних копіях¹⁾, які разом дають досить докладне поняття про його зміст:

„Найснійший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродію! Віддаємо як униженійше і покорнійше в. корол. милости вірності підданства нашого з покірними услугами нашими лицарськими! Часто ми вже наприкрjali ся в. кор. милости в незносних кривдах своїх. які діяли ся нам від п. старостів і державців українних, — але що ні від кого иншого не маємо оборони і всю надію свою кладемо на Бога і на милостиву ласку в. кор. милости, тож і тепер в тяжкім жалю і біді своїй з плачем до ніг вашої кор. милости з тим униженням прошеннем упадаємо. Кілька літ уже чинять ся нам такі незносні кривди і зневаги великі, до волі своєї, що ми вже не тільки в убогих мастках своїх, а і в самих собі не вільні стали. Хутори, луки, сіножаті, ниви, рілі, стави, млини, десятини пчільні — хоч то в мастностях королівських, — беруть шкідливо і що б тільки кому у нас козаків сподобалося — силоміць відбирають і самих нас безвинно грабують, бють, мордують, до' вязниць сажують, на смерть нас за наше добро забивають, і так ранених і скалчених товаришів силу починили. А пп. полковники наші, будучи рукодайними слугами п. старостів, не тільки що не боронять нас від таких бід і навал, але ще помагають урядам против нас. Навіть і Жиди, покладаючи ся на п. старостів, великі збитки чинять над нами, так що і в турецькій неволі певно не терплять християне такої біді, яка діється над нами, найнижшими підніжками в. кор. милости. І ми так розуміємо, що такі збитки чинили ся нам на прикрість вашій кор. милости, — бо й говорили завсїди: „Отож вам король! а поможе вам король, такі сякі сини!“ Отож, милостивий королю, пане наш, не можучи

¹⁾ Видані у Коховського I с. 42, в Памятниках с. 241 і у Міхаловського с. 44 подібна ж копія в Осолїн. 225 л. 74, відмінний текст в ркп. бібл. Чорторійських 379 с. 39, Осолїн. 3564 л. 43 і в теках Нарушевича 142 с. 207.

більше терпіти таких трудностей і невинного мордування, з тих великих бід своїх, що вже і в домах своїх усидіти ми не могли, -- покидали жінок, дітей і всю убогу свою худобу та муїли ми -- частина війська нашого — уносити голови свої куди можна, тільки з душами своїми: не де інде, як тільки на звичайні місця свої, на Запороже, звідки предки наші з давніх віків звикли короні польській і в. кор. милости вірне підданство своє і услуги віддавати. Але і тут, на Запорожу, не дали нам покою, не дбаючи на права і привилеї, які маємо від в. корол. мил.: вільности наші і нас самих на ніщо звели, маючи нас не за слуг королівських, а за власних невільників своїх. Бог нам свідком, що ми, зістаючи ся в вірнім послуху в. королівській милости, не вчинили ніякої своєволі і на ніщо лихе не заробили. Але й. м. пан краківський, — котрого не вважаємо добрим приятелем в. кор. милости, коли з його мабуть позволення діяли ся над нами такі мордерства, — і сюди на Запороже наступив з військом своїм, і Україну зруйнував, хочаби мабуть і імя наше козацьке викорінити або з землі зігнати — тільки ми себе від ласки вашої королівської поки живі відлучити¹⁾ не зхочемо. Коли він против волі і наказу вашої кор. милости на наше жите з військом великими наступив, — прийшло ся нам ужити до помочи хана кримського, що й дав нам підмогу сим разом, памятаючи, що ми їх кілька разів в таких пригодах ратували від їх неприятелів. Ну а з попусту божого при сухих дровах і сировим дістало ся. Хто тому причина, нехай Бог розсудить! Ми як перед тим були вірними підданими вашої кор. милости, так і тепер невідмінно готові на всяку услугу річипосполитій против кожного неприятеля за достоєнство вашої кор. милости нести жите своє. І Орда кримська, взявши перемирє з нами, досі, по правді, не чинить ніяких нападів на краї в. кор. милости. Тож унижено просимо, аби ваша кор. мил. показав батьківське милосерде над нами, найнижшими підніжками своїми, і той невільний гріх наш дарувати та при давніх правах і вільностях нас заховати зволпв — аби ваша кр. милость *сам святою своєю особою* і ми найнижші слуги в. кор. милости тої неволі більше не терпіли“, і т. д. Підпис: Б. Хмельницький на той час старший війська Запорозького в. кор. милости.

Лист сей мали подати королеви козацькі послі: Федір Якубович Венняк, Григорій Бут, Лукіян Мозира, Іван Петрушенко писар військовий. Ім крім того була дана інструкція, де широко описували

¹⁾ Себто дати себе вигнати з країв королівських.

ся і вичіслили ся звісні вже нам¹⁾ — звідти ж і взяті нами козацькі кривди, і ставили ся такі жадання:

заплата затриманого жолду за пять літ — аби його при комісії сповна виплачено;

так як була воля королівська, щоб при морським поході причинено було до війська козацького ще 6000, — тільки старші не дозволили, — так і тепер козаки просять, аби війська було 12 тисяч, бо з шістьма тисячами вони не годні служити річи-посполитій — треба на те більшої купи, — а за те понад 12 тисяч вони обіцяють більше ніяк не приймати;

просять за духовенство старинне грецької віри, аби не було нарушене (в вільностях своїх), і церкви святі, силоміць забрані до унії — як от в Любліні, Краснім Ставі, Сокалю і по иньших місцях, аби були полишені при давніх правах;

„про се все посли наші, упавши до милостивих ніг й. кор. мил. мають просити як ніжайше і покірнійше — аби могли зіставати ся ціло і без нарушеня при всіх вільностях наших військових від покійних королів і від його кор. милости (теперішнього) наданих і потверджених“²⁾.

Лист датований 12 н. с. червня, таку ж дату має й грамота ханська, послана разом з ним, де хан толкуючи свій похід, допевняв ся затриманих упоминків і привернення давніх вільностей козакам, грозячи инакше воювати Польщу³⁾. Тимже днем підписаний і лист до кн. Домініка Заславського, котрого Хмельницький брав ніби в посередники в своїх зносинах, просячи вставити ся перед королем і заразом грозячи, щоб не подумали „на нас ще з якоїсь сторони наступати“⁴⁾. Приватні листи вислані були также до обох канцлерів — корняго і литовського, маршалка соймового й ин.

Дата 12 червня викликає сумнів — невже Хмельницький, адресуючи і свій лист і посольство до короля три тижні по його смерті, ще не мав відомости про його кінець? Виглядає се справді неімовірно⁵⁾. Але з другої сторони — і лист і інструкція писані так, як ледви чи могли б бути уложені, коли б Хмельницький знав, що

¹⁾ Див. в ч. II с. 450 першого вид.

²⁾ Памятники с. 246, про редакції сих пунктів див. II с. 449; копія видана в Памятниках має і підпис Хмельницького під пунктами.

³⁾ У Шайхохи дод. 21. ⁴⁾ У Михаловского с. 42.

⁵⁾ Тому вже й на соймі думали, що Хмельницький тільки удавав, що не знає про смерть короля і пише на його адресу. Радивил в своїх записках (скороченій редакції) лише: *quamvis illis certo constaret de obitu regis, literae tamen ad regem directae* (рвк. лет. бібл. л. 144 об.). В новітших часах такої гадки держав ся Костомаров.

короля вже нема і його листи попадуть панам сенаторам (напр. сей натяк на мотив спільної боротьби разом з королем против магнатів, підчеркнений мною в тексті). Вже другого дня, на підставі вістей привезених післанцем Кисля, Хмельницький в приписці до нього говорить про смерть короля, так немов і вірить і не вірить їй!). Удавав він се все, чи дійсно не знаючи про смерть короля досі, не хотів уже тепер завертати з дороги послів, листи, інструкції? При сучаснім стані наших відомостей на се питання трудно відповісти рішучо.

Дата 13 н. с. червня дає нам момент завязання зносин Хмельницького з Кислем — перших зносин з представником річи-посполитої по корсунським погромі. Післанцем приїхав Петроній Ласко, ігумен монастиря в Гощі, „добрий шляхтич ritus graeci“, як його рекомендував Кисіль прімасови, повідомляючи про се посольство під днем 7 червня н. с.²⁾ Відповідно до того і лист Кисля до Хмельницького, друкований з копій з датою 12 або навіть 14 червня (приймаючи, розумієть ся, що се перший лист пересланий через Ласка, як на те він виглядає), мусів бути висланий теж не пізніше 7—8 червня. В сім листі Кисіль, трактуючи Хмельницького „ак старого приятеля“, запевняв його, що він рішучо не вірить поголоскам, які представляють Хмельницького ворогом річи-посполитої, і иньших сенаторів в тім упевняє. Він вичисляє ті моменти, які підтримують у нїм таке перекопанне. По перше, військо козацьке хоч пильнувало своєї слави і вільности, але заразом додержувало завсіди й вірности королеви і річи-посполитій. По друге — нарід руський взагалі статочний і вірний, як того доказує його відданість своїй вірі. По третє — хоч бувають кровопролитні усобиці, — от як тепер стало ся — про те вітчизна всім нам одна: в ній ми родили ся й прав своїх заживаємо, і по правді нема в світі другої держави подібної що до вільности й свободі, тому треба всім пильнувати й цілости її; „а хоч і в ній можуть бути якісь прикрости, то все таки лекше дійти свого права в державі вільній, аніж стративши її, — бо другої такої не знайти ані у християн ані у поган: всюди неволя, одна тільки корона Польська славить ся вільністю“. Покладаючи ся на такі преміси коронної лояльности, апелює Кисіль до довіря Хмельницького до нього, як до щирого оборонця прав і інте-

¹⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 49.

²⁾ Шайнока дод. 16 (Чортор. 379 с. 82, Осол. 3564 л. 28); у Міхаловского з хвб-ною датою 30 червня — с. 65.

ресів православної віри, і людини бездоганної в відносинах до козаків (адже ніде, навіть в нещаснім кровопролитю кумейським не скаляв він рук своїх козацькою кровю). Що стало ся тепер — стало ся, се був божий допуст, треба з ним помирити ся і думати про дальше. Знає він, що король не бажав сеї війни з козаками — визначена була комісія для полагаждення справи. Знає і те, що Хмельницького погнала на Запороже біда, але він против короля і річи-посполитої не починав нічого. Радить і тепер не ображати маєстату божого і річи-посполитої. Татар відправити, самому зістатись „на звичайних місцях“, вислати до річи-посполитої послів, засвідчити їй вірність свою і всього війська та вияснити, як прийшло до того нещасливого замішання. Обіцяє з свого боку всяку поміч — аби тільки Хмельницький зносив ся з ним щиро і з довірем. Заграє навіть в високу ноту: „знаєте добре, що і я щось значу в річи-посполитій — без мене ані війна не може бути ухвалена ані згода, а я перший вну-трішньої війни не бажая і оплакавши що стало ся, хочу радити про вітчизну мою і вести її до спокою“¹⁾.

Хмельницький подякувавши досить гідно за лист і память, повідомив, що він сповняє раду Кисля: сам затримав ся з дальшим походом, орду відправив, до короля посилає послів з заявою покори і підданства. Виглядає справді, наче всі ті листи з 12 червня були сповненням поради Кисля. Але — були се річи й настільки елементарні, що не треба було аж Кислевих порад для них.

По словам Ласка — так як їх переказує Кисль в реляції прімасови, — в першій стрічі з Хмельницьким він попав був „в великий огонь“, потім відбула ся грандіозна рада, в якій взяло участь 70 тисяч козаків, — в ній прочитано лист Кисля: були довгі галаси й бурі, але Хмельницький сам апелював до довіря Кислеви — „почав пригадувати мою конфіденцію, допомогли йому в тім і інші з козацької старшини“, нарешті рішили послухати ради Кисля і довірити ся йому, вислати послів (до короля), военні кроки залишити, орду стримати, — але не відправляти зовсім, тільки затримати на кочовищах в степах, і так чекати рішення (правительства), а Кисля запросити, щоб приїхав до них²⁾.

Про се все в тріумфальних тонах Кисль поспішив донести прімасови (лист його має дату 16 червня) — славив ласку божу і себе, „найменьшого хробака вітчизни“. за сей несподіваний успіх — стриманне кривавої війни, і застерігав собі вдячність вітчизни за сю за-

¹⁾ Памятники с. 225, Пам. кн. Міхаловского с. 46.

²⁾ Памятники с. 231, Пам. кн. Міхаловского с. 50.

слугу. Повідомив також Вишневецького, що за сей час уже наблизив ся до театру повстання: покладав йому на серце па заціпати повстанців, щоб не розжарити війни і не дискредитувати переговорів, котрі зберав ся вести далі з усею енергією ¹⁾. За сей час одержав він уже згадане вище півофіціальне порученне від прімаса і сенаторів трактувати з Хмельницьким, даючи йому надію на амнестію повстанцям і задоволенне їх домагань ²⁾. Завязане між Кисілем і Хмельницьким порозумінне таким чином діставало досить авторітетну санкцію тимчасового правительства — мирова тактика, навязана ними, мала своє оправданне, на вдоволенне обох сторін. Кисіль зараз же вислав тогож Ласка з новою місією до Хмельницького, що за той час з-під Білої Церкви вже відступив „на звичайні місця“ під Чигирин. Не маємо листа Кисіля, післаного сим разом, ні переповідження устних інструкцій даних о. Ласкови; що нового він міг сим разом переказати — се надію на амнестію і задоволенне домагань козацьких, подану з досить авторітетного місця, а при тім — мав передати якийсь дарунок від Кисіля Хмельницькому і дари військові; обіцяв також, що потім і сам Кисіль до них приїде. Хмельницький підтвердив йому, що орду він відправив, всяку „замішанину і шарпанину“ козакам і панським підданим заборонив і розіслав про се універсали, грозячи тяжкою карою. Зачуває, правда, про якісь військові збори під Луцьком, що можуть і козаків змусити „промишляти про голови свої“, але покладаєть ся на заходи і запевнення Кисіля, і тільки благає його, аби не звів його своїми обіцянками по тім усім — бо то б на душі його було ³⁾.

В реляції з сеї другої місії о. Петроній оповідає, що в день Петра і Павла (н. с.) була рада і на ній передав він лист і дарунки від Кисіля війську Запорозькому; козаки казали те саме що й Хмельницький у листі: вони готові у всім слухати Кисіля, просять тільки не зрадити їм, після того як вони завернули Татар — грозили навіть Орді, що будуть бити ся з нею, якби вона хотіла далі йти „в землі“. На тій же раді приймано також послів черкеських і московських.

Між козаками о. Петроній зазначає кілька течій. „Одних такий замір: якби почули про польські війська, запрясяги собі і ті своєвільні куши, і решту хлопства покликати до себе, дати знати Татарам, щоб прибували, і почати війну.

¹⁾ У Міхаловскаго с. 55.

²⁾ Так переказуєть ся зміст сього поручення в листі до Тишкевича (Шайлоха дод. 25), з докладною датою — 7 червня, і в листі прімаса з 14 червня (у Кубалі с. 374).

³⁾ Шайлоха дод. 30.

„Друга гадка — особливо у старшини: коли не буде заспокоєння, йти на Запороже з усею живністю (звезеною з міст і замків під Чигирин) і звідти трактувати з Польщею і Турками.

„Деякі говорять, що бути нам на морю сього року — або Турків воювати, або на службі турецькій.

„Татари — на скільки міг вивідати ся о. Петроній — підмовляють Хмельницького, аби не входив у ніяку згоду, і обіцяють йому себе в останніх днях серпня. Інший плян подає хан — якби не схотіли воювати з Польщею: обіцяє їм від цїсаря турецького добру плату, аби йшли з Запорожа на море, як найбільше, скільки їх бути може, хочби й сто тисяч було, — аби сіли (на човни) і помogli воювати Венеціян.

„Але вся чернь бунтує, аби Хмельницький ішов на волость, а всі купи аби до себе постягав“¹⁾.

Помічення, без сумніву, дуже цінні і мабуть в переважній частині вірні, і ми мабуть також не розминемо ся з правдою, коли сї настрої, як і о. Петроній помічав в таборі Хмельницького при кінці червня н. с., перенесемо на два тижні скорше, в момент маршу з-під Білої Церкви.

„Чернь“ хотіла дальшої війни з Польщею — щоб Хмельницький обєднав на-около себе ті своєвольні купи, що в різних частях України повставали і нищили все звязане з польським режимом, та з усіми силами народними повів з ним боротьбу до кінця.

Старшина і Хмельницький сам не хотіли сього. Вони мали перед очима стару козацьку програму: забезпечення прав козацьких, побільшення реєстра, може й справді — скасування урядів польських на козацькій території, ну — і задоволення прав православної церкви. Старшина, по словам Петронія, взагалі не хотіла дальшої війни: не хотіла ще гірше замотувати справи і ризувати результатами кампанії, вважала за краще уступити ся на Запороже і будучи тут неприступною і безпечною та маючи за собою Орду, добивати ся від польського правительства, щоб воно задовольило її домагання. Поставлений між домаганнями черни і старшини, Хмельницький пішов середньою дорогою: він не вийшов з волости, але до певної міри відмежував себе від хлопської жакерії. Не знати, на скільки вірно те, що казав він Петронієви про універсали розіслані против дальших розривів; але відомости різних сучасних кореспондентів, що Хмельницький відіслав від себе селян; і те що чув від нього і бачив о. Петроній за сєї другої візити, справді показує певну тенденцію відмежування.

¹⁾ Шайноха дод. 36.

По словам о. Петронія, при нїм приведено до Хмельницького кількох своєвільників з задніпрянських куп, що бушували в Лубенщині й Сїверщині, і Хмельницький велїв з них двом голови стяти, а двох чи трох післати до Вишневецького, на доказ, що то ве козаки своєволять, а його власні піддані. Про своєвільні купи принагідно відзивав ся, що як тільки послаи його, вислані до Варшави, вернуть ся з чимсь добрим, то він зараз виступить против своєвільців і буде їх нищити, а тим часом посилає до них свої універсали, — тільки вони на те не вважають.

Для такої тактики треба було певного опорного пункту. Предложення, з якими звернув ся до Хмельницького Кисіль, з поручення тимчасового правительства, нашіли для Хмельницького в сам час. Само по собі висланє до правительства послів з козацькими домаганнями, — як що воно стало ся перед посольством Кисіля, — ще не давало Хмельницькому якоїсь підстави для переходу від операцій воєнних до дипломатичних. Сидїти ж перед розбурханим народнім морем і чекати далекої відповіді з Варшави, а заразом тримати на уздї величезне військo, стримуючи його від ексцесів, від участи в хлопськїм повстанню — се як на довгий час було і незмірно тяжко, і навіть небезпечно. Тим часом татарська орда, обловивши ся здобичею, обтяжена ясиром, стомлена досить довгим походом, потрібувала зміни, повороту до дому, спочинку і відсвіження, і її однаково треба було відправити, властиво — погодити ся з тим, що вона однаково піде ¹⁾. Але пустити її не обґрунтувавши своєї позиції — зістати ся на довший час без татарської помочи в ролі петента, що здав ся на панську ласку й чекає резолюції на своє проханнє — се не годило ся з повагою козацтва і зі престижем повстання, так високо піднесеним останніми побїдами.

З цього боку місія Кисіля, — могло Хмельницькому здавати ся, давала добрий — тому що не трудний, елементарно простий вихід

¹⁾ Деякі дослідники (Шайноха, за ним Р. Гавроцький) висловляли гадку, що хан мусїв покинути Хмельницького з огляду на дуже сердиті інструкції від султанського дивану: ще лерше ніж нашіли скарги від Потоцького, потім від Осолїньского на союз хана з козаками, візир уже заявив хапови своє рішуче невдоволеннє — так прийайні писав і він, і волоський господар (див. у Шайнохи дод. 2 і ркн. Осолїньских 225 л. 74). Припускаючи, що хан одержав сю сувору догацу від Білою Церквою і через се мусїв покинути Хмельницького, в сїм факті бачать причину наглого маршу орди і самого Хмельницького під Чигирин. Зістаєть ся одначе невинним і те, чи справді султанська нагана була така серйозна — чи не зроблена була більше про око, — і такжє те, чи хан, дїставши те султанське напїмненнє, дійсно вважав потрібним розірвати спілку з козаками, не оглядаючи ся на печувані користи, які дав Орді спільний похід. Се друге особливо сумнівне. О. Петроній оновїдає, що під Чигирином Татари як раз намовляли козаків до нової війни з Польщею.

з сеї ситуації. Військо уступало ся на шів-офіціальне запевнення тимчасового правительства, що козацькі домагання будуть задоволені мета повстання буде осягнена. Чи Хмельницький при тім дійсно вірив, що правительство сі домагання сповнить — се, розумієть ся, зістаєть ся під великим сумнівом. Його благання до Кисіля, аби він його не вивів в поле, вибивши у нього з рук зброю, робить без сумніву вражінне іронії козацького дипломата з пихи свіжо-пошитого в маїтати землячка. Але кінець кінцем ся середня лінія між великою народньою війною, в яку мусів би Хмельницький пірнути, рушивши далі на захід, а не хотів, і повним уступленнем з театру війни і полишеннем його противникам, як радив дехто з старшини, подобала ся Хмельницькому. Він прийняв пропозицію Кисіля як офіціальний перерив війни, перемирє, і „відправивши хана“, відступив сам під Чигирин, розложивши по городах невеликі козацькі відділи. По словам Петронія в Білій Церкві лишено було 4 тис. козаків під началом полковника Гирі, що держав тут скрізь сторожу по пограничу козацької території. По інших полкових городах, через які Петронієви доводило ся переїздити, було теж по кілька тисяч козаків.

8 (18) червня Хмельницький був уже в Черкасах¹⁾. 17 (27) о. Петроній застав його в Чигрині²⁾. З ним було тут, по словам о. Петронія, 10 тис. козаків. Від хана був приданий йому султанмурза „в сто коней“; в усяких справах він з гетьманського двору давав відомости Тугай-беєви, що з своєю ордою кочував „на Синіх Водах“, а хан з усім яспром пішов до Криму. Оповідали, що він повів 200 тисяч невітьника з України³⁾.

Вісти про уступленне Хмельницького наповнили польське громадянство здивованнем і радістю. Вже як довідали ся про те лише, що він спинив ся під Білою Церквою і не рушаєть ся далі, тим часом як його вже сподівали ся на Волини, сподівали ся у Львові, виглядали над Вислою⁴⁾, се було прийняте як Богом дароване щастє, трохи не чудо. „Надії в милосердю божим, що Господь Бог, показуючи силу і милосерде над нами, того зрадника Хмеля трохи по-

1) Лист Хмельницького з Черкасів з 8 червня в Актах Ю. З. Р. III с. 207—208, пор. тамже с. 215.

2) Пор. грамоти Хмельницького з Чигрина з 20. VII с. с. — Акты Ю. З. Р. III с. 222, Акты Москов. госуд. II ч. 356.

3) Пам. кн. Міхаловского с. 39.

4) Nieprzyjaciela iuz ieno nad Wisłą wyglądamy — лист з Варшави з 6 червня н. с. — Осолінск. 3564 л. 30.

гамував і дальше Білої Церкви йти не звелів, — а як би сам Господь Бог не стримав Хмелька, то запевно був би він досі коло самого Володимира¹⁾, пише оден шляхтич в перших днях червня н. с.¹⁾. „Велика опіка божа над вітчиною нашою, коли він того неприятеля так засліпив, що по такій великій перемозі²⁾ він побіди не використав, коли не міг би ніде стріннути опору³⁾, завважає другий, — але не покладаючи ся на безпосередній наказ божий, розумє, що Хмельницький спинив ся, аби покінчити з Київщиною і Чернігівщиною, — аби не лишати неприятеля в тилу. „А тепер прочувши про ту горстку людей, рушаєт ся обозом, і вже з тих країв не йдуть листи, тільки тестаменти з останнім прощаннем.³⁾).

Коли ж замість нового маршу на захід прийшла вість, що Хмельницький відступив „на звиклі місця“ козацькі, — суспільність польська „відітхнула свобідно“ по всіх пережитих тривогах, і по звичайній реакції — наповнилася спокоєм. Хмельницький, очевидно, не був такий страшний, як здавало ся, його заміри — не такі ворожі, та мабуть і побоюєт ся він ризикувати на ново. „Мусимо признати в тім чоловіку велику поміркованість, яку він справді не по варварськи виявив, не наступаючи далі з своїм побідним військом, по тім як знищив майже до решти військо наше і довідав ся про смерть королівську; заявляє тепер і публично і приватно, що як з тяжкого мусу наступив на кварцане військо, так тепер сердечно жалує розливу християнської крови, складаючи вину на фатальну нашу малодушність і страх, з великим соромом нашого імени; заявляє, що щастем своїм зовсім не заносить ся, ані тішить ся з нашого нещастя, знаючи вдачу фортуни, що як облесниця, а не щира приятелька, зваблюючи великими надіями зводить смертних на погибіль; прагне — не знати чи щиро — спокійно сидіти собі за Дніпром і там при давніх вільностях нести повинну службу й сповняти накази“, — пише пильний глядач українських подій львівський райця Кушевич⁴⁾.

Смирений лист Хмельницького до короля, одержаний в Варшаві в середніх днях червня с. с., письменні інструкції козацькі і усні пояснення послів додавали ще кращого настрою. Просять милосердя, оправдуючи ся незносними кривдами державців і Жидів — переказують варшавські кореспонденти — бо так були притиснені, що вже нічого свого не мали, а коли хотіли поскаржити ся на Жида, то

¹⁾ Теки Нарушевича 142 с. 145. ²⁾ В копії слово знісуге, доповняю з контексту.

³⁾ Ibid. с. 205. ⁴⁾ Жерела IV с. 38 (лист з 13. VII н. с.).

тільки більший клопіт на голову; „не маючи чим платити горілки та меду, дочок заставляли, і ті побахуровали ся“. Жалять ся на Потоцького, що зруйнував їм два міста власні козацькі і церков спалив кілька, а інші коло Кієва і Білої Церкви відібрав з великою кривдою і віддав уніатам; просять амнеції Хмельницькому, привернення давніх свобод, виборної старшини, побільшення реєстру до 12 тисяч згідно з королівським привилеєм 1645 р.; жадають привернення церков — і спеціально люблинської¹⁾.

І забувши недавно пережиті страхи, шляхта вже не спішила виконанням прийнятих на останніх зїздах ухвал що до збору грошей, найму війська, мобілізації шляхти і т. ин., натомість з тим більшою енергією взяла ся до критиковання алярмових розпоряджень тимчасового правительства, властиво його *spiritus movens*, всім явного і переважній більшості сильно антипатичного канцлера Осолінського. Цілий ряд соймиків опротестував варшавський зїзд нотаблів, як факт противний конституції, і поручив послам зажадати скасування його постанов. Велике невдоволенне викликала, як я вже згадував, і гадка про скороченне процедури королівського вибору, і визначенне тимчасових вождів воєнних сил — Заславського, Остророга і Конєпольського. Ображали ся на поминенне при тим порученню різних далеко більше славних і популярних людей, як старий Любомірський, або Тишкевич; ціле в. кн. Литовське було розгніване тим, що команда не була поручена, за неprisутністю гетьманів коронних, гетьманам литовським. І цілком забуваючи про небезпеку, про повну непевність хвилювого перемир'я, шляхта і магнати спішили на сойм з наміром вивести на чисту воду немилых інтриганів та їх потайні ходи. Декотрі послали мали спеціальне порученне добивати ся, щоб сойм викрив властивого провинника козацької війни, а ним уважали не кого иншого як канцлера²⁾.

Та всі пляни і заміри були помішані зручними ходами старого дипломата. Коли його вороги, щоб зняти маску з потайних зносин покойного короля з козаками, що мовляв привели до козацького повстання, розмахнули ся прилюдно читати листи, прислані козаками до різних магнатів, роспитувати козацьких послів і всіх хто міг про се щось знати, — виявило ся, ще ніякого доводу на участь канцлера в потайних зносинах і листах королівських знайти не можна. Тим

¹⁾ Шайноха дод. 20, ркп. Чорторійських 379 л. 19 (вісти з Варшави з 25 червня)

²⁾ Дневник конвокаційного сойму у Міхаловского с. 101 і далі; досить докладні відомости у Радивяла: *Memoriale* ркп. 117 с. 104 і далі, *Pamiętniki* П с. 295 і д. (з скороченнями).

часом Кисіль (котрого Осолінський висував на перший плян, як знавця справи і спасителя вітчизни, сам не виявляючи ніякого заінтересовання козацькою справою) виступив перед соймом з рефератом про причини козацького повстання, можливо виправдуючи козаків: підносив незносні кривди, які терпіло козацьке військо, нерозважне завзяте і безоглядність Потоцького, а ініціаторами походу на волость представляв Татар, що мовляв потягли за собою козаків. Прімас по сім рефераті, складаючи величезні похвали Кисілеви, висловив ся за амнестію козакам, — щоб разом з ними ударити против Татар. Такі гадки висловило багато й інших сенаторів, потиху оброблених Осолінським (між иньшим в промовах сих підчеркувано й фатальні наслідки, які дала „опресія“ хлопів, викликавши се повстанне). А тим часом старанно уданий індиферентизм Осолінського збивав з пантелику тих, які мали охоту за всяку ціну контрувати його плянам.

Таким чином пройшли рішення. Перед усім — відправити козацьких послів, що все ще сиділи без відповіді в Варшаві. Правда, ще по першій вислуханню принесених ними листів сенатори були приготовили лист до Хмельницького і війська: припускаючи, що заявлені ними льояльні почутя звернені не до самого тільки покійного короля, але й до всієї річи-посполитої („котра від панів своїх королів невіддільна“), вони подавали їм надію на ласку і пробаченне річи-посполитої, а полагодити справу козацьку обіцяли на конвокації „тим більше що тоді прибуде й ясновельм. п. воевода браславський, колеґа наш, що має докладні відомости про ваші кривди і справи“¹⁾. Але лист сей не був, очевидно, висланий тоді справу відложено до сойму, і аж тепер дано послам вже від сойму лист в тім же дусі: подавала ся їм надія на пробаченне, коли розірвуть і залишать на далі всякий союз з Татарами, видадуть взятих в полон і приложать всяке старанне коло приборкання своєвільних куп, що збирають ся й бушують по різних місцях. В таким разі, мовляв, річи-посполита хоч властиво повинна була помстити ся на козаках, і має всяку певність, що Бог би їй у тім поміг, щоб не розливати далі християнської крови, готова зглянути ся на їх покірні прошення. Уставленне відносин на дальші часи відкладаєть ся до приїзду комісарів, „людей великих“, що будуть спішно вислані до козаків, а козаки тим часом нехай у всім заховують ся скромно, не чинячи більше ніяких шкід в краях держави.

¹⁾ Ркп. Осолінських 225 л. 84. з датою 8 липня. також ркп. 231 л. 178 (без дати).

Лист сей адресовано анонімно: „старшому отаманови, осаулови, полковникам, сотникам і всьому війську Запорозькому“. Голівський переказує поголоску, що на сю тему були довгі „діскурсії“, як його заадресувати, — аж згодилися на таку формулу. Послам об'яснено при відправі, що проволока вийшла тому, бо чекало ся, аж стани зберуться в комплекті, і ще на словах обіцяно їм скоро присилку комісарів. Даний їм лист старший з послів поцілував і перехрестився ним, потім усі „облапили“, прощаючи ся, архиєпискупа, що теж з ними прощався „і по голові гладив“ і т. и.¹⁾ Осібно з тими ж послами післав свого листа Осолінський, в малозначущих, формальних виразах²⁾.

Відправивши так іділчно козацьких послів, сойм приступив до вироблення властивого шляху супроти козаків. До сього була вибрана осібна секретна комісія з сенаторів і послів. На першого оратора Осолінський запросив Кисля і той ще раз роспустився в безконечних резонах, які на його гадку промовляли за тим, щоб з козаками помиритись — „вбачити, але щиро вбачити“, щоб знайти в них щирих союзників, і ударивши спільно на Татар, погромом Орди змити неславу, задану Польщі козаками. Ятрить далі козацьку війну незвичайно небезпечно, бо вона може втягнути і невдоволені елементи річи-посполитої, заохотити до участі різних ворожих сусідів, тим більше що війну прийшлося б вести в дуже трудних обставинах, з огляду на безкоролівє, а новий погром військ, які тепер удалося б зібрати, поставив би Польщу в зовсім уже безвихідне становище. Тому радив дати комісарам повну і необмежену власть постановляти з козаками, і доконче дійти з ними кінця: навіть якби Хмельницького не стало — вбито, або скинуто його, навіть якби козаки уступилися на Запороже, все таки доходити кінця трактатів: як не можна на підставі кумейської угоди 1637), то куруківської, а навіть переяславської (1630).

Сі виводи члени комісії — правдоподібно в значній мірі теж дібрані Осолінським — прийняли з спочутем. Рішено дати комісарам повну і необмежену власть на трактати — не годити ся тільки на відірвання від річи-посполитої якоїсь козацької території. Місцем пере-

1) Голівський с. 127.

2) Лист соймовий друкований в Пам. кн. Міхаловского ч. 44, в Памятниках ч. 30, ркп. Осолінськ. 225 л. 90, Чортгор. 379 л. 51 (тут дата 29. VII.). Лист Осолінського в ркп. Осол. 225 л. 84 і 231 л. 173 має дату 9. VII (в Пам. Міхалов. 22. VII).

3) Сі виводи Кисля, коротше подані в дневнику Радивиля, новітніше читають ся в ркп. Осолінських 3564 л. 49 н. з.: *Rationes veniam dandam (sic) cosacis rebellibus z sentimentu i. msci p. Kisiela w braci.*

говорів визначено Київ. Але zarazом ухвалено збирати військо коло Константинова — аби зробити вражінне на козаків. Сей плян прийняв і сойм.

Грізні вісти про успіхи народнього повстання на Полісся і на Волини, що наспіли до Варшави за той час, зробили сильне вражінне і позбавили всякої енергії супротивлення навіть найбільш завзятих і непримиренних оборонців політики пімсти. Треба було думати не про каранне козацького війська, а про те щоб за всяку ціну приєднати його і задержати при собі. Коли проєкт інструкції для комісарів, виготовлений соймовою комісією, предложено посольській палаті, послі шід вражіннем останніх вістей з Волини і фальшивих поголосок про союз Хмельницького з Москвою не здобули ся на ніяку опозицію і разом з сенаторами благали Кисля, щоб узяв ся ратувати вітчину трактатами з Хмельницьким. Кисіль, перед тим дуже огірчений і знеохочений недовірем, яке показувано йому і його заходам з боку прихильників непримиреної політики, не витримав характеру, як йому почали кадити як спасителеви вітчизни (між иньшим на його жалі на брак засобів, підірваних повстаннем, наділив його Осолінський що-йно отриманим староством Богуславським, яке не варте було тепер і того аркуша, на котрім можна було написати се наданне). Разом з двома депутатами з посольської палати Кисіль взяв ся комісарити.

Ухвалено загальний шляхетський похід — але теж тільки для постраху ворогів, бо в секретній постанові рішено того походу не скликати. Провід війська полишено тим самим трьом провідникам вибраним варшавським зїздом, на котрих так нарікано, — тільки додано їм ще 33 комісарів — дорадників, аби — боронь Боже — без когось не обійшлося.

В інструкції даній Кисілеви з товаришами висловляли ся більш менш ті ж дезідерати, що і в листі до козаків з 22 червня: щоб козаки розірвали союз з Татарами, віддали полонеників, захоплену армату, не рушали Кодака і не претендували на нього (саме тоді мобілізували ся нові сили козацькі з-Задніпровя під проводом ніжинського полковника Шухейка для облоги Кодацької твердині).

Права козацькі комісарам поручало ся звести по можности до куруківських або переяславських постанов, а зрештою — як там уже їм удасть ся. Збільшенне реєстру рекомендувало ся по можности не доводити до такої великої цифри, як хотіли козаки — 12 тис., але теж кінець кінцем полишало ся обставинам, — тільки щоб реєстр дійсно був списаний і реально переведений і ніхто з-поза реєстру не вживав козацьких прав, а всякі своєвільні купи реєстрові козаки

самі приборкали і знищили. Питання про незаплатений жодд вважалося похованим козацьким повстанням — тим більше що й гроші були їм післані, тільки вони їх розграбили в корсунськй погромі. Відібрані від козаків ґрунти комісари мали право повертати їм назад. Час зїзду з Хмельницьким визначено на день 23 серпня н. ст., щоб скінчити сю комісію протягом двох тижнів, завчасу перед елекційним соймом, визначеним на день 6 жовтня.

Взагалі інструкція вся перейнята таким оптимизмом, що аж дивно, коли зміркувати, серед яких грізних відомостей з театру повстання вона укладалась. Віє з неї глибока певність, навіяна очевидно найбільше Кисілем, — що Хмельницький нічого не бажає як тільки покорити ся й помирити ся з річю-посполитою, — що він нічого не має спільного з самовільними купами, що бушують на Волини і деінде, але справді їх нищать і буде нищити — як то оповідав о. Ласко, і як сам Хмельницький при різних okazіях хвалив ся¹⁾. Забрадало ся хіба побоюваннє, щоб сама своєволя не перескочила через голову Хмельницького — як на сю можливість вказували помічення Ласка („так кажуть, що своєвільники — хлопство збунтоване — хочуть іти всі за Дніпро і другого собі вибрати старшого“). Вираз сим побоюваннєм дала й інструкція: якби, Боже того борони, козаки поєднали ся з своєвільними купами й узяти собі пньшого старшого“, — і наказувала комісарам навіть при таких змінах доконче привести умову з козаками до кінця²⁾.

Сї побоюваннє про долю Хмельницького з польського боку не повинні нас дивувати. Коли вірило ся, — на підставі реляцій Кисіля й иньших — в миролюбивість Хмельницького й охоту до порозуміння з річю-посполитою, то з другого боку страшний образ стихійного народнього повстання, що розвертав ся все грізнійше під час сих самих соймових нарад, ставив питання, чи зможе Хмельницький, навіть при всій охоті до трактатів, продиктувати їх сим показаннєм збунтованим масам. Не Хмельницький, і навіть не козаччина рішали тепер; треба було рахувати ся не тільки з козацькими верхами, але і з настроями ширьох мас. „Своеволя вже не тільки козацька, але й хлопська що-раз далі ширить ся в нутро річипосполитої, велико гору беручи“, писав в середині липня с. ст. Заславський³⁾, і прихо-

¹⁾ В листі до Дох. Заславського з 30 червня: i tak swych ustawicznie od czat i szarpaniny niezem inszem tylko mieczem hamuję (Michał. с. 96).

²⁾ Інструкція в Supplementum ad hist. Russiae mon. с. 179.

³⁾ Пам. кн. Міхаловського с. 90.

діло ся справді побоювати ся, що се народне повстанне може кождої хвилі перескочити через голову Хмельницького, коли він схоче сильно його гамувати. Тому весь сей час, поруч із страшними вістями про поступи і нові вибухи по різних місцях народного руху, ідуть трівожні поголоски про непевне становище Хмельницького, про роздвоєння серед війська, непослух полковників, навіть — що Хмельницького вже скинуто, або й убито.

„Розписав до полковників, що ті дива виробляють, аби вертали ся до нього, але Кривонос йому відписав: „ти нам не присяглий гетьман, я так само можу ним бути, як і ти, і тебе слухати не буду“ (1), писали з Варшави в перших днях серпня н. ст.¹⁾). А місяць пізніше сповіщали зі Львова, що тут таке переконання, що Хмельницького вже нема, убито, і між козаками велике замішання: чернь не хотіла приставати на трактати ані на ніякі „паціфікації“, і Хмельницький, кажуть, виступив против бунтівників, багато їх порубав, але й сам мав зістати ся на місці²⁾). Се толковання повторяв потім і сам Кисіль, не можучи діждати ся своїх послів від Хмельницького: „Більш того що Хмельницького нема на світі, і моїх послів з ним“³⁾), і такі вісти ходили по Варшаві в перед-день Пилявецької катастрофи: Хотів Хмельницький згоди, чернь відмовила ся, і такі були між ними розрухи, що аж до кровопролиття дійшло. Не знати на-певно, але багато кажуть, що Хмельницького в тих розрухах забито, иньші знов — що утік з одинадцятьма тисячами козаків і війна з козаками тепер буде напевно⁴⁾).

А поруч того пньші поголоски і переконання: що Хмельницький безвладний і безсильний, хочби й хотів, не міг би стримати черни. — „Радо б сам Хмельницький і з старшиною та реєстровими козаками покій учпив, та чернь на те не хоче дати й слова сказати, але тільки аби бити ся“, пише обозний Осінський перед осінньою війною⁵⁾).

Літо 1648 р. справді було моментом найбільшої екстензивної сили повстання. З страшенною швидкістю опанувало воно все нові простори і мобілізувало все нові маси збунтованого народу, захопивши всю східню й центральну Україну, від московської границі до Волини і Побужа включно.

Задніпрове, як ми бачили, вже від перших початків повстання було віддане на волю його і страчене для річи-посполитої. Чули ми

¹⁾ Ркп. Чортгорийських 379 с. 57.

²⁾ Ркп. Публ. бібл. 129 л. 135, надр. тепер в Архиві Ю. З. Р. III. IV ч. 11.

³⁾ Лист з 7. IX л. с. у Шайлохи с. 386; в Архиві III. IV ч. 10.

⁴⁾ Пам. кн. Міхалов. с. 199 — лист з Варшави 23. IX п. с.

⁵⁾ Чортгорийськ. 143 с. 63.

оповіданне дворянина Вишневецького, Машкевича, як той в момент корсунського погрому почув себе мов замкненим в клітці з своїми тисячами війська (Машкевич рахує його на 6 тис.), і по перших же кривавих пробах зневіривши ся в можливості боротьби на місці з повстанням, яке нищило все діло його життя — всі його задніпрянські лятіфунді, що становили його фортуна¹⁾, думав уже тільки про те, як видобути ся з сеї клітки за Дніпро, і то не міг перейти Дніпра на цілій лінії від Переяслава до устя Припяти, бо скрізь уже збунтований нарід поницив пороми і перевози, і аж під Любечом тільки міг пробити ся на правий бік²⁾. Таким чином все полудневе Задніпрове аж до глибокої, задесенської Сіверщини було захоплене повстанням уже в перших стадіях руху, і про якийсь гамованне або каранне повстанців більше не могло бути й мови. Все що встигло, винесло ся разом з Вишневецьким за Дніпро; що зістало ся — мусіло підлягти повстанню, — впасти в те страшне знищення, яке на підставі перестрашених і розуміть ся — в значній мірі побільшених поголосок описує Ганновер:

„Богато громад, що лежали за Дніпром, поблизу місця війни, як Переяслав, Баринівка, Пирятин, Лубни, Ляхівці, не встигнути, були вимордовані за імя боже і полягли серед мук страшних і гірких. З одних здерто шкіру, а тіло викинено псам на жир, иньшим обрубано руки і ноги, а тіло кинено на дорозі — через тіла перевозили вози і топтали їх коні . . . Богато Жидів забрали Татари

¹⁾ Що Вишневецький дійсно пробував з початку задавити повстання на Задніпрові кривавими репресіями, се каже Коялович, De rebus c. 55: ad subigendos subditos Lubnensium duxit. Mox caesis rebellibus, excisis non paucis oppidis ac pagis, quamquam pleraque adhuc loca demanda superessent — подав ся на поміч річиполитій. З українського боку Мужилівський в своїй записці теж досить виразно каже, що Вишневецький і на Лівобіччю пробував бороти ся з повстанцям („на своїй стороні Днєпра не только в мастьностях своих, але и по чужых незносных кривды хрестияном чинил“ — Україна II с. 37). Підношу се, бо свого часу пок. Лазаревський, справедливо скритикувавши і відкинувши розповідання Костомарова та Куліша про суворі розправи Вишневецького з повстанцями за Дніпром, вдав ся в протилежну крайність, доводячи, що Вишневецький забрав ся відси „тихо, без шуму“ (Дубенщина и кн. Вишневецкіе, Киев. Старина 1896, III с. 351). І ще одно: справедливо вказуючи безосновність деяких оповідань своїх попередників (особливо нафантазував тут Куліш, Отпаденіе с. 205—208), Лазаревський, по можу, теж даремно силкував ся врятувати одну апокрифичну подробицю — про посольство від Хмельницького до Вишневецького по корсунським погроми (с. 349). Він комбінує для цього звістку Машкевича з оповіданням Величка. Але Машкевич говорить не про послів Хмельницького, а про язиків, захоплених підїздом (с. 98—99), а Величко (I с. 79) опираєть ся в сім місці на оповідання Твардовського, і додаток про лист великий Хмельницьким до Вишневецького „въ подобій сенсь, яко язъ Сѣчи писалъ до комисара и до Потодкого“, не викликає ніякого довіря до себе.

²⁾ Див. вище с. 125. Не без почутя описує Твардовський сей вихід Вишневецького і всієї задніпрянської Польщі з її займанщин та прощаниц з Лубнями: nie bez łzy ukanienia który | na miasto podobane poglądaiac z gory, i kosciolъ znamienity od siebie wzbudzony | iako miał niedługo w popioł obroczony.

до неволі. Безчестили жінок і дівчат; з жінками спали в присутності їх мужів; гарних жінок і дівчат брали собі за слуги і кухарки, за жінки або підложниці. Чинили се всюди, куди тільки доходили, а не инакше робили і з Поляками, а особливо з ксьондзами. Вимордували на Задніпровю тисячі душ жидівських, а силу Жидів змушено до зміни релігії. Звітки письма св. порізали на кавалки і робили з них міхи і чоботи; ременями від богоміля (філяктерій) обвивали собі ноги, а самі богоміля кидали на вулиці“ і т. д.

Кисіль мав звідкись звістку, що Хмельницький по корсунським погромі вислав за Дніпро Кривоноса з десятма тисячами, наказавши йому приборати друге стільки ж козаків (очевидно на місці, за Дніпром), щоб знищити Вишневецького¹⁾. Поголоסקа мабуть фальшива або недокладна, бо в тім часі було вже відомо, що Вишневецький сам уступає ся з-за Дніпра. Взагалі повстанне розвивало ся на стільки успішно само з своєї власної потенції, що ледво чи потрібувало спеціальних заходів. Сіверський шляхтич Криштоф Силіч, з Новгород-сіверського повіту, що в середині червня ст. ст. утік на московську границю, оповідав, що в Сіверщині („въ Литовской землѣ, въ Новгородѣ и подъ Стародубомъ“, як записує його відомости московське донесенне) „воюють вольные охочіе люди“, „охочіе всякіе зборные люди, а не Черкасы“ (не справжні козаки) — вони то приступали під Новгород Сіверський і Стародуб²⁾. Се вносить поправку в картину задніпрянського повстання, намальовану иншим московським вістником, що в тім же часі переїздив через полудневу Сіверщину, з Черкас на Конотоп до Путивля: „Військо своє Хмельницький роспустив за Дніпро к путивльській границі на маестности Потоцкого, Вишневецького і Адама Кисіля; а які були селяне Потоцкого, Вишневецького і Кисілеві, ті стали з ними також козаками, і приступивши взяли Новгородок Сіверський, а від Новгородка Сіверського пішли до Чернигова, а Ляхів скрізь побивали. А скільки війська, того сказати не можна, бо що далі йдуть, і в який город прийдуть богато до них війська прибуває, всякого стану руські люде, окрім тільки Ляхів: і Жидів богато вихрещуєть ся і пристає до їх війська, а Лях хоч би й схотів вихрестити ся, то їх не приймають, а всіх побивають“³⁾. Тут без сумніву реальна вказівка, що по роспусценню козацького війська з-під Білої Церкви козаччини на лівім боці прибуло сильно і се вплинуло

¹⁾ Паж. кн. Міхаловського с. 27. За Дніпром в білоруських краях був потім Кривошапка (Коялович с. 13) — може його змішано з Кривоносом.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 218.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 216

на показаченне тутешньої людности, але досить мало імовірно, щоб Хмельницький, котрого вся увага була тоді звернена на розв'язанне відносин до польського правительства, вважав за потрібне вислати своє військо на бунтування лівобічної України.

Можна навести ще одну ілюстрацію того, що лівобічне повстання, після того як звідти забрався самотній небезпечний чоловік. Ярема Вишневецький, Хмельницький лишив його власним силам — се оповіданне Петронія Ласка, згадане вже вище, з його побуту в Чигрині на Петра (ст. ст.):

„Приведено з Задніпров'я кілька своєвольників, з тих що зібравши ся в числі 15 тис. з волостей кн. Вишневецького і волости Переяславської, також з Ніжинської й інших, здобули штурмом Лубні, зруйнували, отців бернардинів вирубали, також багато шляхти й шляхтянок: Хмельницький велів двом голови стяти, а двох або трьох післати до кн. воеводи руського (Вишневецького), на доказ того, що то чинять не козаки, а побунтовані власні піддані княжі“¹⁾.

Певно не зробив би цього, коли б задніпрянський бунт організовано його висланцями, його військом. Ділом його висланців могло бути організованне козацьких кадрів з сих показачених мас, але ці кадри він використовував на властивім театрі війни. Так під час мобілізації до другого походу покликано майже всі козацькі сили з Задніпров'я: „полковник борзєнський, полковник іченський, полковник прилудський, полковник миргородський зо всім військом своїм пішли за його мил. п. гетьманом під Павлоч, а полкови ніжинському казав й. м. пан. гетьман піти під Кодак, замок лядський“, оповідає Мужилівський, рахуючи всієї задніпрянської козащини на 80 тисяч²⁾, — і Самовидець памятає про сей похід, що Шумейкові ніжинські козаки по дорозі робили людям великі кривди, а коло Рашівки тутешні люде погромили деякі їх сотні, подумавши, що се литовське військо йде в поміч Кодакови³⁾.

Взагалі в Сіверщині, не захоплюваній попередніми козацькими рухами, — так що козащина була тут ділом новим, шляхта і сим разом уважала себе досить безпечною з початку і зібравши ся по замках, сподівала ся тут відсидіти ся. Ми вже чули, як шляхта зібрана в Чернигові в останніх днях мая с. с., не прийняла ради Вишневецького — йти разом із ним за Дніпро, бо вважала себе

¹⁾ У Шайноли дод. 36; ся посилка Хмельницького до Вишневецького дає відповідну міру вартости згаданій звістці Величка про попередніх послів Хмельницького — що їх Вишневецький велів постигати.

²⁾ С. 38. ³⁾ С. 16—17.

безпечною за тутешніми лісами¹⁾. Але скоро прийшлося їй пожалувати сеї відваги, бо слідом повстанню затопило полудневу Сіверщину, і тутешній людности католицькій і жидівській не було ратунку.

„Дає знати п. воєвода троцький (Абрамович), пише незвісний кореспондент з Варшави, — „що в Литві, в Сіверщині козаки нечувані муки вимишляють над людьми. Пішли під Чернигів і заскочили чималу громаду шляхтянок, що втікали до Чернигова з дітьми: забравши їх усіх повкидали до криниць і привалили каміннем і землею. От уже два тижні штурмують в Чернигові замок — місто піддалося їм зараз, і не сподівати ся, щоб замок утримав ся. Сусідні міста коло Чернигова піддали ся, видаючи їм на муки шляхту католиків і Жидів. В однім місті Могилі (?), більше ніж 800 шляхти вирубано з жінками і дітьми і 700 Жидів з жінками і дітьми: одних порубали, иньшим казали наперед викопати а потім туди повкидали жінок і дітей жидівських живими і землею закидали, а потім Жидам веліли забивати одним одних, давши їм мушкети. По иньших містах силу силенну набрали всяких достатків. Осліп ідуть приступом, хоч їх по кілька тисяч гине в кождім штурмі“²⁾.

Сабатай бен-Меір в своїм окружнику рахує дві тисячі Жидів побитих в Чернигові³⁾. Замок упав при кінці липня с. с. „Взяли його козаки, виморивши голодом обложених — сьогодні язики згідно принесли мині сю відомість до Чернобиля“, доносив тутешній комендант⁴⁾. Після сього полуднева Чернигівщина безроздільно перейшла в козацьке повстання. Та по-за чернигівським замком вона й перед тим, від місяця червня, була в його власті, і в польські круги навіть вістей звідси не приходило. О. Ласко тільки в чигринським таборі, з слів своєсільників приведених до Хмельницького, довідав ся про знищення Чернигова, Носівки, Сосниці, Батурина. За старостами, що тікали звідти, гонили під Новгород Сіверський. Шляхта крім Чернигова пробувала відсидіти ся в Мені⁵⁾.

В північній Сіверщині польське володінне довше спирало ся з козацьким. Козацтва тут досі теж не було; країна ся й етнографічно виходила вже за межі українського розселення (Стародуб лежить на території білоруській⁶⁾, і жила в значно відмінних відносинах,

¹⁾ Дневник Машкевича — Zbiór pam. с. 99.

²⁾ Лист з Варшави з дня 2 серпня н. ст. — ркп. Чортор. 379 с. 57.

³⁾ Slavische Jahrbücher 1843 с. 108.

⁴⁾ Z Czarnobyli de data 7 augusti. — ркп. Осолін. 225 л. 115.

⁵⁾ У Шайнохи, дод., с. 362.

⁶⁾ Термин „білоруській“ в сучасних московських актах не повинен одначе нас баламутити: се в них означає однаково і білоруську і українську людність, такъ би сказати цивільну, в протиставленню до козаків.

недавно відібрана від Москви і введена в рамці польського режіму. Теперішнє повстаннє вперше вводило сі краї в умови козацького життя -- вводила трівко, так що заведеннє козацького рейменту в сусідніх білоруських краях потім стало одним з пунктів козацької програми. Все се надає тутешньому повстанню особливий інтерес і велить трохи ближше приглянутись тим небогатим і уривковим відомостям, які ми про нього маємо поки-що.

Хвиля повстання захлиснула сі сторони теж доволі рано. Брянські торгові люде, будши в Стародубі на ярмарці в першій пол. червня ст. ст., оповідали, що стародубський державець при них збирав всякого стану людей в залогу та послав розізди під Новгород Сіверський¹⁾. А згаданий уже новгород-сіверський шляхтич-утікач Силич оповідав 15 червня московским воеводам, що „всякі жилецькі люде“, що сиділи в Новгороді, видали місто бунтівникам, і бунтівники побили панів-шляхту: а було тих бунтівників не багато, чоловіка 300, а під Стародуб пішло більше. тисячі зо дві, і кінець кінцем теж добули його²⁾. Перейшли границу Чернигівського воеводства і за литовською границею десь при кінці червня с. ст. здобули Гомель, тут також счинили різню: побили Жидів чоловіка з вісімсот, а з жінками і дітьми більше двох тисяч. та Ляхів чоловіка з 600, а „Біло русців“ нікого не побивають і не грабують, — казав московський вістник³⁾.

Правдоподібно, до сього моменту належить оповіданнє Кояловича, що вислані в Чернигівське воеводство для винищення шляхти кілька запорозьких полків під проводом Головацького перейшли були границу в. кн. Литовського і захопивши зрадою Стародуб, Гомель та иньші городи, вирізали тутешню шляхту і Жидів, але уступили ся потім, і після сього руху в землях в. кн. Литовського пішли вже самі своєю стихійною силою⁴⁾. Коялович при тім говорить про впливи універсалів Хмельницького та різних емісарів, що підіймали нарід — але тут власне можна бачити, чога варті отсі звістки, бо Хмельницький прикладав усі старання до того, щоб задержати в нейтральности магнатів і шляхту в. кн. Литовського і хіба міг тільки стримувати сі розрухи, на скільки се було в його силі. Та рух без волі і против волі його розвивав ся стихійною силою, особливо коли елекційна боротьба примусила тих різних магнатів, що силкували ся оружною рукою його

¹⁾ Агты Ю. З. Р. III с. 217.

²⁾ Тамже с. 218, 225.

³⁾ Тамже с. 227.

⁴⁾ С. З і далі.

задавити, покинувши театр повстання спішити на сойм. Одним кінцем воно розгорало ся від Сіверщини на Подніпровю, ширячи ся в Могилівщину, другим з Волини йшло в Побуже, в околиці Пинська, Берестя, Кобрина.

І в північній Сіверщині, уряди й шляхта бороли ся й пробували ще якийсь час остояти ся — вирвати від козаччини сю нову займанщину її. З 21 липня н. ст. маємо лист підстарости стародубського, що вернув ся до своєї резиденції. Він повідомляє пограничного московського воеводу, що в Стародубщині вибухнув був бунт, „холопи наші, всі піддані маєностей наших, збунтували ся против нас, панів своїх, і зібравши ся до куши, починили чимало шкоди, панів своїх повбивали, скарби й маєности позабирали“, а тепер, коли Поляки вернули ся, вони порозбігали ся і тікають з награбленим добром за московську границу — підстароста просить не приймати їх і не перепускати до себе¹). Московські ж вістники оповідали, що ті Черкаси, які були зібрани ся в Стародубі і Почепі, числом до 36 тисяч, дістали від Хмельницького наказ — велів ім іти до нього, і вони за пів-дня зібрани ся й пішли до нього під Київ, де Хмельницький стояв обозом (в дійсности міг він бути тоді десь коло Черкас або над Росею) Стародуб таким чином лишив ся порожній і Поляки, прочувши про се, що Черкаси його покинули, зібравши ся в невеликому числі, прийшли до Стародуба й почали „грабувати“ місцевих селян (мабуть карати й відібрати заграблене); селяне, не стерпівши того грабовання, дали вість до запорозьких козаків, а ті прийшли в числі коло 500 і приступили до Стародуба — Поляки настрашили ся й утікли, а козаки знову зайняли Стародуб²). До короткої перерви, коли Поляки були вернули ся до Стародуба, і належить наведений лист підстарости, а втікачка тутешніх селян за московську границу була, очевидно, наслідком репресій, що почали ся тут. Та се польське панованне було дуже коротке і в 20 днях липня с. с. країна була знову в козацьким володінню.

Отсі уривкові відомости дають деяке понятє, як виходила з польського володіння ся країна, облішена Польщею на її власне промишленне. Ілюстрацією того завзята, яке виявляли супроти Поляків-католиків повстанці, може послужити епізод оповіданий Стародубцем Климовим: в сусідстві Конотопа якийсь „Лях“ утік був від козаків

¹) Акты Ю. З. Р. III с. 227—228.

²) Акты Ю. З. Р. III с. 236; оповідало ся се в Москві в посольським приказі 23. VII с. ст., так що відомости сі по дорозі через Білу Русь сей перебіжний Грек міг чути в середній липня с. ст.; лист стародубського старости з 11. VII. н. ст. дає час, перед яким козаки вийшли з Стародуба.

за московську границу, до маєтку Яцинів, і за ним пішло туди „козаків цілий полк, з тисячу чоловіка“ — ждали видачі „Ляха“, діставши розстріляли і пішли назад, не зробивши Яцині ніякої шкоди. Може бути, що такі епізоди були причиною, що московська адміністрація не стала приймати до себе утікачів „польських і литовських людей“, і московське правительство на запитання потвердило воєводам: коли б з литовської сторони приїздили Поляки і Литва навіть „на государське імя“, на вічну службу, а Жида хочби хотіли хреститись, то їх не приймати і відсилати назад, себ-то козакам в руки¹⁾

На правобережжю полуднева Київщина, як ми бачили, була захоплена повстанням зараз же в самих початках — вся козацька територія, майже до самих околиць Київа. Чули ми поголоску, записану Кисілем ще під першим вражінням корсунського погрому, що Хмельницький велів у Київі готуватись на його приїзд, і що звідти повтікало все „переднійше“²⁾. Наскільки київська околиця уже в червні була облишена Поляками і всім що з ними, можна судити з того, що о. Ласко аж з Чигрина привіз новини про Кисілеві маєтки під Київом: у Фастові загніздила ся своєвільна купа, до неї пристали драґони з хвастівської загоди, вони зрабували маєтність Кисіля в Новосілках, спустошили фільварки в Мотовилівці й Білгородці. Не багато инакше було і далі на захід. Мих. Єрлич звів був своє добро в першій пополоху до Коростишова, „сподіваючись там хоч якоїсь оборони і безпечности“, але другого дня по його приїзді і там наступила „одміна“: місто збунтувало ся, „віддало послушенство козакам“ і Єрлич з сімєю мусів уже потайки тікати відти, бо міщане йому збороняли вїїзду³⁾. Другий Єрлич, Йоаким, звісний мемуарист, в своїм маєтку Кочерові під Радомишлем просидів довше: каже, що сполошили його тільки при кінці липня н. ст., коли Хмельницький рушив в новий похід і ставши обозом в Наволочи, звідти, мовляв, „роспустив свої полки в Полісе і в иньші краї, по всяких дорогах і містах“⁴⁾. В східнім куті київського Поліся, в Чорнобилі польська залога держала ся ще при кінці липня, але з реляції її коменданта бачимо, що замочок сей стояв острівцем серед хвиль повстання і дні його були пороховані: „мешкаю сам оден, навколо оточений полками тої саранчі, що-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 216—217, 225—226, 227. Акты Моск. гос. II с. 229.

²⁾ Див. вище с. 11.

³⁾ Архивъ Юго-зап. Р. III т. IV с. 234—235.

⁴⁾ Latopisiec I с. 69.

дня витримуючи їх наїзди: що-дня сот по шість козаків приїздить до брами і спокушає мою залогоу“¹⁾.

Західня Київщина, як побачимо зараз, теж стає ареною повстання тільки в липні. Таким чином підозріння деяких політиків, що Хмельницький, спливши ся під Білою Церквою в маю, схоче за той час покінчити з Задніпровем і рештою Київщини, не оправдують ся фактами: Хмельницький не прикладав до того ніяких плянових старань з свого боку.

Незвичайно скоро і сильно обняло повстанне Браสลавщину — таку ж територію нового заселення, як і полуднева Київщина, і теж здається, без спеціальних заходів Хмельницького і може навіть против його бажань. Уже під час коли Хмельницький стояв під Білою Церквою, полуднево-західня Київщина і сусідня Браславщина аж кишили в сподіванню близького визволення з польської кормиги. Описуючи похід Татар з-під Білої Церкви через сі краі — як їх яко союзників Хмельницького місцева Русь готова була стрічати як своїх другів-свободителів, сей, звісний уяє нам кореспондент, Громкович з Бару, так характеризує настрої тутешніх людей: „по містах така охота і жалібне очікування Хмельницького, що иньший і батька не приймав би з більшою охотою і вдячністю“²⁾. Шляхта тікала куди видко, і її тривога оправдала ся вповні. Коли Хмельницький роспустив своє військо з-під Білої Церкви, починаєть ся як за Дніпром так і тут, на західнім краю Київщини і в Браславщині новий прилив енергії повстання. „Хлопська своєволя почавши від Уманя таку гору бере, наче друге військо Хмельницького“, пише иньший кореспондент з Бару три тижні пізнійше. „Руйнують міста, де позамикала ся шляхта й Жиди, і нечувані убійства чиняють“³⁾. Дійсно, повно маємо з тутешнього повстання епізодів страшних, кривавих — чи то тому, що взагалі більше лишило ся оповідань з сих сторін (подекуди теж з очевидними побільшеннями тих кривавих страхів), чи може й справді тутешній рух визначав ся особливою кривавою закраскою.

Першим таким голосним епізодом на сім театрі було знищення Немирова, що припадає на перші дні червня с. ст. — саме коли Хмельницький збирав ся годити ся з річю-посполитою. Докладну дату сеї події — 10 червня н. ст. заховала жидівська традиція, бо день, коли козаки здобули Немирів, Жиди пам'ятали й потім як день жалоби, як перший жидівський погром Хмельниччини. В жидівських джерелах

¹⁾ Ркп. Осолін. 225 с. 115.

²⁾ Ркп. Чортгор. 142 с. 146 (лист з 8 червня н. с.)

³⁾ У Шайноли дод. 28 (лист в 25. VI н. с.).

заховали ся й ріжні подробиці сього погрому, але вони спiniaють ся на ріжних кривавих пригодах, не даючи нічого характеристичного для самої події, крім загальної згадки, що міщане пристали до козаків, а козаки удавши з себе польських вояків, підійшли Жидів, що поховали ся в замку: вони впустили козаків до замку і ті порізали тут самих Жидів, як вони рахували, правдоподібно не без сильного побітьшення, 6000 душ¹).

По Немирові повстанці, чи як їх, розумієть ся, все звуть — козаки, взяли ся до Нестервара-Тулчина, де теж збігло ся чимало Жидів і шляхти й засіло в тутешнім замку. Оборону міста взяв на себе оден з тутешніх землян Байбуза, на зложені Жидами гроші зібравши кілька хоругв і обсадивши ними місто; прийшли також роти з деяких маїнатських маєностей — Януша Четвертинського, Замойского, Конєцпольского, так що місто було обсажене досить міцно й боронило ся енергічно²). Згаданий барський кореспондент каже, що залога била ся з повстанцями досить успішно під містом, трічі зводила битву, — але „хлопів“ прибувало раз у раз все більше, так що вони нарешті „дійсно таки віхали до міста“ — вбили ся за вояками до середини, а Поляки й Жиди, що їх було, сховали ся до замку. Твардовский описує сей замок як досить оборонний захист з деревляними укріпленнями, парканом і валом, так що від татарських нападів там можна було боронити ся добре; але від повстанців, що посунули на них з гарматами, обложені не мали надії відборонити ся і від разу попали в добрий переляк. Використовуючи сей страх, козаки, як описує Твардовский, а згідно з ним і Ганновер, — „почали трактати“: заявили шляхті, що вони вдоволять ся, коли їм видадуть жидівські скарби звезені до замку, „яко окуп за свої душі“. Шляхта згодила ся легко, хоч Жиди — як зазначає Ганновер — всі сі дні били ся поруч із Поляками і героїчно боронили замок. Насамперед Поляки заходили ся потихеньку забрати у Жидів зброю, але ті помітили се, а що серед них, як каже Ганновер, „було багато людей сміливих, обізнаних з воєнною справою“, і чисельна перевага була теж по їх стороні, то вони задумали бити ся з Поляками і помстити ся за таку їх невірність. Але старшина жидівської школи реб Арон закривав на них, щоб не робили того, бо сям можуть привести до того, що католики почнуть побивати Жидів по иньших містах, і намовив добровільно видати своє майно як окуп свого життя. Жиди

¹) Ширше оповідання у Ганновера (с. 159), коротше — але теж дуже подібне — в *окружянку* Сабатая Югена (с. 107).

²) Лист Кушевича з 8 липня н. ст. — Жерела IV с. 35.

послухали, знесли своє добро на майдан і козаки забрали його, але по сім стали жадати, щоб шляхта видала і самих Жидів. Шляхта і се зробила: вигнала Жидів з замку, а козаки їх повбивали. Ганновер широко оповідає своїм біблійним стилем, як козаки намовляли Жидів хрестити ся, але Жиди слухали своїх рабинів і не схотіли зрадити батьківській вірі, і згинуло їх до півтори тисячі, а як рахує Сабатай — навіть три тисячі!¹⁾

Але слідом прийшла черга і на Поляків — під-час нового нападу на Тульчин. Твардовський каже, що перша облога була дліом Ганжі, що старшував в Уманщині, потім прийшов Остап, присланий, мовляв, від Хмельницького, і не діставши собі части з здобичі, пустив ся приступом до замку. Підложено огонь під порохову вежу, і коли порох вибухнув і з того пішов огонь по замку, козаки серед загальної паніки ввійшли до замку і счинили таку ж криваву розправу з шляхтою, яку їх попередники зробили з Жидами. Особливе вражанне викликали оповідання про немилосердне знущання козаків над сімєю кн. Ян Четвертинського, що була в тій облозі. Поляки й Жиди — Твардовський і Ганновер — оповідають сю сенсаційну історію, як котрийсь селянин, по Ганноверу княжий паробок, що працював у нього в млині, приступивши до князя, що з причини своєї тілистої комплекції не міг навіть устати з крісла, з початку глузував з нього, удаючи з себе покійного слугу, потім став пригадувати йому, як він гнобив своїх слуг, бив і томив тяжкою працею, нарешті казав князеві встати й дати своє місце йому, а коли той не годен був навіть підвести ся, кинув його на поріг і відрубав, чи навіть відпилював пилюку йому голову, — за се його настановлено в війську сотником. Жінку і доньок князя козаки обезчестили і розібрали між собою, і т. д. Та се більш маюць фантазії, бо князь Януш дітей, скільки відомо, не мав, і вдова його Софія, родом з Чурилів, вийшла потім за шл. Козаковского²⁾, — так що весь сей епізод характеристичний більш для шляхетських настроїв під час повстання, ніж для фактичної сторони його.

Оповівши про сю розправу, Ганновер заважає, що се було велике щастє для Жидів отся кривава розправа козаків з Поляками, по тім як вони видали Жидів: як би Поляки видачею Жидів справді окупили собі житє, то пішла б така поведінка скрізь, і не

¹⁾ Ганновер, що оповідає сю історію найширше (с. 162—164), розрізняє видачу жидівського майна і видачу самих Жидів, тим часом як у Твардовського се звязано в одно; за те він відрізняє два приходи козаків, у Ганновера звязані разом, — с. 13—14.

²⁾ Див. Bonieski Herbarz IV с. 11 і 36; звернув увагу на се недавно Липинський (с. 167).

було б Жидам ратунку, а так Полякам пропала спокуса і більш вони не слухали козаків, як ті намовляли їх до видачі, а тримали ся з Жидами щиро.

Здобуто в тім часі і винищено також иньші міста Браславщини: Браслав, Винницю, Красне. Сабатай згадує велику різню, задану в тім часі Жидам в Умані, і т. и. Головним провідником в сих червневих операціях згаданий лист з Бару називає Ганжу з Уманя „полковника уманського“, а поруч його якогось Трифона з Бершади, і ся побожська містина — може по старим традиціям про Босого вважаєть ся головним гніздом своєволі¹⁾). Ганжу звуть тутешнім старшим також і деякі иньші сучасні реляції²⁾). Але близький свідок з сусідньої Шаргородчин, називає „якогось Кривоноса³⁾), а Кушевич, що писав також під свіжими вражіннями подій — в листі з 8 липня, оповідає де-що й ширше про сього нового героя повстання, що від сього часу приковує до себе увагу польского громадянства: „Якийсь поганець Кривонос, збунтовавши всю чернь українну против людей католицьких і Жидів, почав нападати на села і міста тамошні, які ще зацілили від Татар і козаків, людні і богаті, та немилосердно нищити“. Як перші здобуті ним місця він називає Ладизин, Бершаду й иньші міста кн. Вишневецького, Верхівку і Олександрівку Конєцпольского; Кривонос же в деяких звістках називаєть ся привидцею приступу під Тульчин, а потім першого липня н. ст. „з величизною купою повстанців“ приступає під Винницю, здобуває місто і шугає тут сзуїтських скарбів, закопаних в секретних сховках“⁴⁾).

При сім Кушевич зазначає, що Кривонос робить се все на власну руку, без відомости і волі Хмельницького: „Хмельницький з своїми молодцями не вдаєть ся у зятяги того Кривоноса і знати його не хоче“. Але переказавши сю — очевидно офіціальну версію самого Хмельницького чи його старшини, Кушевич додає, що багато людей не вірить тому і думає, що сі Кривоносові погроми діють ся за потайною порадою Хмельницького, „яко чоловіка хитрого“. Такі підозріння підтримували ся словами самих повстанців, повних переконання, що вони поступають в згоді й солідарности з козацьким військом. Судя подільський Мясковский в однім з своїх листів (4 серпня н. ст.) подає такі характеристичні оповідання бранця — „з тих що Тульчин зруйнували, дніпрового своєвольного, нависного хлопа“: „Пан-

¹⁾ У Шайнохи дод. 28.

²⁾ Тамже дод. 35. пор. Твардовского с. 13—14.

³⁾ Лист Росцішевского з Ковайгорода — Осолн. 225 с. 88.

⁴⁾ Жерела IV. с. 35—36. 39.

ство (державна) перейшло від вас Ляхів до нас козаків. Король не вмер, але живий, до нашого війська з Литви утік і в війську є три тільки намети: оден для Бога тай для війська, друга для короля його милости — до того ніхто не входить окрім пана гетьмана нашого коронного, пана Хмельницького, а третій намет для п. гетьмана самого“. „Каже ще, що між ними замір був такий: три роки воювати нас з Татарами, Поділе опанувати, над Горинєю стати і трактувати про відновленне „правдавної“ вільности. Додає, що всю здобич з Немирова й Тульчина відіслано до Хмельницького, а Ганжу старшого свого, за те що Четвертинського й иньшу шляхту боронив і не давав убивати — в Тульчинским замку розрубали“¹⁾.

В самий розгар тутешнього руху, в останніх днях червня н. ст., явив ся на сім театрі кн. Вишневецький, верстаючи свою путь з-за Дніпра до своїх волинських маєтностей. Перебивши ся з-за Дніпра через Мозирщину на Волинь, він замість того аби рушити просто до своєї Вишнівеччини, скрутив з Житомира у Брацлавські маєтности своїх свояків кн. Збараських, що за малолітністю власників були в його опіці, — мабуть хотів покріпити свою дружину, змучену і вголоджену таким довгим походом по чужих сторонах²⁾.

Але вступивши на територію, захоплену повстанням, Вишневецький не втерпів, щоб не зайняти ся каранням різних учасників тутешньої руйни, які йому попадали до рук. „Ідучи через Погребище зрадникам руки утинають, на палю садять, стинають — найбільше за образу божу, за пустошенне костелів, що там чинили: страшно

¹⁾ Шайноха дод. 35.

²⁾ Сей мотив знаходимо і в записках його дворянина Машкевича, тільки він поданий у нього трохи низше (під днем 2 липня), хоч був мабуть від самого початку причиною маршу князя з Житомира на Погребище: „Просило військо князя, аби їм десь хліб дав і впочинок по трудах тля, які вони ноносили, переходячи через пустині“ (с. 101). Твардовський, що досить широко і докладно описує марш Вишневецького (с. 16 і д.), представляє так, ніби Вишневецький скрутив до Брацлавщини умисно на те, щоб помірати ся в повстанцями, — але такий план виходить у нього досить слабо і малоправдоподібно мотивованим. Ігнєратій Яремчяк висловує ся вповні ясно в порівнянні сих оповідань з анонімним описом його маршу, звісним в кількох копіях (Чортор. 379 с. 59, пет. Публ. бібліот. 129 с. 107 — відті копія в теках Нарушевича с. 599, і крім неї ще друга тамже с. 633, де-то відмінна при кінці, з архива Залуского) — тепер він опублікований з пет. копії в Архиві Ю. З. Р. III. IV ч. 6. Вишневецький, перейшовши недалеко Мозиря, під Бабацею Припять, пішов на Житомир, Котельню, Вчорайше, Погребище і відті, поки військо збирало припаси в околицях Немрова, обоз княжий поволі рушав на захід, на Спичинці, Вчорайше, Вахнівку, Глиньськ, аж звідти, по невдалім закінченню Немирівської афери, зробив великий марш — по словам аноніма аж під Остроніль. Звідси на заврєсний Ташкевичя вернули назад на Янушівль (в рукоп. помилка — Ямпіль), на Райгород і Махнівку. Машкевич, пропустивши те все, представляє так, що Вишневецький відразу лутив ся на Райгородок — і тут застав його заклик від Ташкевича.

оповідати й писати¹⁾; за Придукою — тут перед костелом руки рубали, і тихже на паль на ринку посаджено, иньших постинано“, — читаємо в описі маршу Вишневецького, списанім якимсь учасником його.

Експедицію княжого війська на Немирів — по теперішньому кажучи „карательну експедицію“ на повстанців, описує иньший прибічник князя, знаний нам Машкевич, що ходив сам в сю експедицію, а його оповідання доповняє ріжними більш або менш мальовничими подробицями Твардовский:

„В чотирох милях від Немирова в Ободнім заскочили з шістьдесять козаків і за ласкою божою всіх їх виголили сьмо“, починає Машкевич. Під Немирів впали над ранком; козаки, помітивши їх, стали уступати ся за став; уже як розсвіло, Поляки кинули ся на них і захопивши частину, вирубали. Погром міста описує Твардовский. Заставши замкнену браму, з-за котрої їм кричали, „що тут уже нема нічого польського, а знають тільки Хмельницького“, польські вояки кинули ся до паркану, прорубали сокірами вилім, і поки поли дзвонили на гвалт, „силу вирубали чоловіків і жінок“. По сім, оповідає Машкевич, військо просило у князя позволення зібрати запаси в сій приборканій околиці. Прибувши, показали війтови княжий наказ, і той просив тільки почекати, поки люде зберуть ся, сам же — як остеріг Поляків якийсь селянин, — дав знати козакам. Поляки на сю осто-рогу не звернули уваги: думали, що се їх хочуть відстрашити „від стаці і хліба“, тим часом козаки прийшли справді й почали штурмувати замок, де засіли вояки Вишневецького. Ті боронили ся сильно але не помогло нічого: козаки штурмували пять день, в день і в ночи і кінєць кінєць замок здобули. „Драгонія така була честна, що хоч то з тої ж України були вибранці, але так завзято боронили ся, що одні на другім полягли, і оден тільки, сховавши ся між трупами, в ночи утік і дав знати князеві“, завважає Машкевич, і так описує останній приступ: „стративши три штурми в ночи, на четвертий, у день, старшина напоїла горілкою чернь, себто хлопство, а сама зіставши ся тверезо, пустила на штурм: п'яне хлопство осліп лізю, а нашим бідакам і куль та пороху не ставало; неприятель, помітивши се, тим більше брав ся до паркану, і добивши ся до нього, що живо полїало до замку“.

Польські вояки погинули. Вишневецький, довідавши ся про сій погром від одного недобитка-драгона, страшенно розярений післав

¹⁾ Gdzie z mieszczanow i popow w słusznym swym opale | co winnieyszch rozkaze kilku wbić na pale | dla drugich ukarania — завважає про сю потребуєську екзекуцію Твардовский.

півтори тисячі кінного війська, наказавши йому здобути місто і вирубати в нім усіх, винних і невинних. Але козаки, сподіваючи ся такого фіналу, так сильно укріпили місто, що ані приступити було до нього, — і так „комонник“ Вишневецького „зі стидом“ мусів вертати ся до князя, а той по таких кінці сього попасу рішив чим скорше простувати до своїх волинських маєтностей¹⁾.

Та тут забігли йому дорогу післанці від київського воеводи Тишкевича, властителя великих маєтностей в полудневій Київщині: він сповіщав, що козаки саме напали на його містечко Махнівку. По словам варшавського кореспондента, що переказує реляцію Вишневецького, був то полковник Гиря з п'ятьма тисячами козаків, а мило за ним стояв у полі Кривонос з тисячею коней²⁾. Тишкевич благав Вишневецького помогти йому виратувати містечко. Вишневецький, не вважаючи на дуже прикру погоду, чим скорше подав ся туди з кінним військом, а обозови свому казав надтягати туди ж. Військо його теж горіло бажанням відплатити козакам, обступило містечко наоколо, щоб захопити їх у свої руки і з великим невдоволенням стріло „дісвазі“ Тишкевича, которому — як висловляється прибічник Яреми — „щось на ніс влізло“ і він почав „видумувати ріжні рації“, стримуючи Вишневецького від кривавої розправи: він зовсім справедливо казав, що як йому роздражнять козаків, то вони віддячать ся потім на його маєтностях, і навіть грозив ся, що в таких разі шукати-ме своїх шкід на Вишневецькім. Кінець кінцем плян обхоплення містечка військом не вдав ся: козаки відступили під Погребище, під проводом „Кривоносого сина“, як його називає Машкевич. Вишневецьчане рвали ся слідом за ним, щоб їх погромити, але Тишкевич знов став відраджувати, а козаки тим часом, заложивши ся табором в дванадцять рядів возів і забравши що легше („крупу, шпоно, муку, солонину, горох, зелізо, срібло, золото, убрання“), відійшли і зєднавши ся з кіннотою, присланюю від білоцерківського полковника, уступили ся без великих утрат.

По сій афері Вишневецький спішно рушив на захід. Дали йому знати, що Кривонос з Гирею знову приступили до Махнівки, з арматюю, здобули замок і „бючи з гармат на триумф, випивають вина пана воеводи“, — але Вишневецькому вже відхотіло ся боркати ся з козаччиною³⁾.

¹⁾ Машкевич с. 100—103. ²⁾ Ркп. Чорторійських 379 с. 48.

³⁾ Оповідання Машкевича і аноніма, також у Твардовського (тамже) і Єрліча с. 67; просторо оповідає про сі бої під Махнівкою також згаданий лист з Варшави з 31 липня — ркп. Чортор. 379 с. 48.

За той час інші ватаги повстанців обложили Полонне — „місто велике і далеко оборонніше над Львів, добре обсажене арматою і людом шляхетським“. Туди збіглося з сусідніх околиць багато католиків і Жидів; Ганновер, що передав нам просторе оповідання про полонську біду, каже, що було там до двох тисяч шляхти і 12 тисяч Жидів. Вони приготувалися до оборони і не гратили духу, сподіваючися, що Вишневецький по дорозі з-під Махнівки поступить до них, і вислали до нього своїх післанців, обіцяючи все для війська на цість тижнів. Вишневецький і рушив уже був під Полонне¹⁾, але раптом стратив охоту до войовання і відказав, що пробув уже чотири тижні на Україні, не маючи ні від кого помочи, і тепер його військо дуже змучене і він мусить своїх кутів пильнувати, а не чужих стерегти²⁾. Рушив з своїм військом на Константинів, а по його уступленню козаки взяли ся штурмувати Полонне і дня 12 (22) липня здобули. Як оповідає Ганновер, насамперед передали ся до них руські передмістя, далі руські воєнки і слуги тутешніх нанів, за їх помічю козаки війшли до замку і вчинили страшну різню. Варшавський кореспондент по свіжих підомостях від Типкевича пише, що вбито там 700 шляхти „окрім жінок, дітей і челяди“, і до 2000 Жидів. Повстанці захопили масу зброї — рахували 60 і навіть 80 гармат, масу пороху, і т. и.³⁾ В дещо пізнійшій реляції (серпень) козацьку здобич в Полоннім рахують на чотири мільони. оповідають про тіла, що досі лежать у замку, кров по коліна на них запекла ся, чотиреста панночок-шляхтянок і дітей побито. Взагалі сей погром належав до найбільших сенсацій повстання.

Після повалення сеї оборонної твердині воно вибухнуло в сій околиці тим сильнійше. Сучасні листи вичисляють такі міста захоплені в сих днях (в середині липня с. ст.): Чуднів, Чорторию, Бердичів, Райгород, Заслав, Межирич, Острог — „все з розливом католицької крові, з профануванням костелів здобуто і знищено“⁴⁾. Пізнійші вісти доповнюють сей реєстр рядом пньших місцевостей, що мусіли в сїм же часі перейти до рук повстанців: Янушіль, Красношіль, Любар, Острошіль, Лабунь, Гриців і ин.⁵⁾ По тім як уступили ся відси

¹⁾ Так виходить з згаданого варшавського листу, що переказує реляцію Вишневецького. ²⁾ Ганновер с. 167—168. опис маршу Вишневецького.

³⁾ Про погром Полонного крім Ганновера лист Кухевича з 30 липня — Жерела IV с. 10, листи з Варшави 31 липня і 2 серпня — ркп. Чортор. 379 с. 50 і 52.

⁴⁾ Анонімний лист з 29 липня н. ст. в пет. ркп. 129 — тепер в Архіві Ш. IV ч. 7.

⁵⁾ Нам. ки. Михаловичого с. 158—159 (реєстр предложений на сесії сенату 22 серпня н. ст.).

останні польські сили — Вишневецького й Типкевича, — доля своєї країни була рішена.

Таким чином змішанне Вишневецького і його виступи на сім київсько-браславським пограниччю против повстання не зробили в нім ніяких особливих змін і не стримали його поступів. Вплинули дуже на розвій подій, на козацьку війну — але в зовсім противнім напрямі, оцінені як розірвання того пів-формального перемиря, що усталося з уступленням Хмельницького з-під Білої Церкви „на звичайні місця“

Противники компромісової політики гетьмана й його однодумців в козацькій війську ухопили ся за сі виступи Вишневецького, щоб покінчити з усяким опортунізмом і перейти до отвертої, рішучої війни. Криваві зусилля коло приборкання повстання, жорстокий терор, людські розправи з захопленими повстанцями, пороблені Вишневецьким, викликали сенсацію по обох сторонах — і польській і українській. Збентежені повстанням, і кривавими сценами його, Жиди, шляхта, католики взагалі готові були бачити в Вишневецьким якогось божого післанника, що приносив їм ратунок, а його криваві експеси над повстанцями величали як прояви великого духа, трохи не героїзму. Ми бачили образ сього протектора і оборонця Ізраїля, з захватом намальований Ганновером; йому вторує своєю поезією Твардовський, величаючи Вишневецького як промінь сонця, що заблис серед загальної птьми, як радісну надію життя — як Сціпіона спасителя вітчизни.

З другого боку всі прихильники мирової політики супроти козаків рішучо осуджували сі криваві виступи, що вносили нове, непотрібне, погубельне розярення в козацькі ряди. Кисіль вже на перші висти про воєнні пляни Вишневецького поспішив його остерігти від усяких зачіпок з козаками, „аби не ставити в підозрінне перемиря — щоб не скріпляла ся ворожнеча і вороги уступили ся з нутра (держави)“. Але Вишневецький в своїй відповіді рішучо висловив ся против усякої толеранційної чи опортуністичної політики супроти козаків, патетично закінчивши, що він в таким разі „не хоче й жити в сій отчизні, — і краще нам вмерати, аніж би поганство і гультайство мали над нами панувати“¹⁾. По такій принципіальній декларації, скріпленій зараз потім кривавими карами й сутичками з козаками, і в польських опортуністично настроєних кругах, слідом за козаками, на Вишневецького стали складати вину розірваного перемиря і гірко нарікати на криваві його вчинки, що на-ново розятрили козацьку війну. Рудавський, з історичної перспективи (хоч і з деякими недо-

¹⁾ У Міхаловського с. 54—56.

кладностями в фактичних подробицях) віддаючи сі настрої польських політичних кругів, вказує на ексцеси Вишневецького як головну причину безрезультатності визначеної соймом комісії. Саме під той час — каже він — комісари розпочали свою функцію, коли кн. Вишневецький виступив против такої соромної й брудної згоди з зрадниками. Він хотів вийти до свого власного міста Немірова, але його власні міщане не пустили його; стала ся бійтва — велика різня, вкінці він з триумфом вступив до міста; піддані припадали до ніг його, просячи пробачення, але він усіх їх велить замучити вишуканими способами, різними дивними муками, зчаста повторюючи катови, щоб так дошкуляв, аби вони чули, що вмирають. Одним каже вибирати очі, інших вбити на хрести, багатьох мечем стяти. Прочувши про се козаки відкинули згоду, посилаючи ся на сю задану їм нову рану — казали, що ї треба на ново вишлати; вся причина була зложена на князя і його обвинувачували всі вони, як привидцю розірвання немериря.

Між козачиною від сих кривавих виступів князя Яреми дійсно як в улію загло. Коли він перед польськими кругами виступив як речник безоглядної боротьби з повстаннем, то і в козацьких його безоглядні кроки були прийняті як виклик на бій на жите і на смерть. На чолі повстання, приймаючи сей поклик, як противник у сім турнірі з князем, виступає Максим Кривонос і на якийсь час (в липні с. ст.) захоплює собою всю увагу, як головна фігура повстання, — поки Хмельницький зістаєть ся на заднім пляні сього кривавого видовища, поволі надтягаючи на театр його з свого Чигирина. В народній памяті — в славнім побіднім марші Хмельниччини він зістав ся (під іменем Перебійноса) символом побідного руху повстання власне в сім моменті:

Гей не дивуйте, добрі люде,
Що на Україні повстало,
Що за Дашевим, під Сорокою
Множество Ляхів пропало.
Перebійніс водить не много —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі.
Лядськую славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє.
Нуте, козаки, у скоки,
Заберемо ся під боки:
Заженім Ляшка, вражого сына,
Аж за той Дунай глибокій¹⁾.

Історична роля сього чоловіка була так коротка, що він мигнув тільки мов яскраво освітлена фігура на екрані, лишивши нас без

¹⁾ Антонович і Драгошаків II с. 39—41.

усяких близьких відомостей про себе. Він умер при кінці того ж року. Анонімний автор сучасного німецького мемуару, титулюючи Кривоноса „генерал-майором“⁴, що очевидно має означати першу особу по Хмельницьким, каже, що він був родом Скот (Шотландець), названий козаками Кривоносом задля свого кривого носа, зрештою відважний і сміливий вояк¹).

Але Голінський в своїх записках згадує, що сучасні голоси називали Кривоноса купцем з Могилева²), а Коховський в своїх „Клімактерах“ каже, що він був з Острога — засуджений за розбої³). Звістки ці самі по собі особливого довіря не будять, але на місцеве походження Кривоноса натякає і його власний лист до ротмістра Корицького, де він відгрожує на Вишневецького, жалують ся, що той казав вертїти очі буравами його „рідним братам“⁴): сей вираз, коли його не брати фігурально (а він досить категоричний і сильно підчеркнений, як на те), піддавав би гадку про походження Кривоноса з якоїсь місцевої, може попівської родини з Браสลавщини або полудневої Київщини.

Опублікована недавніми часами сучасна польська гравюра — портрет „значного козака Кривоноса“ теж не викликає великого довіря до своєї портретности⁵), тож і нею не можемо покористувати ся для познайомлення з сею намятною постатю (де-хто вважає сю гравюру навіть карикатурою з огляду на той утрірований кривий ніс, але для сього теж властиво нема підстави).

Діяльність сього чоловіка, на скільки вона нам звісна, обіймає всього кілька місяців. Вперше зачуваємо про нього під Корсунем, де він веде передовий полк Хмельницького; далі звістка про висланне його за Дніпро — до чого в кождім разі не прийшло⁶), а натомість виринає він в Браสลавщині, уже в першій половині н. ст. червня:

¹) Dann nachdem der Gener. Major Krziwanos, ein geborener Schott, von wegen seiner krummen Nas also von den Cosaken genant, sonst ein resolvirter und we-generer Soldat, — Grundliche Relation z. 4.

²) Obrął sobie y postanowił pułkownikami nad kozaki: Krzywonosą srogiego tyraną — a to był kupiec z Mogilowa (с. 111).

³) E ditione Ostrogiensi dudum ob agitata latrocinia capitalium damnatus — с. 47.

⁴) Wisniowiecki, który w Niemierowie i w drugim miescie okrutne tyranstwo nad bracią moją porobił, braci moiey rodzony kazał swidrami wierciec oczy — Чортор. 379 с. 58, близька копія в Чортор. 142 с. 601; в збірнику Осол. 3564 с. 70 є иньша копія, дуже відмінна, і без того виразу „braci rodzony“. В листі до Заславського (див. вище) се бравління очей Кривонос прикладає спеціально до попів — се й прилучаю до того нападку на його походження.

⁵) Репродукції сеї гравюри в моїй Ілюстрованій Історії України, у Чоловского Wysoki zamek we Lwowie, в князі Липинського Z dziejów Ukrainy, тамже на с. 385 самітка про сю гравюру.

⁶) Див. вище с. 30.

з початку незнаний („якийсь“) ¹⁾ звертає він на себе все більш, увагу своєю енергією, і нарешті боротьба з Яремою ставить його в самім центрі сєї кривавої трагедії, як представника народньої української стихії перед лицем шляхетського местника ²⁾.

Свою політичну фізіономію Кривонос відкриває найбільше в своїм цікавім листі до кн. Заславського, написанім в кілька день по польонським погромі, з приводу жалів князя і накликувань до занехання ворожих кроків: „Звочши знати, в. м., що те що було зачало ся, заспоколо сяї, і вже ми не хотїли більше пустошити землі Польської — тільки ув ся нам кн. Єремія: людей мордував, стинав, на палю садив — скрізь, в кождім місті серед міста шибенця, а тепер показуєть ся, що на палі були невинні люди. Попам нашим буравом очі вертїв! Ми стоячи за віру свою і боронячи здоровля свого, мусїли стати за свою кривду. Хто з нами хоче до бою стати, ми против нього готові; а хто спокійний — буде сидїти в спокою. А от уже сїм тижнів тому або й більше, вислали ми наших послїв до найясн. короля і річи-посполитої, аби вже скінчило ся се: краще б хотїло ся нам заховати тих людей на кого иньшого ³⁾, ніж тут тратити. Але від тих наших послїв висланих не чуємо і до сього часу ніякої слушної відомости. де вони обертають ся: мабуть уже сплять, коли не пробудили ся до сього часу. Ще може бути спокій, коли ваша мил. поставиш на певний час наших послїв — я можу затриматись; а коли не буде — мушу ставити ся і бороти ся, разом із ордою. Пан гетьман наступить з військом, а Орди я вже в тих днях сподїваю ся — заступить вам дорогу, куди б ви не утїкали. Тому ще раз прошу в. м. пана, аби нам повернено наших послїв — зараз пішло до Тогаї-бея, аби затримав Орду. А Жидїв зволь в. м. справити аж до Висли, бо вся біда пішла від Жидїв — вони вас з розуму звели“. Лист підписаний: „зичливий і найнищий слуга Максим Кривонос полковник війська й. кор. м. Запорозького“ ⁴⁾.

Як бачимо, ідеологія Кривоноса — ідеологія отсього повстання взагалі; він нічим не вирізняє себе з нього, з його завдань і мотивів, і виступає як представник війська. Дарма, що Хмельницький всіми силами відгребав ся від нього і ранїше — як то ми бачили в чер-

¹⁾ Див. вище с. 39.

²⁾ Krzywonos — największy tyran y morderca, lupieszcza miast, wssy, kosciołow, karłanow, słaclity, Żydow, białychłow i dzieci, характеризує його Іолінський (с. 113).

³⁾ Себ-то против ворогів держави.

⁴⁾ У Міхаловського с. 88, Памятнки 1² с. 252 (з деякими відмінками). В Осолін. 225 л. 99 останні слова в приписці: *Można li rzecz — iesli będziesz łaskaw a przyszedz naszych posłow — ia zaraz poszle do Tohaj-beia, i т. д.*

вневих звістках, і пізнійше, по Кривоносних битвах з Вишневецьким, коли він писав комісарам, що не дозволяв йому, ніякої шарцанини ані давав дозволення руйнувати й палити міста¹⁾. Трохи се нагадує відносини Наливайка до запорозького гетьмана — тільки що і Кривонос, не кажучи за Хмельницького, були людьми більшого калібру, ніж ватажки 1590-х років. Кривонос титулує себе полковником королівського козачого війська (завсіди одначе без означення свого полкового округу — не називаєть ся він і в звістках про Кривоноса, се показує, що у властиву військову організацію він таки не входив). Але яку імпозантну ролю він при тім бере на себе! Він хоче рішати про війну і згоду, диктує умови, ставить ультіматум, береть ся наводити чи відкликати татарську орду. Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою.

В польських кругах то вважали його, так би сказати, генеральним намістником Хмельницького, „гетьманом“ його війська²⁾, тим часом як сам Хмельницький представляв ся володарем, головою нової козацько-української держави³⁾, — то конкурентом і антагоністом Хмельницького — на сім ґрунті виростали ті згадані вже поголоски про непорозуміння між ними і напруження, які мовляв переходили часом у гострі конфлікти. Я навів уже звістку з останніх днів липня про грубіянство, яким відповів Кривонос на заборони Хмельницького що до шарцанини⁴⁾. І потім, коли головне військо Хмельницького зійшло ся з Кривоносим, одна за другою йшли звістки про конфлікти між ними. Раз ішли поголоски, що Хмельницький гостро взяв ся до Кривоноса: арештував його за непослух і за кару велів прикувати до гармати, за шлюк ланцюгом — так писав Кисіль, вважаючи сей інцидент за наслідок своїх переговорів; потім він мав звістку, що Хмельницький випустив Кривоноса на волю за порукою⁵⁾. Оповідали се і у Львові, що Хмельницький „велів прикувати Кривоноса з чотирма його полковниками, за те що против його наказу смів міста добувати, костели грабувати, панни насилувати й иньші страхи чинити, але другого дня велів його відкувати — мабуть одкупив ся“⁶⁾. Другим разом писали, що Кривонос посваривши ся з гетьманом, трохи не зарубав його⁷⁾, і т. д.

¹⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 168, лист з 19 (23) серпня.

²⁾ Hetman kozackiego lotrostwa Krzywonos, ktorego obral Hmielniczky hetmanem — записує Голіньскій (с. 107) серед заміток з місяця липня.

³⁾ Ми вже бачили подібну поголоску про Топигу — ранійшу (с. 11).

⁴⁾ Див. вище с. 28.

⁵⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 149 і 160 (листи Кисія з 2 і 22 серпня).

⁶⁾ У Шайнох 11 дод. с. 380.

⁷⁾ Виямок з анонімного листу в Бережан, в 26 серпня у Липинського с. 227.

Знаючи підозрливу і задрісну на пункті своєї влади й авторитету вдачу Хмельницького (як відкривають її пізніші факти), не можна думати, щоб він спокійним оком дивився на зріст сил і поваги браславського ватажка. Трудно, розуміється, рішити, на скільки він від початку поступав самовільно, а скільки втім було волі Хмельницького — чи щирі були гетьманові запевнення, що він все робить для погамовання повстанських ексцесів на західній території, чи правда була по стороні тих, що добачали тут з його сторони самі хитрощі і потайне порозуміння з західними ватажками. Що селянське повстання, селянська жакерія не лежали в тодішній тактиці Хмельницького, се можемо прийняти з великою правдоподібністю. Але повстання розвивалося своєю стихійною силою, захоплюючи пограничних полковників, що виступають поруч Кривоноса: Ганжа уманський, Гиря білоцерківський, Остап (Гоголь) кальницький¹⁾. Творилися самостійні повстансько-козацькі відділи, виростали в многотисячні корпуси, і нетерпливо оглядалися на кунктатора гетьмана, що далі „сидів“ у своїй Чигирині, займаючи ся, мовляв, своїми хатніми та особистими справами (розшукав між иньшим і свою коханку, відібрану у нього Чаплінським, і святкував перемогу над конкурентом)²⁾.

Кінець кінцем Хмельницький мусів відчутти непевність своєї позиції: йому небезпечно було і гамувати се повстання, що в таким разі могло б обернути ся против нього самого, і ніяк було пускати його ватажків самопас, не даючи відчувати своєї руки і контролі: вони могли б також вирости по-над голову гетьманови — як се вже мабуть і помічалось у Кривоноса. Не добре було давати їм тріумфувати без гетьмана над польськими військами та виростати на великих вождів, а не на руку було б, коли б і погромили сі передові ватаги Поляки і набрали з того відваги та незгідливости на козацькі домагання. І от Хмельницький рішається покінчити з своїм пасивним вичікуванням, опанувати західній театр повстання і взяти його в свої руки. Якихось таких заяв з його уст ми, як звичайно, і сим разом не маємо; не знаємо і того, коли зявилось у нього таке рішення — чи по браславських погромах, чи аж після битв Кривоноса з Вишневецьким. Але бачимо, що вже в перших днях липня с. ст. він мо-

¹⁾ Див. вище с. 39, 42.

²⁾ W tych dniach ozenil się z nieiaką Czaplicką szlachcianką, która meza w tey teraznieyszy zawierusie pozbyła — доносить 22 к. ст. липня Кушевич (Жерела IV с. 41): досі він очевидно нічого не чував про давнійший роман Хмельницького з сею жінкою, розкальованим пізнішими письменниками. В Кривоносівім війську чекали, що Хмельницький „зараз по весілю своїм з Чаплінкою“ рушить до війська — Пам. кн. Міхаловського с. 95.

білізує свої сили. Забирає козацькі кадри з Лівобережя (з Стародубщини, ми бачили, вийшли вони перед 10 липня с. ст.). Висилає на західній театр подніпрянські полки, не зв'язані безпосередно з тамошнім рухом і його привидцями, а ближші гетьманському рейментови, більше дисципліновані і залежні від нього (так от корсунський полк з полковником Шагиреєм бачимо в середніх днях липня під Прилукою¹⁾). Дає знати Татарам, щоб готовилися до походу²⁾, і сам починає поволі посувати ся на захід: в 20-х днях червня с. ст. ще бачимо його в Чигирині, коло десятого липня він над Росавою, військо в зборі стоїть над Масловим Ставом (на Росаві ж). Се ще до певної міри „звичайні козацькі місця“, так що новий похід ще не маркований. Але коло 20 липня Хмельницький уже в Наволочи, за Білою Церквою, на театрі червневого повстання³⁾. Рубікон перейдено.

Як мотив сього другого походу Хмельницький в листі до кн. Заславського, писаним в п'ять день по Кривоносівім (і до букв до нього подібнім), виставляв заціпні виступи кн. Яреми:

„Бачить то Бог, що ми будучи незмінними слугами річи-посполитої й вашої мил., сердечно бажали собі гого, щоб у спокою могли зіставати ся. Але через наступленне й. м. кн. Вишневецького — як він не спам'ятав того, що ми маючи його в своїх руках, свобідно пустили з-за Дніпра, забезпечивши у всім, — поневолі мусіли й ми рушити ся з усім військом, з універсалів, особливо писаних з-за Дніпра, і з листів до Москви зрозумівши (дійсні наміри князя) . . . Не що иньше тільки се нас побудило. А то ми бажали, абч вже скінчило ся на тім, що з божого допущу сталось, і більше християнська кров аби не лила ся. За тим і послів наших до кор. милости і всеї річп-

¹⁾ Зізнання козаків захоплених під Прилукою і приставлених до Заславського 18 (28) липня — Міхаловск., с. 94—96.

²⁾ Sam sie Chmielnicki ruszył z wielką potęgą i miał śląc do Tokajbeia, aby z Orda nastąpił — доносив Кисіль 9 серпня н. ст. (Міхаловск.. с. 151); козаки-бранці говорили те саме десять днів скорше — там же с. 95.

³⁾ Листи Хмельницького з Чигирина 20 с. ст. липня в Актах Ю. З. Р. III с. 222 і Актах Моск. гос. 11 с. 230; судячи з того, що о. Ласко, бувши у Хмельницького в Чигирині в днях 17—21 червня с. ст., нічого не говорить про вїзд Хмельницького або приготування до того, треба думати, що Хмельницький рушив з Чигирина не скорше як з кінцем червня або в перших днях липня. Про Хмельницького коло Маслового Ставу — Акты Ю. З. Р. III с. 236 („Черкасы стоять въ собраньѣ въ урочищѣ въ Масловомъ стану“) і у Міхаловського с. 96: Przy Chmielnickim pulki zostały Czechrynski, Cerkaski, Pereaslawski, Bialcerkiewski, u Maslowego mostu stoia. Лист Хмельницького з-над Росави з 11 липня с. ст. (власноручний) — Памятника кiev. ком. I, друге вид. с. 244 (тут з оригіналу, а в Актах Ю. З. Р. III з московської копії). Лист Хмельницького з Наволочи в 24 липня, с. ст., в Актах Ю. З. Р. III с. 233; лист його ввідти ж 30 липня (у Міхаловск. с. 96, Памят. с. 255) має дату мабуть нового ст., універсал в справі литовських панів 17 липня (рпк. Чортор. 142 с. 531) — мабуть старого.

посполитої вислали ми з найнижшою покорою — за ними велико і унижено просимо в княжу милость, бо як скоро тільки вони повернуть, я з листів пп. сенаторів і всеї річи-посполитої вирозумівши (їх становище) сам з усім військом верну ся і Орді накажу вернутись, аби більше в крові християнській не бродила. І так я й своїх не чим иньшим тільки мечем від чат і шарпанини стримую, аби того не було“¹⁾.

Як бачимо, головний привід до походу — „наступленне“ кн. Яреми, і поруч того не то теж як привід до війни — не то як одинокий вихід з утвореного Яремою напруження — справа послів: нехай прибудуть з доброю відповідю послі і все ще буде добре. Кривоносіві козаки зловлені під Прилукою в середині липня, теж оповідали, що справа війни рішить ся в залежности від того, що принесуть послі з Варшави: під Прилукою військо буде їх чекати, прийде туди Хмельницький і буде рада — там рішить ся, чи буде війна, і як війна — „то хоч би голову на голову ложити, а всею силою, яку мають готову по цілій Русі, йти на військо річи-посполитої“²⁾.

Але послів таки не було: десь загубили ся вони, і так таки й не знати, що з ними сталось. Кисіль здогадував ся, що мабуть вони поїхали Поліссям, боячи ся своєвольних ватаг, що ходили по Волини, і трівожив ся, чи не пропали де з руки якихось гультяїв, зіставивши підозрінне на річ-посполиту³⁾. Без сумніву, ся обставина, що послі не вертались, і взагалі нічого не звісно було про заміри річи-посполитої, її становище і жадання що до козащини, мусіла бентежити старшину, а ще більше служила догідним мотивом агітації для всіх прихильників агресивної політики і рішучої боротьби, на жите і на смерть. В Варшаві оповідали з чийогось листу (автора не названо, але виглядає на Кисіля ж), що Хмельницького спонукав до походу власне сей брак усяких відомостей: листи Кисіля до нього, мовляв, перехопив Лац і відослав до Заславського, а коли Хмельницький, щоб довідатись чогось, післав до Заславського своїх післанців, Лац зловив їх і відставив до Заславського як шпигунів, а там їх постигано; а про козацьких послів висланих до Варшави, пішли між козаками чутки, що їх у Варшаві на паль посадили⁴⁾. Так і Криво-

1) У Міхаловского с. 96, справніші копії — Осолін. ркп. 225 л. 112, ркп. 3564 л. 73, Чортор. ркп. 379 л. 63, ркп. 142 с. 572. В другій часті листу Хмельницький розписує ся у вдячності за прихильність Заславського, просить і на далі у всім з ним зносити ся і запевняє, що всякі розпорядження зроблені, аби княжі маєтности не потерпіли від війни.

2) У Міхаловского с. 94.

3) Тамже с. 152.

4) Ркп. Чортор. 379 с. 52, лист з Варшави 31 липня н. ст.

нос, мовляв, Хмельницькому писав¹⁾). А тим часом, ставлячи під підозрінне миролюбні заміри річи-посполитої і можливість порозуміння з нею, далі бив ся з повстанцями Ярема і стягали ся коронні війська на волинсько-галицьким пограниччю.

Пасивним супроти сього військо не могло більше зіставатись. Повстанне обєднуєть ся на ново, гетьман бере в свої руки його провід і повторяючи в своїм листі доводи Кривоноса, заявляє свою солідарність з ним — робить його репрезентантом поглядів і намірів війська. Кривонос стає провідником передового козацького полку вже зовсім формально. За ним ідуть пограничні полковники: Ганжа уманський і Гиря білоцерківський. А там далі рушає і головна армія гетьмана.

Мобілізація польських військ, з котрими против волі і заміру приходило ся помірятись Хмельницькому в сій другій кампанії, йшла автоматично від першого, весняного погрому гетьманів. Першу підставу їй дала висилка на Україну королівської гвардії, ухвалена сенаторами зараз по погромі коронних військ²⁾). Крім того ново-визначені провідники воєнних сил Заславський, Конєцпольський і Остроґ мали від себе зібрати якісь сили, і в поміч їм мали ще прибути „повітові війська“, найняті шляхтою поодиноких повітів. Реляція зі Львова з перших днів липня н. ст. доносила, що в тих днях Заславський з Конєцпольським вийдуть під Глиняни, щоб зійти ся там з Остроґом і королівською гвардією, що прийшла під проводом обозного в. кн. Литовського Осіньского в числі „кільканадцяти сот“ (було її 1200), і там будуть чекати помічних полків в воеводств³⁾). Але організацією сих помічних повітових полків не спішили ся, бо й конвокаційний сойм уважав цілу мобілізацію тільки демонстрацією, щоб не давати козакам дуже вбивати ся в пиху, а властиво мав всяку надію, що справа буде полагоджена переговорами й до війни не прийде.

Та повстанне в Браславщині і на Волини стало прибирати такі грізні розміри, що ніяк було чекати до приходу повітового війська. Уже 2 (12) липня Заславський в ролі головного коменданта воєнних сил вислав Осіньского на Волинь, — але тут своїми ординансами закрузив ним так, що той уже не знав, чого й тримати ся: з-під Кременця післав його під Константинів, звідти казав уступити ся до Заслава. Тим часом Кривоносові полки після погрому Полонного вже

1) Лист Кисіля — Пам. кн. Міхаловского с. 152.

2) Див. вище с. 518. 3) Ркн. Чортор. 142 с. 511.

надтягали під Константинів. Відступати було трудно, до того сюди ж, під Росолігці 13 (23) липня наспіли також Вишневецький і Тишкевич із своїми полками. З Осінським же були ще полки Заславського під проводом Корицького і Суходольського, в числі чотирох тисяч з невеликою артилерією. З огляду на такі досить значні сили — разом мусіло бути до десяти тисяч регулярного війська¹⁾, — Осінський з товаришами, порозумівши ся з обома воеводами, Вишневецьким і Тишкевичом, рішили дати битву Кривоносови під Константиновим, де його сподівали ся з дня на день. Корицький під сю хвилю дістав від нього згаданий вже лист — прийнятий як заповідь битви:

„Милостивий пане Корицький. Писав до мене п. воевода сендомирський, аби я війну занехав і назад до дому вернув ся, і я се радо б учинив, якби не привів мене до сього Вишневецький, котрий у Немирові і в другім місці немилосердне тиранство над братискою моєю поробив: рідній браті моїй казав вертїти очі буравами, — і я за се не перестану його шукати всюди, хоч би і в костелі, аж доки не дістану. Тому остерігаю, аби п. воевода сендомирський не жалував — аби річи свої й своїх піданих вивіз десь далеко до замку — бо хоч би я й хотїв вас охоронити, але в війську у мене люде ріжні і покладатись на їх не треба. Коли ж би ти, в. м., думав, що мене з військом моїм можеш знищити, то я радо на в. м. чекаю. За тим будь в. м. ласкав. Вашої мил. приятель такий, як зараз побачиш — Максим Кривонос²⁾.“

В неділю 16 (26) липня польські війська зійшли ся під Константиновим і тут стали обозом. З полудня почали показувати ся передні українські полки. Захоплені язики оповідали, що Кривонос іде з 50 тисячами, не рахуючи орди. Справді, трудно було оглянути його, як надійшло се козацьке військо над Случ (з правого боку), оповідає очевидець. Осінський з гвардією одначе з успіхом боронив козакам переправи; гарматні стріли задавали їм багато клопоту, а далі відділ кінноти польської, перейшовши за ріку, ударив на них з таким завзятем, що козаки замішали ся й почали уступатись і тікати. Далі за ними загоняти ся Поляки не відважили ся, бо й ніч заходила — вернули ся до міста, а козаки стали недалеко табором: очевидно той

¹⁾ Так виходить з чисел поданих Осінським і Машкевичом: Осінський каже, що з Суходольським було 2500, з Корицьким 1500, з самим Осінським 1200; військо Вишневецького Машкевич рахує на 4000 („бо по переході за Дніпро багато людей розіхало ся в тях що з князем тікали за Дніпро“); мусїв мати також щось і Тишкевич. Тому коли Машкевич все зібране тут військо рахує на 6000 або жато що більше (с. 106), то се наймовірнїо мало. ²⁾ Див. вище с. 46.

легкий триумф польської кінноти особливого значіння не мав, хоч Поляки-участники й хвалять ся, що нарубали зо дві тисячі козаків. Між бранцями попав в польські руки сотник Полуян, „що бував у всіх радах“, і він наговорив їм такого, що дуже збентежило польську старшину — мовляв, Кривонос сповняє накази Хмельницького, що теж не робить нічого без ради Кривоноса; від Хмельницького чотири дні тому був лист з Павлоччи, він іде з великою силою, а Кривоносови велів затримати Поляків до його приходу.

Почувши се польські вожди відразу стратили відвагу. Вчинили раду, що робити: „порахували ся з собою, що Кривоноса, котрого рахують на 50 тис., ще можемо затримати, але з Хмельницьким міряти ся не можливо“, пише Осінський. До того ж відчувала ся недостача провіанту і фуражу, а в місті помічав ся зрадливий дух: міщане, як каже Машкевич, тішили ся з приходу козаків і вночі довозили їм потайки пиво, горілку, порох. Се дало Вишневецькому привід до езекуції: він звелів арештувати підозрілих і сорок душ зараз стято; але се польських шансів зовсім не поправило. З козацького війська приходили вісти, що там сили прибувають — прийшло знову 20 тис. „українного хлопства“ і з ним „козаки старинні“, а Полякам помочи не було звідки сподіватись. Цілий понеділок пройшов у радах і ваганнях, і вкінці таки рішено уступити ся до головних сил річи-посполитої та зєднавши ся з ними потім знову наступити на козаків.

18 (28) польське військо почало сей марш, виславши наперед обоз під Кульчин, яких швтретя миль від Константинова. Та Кривонос ударив на них знову — як говорили язика — хотів конче затримати Поляків до приходу Хмельницького. Сю другу, вторкову битву польські реляції представляють так само нещасливою для козаків як і першу: перепустивши їх через Случ, Поляки, мовляв, з усеї сили вдарили на них, помішали, загнали до ріки — „за ласкою божею трун на труні лежав густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле“, пише Осінський. Він признає одначе, що козацький табір державсь і Поляки не рішились добувати його, а пустили ся слідом за своїм обозом далі — отаборили ся під Ляхівцями над Горинею, яких вісім миль від Константинова (на північний захід) і тут стали чекати Заславського¹⁾. Прихильники Вишневецького, доказуючи, що

¹⁾ Реляція про сі битви, найбільш офіціальна, але коротка, підписана Тишкевичом, Вишневецьким, Лашом, Осінським і своєюком воєводи Тишкевича Криштофом підгудком браславським в обозі під Кульчином дня 20 (30) у Міхалового с. 98, Памятники с. 258. Просторе сиравоздані Осіньського Осоліньському два дні пізніше з Ляховець — Міх. 145.

їх герой мав усі шанси повної перемоги, тільки вони були ударені іншими комендантами: також дають зрозуміти дійсну міру польських успіхів. Машкевич складає на Тижкевича всю вину, що кн. Яремі не вдалося до решти розгромити козаків. По його словам, повстанці по вторковій битві були так збентежені, що коли Вишневецький став по ній наступати, „чернь уже вхопила Кривоноса й хотіла князем видати князеві, складаючи на нього всю вину — що то він силоміць змусив її до того боку; але знов чорт припустив воєводу київського з його нечестивою радою: зі всієї сили почав відраджувати князеві той бій, ви і добився свого — рвучи на собі волосся, відступив князь з військом, пустивши з рук перемогу через воєводу київського; дійсно можна сказати старим прислів'ям: князь золотом написав, а воєвода чимсь припечатав“¹⁾).

Не вважаючи на всі силкування представити ці битви під Константиновим великим успіхом польського зброю, в дійсності вони були ілюстрацією сили повстання і безсилності против нього польського війська. Не тільки самого Хмельницького, а навіть Кривоноса, проводиря повстанців „хлопів“, не вдалося не то що розгромити, а навіть стримати в його поході. Так се було й оцінено сучасниками²⁾. Польським військом, самому кн. Яремі прийшлося ретіруватися перед Кривоносим і поле битви зісталося за повстанцями: зараз по виході Поляків зайняли вони Константинів і вчинили погром католиків і Жидів, які не вийшли з польським табором, а зісталися в місті. Кн. Ярема дав собі духа тільки, виславши під'їзд, який

Пам. 265. Інтересне оповідання — але з помилкою в днях (свізність ся о оден день в межах Машкевича с. 106 і д. З становища Вишневецького ж дуже детально оповіда Твардовський (с. 21 і д.), але з порівняння з Осінським і Машкевичем виявляється ся, скільки в тій деталістості баламутства. Рапорт Заславського, з долученням листом Кривоноса до Корняцького, переказаний в листі з Варшави 4. VIII н. ст. ркн. Чортор. 379 с. 58. Коротка реляція його примасови у Міхаловського с. 97.

¹⁾ Наведемо ще варшавську поголоську, пущену тодіж прихильниками кн. Яреми: „Післав (Хмельницький) десять відважних воєв, аби вбили кн. Вишневецького. Прийшли і в дарунку кілька коней принесли, просячи милосердя — а Хмельницький в двох мяхах з військом своїм чекав. Князь служав їх здалека. Здивувався посольству і дарункам, велів їх відвести й частувати, і оден уишав ся видав себе: „далеке князь сеї ночі буде в наших руках і ви всі, Ляхове“. Довідавши ся про се, князь казав кожного особно взяти й шитати, і всі на однім зійшли ся: конче мали його забити. Тоді князь велів усіх вбити на палю, а сам пішов до Збаража“. Лист з Варшави з 2 серпня — ркн. Чорторських 379 с. 57.

²⁾ „Наші небожата, бачучи слабі сили свої, мусіли рушити з Константинова... Спірали їх, поки могли, а як уже не могли витримати, — бо їх дуже з гаряч бити, прийшлося їм радити про себе“, пише Заславський (с. 97). Ганновер оповідає: „І побоявся князь, щоб мешканці міста Русни не збунтували ся на вид ворогів, що обложили місто, і покинув місто весь бліск — кн. Вишневецький з військом і Жидами; хто мав коня з возом, рушив за князем; хто не приготував коня з возом, покладаючи ся на князя, мусів зістатись у Константинові“ (с. 173).

в ночі несподівано наїхав на місто — багато нарубував і захопив „доброго язика“, і той оповів, що Кривонос всю здобич відіслав „ку Запорожу“, а сам рушив на Бар і Межибож¹⁾.

Се була правда. Кривонос пересунувся на подільське пограниччя. Насамперед приступив до Межибожа, укріпленого замку Сєнявських, добре захищеного природними обставинами. Поголовски оповідали, що його здобуто приступом і вирубано²⁾. Але краще освідомлений кореспондент³⁾, навпаки, пише, що Кривонос не вчинив місту ніякої шкоди — з огляду на пп. Сєнявських: відомість далеко правдоподібніша, яка ще раз остерігає не дуже покладати ся на сучасні звістки про козацькі погроми. По сім Кривоносові козаки обложили Бар, далеко важнійшу твердиню, що служила ключем до східнього Поділля й уважала ся за незвичайно оборонну позицію. Вона була сильно обсаджена і на неї дивились як на заставу всеї західньої України: „якби взяли Бар — ні одно місто не остаяло ся б перед ними, якби забрали таку армату і такі воєнні апарати“, заздалегідь писав під-столій львівський⁴⁾. І дня 25 с. ст. липня ся твердиня впала в руки Кривоноса.

„В п'ятницю неприятель здобув Бар приступом, від землі й води⁵⁾. На сплавах з розібраних домів і дворів поробив штахети і обступивши наоколо, спалив і зруйнував. Не міг і замок утримати ся — через зраду Русь. Найбільш шкодили московські гуляй-города⁶⁾, за котрими зрадники вели йти селянам. Коли дано огня з гармат і Німці вистрілили, одних положили, иньші припали, а саме гуляйство під дим скочило. Драгонія королевича вся полягла, але й поганства того лягло не мало“⁷⁾.

Через кілька день описуючи сю катастрофу докладнійше на підставі зібраних відомостей, той же кореспондент додає деякі подробиці: самого Кривоноса в приступах не було, проводили його „полковники“ — „Кушка шляхтич браславський, другий піп (очевидно той піп браславський, про котрого ми вже чули), третій Габач (?), четвертий Браславець, п'ятий Стєпка“; військо характеризуєть ся як „богове і дністрове гуляйство“. Здобувши місто „за зрадою Русь“, обіцяли польському війську випустити його ціло з замку, коли під-

1) Пам. кн. Міхаловського с. 148. 2) Тамже с. 151.

3) Кушевич с. 62: Сєнявський був староста львівський і про долю його маєтностей мусіли у Львові мати добрі відомости. 4) Ркп. Осолін. 3564 с. 58.

5) Охорону барського замку і міста становило широке ложе Богу, умисно загареного й розлитого в широкі стави. 6) Рухомі, на колеса поставлені дерев'яні щити.

7) Пам. кн. Міхаловського с. 150, Памятники с. 272; подібного змісту лист того ж Масковського, писаний день пізнійше — в ркп. Чортор. 142 с. 611.

дасть ся, але коли те справді почало виходити, і їх „забравши все, стинали і мордували без різниці всіх“, тоді інші почали боронитись, але замок здобуто, „по части силою, по части через зраду Русь“¹⁾).

Твардовський, описуючи сю катастрофу, каже, що польська воєнна залога прислана Заславським для охорони замку, встигла наприкрити ся міщанам і ті самі відкрили брами міста Кривоносови, коли він, мовляв, приступив з своїми козаками, — помагали їм громити польських вояків і „Ляхів“, що поховались у місті, а Жидів, котрих назбирало ся сюди з цілої України — найбільше хорих і ранених, ніби то над п'ятнадцять тисяч (!) загинуло при с'їм погромі; потім, по кількох днях здобуто й замок і вирізано всю тутешню залогу²⁾).

Подія ся зробила сенсацію й викликала новий пароксизм паніки. „Така значна твердиня і так марно перейшла до рук неприятеля“, завважає Кушевич³⁾. „Не бракувало п'їчого: досить було гармат, пороху і олова, поживи, людей служебних німецьких кількасот. Се якесь фатум ворже річи-посполитій помішало все, і нас привело до шкоди й сорому“ . . .

Польовники, здобувши замок, по словам Мясковского, посілали до Кривоноса з запитанням, що мають робити з усею тою арматю — тисячами мушкетів і всякого струменту, що там переховував ся⁴⁾, запасами пороху, олова, і значнішими полонянниками. Самі рушили далі на захід. Приходили оповідання про різні ексцеси повстанців; казали, що в Воньківцях вони повикидали з гробів кости шляхетські, приказуючи: „Збиткували ся Ляхи над нами живими, а ми тепер над кістьми і над дітми (дідами) вашими будемо“⁵⁾).

Ціле Поділе вважало ся тепер страченим. Козаків з дня на день сподівались уже в Камінці. Страшенна тривога огорнула тутешню шляхту. „Вже у мене правдива Україна з тої сторони — від Бара, Сатанова; перша у мене свобідна служба божа — там уже ні костела, ні всьондза, ні Жида не знайдеть ся, а навіть Гусятин такий порожній, що ледве кількадесять людей в нїм“, пише 8 (18) серпня підстароста теремовельський⁶⁾).

Пішли вже навіть чутки, що й Камінець здобуто і в пень вирубано. Але се були фальшиві поголоски: Кривонос — так писали до Львова — пустив ся був дійсно на Камінець, навіть повіз з собою якись „апарати до розривання скал“, але раптом завернув ся —

1) У Шайнохи II дод. с. 380—382. 2) Wojna domowa с. 24—25.

3) Жерела IV с. 62. 4) Рєч. Осолін. 3564 с. 58. 5) У Шайнохи, тамже.

6) Рєч. Осолін. 225 л. 130.

„за одержаннем заборони від Хмельницького, в очікуванні результатів переговорів, що зачали ся 24 серпня (с. ст.)¹⁾).

Хмельницький досить довго зіставався у Паволочи. Звісні листи його звітти обіймають час включно від 17 до 24 липня с. ст.²⁾, а цілий пробуток був очевидно ще довший³⁾. Чекав ще своїх послів з Варшави і відповіді сойму (ми так-таки й не знаємо, коли йому стала звісна та відповідь і яке вражінне на нього зробила). Заразом робив заходи, щоб на випадок війни розеднати і так слабо координовані сили свого противника. Висуваючи як головного привидю нового походу кн. Вишневецького з його нелюдськими езекуціями над повстанцями, придобював ся до Заславського, як ми бачили, примилував ся до декотрих иньших маґнатів (згадаймо тут і звістку про помилуванне Межибожа з огляду на його власника Сенявського) — підмінював свою боротьбу з польським режімом боротьбою з певними маґнатами, від котрих, мовляв, пішло все зле і вся причина: було се вповні в дусі шляхетських понять, де властиво все і завсіди зводило ся до суперництва й боротьби маґнатських котерій — чи дійсної чи вифантазованої. Таким же чином пильнував він затримати в нейтральности маґнатів литовських. Власне з Паволочи маємо інтересний універсал, звернений ніби то до козаків, але в дійсности написаний на адресу литовських панів. В нім Хмельницький згадує давню прихильність козаків до литовських панів, пригадує їх воєнне брацтво в спільних походах і заявляє, що козацька війна, розпочата з польськими панамі через козацьких неприятелів, що наступали на козацтво, не має дотикати панів литовських: „Напоминаємо всякого козака, аби в маєтностях ясновельможних і вельможних і. м. пп. сенаторів в. кн. Литовського, панів наших милостивих, від війська Запорозького, себ-то від козаків не діяла ся ніяка кривда — під страхом кари військової на своєвільного“⁴⁾.

В литовських кругах справді констатовано, що козацькі війська були відкликані з литовської території, і через се була захована нейтральність вел. князівства: литовські війська не взяли участі

¹⁾ Кушевич І. с. ²⁾ Див. вище с. 50. ³⁾ Одначе в останніх днях липня с. ст. гетьман в кождім разі був уже на Гончарисі — див. низше, с. 60.

⁴⁾ Дві копії сього універсалу в ркп. Чорторійських 142 с. 531 і 533, мають дату 17 липня, зб. старого стилю (див. вище с. 50). Можливо, що про роспубликованне саме сього універсалу (а може й якогось ще иньшого аналогічного) оповідав в Москві післянець Хмельницького Мужилівський: гетьман послав на Литву грамогу, щоб Литва була в згоді з „Черкасами“, і „Черкаси“ в таким разі не будуть зачіпати Литви, а коли Литва почне їх зачіпати, то їй в домах своїх не зістати ся. Див. тим часом переповідженне актів посольства Мужилівського в статі Востокова: Первые сношения Б. Хмельницкаго съ Москвою, Київ. Старина 1887, VII с. 719.

в осінній війні 1648 р. і в козацьких кругах Литву вважали навіть союзною¹⁾. Московському послови говорили весною 1649 р., що минувшого року Литва не допомогала Польщі своїми людьми на козаків, бо між ними була така змова, щоб гетьманови й війську Запорозькому і Орді не ходити війною на Литовську землю, а литовському війську не помагати Ляхам²⁾.

Мусіли йти також жваві пересилки з кримською ордою, мабуть і з Константинополем, — але про них, на жаль, не маємо ніяких певних звісток, тільки далекі і баламутні поголоски. Так з приводу двірської революції, що стала ся в Царгороді літом 1648 р. і на місце незадалого і всіма зненавидженого султана Ібрагима висадила його малолітнього сінка Магомета (а в дійсности віддала правління його бабці, матери Ібрагима), в Польщі оповідали, що революцію сю зробив Хмельницький³⁾. Він, мовляв, хотів иньшого правительства в Царгороді, бо Ібрагим не показав охоти помагати козакам против Польщі, хоч Хмельницький обіцяв піддати під його власть всю Русь, подавав надії на завоюванне Польщі, а собі в нагороду просив тільки господарство волоське. Султан не схотів звязувати ся з таким мало-значним чоловіком, що зломив віру своєму володареві, до того ще в такий час — безкоролівний. Тому Хмельницький звернув ся до яничарів — їм поновив свої обіцянки, виясняючи всі вигоди даного моменту для війни: в тім же напрямі, мовляв, повела агітацію й Венеція, бажаючи відвернути від себе на Польщу енергію й сили турецькі. Яничари зробили революцію й скинули Ібрагима, а нове правительство хоч теж не хотіло помагати козакам безпосередно, „яко голоті і гультайській свовільній купі“, але пообіцяло іслати в поміч Татар, щоб Хмельницький з ними здобув Камінець і передав Туркам разом з усею Русю: в такім разі дістане нову поміч і буде настановлений господарем волоським. Поки що иньші джерела не дали нічого для потвердження сього оповідання, звісного тільки з збірки Голінського.

Вийшовши нарешті з Паволочи, Хмельницький з своїм штабом так само поволі посунув повз волинсько-подільську границю. В сучасній кореспонденці маємо деякі звістки про сей його марш. В останніх днях липня с. ст. Хмельницький стоить на Гончарисі — то значить

¹⁾ Підстароста иньський 20 к. ст. серпня доносить підканцлерови: *Lubo za uniwersalami Chmielenka swego pulki kozackie retyrowali sie do koczowiska iego, iednak gromady nie male banitow i roznego hultaistwa w Polesiu ziasiadly popom ani ochędotstwom cerkiewnym nie folguia* (Осолін. 225 л. 131).

²⁾ Віймок з посольського справоздання Унковського у Смірнова: Рисуєня Києва 1651 г. с. 232.

³⁾ У Голінського с. 141: *Fortelna i przemislna zrada B. Chmiebniczkiego principala rebelizanta starszego kozakow zapor.: wygladae jak zwidziasz переписана повість.*

на верхівях Тетерева, коло Янушполя, і з ним, мовляв, 120 тис. війська ¹⁾. Кілька днів пізніше пишуть про становище Хмельницького під Остроподем, яких чотири милі на захід від Гончарихи, над горішньою Случею ²⁾. З дня 29 с. ст. липня маємо в оригіналі лист Хмельницького до одного з нограничних московських воевод кн. Болховського, писаний „с-нод Конъстантинова“ ³⁾. Протопоп з Константинова, від котрого були вісти в глинянськiм таборі, казав, що того дня (29 с. ст.) Хмельницький став табором під Маркушами, пять миль від Константинова (тепер Маркушівці або Маркуші коло Хмельника), на полуд. схід від Острополя ⁴⁾. Тут, на „Скаржинськiм полі“, як се становище означає Мужилівськiй ⁵⁾, Хмельницький зiстаєть ся потім довший час. В листі його до Кисіля, писаним коло 10 с. ст. серпня, комісарам визначаєть ся зiзд під Константиновим ⁶⁾, і пізніше в листах писаних 18 і 19 серпня в обозі під „Команівцями“, „за Константиновим“ (очевидно Кумашівці коло Синяви, в сусідстві Паплинець, зазначених як дальший етап походу у Мужилівського), — зiзд знову визначаєть ся під Константиновим, „поблизу від себе“ ⁷⁾. Константинів, як бачимо, зiстаєть ся все тільки загальним орієнтаційним пунктом штабової квартири, і в саміи Константинові Хмельницького не бачимо ні разу, а все на полудневий схід від нього, на подільськiй границі (Маркуші—Скаржинці, Паплинці—Кумашівці, Пилява) — може щоб ближе бути до сподіваної Орди.

Вперед себе, на нрміч Кривоносови, гетьман, но словам Мужилівського, вислав з початку Гирю, потім — з Гончарихи, чигиринськiй полк Вешняка, а сам поволі рухав ся під Константинів.

¹⁾ Пам. кн. Міхалов-кого с. 151 і 152 (Памятники с. 270 і 273): відомости з одного дня з двох ріжних кінців дуже докладно сходять ся на означенню місця пробування Хмельницького, тільки в листі Мяковського помилкою замість Янушполя стоїть Ямпіль (Janaszguchsa читай Гончариха, вона ж під іменем Janaszarki у Міхаловського с. 176); про становище під Янушполем ще в листі Кушевича з 13 серпня, с. 56. Про Гончариху див. мою замітку в Записках зівівських т. 10. Треба ще завважити, що до сього становища Хмельницького під Гончарихою причинилось оповіданне про бурливі ради і важні постанови що до дальших плянів, що, мовляв, стали ся тут — див. у Костомарова с. 357 і новіше у Липинського с. 390. Основою його послужила коротка фраза Грабянки (с. 58) про прийняту козацьким військом постанову рішучої війни з Польщею. Та ся постанова у Грабянки має місце після вістей про смерть кор. Володслава і тільки через брак у сім місці хронологічної перспективи вона повішена так, що Костомаров переісе її на серпень. Лист Кисіля, на який він посилаєть ся при тім (Памятники 1 вид. ч. 38, 2 вид. ч. 45), зовсім не вказує на становище на Гончарці, так само і наведена Липинським звістка з листу з 24 серпня. ²⁾ Ркп. Чорторійськiх 143 с. 613, лист з Збаража з 12 серпня н. ст.

³⁾ З оригіналу в другім вид. київськiх Памятників I с. 253. ⁴⁾ У Шайнохи II дод. с. 379.

⁵⁾ С. 38; Скаржинці в сусідстві з Маркушами, на півн. захід.

⁶⁾ Зміст сього листу в листі Кисіля — Міхалов. с. 165.

⁷⁾ Сі листи у Міхалов. с. 166—8, Памяти. 276, копії в Осолін. 225, Чортор. 379, збірці Голівського — в них дати другого листу по старому стилю, як і в Памяти, див. нижче, с. 63.

Під час цього повільного маршу Хмельницького волинсько-подільською границею соймові комісари, з сумним рицарем польсько-українського порозуміння Кисілем на чолі, робили з свого боку героїчні вусилля, щоб пробити ся до Хмельницького і розпочати з ним переговори. Соймова інструкція наказувала їм зіхати ся для сих переговорів з Хмельницьким у Києві дня 13 (23) серпня, аби полагодити справу до елекційного сойму. Коли одначе комісія прибула в волинські сторони, ся задача — зіхати ся з Хмельницьким, показала ся доволі небезпечною. Вся східня Волинь була вже тоді в огні: Полонне, Корець, Гоща (маєтність Кисіля) були в руках повстанців, що не пошанували не тільки пивниць пана воєводи, але й його післанця, о. Ласка, висланого з новими листами до Хмельницького¹⁾: вибили його так, що ледви жив зістав ся, й забрали від нього всі листи. Ціла Погорина була спустошена — двори, корчми, Жиди, які ще зістали ся, погнули тепер. По сім з полудневої Погорини повстанці рушили до Кривоніса під Межибож, але в Степани лишив ся полковник черкаський і розсилав відси свої ватаги по цілому Поліску, а не бракувало їх і дальше на полудне²⁾.

Спививши ся в Луцьку, Кисіль з товаришами³⁾ вислали перед себе на підзід одну з хоругов, і вона стріла ся з повстанською ватагою, добула язиків і від них комісари довідали ся про становище Хмельницького під Янушполем, про його приготування до війни і т. и. Одержавши сі відомости, комісари вчинили в Луцьку нараду з місцевими панами, які трапились (між иньшими був тут і другий православний сенатор Корони — каштелян київський Максимілян Бжозовський). Рішено вислати до Хмельницького листи від комісарів з жалаями на такі ворожі вчинки, допущені серед перемиря, і з жаданнями гарантій безпечности для дальшої своєї подорожи, коли він хоче з ними трактувати. Разом з тим Кисіль ще звернув ся до посередництва митрополита і дістав від нього якісь обіцянки в сій справі та навчений гірким досвідом поспішив повідомити про се оба польські табори, щоб не мали підозріння і не чинили перепон зносинам з ним митрополита⁴⁾.

¹⁾ Паспорт о. Ласку для сеї нової подорожи — Архивъ Ю. З. Р. III. IV. ч. 150.

²⁾ Дневник подорожи комісарів у Михаловского с. 170—171, лист Кисіля тамже с. 151, Пам. с. 269, копії в Осол. 225, Чортор. 142 і 379.

³⁾ Були то: Олександр Сельський підстолій познанський, Францішок Дубравський підкоморий перемиський і Федір Обухович підкоморий мазирський.

⁴⁾ Obagował tedy im. x. metropolita kiiowski, iako duchowna teuze religiey osoba, ochotę swoją w tym, że chce zbuntowanego tego chłopstwa cohibere albo raczej wevocare zamuszyć. Два листи — один з датою 10 серпня до кн. Заславського, другий без дати, але того самого часу, очевидно, до воєводи Тишкевича в ркн. Осолін. 231 с. 187—188; автор не названий, але що се Кисіль, в тім нема сумніву: на нього вказує й фразеологія й обставини.

Від Хмельницького довго не було ніякої вісти ні відповіді, і комісари, покладаючи ся на свою оружну охорону, зважили ся вкінці рушити йому на зустріч на власний рїск ¹⁾). Приходило ся йти пробоем, серед крївавих бїйок з повстанськими ватагами. Але вісти, які доходили до Кисіля про прихильну стрїчу, що мали його післанці у Хмельницького, відогрїли на-ново весь його оптимїзм: він спїшить донести канцлерови, що наслідком самого приїзду його післанців Хмельницький велїв арештувати Кривоноса і пустити на волю всіх Кривоносихв бранців-шляхтичїв, а сам спинив свій похід і чекає приїзду Кисіля. Тому Кисіль благає канцлера дати наказ польським військам, аби не зачіпали ся з Хмельницьким і залишили всякї підїзди під його війська ²⁾).

Офіціальна відповідь прийшла тиждень пізнійше — принесена Кисілевими післанцями. Хмельницький заявляв, що крїваві подїї під час перемпрї стали ся не від нього, але від своєвільника Кривоноса, з одного боку, і Яреми Вишневецького — з другого; сам він бажає спокою і чекає комісарїв. Але устно висловив він післанцям своє невдоволеннє з невїрної поведїнки Кисіля: по його словам, якась велика особа остерїгала його, що Кисіль тут до козакїв примилуєть ся, а в Варшаві заходив ся против них, а крім того удалось йому дістати Кисілевого листа до московських властей, де той настроював Москву против козакїв ³⁾). Така утрата довірїя у Хмельницького дуже збентежила Кисіля. Він поспїшив пустити в рух всю свою красномовність, щоб заспокоїти розгнїваного гетьмана. Але тут став ся епізод, який поставив бїдного вістника згоди в ще більш клопїтливє і неприємнє становищє.

Комісари рушили з своїм полком під Константинів, де Хмельницький визначив їм зїзд, і в дорозї дістали відомість, що козаки чи повстанські купи (сї двї категорїї не розрїзняють ся, розумїють ся) напали на Острог, і там грабують. На сю вість комісари поспїшили

¹⁾ З дневника виходить, що комісари рушили в дорозу з Луцька коло 30 липня с. ст. — три цілі тижні перед 30 серпня н. ст. Що дороза рахуєть ся з Луцька, се виходить з рахунку двїв: коли з Луцька вислано післанців, вони два тижні не вертались і аж десь 12 (22) серпня принесли відповідь від Хмельницького: значить післано їх десь 29 липня — а було се не задовго перед виїздом комісарїв. Супроти того згадку Кисіля про лист післаний 9 тїлї до Осолїньского з повідомленнєм про вислання післанців до Хмельницького і початок подорожи (Міхалов. с. 149 = Пам. с. 275) треба поправити на 9 серпня (н. ст.), як просту опанску: мова тут очевидно про лист з Хорлуа з 9 серпня н. ст. до Осолїньского, що у Міхаловского с. 151. Дата згадки — з Рівного 2 серпня у Міхаловского (с. 149) теж очевидно хибна, правдоподібнійша в Памятниках с. 275: 16 серпня (н. с.).

²⁾ Листи з Рівного як вище, Міхалов. с. 149 = Памяти. с. 275.

³⁾ У Міхаловского с. 159 і 172.

до Острога — не знати, чи на те щоб приборкати ті грабування, чи щоб проскочити скорше до Хмельницького, поки дорогу не залягли більші сили. Але під Острогом їх стріло ціле військо: коло трох тисяч козаків, піших і кінних. Бити ся з ними Кисіль не відважив ся і вислав парламентарів, жадаючи пропуску до Хмельницького. Козаки й згодили ся пустити їх, з тим щоб Кисіль їм дав заставу — десять шляхтичів. а вони дадуть їм десять своїх і проведуть до Хмельницького. Але тільки що Кисілеві закладні приїхали до Острога, до козацького табору, аж напав на Острог підїзд з польського війська. з-під Ляховець. Козаки не розібрали, що се за військо, і думаючи, що се Кисілеві вояки під покривкою угоди хочуть їх погромити. були тим дуже роздраженні і почали рубати голови комісарським закладням. Потім справа вияснилась і козаки заявили, що пускають їх до Хмельницького, тільки щоб вони обійшли їх у право, по-за Острог на захід. Комісари пішли, тільки вислали до Хмельницького перед себе листи з жалаями на острозьких своєвільників, і заразом до польських проводирів, благаючи не зачіпати ся з козаками, аби дійти до переговорів з Хмельницьким.

Хмельницький відписав, знов складаючи все на Вишневецького та на його нелюдські і нерозважні зачіпки з козаками: ті козаки, мовляв, приходили під Острог не війною, а за „борошно“ ¹⁾, а вояки Вишневецького почали їх добувати, і сусіднє місто Межиріччя в пень вирубали. Ще ширше розводив ся він над сими зачіпками Вишневецького в другім листі, писанім кілька день пізніше:

„Нерозважно і неоглядно пірвав ся на нас Вишневецький, не по християнськи і не по рицарськи починив над народом нашим християнським, над невинними душами: не тільки невинних християн, але й духовних наших казав на палі саджати. Не диво б, як би то якийсь простак робив — як з нашої-сторони не міг собі з тим ради дати Кривонос (котрому ми ніякої шарпанни не дозволяли, аві до руйновання і палення міст дозволу не давали). Але ж то двоє ріжних людей! Ми будучи тому всьому головою, хоч низші уродженем, більше памятаємо Господа Бога, і з тих Поляків, що до наших рук прийшли, не згинув ні оден, всі живі, кого тільки я при тих полках застав, — старі й молоді, і всіх хто хотів би з вашими послами їхати, всіх я пускав вільно“ . . .

Заявляв готовість до переговорів і згоди, просив стримати польські війська від зачіпок, на стриманне своїх своєвільників обіцяв вислати

1) У Міхаловського се місце пропущено (с. 167), в Осолія. 225 л. 143 boroszna.

канівського полковника пана Семена, а для трактатів просив прибувати до Константинова ¹⁾.

З польського табору, де про Кисіля без церемонії говорили як про зрадника, а про його перемир'я і переговори як про нове нещасте наслане на Польщу ²⁾, Кисіль дістав теж кислу відповідь, де йому робили ся закиди за проволіканне справи, жадалось, аби вже раз довів до кінця і розв'язав їм руки і т. д. ³⁾. А тим часом з табору того йшли далі підїзди на козаків, і оден з таких підїздів найшовши на обоз Кисіля, вхопив трох закладнів чи бранців козацьких, що мав у себе Кисіль, і велів їх стяти перед самим наметом воеводи.

В козацькїм таборі, по всіх даних остоорогах, сі факти приймано як розірванне перемир'я і переговорів. І Хмельницький, очевидно, в даних обставинах і при таких настроях сторін по щирости більше не вважав можливими ні трактатів ні перемир'я, і тому нічого не робив, щоб справді дати змогу комісарам зїхати ся з ним. В польських кругах правдоподібно не помилялись думаючи, що в сім моменті хоч би сам Хмельницький і хотїв згоди, настрої „черни“ і війська був настільки безоглядний, що з тим не можна було рїскувати. З польської сторони далі йшли не перериваючи ся ворожі виступи, і Хмельницький видимо рїшив признати їх за відповідну підставу для розірвання переговорів. В 20-х днях с. ст. серпня він затримав у себе післанців, присланих Кисілем, і перервав дальші зносини.

Кисіль з товаришами тим часом прибив ся до обозу Вишневецького і компанії, що стояли в тім часі під Чолганським Каменем, яких дві милі на полудне від Ляховець, на полудневих допливх Горини ⁴⁾. Прийняли його тут неприявно — ніхто не виїхав його привитати, ставили ся до нього з підозріннями і закидами. Домініканин Цеєдльський, що був в обозі, каже, їби то Вишневецький закинув Кисілеви, що він стоїть в порозумінню з козаками — що вони з Татарами разом обіцяли помагати йому стати польським королем: зложити по теляру від коня і дати в поміч 16 тис. війська; Кисіль, мовляв, не дав на се ніяких оправдань, і тоді хто ще був з Кисілем, покинули його хоругви, як чоловіка підозрілого, і він зїстав ся тільки з кількома десятками своїх дворян ⁵⁾. Се побільшені оповідання ріжних під-

¹⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 168 — Памятники с. 276; дата 19 серпня і в інших копіях: Чортгор. 379 с. 81, Осоліж. 225 л. 126, Іодіньского с. 139.

²⁾ Напр. у Міхаловского с. 183. ³⁾ Там же с. 160.

⁴⁾ Офіційно зветь ся тепер Теофіподем — перехрещений в половині XVIII в. по імени дідички Теофілі Ябловоєвої.

⁵⁾ У Міхаловского с. 179—180, пор. с. 182—183.

панків, але в кождім разі Кисіль з товаришами опинив ся в незвичайно прикрім положенню між двома воєнними таборами, що вели між собою безнастанну дрібну, підіздову війну, а він сам тепер ні до Хмельницького не мав відваги їхати ані до польського війська не рішав ся пристати. Коли Хмельницький не випустив від себе його післанців до крайнього визначеного ним терміну, 25 серпня, Кисіль запитав коронних вождів, що має робити — чи вважати вже свою місію скінченою? Дістав порученнє ще післати Хмельницькому ультіматум — аби вернув назад послів, інакше комісари залишають свою місію ¹⁾. Кисіль рішив сповнити се і прочувши, що в таборі Хмельницького пробуває тепер митрополит, схотів ще раз поспробувати його посередництва: післав до нього якогось попа з листами ²⁾. Але і ся проба очевидно не дала ніяких результатів, бо тим часом головне польське військо вже почало наступати на Хмельницького. Кисіль зістав ся в тім переконанню, що кінець кінцем справа розбила ся таки з вини польських вождів, і в тім дусі зложив і правительству свое справозданнє по пилявецькій катастрофі, що закінчила сей перемірний період:

„Не удала ся комісія, по перше, тому що ніхто їй прияти не хотів, а кождий пхав річ-посполиту на марсову дорогу; по друге — тому що тим часом як річ-посп. на конвокації комісію ухвляла, тут на ново підіймала ся війна, всю чернь роздражнено, і серед неї підняло ся друге і третє військо, далеко більше ніж військо Хмельницького, так що вже не чернь у власти Хмельницького, а Хмельницький опинив ся у власти тої юрби; по третє — тому що тим часом як я з своїми колегами запевняв його в спокою, з другого боку чинили ся й не переставали підізди. Відновило ся повстаннє, і Хмельницький, стративши довіре, яке мав до мене, виразно сказав послам, що мінї не вірять, і через те на ново звернув ся до Орди“ ³⁾.

По словам Кисля, він уже після того як головне військо рушило против Хмельницького, ще три рази поривав ся вислати листи до Хмельницького, щоб запобігти війні, і богато було таких, що спочували тому, „але иньші їх мил. противили ся і не позволяли, рішивши скоро і горяче наступати на неприятеля“.

Так в очах партії згоди Хмельницький вмів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волї і бажання.

¹⁾ У Міхаловского с. 185—186, пор. с. 190. ²⁾ Тамже. с. 186. ³⁾ Тамже с. 204.

Осіння війна і зимова угода 1648 р.

Пилявці. Облога Львова. Хмельницький під Замоєм. Участь його в виборі Яна-Кашира. Переговори з сеймом і королем. Проголошення угоди.

Покп Кисіль спорився й торгувався з коронними вождями, сподіюючи ся стримати їх від зачіпок з козаками, суперечки й торги йшли також між обома польськими арміями, що сформувавши ся за той час, ніяк не могли прийти до згоди. На чолі одної стояв звисний нам триумфірат коронних комісарів - Заславський, Концепольський, Остророг; серед них перед вів Заславський. Друга зорганізувалась наоколо Яреми Вишневецького: його далі підтримував воєвода Тишкевич і кілька інших магнатів з України; з ними ж була й королівська гвардія під проводом Осінського. Заславський організував свою армію в Галичині: збірним місцем визначено Глиняни і сюди на день св. Бартоломея (14 серпня с. ст.) мали прийти повітові полки. Але Вишневецький, розложивши ся по константинівських боях в полудневій Волині і не хочачи в своїй ображеній амбиції йти під регімент Заславського, повів горячу агітацію, доводячи стратегічну недорічність сього формовання війська в глибині українських земель, тим часом як „Волинь, Поділе і майже вся Русь“ віддавали ся неприятелеви ¹⁾). Він накликав усіх збирати ся до нього, і сі наклики не зіставались без результату. Комісари мали за собою авторитет річи-посполитої, але були не популярні, не тішились довірем шляхти і про них з приємністю повторювано злобну характеристику, пущену ніби то самим Хмельницьким: „оден перина, другий дитина, третій латина“ ²⁾, натякаючи на велику пещеність Заславського, молодість і недосвідність Концепольського і книжну мудрість Остророга, непридатну до військового діла. Натомість Вишневецькому, по його кривавих, хоч і безплідних боях і езекуціях над повстанцями, його приятелі — і неприятелі Осолінського й Заславського з усеї сили робили славу спасителя вітчизни і подвижника шляхетських інтересів. І ріжні полки, минаючи коронних вождів, справді йшли до табору Вишневецького ³⁾.

¹⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 154 = Памятники с. 273.

²⁾ В пізнішій листі, в елекційного союму — Рус с. 424 і нолім у Гродского с. 72.

³⁾ „Тутешній глинянський обоз всі минають; люблянські хоругви під Тернополем. ідуть від „Ляхівці“, пишуть з Глинян 13. VIII н. ст. — у Шайнохи II с. 380.

Се викликало різні жалі й нарікання. В половині с. ст. серпня Заславський, не чекаючи повітових полків під Глинянами, рішив рушити й собі на схід, в полудневу Волинь, щоб покінчити з сею конкуренцією. Свого війська мав він з собою несповна дві тисячі, і з ними 16 с. ст. серпня пішов під Збараж, по слідах Вишневецького, що з-під Збаража кілька днів перед тим рушив проти Хмельницького на півн. захід і став на згаданій уже позиції під Чолганським Каменем. В таборі Вишневецького в тім часі рахували до пятнадцяти тисяч¹⁾. До Заславського на дорозі теж наспівали повітові полки, а разом ішли переговори між обома штабами про умови сполучення. Посередничали в тім Конєцпольський, Тишкевич, Фірлей: здасть ся щоб зробити обі сторони податливійшими, пущено фальшиві поголовки, що Татари вже прийшли. Переговори розбивались на різних суперечках, се затримувало операції, і потім, „по шкоді“ в тім добачали одну з причин пізнійшої катастрофи, що військо погинулось серед тих переговорів, у безпотрібних пересуваннях, а Хмельницький мав час приготувити ся до відправи і справді дочекав ся Татар.

Нарешті першого вересня с. ст. приведено Вишневецького з Заславським до порозуміння, „уморено всі кондиції“, й обидві армії, що фактично вже й так зійшли ся до купи під Чолганським Каменем, злились ніби то в одну — „чого собі бажав весь обоз і вся республіка“²⁾. Та внутрішньої одности не досягнуто таки й тепер, як то зараз показали дальші події.

Першим ділом відбули спільну раду та стали ладитись до наступлення на Хмельницького, що в тім часі стояв з військом „на полях Пилявецьких“³⁾, на полудневий схід від Константинова, де-що поступивши наперед з попередніх позицій⁴⁾. Гадки польських стратегів двоїли ся: одні вважали за потрібне яко мога спішитись, аби з свіжими силами вдарити на козаків, випередивши Татар; инші хотіли ще почекати декотрих повітових полків, що були в дорозі й мали збільшити їх сили своїм приходом. Сі вагання стримували марш і спиняли розмах. На се потім також багато відказувано неприхильна „реїментарям“ (себто Заславському з товаришами) записка

1) У Шайнохи с. 383, ръл. Чорторійських 142 с. 613 — лист з Збаража.

2) Дневник у Міхаловского с. 191. Лист Остророга в ръл. Осолів. 225 л. 165.

3) Пам. кн. Міхаловского с. 195.

4) В літературі нерас представлявано справу так, що Хмельницький, мовляв, перед польським походом відступив від Пилявці від Константинова, чи ще далі на захід висувених позицій (дав. у Шайнохи с. 284, пор. у Іавровського с. 313). Але в дійсности ми весь час бачимо його на схід від Константинова (див. вище с. 565), і вичікуючи Татар, він і тепер не мав ніяких причин заганятись на захід.

про сю кампанію, т. зв. „дневник помплок і. м. пп. реґіментарів під Пилявцями“¹⁾, так описує сі проволікання:

„Все наше спасенне було в тім, щоб з усею швидкістю воювати того непрятеля, не чекаючи аж зйдуть ся з ним Татари, про котрих ми мали остороги, і не ждучи, поки зголодніє військо та потратить коні через осінню негоду, але напасти на ворога в тій свіжій охоті такого гарного війська. А пп. реґіментарі даремно тратили час — не вели, а відкладали наради, галяли на кожній переправі по два, три дні — бо про переправи ніхто не подумав, щоб їх завчасу понаправляти, і тільки скликались наради, а з них ні одна до кінця не прийшла: навпаки, пп. реґіментарі поступали всупереч комісарській радї²⁾. В обозі не було ніякої карности, ніякої поваги вождів; в ночі по гаслі стріляння, крики, і за те ніякої нагани, а через те й ніякісенького порядку“.

Військо було досить велике — давно вже річ-посполита не висилала такого, а против козаків таки й ніколи. Було звиш тридцять тисяч війська в властивім значінню, а з ріжною службою кілька разів більше³⁾. Воєводства й повіти по довгім „золотім спокою“ пописувались своїми полками; не тільки значнійші пани, але й звичайна шляхта „поставилася“ на сей похід — виступила з незвичайною роскішю й виставністю, яку потім довго споминали на докір за сю шляхетську пиху: „Вибрали ся панята не так з залізом як з сріблом і золотом: з цілої Корони понавозили столового посуду“, завважає

1) Dyaryusz errorow ichm. pp. regimentarzow pod Pilawcami — ркн. Публ. бібл. 219 с. 335, копія в Чортор. 143 с. 119.

2) Подібно іронізує з сього походу Мясковский: „ни князята три дні під Святчаном годились, три дні під Чолганським, а чотири дні міркували, чи бити козаків — аж поки орди прийшли“ (у Шайнохи с. 390).

3) „Вже нас з ласки божої більше як двадцять тисяч“, писав 10 п. ст. вересня Осінський (Чортор. 143 с. 63), додаючи, що полки ще далі надходять. Каштелян чехівський, тиждень пізніше пишучи з-під Константинова, рахує в війську тридцять тис. шляхти, котрій застерігає голо: на елєкції: *trzydziesci tysieczy kresek przy ostrych szablach candidato nostro suffragari chcemy* — Публ. бібл. ркн. 219 с. 144. Радивил, переказуючи сю похвалку, поправляє цифру на сорок тисяч: „писав оден з них до Варшави, що скоро приде сорок тисяч гострих шабель з кандидатом своїм“ (Memoriale л. 117). Голіньський записує, що військо доходило до 30 тис., челяди було понад 30 тис., возів понад 50 тис. Твардовский згадує, що військо на понісі було більше як 30 тис., а обозової служби з мушкетерами більше як у троє (с. 26). Староста ужендовский Ржечицкий, пишучи з варшавського союзу, подає близшу цифру — 36 тис. *ochotnego dobrego* (ркн. Осолія. 3564 с. 158), і стільки ж потім знаходимо у Коховского (*lustrato exercitu XXXVI mil. pugnatorum sensa sunt*, с. 53). Машкевич рахує сорок тисяч. Рудавский теж: 40 тис. війська, до того 200 тис. служби (ліхаче), 100 тис. тягарових возів; 100 тис. возів і у Твардовского, і сі цифри приймав Шайноха, за ним Кубаля. Ганковець рахує польське військо на 80 тис. і 150 тис. возів, за те козацький табор на 600 тис. люду. Темберский тільки на 70 тис. разом з джурами і службою. З козацької сторони маємо цифри в записці Муждлівського: Поляків було, мовляв, 120 тис. і 100 гармат.

сучасник¹⁾. „Панове коронні з такою роскішю вибрали ся — з ридванами пурпуровим з золотими вузлами, з шатами, сріблом, клейнотами, обитями, так що рідкий товариш не рівняв ся богатством з великими панами: щоб хоч останнє добро продати, а роскішно вбрати ся“, пише Машкевич²⁾. Подібно ж відзиваєть ся про сю легководушність коронних і литовській мапат Радивил: не вважаючи на недавній досвід корсунського погрому, де потрачено стільки богатства, „поприходили ще без порівняння з більшою роскішю в золоті, сріблі, камінню, пишних шатрах і всяким богатстві, — обтяжені Церерою і Бахусом“³⁾.

Під сими пишними декораціями — пурпуром і вісоном, хімеричними пірями і золоченими панцирями, з яких іронізують пізнійші історики⁴⁾, не все було в найкращім порядку. „Кінний люд добрий, але пішого привели мало і аби якого“, завважає напр. оден учасник⁵⁾. Але все таки військо було значне, що могло хоч не „Константинополь здобути“ (як іронізує Радивил), то в усякім разі в добрих руках з успіхом поміряти ся з козаччиною. Та бракувало порядку. занадто богато було панів („сім воевод, пять каштелянів, піснадцять старост“)⁶⁾, всі хотіли командувати, ніхто не хотів слухати: „послуху вождям нема, кождий за всею своєю волею“. Партиї Вишневецького і Заславського інтригували далі, повітові полки не хотіли нікого слухати крім власних полковників, і т. д. (z)o panek. to ehsial bydz hetmanek, як іронізували потім⁷⁾.

Про Хмельницького ж в польськїм таборі ходили вісти, що військо його хоч велике (рахували його на 150 і навіть до 200 тис.)⁸⁾, але нездале: „Голод у них великий і від того хлопство від них тікає, і незгода теж велика“⁹⁾. Особливо потішили польське військо оповідання Забуського — нашого давнього знайомого з московської України, що підчас сього походу під Константинів передав ся до Поляків (потім, рік пізнійше, під Зборовим він був визначений гетьманом

¹⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 201. ²⁾ Zbiór pam. V с. 111. ³⁾ Memoriale л. 111.

⁴⁾ Див. у Рудавского с. 23. Пор. „поетичний“ опис Твардовского.

⁵⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 198.

⁶⁾ Іоліньскій, Темберскій (сви рахунком Іоліньскій поправив своєю першу записку: воеводів 11, старост 40).

⁷⁾ Іоліньскій с. 149; пор. лист старости ужедновського Ржечицкого: disciplina, ordo nullus.

⁸⁾ Див. напр. рахунок з гвлянського табору у Шайнохи (с. 380): „асавули його рахують війська 150000, але ми дійшли правди, що нема більше як 118 тис., між ними 70 тис. „панцирного“ війська, 16 тис. Кривоноса, і черня три полки — рахують на 40 тис.“. Капт. чехівскій пише 17. IX (як вище): Хмельницький стоїть під Плявцями з 12 полками, в кождім що найменше 15 тис.

⁹⁾ Лист Осінського з 10. IX як вище.

на місце Хмельницького). Він казав, що з Хмельницьким люду до ста тисяч, „але зовсім змореного, дві третини без стрільби, з самими киями, хлонство від плуга, окопу нема ніякого, ані обережності — ціле військо щодня п'яне“; Хмельницький всю надію покладав на Татар, але вони дали йому знати, що до байраму йти до нього не можуть, тому він і протягає умисно всякі переговори. Коли польське військо підійде на мило, запевняв Забуський, зараз дві тисячі реєстрових, підмовлених ним, передасть ся до Поляків ¹⁾.

(І оповідання, як завважає свідок, ще більше підняли настрої в польським війську й воно „охотно“ рушило на Хмельницького, не маючи сумнівів що до щасливого кінця. Більше журились тим, щоб без них не відірвано елекції, ніж цілим козацьким військом. Довго потім пригадувались легкodusні похвалки з сих днів, що для сього козацького мотлоху шкода й зброї — вистало б нагаїв та канчуків ²⁾. Певні побіди й багаті здобичі, панята справляли розкішні пири, похваляючи ся пишною заставою й обстановою своїх шатрів. „На пирах срібна, золота застава, кришталні чаші і веселе товариство — наспроваджували собі жіночок зі Львова, що в мужеській одежі переховували ся в шатрах старшини, служили Бахусови й Венері: від гуку труб і дудок хмара підіймали ся“ ³⁾.

Передовий полк, висланий в значних силах під проводом Ко-нецпольського й Остророга бо сподівали ся, що козаки будуть серйозно боронити переправи до Константинова, — без трудностей перейшов р. Ікопоть під Росолівцями, не стрінувши козаків, і тогож дня, 6 вересня с. ст. приступив під Константинів. Заставши там козацьку залого, не рішили ся приступити під сю сильну позицію, обмежились дрібними гарцями, а приступ лишили до другого дня — до приходу головного війська. За ніч одначе козацька залога, розмірно невелика (подають її на нять тис.) сама покинула місто й відступила до свого війська, і польські вояки без трат і трудно вступили до міста. Міщане для придобрення польським героям і головно своему дідичеви кн. Заславському заіпрезентували кількадесят козаків, що зістались у них по домах: повязавши їх приставили як бранців і справді дістали за се амнестію ⁴⁾

¹⁾ Лист з 13. IX в. ст. у Шайнохи с. 387; дещо більше в переовідженню відомостей Забуського у біскупа повяняського Шоздрского — ркн. Публ. бібл. 129 с. 141 (копія в Чортор. 143).

²⁾ У Коховского с. 53; пор. Гродского с. 75.

³⁾ Темберский с. 89—90.

⁴⁾ Реляція Остророга у Міхаловского с. 196, таже с. 198—199 аноніма (в копії Осол. „налітана Гіжі“); лист камт. чехівського І. с., Кушевича з 25. IX — Жерела І. с.

Сті успіхи наповнили польських вождів тим більшою відвагою. Тривожили їх вісті про вибухи повстання з-заду війська: в західній Волни, на Поділю і галицьким пограниччю — коло Гусятина, Теревовлі, Сатанова. Рішено було вислати певні відділи війська, щоб забезпечити собі тил, але рішення цього не сповнено¹⁾. Регіментарів захопило бажання: як скорше покінчити з Хмельницьким, корпстаючи з розстрою й прострації в його війську, поки не прийшли Татари. За грубу помилку вважали потім, що замість аби оснувати ся в Константинові, сильній кріпості, і звабити до напад, Хмельницького, вони пустили ся здобувати його шлявецьку позицію. Неприхильники Заставського не залишили навіть добачити в тім господарські мотиви з його боку: пожалував, мовляв, своєї Константинівської маєтності, аби її не винищило військо — „бо і за ті два чи три дні як обоз стояв коло Константинова, завжди була варта по всіх селах, аби її снопа не взято для поживи коням, і через те ж велено йти далі під неприятельській обоз“²⁾. Але се була пізніша „мудрість по шкоді“, тоді ж коли не все військо, то весь штаб, або переважна його більшість міцно стояла за скорим і рішучим натиском і ставила в вину регіментарям тільки їх кунктаторство, а про Хмельницького була переконана, що він буде всяко виминати битви, аби дочекати ся Татар, а сам не нападе. Говорило ся, що в козацьким таборі настрої пригнетений і тривожний: умисно, мовляв, пускали ся чутки, що польське військо не велике, і коли виявилась уся грізна сила польська — а Поляки умисно розгортали все своє військо для більшого вражіння, то чернь козацька вже хотіла піддати ся Полякам і старшину їм видати, і тільки польські регіментарі сполошили ся, на нещастє, коли власне могли все покінчити одним рішучим ударом і змусити козаків до утечі³⁾.

Оповідало ся також, що Хмельницький, мовляв, дуже легковажить собі польське військо, рахуючи його на яких сїм, найбільше

¹⁾ Dyaryusz errorow. I. c. 3. Також.

²⁾ Jakoz luz ezeru cheiala starszyzne wydawac o miłoserdzie prosząc — писав В. Мясковський (у Михаловського с. 209); сю звістку повторяє потім Пасторій — Historia с. 151, подібне також у Ганювера, с. 174. Жерелом сих поголосок чи не було звісте й нам оповідання на мукх одного бранця з козацького війська: він оповідав, що в козацьким таборі був розстрій і знеодочення, багато молодців почало вже розходитись, і Хмельницький розставив по дорогах сторожу, щоб тих утікачів побивала або до Хмельницького відставляла, а той їх за утечу казав мучити, вшати, на черги рубати (у Михаловського с. 300). З повним довіреж приймає се оповідання Шайноха (II с. 240), припускаючи в тій паніці руку Забуського. Приймає його й Липинський (с. 244), вважаючи се особливою заслугою Хмельницького, що він „залізною рукою і титанічною волею“ стримав сю пайку. Належить одначе приймати з певною обережністю сї оповідання, що служили на обвинувачення регіментарів — на се й були винесені на сойм.

на десять тисяч, „а друге стільки Жидів“, не сподіваєть ся нападу, тому й табор стоїть без порядку й сторожі¹⁾. „Коли побачить таке страшне військо, певно сяде на швидкого коня й знову до Чигрина. а звідти, коли тісно буде, на Запороже піде“²⁾.

Під впливом таких вістей і міркувань зараз другого дня по окупації Константинова, 8 вересня с. ст., вислано передовий полк під козацькі позиції під Пилявою, — або Пилявцями, як їх переважно звуть джерела. Польські хоругви під проводом давнього козацького комісара Зацівільковського зіхали ся з козацьким підїздом, висланим Хмельницьким — провідниками його звуть Кривоноса й Головацького, хоч на докладність таких відомостей доволі трудно поклатись³⁾. Звівши битву, Поляки зблили козаків з поля і по сім ціле військо присунулось під козацькі позиції й стало тут же табором. не вибираючи місця, в дуже не вигідній позиції — нерівній, перебитій горбами, долинами, ставами: „так непорядно обоз розложено, що шість гір собою покривав, і боронити його було неможливо“, а в додатку ще й до води був трудний доступ. Болотниста, „лінива“ річка, перегорожена гаями, розлита від осінніх дощів, з розмоченими негодою берегами (в сучасних звістках її звуть то Пилявою, то Синявою, то Іквою — як вона дійсно зветь ся), розділяла польський табор від козацького. Хмельницький з своєю штабом стояв над рікою по правім боці, в Пилявськїм замку — лихенькій кріпости, котру Поляки зневажливо прозивали „курником“. Козацьке військо стояло на сусідній рівнині в околиці села Пилявець, або Пилявки, як тепер зветь ся се село⁴⁾.

Разложивши ся табором, польські вожди взяли ся здобувати перехід за ріку, котрого їм боронили козацькі шанці, і в тих бійках пройшло кілька днів. „Одну греблю на Пилявці ріці і шанці коло неї три рази ми здобували й тратили, аж нарешті кіннотою прийшло ся очистити береги, переправивши її під неприятельським огнем“.

¹⁾ Міхалов. с. 198, 209, Жерела 88. ²⁾ Лист. Шолдрего, як вище.

³⁾ Самашкевич в нижше цитованій статі подає переказ про ур. Ганківку під Пилявою, що вона прозвалася так від імені вбитого тут Ганкі: кудя, мовляв, трапила йому в живіт, кишка випали з нього, але він ще якийсь час тримав ся на коні й бив ся — при тім цитують ся Под. Губ. Вѣд. за 1848 г., але там цього нема.

⁴⁾ Містечко Пилява фундоване незадовго перед канізацією муратівськими домініканами на місці села Старих Голенчинець, як свідчать фундаційний привілей 1640 р. — *Baliński Starożytna Polska* III с. 196, і тоді ж, мабуть, поставлено тут замок. Перед тим імя Пиляви носило сусіднє село — теп. Пилявка. Вид руїн пилявського замку з деякими звістками 1862 р. — *Tygodnik. Ilustrowany* 1864; пізнійший знімок значно менших уже останків — *Kłosy* 1879; але все се руїни замку пізнішого. Про місцевість статя місцевого священника В. Самашкевича в *Подольск. Ешар.* Вѣд. 1874 No. 23 і 24: *Историко-статистическое описание местечка Пилявы прихода св. Георгиевской церкви Лытского у.* (зовсім не зла для такої непретезійної роботи).

записує в своїй реляції Кисіль¹⁾. Опанувавши перехід, збили козаків з поля і загнали до табору, і по сім задумували приступати під замок — головну квартиру Хмельницького, не знали тільки, як бути з своїм обозом — лишити його на тій невідгідній позиції, чи перевести на иньшу²⁾. Аж раптом серед сих пинявих нарад, в безконечних пересилках вождів, що зносили ся між собою „картками“, в середу рано (13 вересня с. ст.) Хмельницький вивів своє військо і з усеї сили вдарив на Поляків. Коховський переказує оповідання, як то в тій битві Хмельницький сам їздив поміж козаками, заохочуючи їх покликом: „за віру, молодці, за віру!“ Битва була кривава і для польської сторони досить нещаслива; багато погинуло кінноти, переходячи назад за ріку або потопило ся в ставу.

Настала тривога, військо польське відразу „стравило серце“, особливо під впливом оповідань, що серед козацького війська показались і Татари. Тепер пригадали, що вже з вечера в козацькім таборі був якийсь рух і галас, стрілянина і „тріумф великий“: тоді думали, що то бють ся між собою козаки, і з того тішились. — тепер домірковувались, що то Хмельницький дочекав ся орди: великої, кількадесять-тисячної³⁾. Якийсь піп, захоплений Волохами за язика, мав оповісти, що Хмельницький затривожив ся був, хотів тікати, коли Поляки так на нього натисли, але тепер діждавши ся Татар, набрав духа — хоче вдарити з усею сплюю⁴⁾. Потім толкували, що все то Хмельницький підстроїв умисно: і той галас учинив, і своїх людей за Татар перебрав, щоб вони, удаючи Татар, з криком „Галла“ кидали ся на Поляків і їх страшили⁵⁾. Бо тоді Татар прибуло всього три тисячі, головна ж орда прийшла тільки в п'ятницю, — так оповідали потім козацькі полковники на переговорах⁶⁾.

1) Пам. кн. Міхаловского с. 205.

2) Ганновер одначе оповідає, що Заславський був здав ся на пропозицію Хмельницького й уложив з ним перемир'я, а Вишневецького стримував від битв, а потім, дочекавши ся Татар, мовляв, приятельськи радив йому тікати, і той його послухав. Розумієть ся, все се тільки відомони легенди, твореної для оборони Вишневецького коштом режіментарів.

3) *Wyaguzsz ergońów*, — ширше розписують потім се Твардовський і Коховський.

4) Костомаров представив свого пона висланцем Хмельницького і вложив до уст його відомости, котрих нема в джерелі цього епізоду — у Твардовского. Ржечницький оповідає так: *ktos — rozumieją, że z naprawy kozackiey — poszeptał hetmanowi, że na posłuchach kilka godzin szła horda srodze szeroko; imo mnie wiezien tatarski powiedział, że ich pięcdziesiąt tysięcy przyszło zrazu, ale po chwili powiedział, że pięć tysięcy y to tylko tysiąc komuniką.*

5) Твардовський с. 29—30.

6) Пам. кн. Міхаловского с. 376. Татарин взятий в неволю під Ярославом, оповідає про орду так: під повню попереднього місяця вона перейшла Дніпро коло Аслан-городка, Бог на Овечій броді, ішла Кучманським шляхом повз Вар, поспішаючи, аби ще застати польське військо в обозі, а довідавши ся в дорозі про його утечу, пішла просто під Львів — ркп. Чортгор. 379 с. 119

Як бп не було з тим в дійсности, тривога в польських таборі огорнула всіх. Перед вечером тут же на полі битви зіхали ся вожди й стали радити, що робити. Ріжні були гадки. Послухати, напр., як оповідає Кисіль своє „з трох одно“, що він тоді радив: „або усею рішучістю вдарити на неприятели але сеї крайности я не бажав; або стати на цілу ніч і поправити упущене: обоз відвести під Константинів і там окопавши ся, повести з неприятелем витривалу війну: або взявши ся за руки відступати — чи табором, чи покинувши вози, взяти на коні що важнійше і шпо обернути ся всіма силами против орди, відділивши її від козаків“.

З тих рад, наведених Кисілем, прийнято, по його словам, сю останню. Иньший участник нарад Остророг пише одначе, що власне рішено було відступати не комонником, а табором: він сам, мовляв, нагадав раді міркування Жолкєвського, що противив ся кінній утечі, розуміючи, що кіннота не витримає її й піде в розсіпку. Одному з ротмістрів, Мінорови, поручено зайнятись упорядкованнем табору, з тим щоб відвести його до Константинова, а військо тим часом мало зістатись на своїх позиціях і відновити битву на другий день, під проводом Вишневецького ¹⁾.

Але в таборі тим часом вже почав ся нелад. Мінор не застав уже возів Заславського, Конєцпольського й деяких иньших панів: вони самовільно спакували ся й рушили з табору. Поки старшина нараджувалась над плянами завтрашніх операцій, в ночі пішли між військом чутки, що реїментарі покинули табір і кинулись на втеки з своєю кіннотою. Потемки шукали старших і не знаходячи впевнялись в сих підозріннях. Оповідали, що деякі хоругви вже покинули обоз і пустили ся в дорогу, не чекаючи иньних. Тривога переходила в страшенну паніку: всі почали тікати й собі, кидуючи вози, гармати, всякий припас на місці, лишаючи на дорожі, на переправах. Не спипились і коло Константинова, як було в пляні: Заславський перший проминув тепер свою маєтність, заплативши, як казали, великі гроші людям, щоб помогли йому переправити ся тут, і тікав до Вишнівця, Конєцпольський до Бродів, Остророг до Олеська і звідти далі — хто куди знав і куди кому було ближше.

¹⁾ Сей плян легенда потім чертворила в оповіданнях, як Заславський серед загальної паніки надумав передала провід Вишневецькому, але той не прийняв — мовляв, запізно надумали ся. Патетично сидуть ся описати сей момент панєгірист Вишневецького Твардовський, складаючи своєму героєви до уст, в хвилі коли він відрїкаєть ся проводу в такім критичнім моменті, молитву до Бога, аби він, коли вже рішив покарати вард польський, сам звернув на нього свої перуни, „а хлопом не дав тої слави й фортуки“.

Велика, блискуча армія за кілька годин ростопила ся сама собою, без всякого неприятельського удару. Пишний табор, новий всякого богатства, неоцінених скарбів, артилерії, запасів — нараз спустів, в нім зістались тільки хорі та каліки, що нездужали сісти на коня. Кисіль, покинувши свою карету, не вважаючи на подаїру, донавши коня, тікав за другими. „Біжать у світ усі, і я з ними біжу в скаліченім своїм здоровлю сам не знаю куди. О Вислу вже деякі за сей час оперлись“, пише він з сеї утечі. Про Вишневецького пишуть, що бувши дуже стомленим, він простим підводним возом подав ся до Збаража ¹⁾. Про Конецьпольського оповідали, що він тікав сам о-двукінь, в дорозі стратив коця й обмінявшиє одежею з якимсь селянином, убрав ся за хлона і гак тікав далі ²⁾.

Хмельницький, що все не міг забути тих оїд, які пішли йому від Конецьпольського, міг почувати тепер, що відомствив ся йому внові ³⁾.

На жаль, не маємо скільки небудь докладних і певних відомостей про те, що діяло ся в козацькім війську під час польського наступлення і польської утечі. Всі хто пишуть про сі події безпосередні учасники і свідки і пізніші сучасники (все з польської сторони, бо з української ніяких близьких звісток не маємо) всі захоплені сими незвичайно яскравими фактами небувалої, ледво зрозумілої паніки польського війська, що нерешла всяке сподівання самого Хмельницького, і величезної, нечуваної здобичи, згромадженої для нього Поляками в їх таборі:

„Дивив ся і дивував ся такій великій добичі й богатствам, що принесли йому, без праці, без битви, наші гріхи та доля сувора хіба послужили якісь нечувані чари, з великої конюнктури, з видимих

¹⁾ Лист з Кременця з 24. X. — Чортор. 143 с. 127. ²⁾ Листи Ю. З. Р. П. с. 283.

³⁾ Найбільш популярне оповідання про вишневецьку катастрофу — Коховського. сполукарізоване особливо польськими перерібками його праці; ва нім головню опер ся свого часу Костомаров, і так само — Гавронський. Але у Коховського сей епізод має всі прикмети „літературного“ оброблення (взяти хоч би сі промови учасників в класичнім стилю наведени в цілости Костомаровим) — так само як і оповідання Твардовського. друге популярне джерело, використовуване також звичайню не в оригіналі, а в прозаїчнім витягу (Ган. о wojnach koz. za Chmiel.). Далекю невійшійшій в кождім разі матеріал дають ті сучасні реляції, ва яких в значній мірі операн ся потім і сі літературні оброблення: листи Остроорога з 18 і 31 вересня в. ст., Киїля з 29 вересня (у Міхаловського), Заборонського з 30 вересня (Чортор. 379 = Ruš с. 425), згаданий Dyaguzsz etogow і деякі дрібніші листи безпосередніх учасників; далі — оповідання зложені по горячим слідам подій людьми, що спеціально ними інтересували ся — як от В. Мясковського (Міхалов. Кушевича (Жерела), Голівського (рпк. 189 с. 140—151), нарешті — дневники сучасні, що переказують звістки і погляди, які ходили в ширших кругах громадянства. Головні моменти з них вирисовують ся досить ясно; подробиці мішають ся — се й не дивно в такім великім, а неурядків війську, яким було польське під Пилявою, позбавлене одностільного проводу і плану. Але для час-сі подробиці і не мають особливого значіння.

знаків, бо такий страх, така паніка охопила наших, що доки тільки коні могли, чвалом бігли, твердячи, що Татари біжать за ними, а тим часом від тих нічого наглого, з ласки божої, не стало ся¹⁾.

Коховський оповідає, що Осіньський і Арцішевський (начальник артилерії), уступаючи ся з табору з пішим військом останніми, повтикали на валах списи з привязаними до них запаленими кнотами, аби світили ся в потемках і надавали таборови вигляд порядку і охорони. Козаки, мовляв, і не підозрівали тому, що він стоїть порожнем, — аж місцеві селяне, що провозили туди з-рана всяку поживу, заставши пустку, донесли козацькому війську і воно кинуло ся грабовати табор, зовсім безборонні, не дбаючи про охорону. Інші представляють знов, що козаки довго не рушали польського обозу, підозріваючи тут якусь хитру штуку, і тільки згодом побачивши, як „щиро“ тікають Поляки, — догледівши нечисленні вози, що позастрягали на переправах, кинули ся розбирати здобич у таборі: дорогу посуду, шати, убори, всякі запаси і страви: „Наче на весіле вибрали ся, або на пишну вечерю, що справляв Антоній Клеопатрі в Фаросі — що хто з можнійших мав: призбирані річи, окраси старинних домів, а навіть з убожших не оден що було батьківського добра і кривавої заслуги, все сюди позвозили. Порахувати самі вози — котрих раховано сто тисяч кованих возів, коней і тягарі — скільки то могло коштувати!“²⁾. „Оден мав сукню підшиту соболями, з діамантовими тороками, цінену на 80 тис. зол. — хлопець татарський вхопивши положив її на спинну коня, щоб укрити добичу; иньший мав узду саджену дорогоцінним каміннем, варту сто тис. зол. — розбійник козацький знайшов її сховану в торбі; у иньшого були литі з срібла лати й шолом, котрі козак, знайшовши, вважав за зброю св. Юрія, — бо ж вояки такої зброї не можуть мати; хтось привіз сорок бочок вина, дуже придатні Татарам на згагу від сонінної спеки; иньший шовком і золотом вишивані шатри, забрані у Турків під Хотином — козаки поділили їх на часті, аби привезти своїм жінкам на память польської здобичі; иньший 20 тис. червоних приставив — мабуть щоб викушити ся з неволі, котрої сподівав ся; котрийсь привіз карету вартости 30 тис. зол., надіючись їхати послом до Отоманської Йорти після побіди над козаками“³⁾. „Було того стільки, що за чару го-

1) В. Мясковский а 2. X. — у Міхаловского с. 210

2) Твардовский с. 33, Голіньский с. 147, 150.

3) Темберский с. 89—90, подібні оповідання з тих же краківських вістей у Голіньского с. 148, тільки коротше.

рілки віддавали срібну посуду або дорогоцінні шовкові шати¹⁾. Самі козаки рахували 6460 „скарбних“ возів, захоплених тоді²⁾.

Всі ті богацтва, постягані немов умисно з цілої Польщі, віддали тільки ту пряслугу бідному рицарству, що значно ослабило охоту до погоні у побідників. Поки козаки розбирали панські скарби та паювали їх межі собою, польські утікачі, гонені панічним страхом, встигли позаганяти ся далеко — хіба татарська орда, прибувши вже по погромі, зривала серце на них. Скільки небудь певних звісток про масове побивання утікачів властиво нема — тільки загальні фрази, в той і другий бік: одні загально кажуть про побивання, иньші — як то ми вже бачили, навпаки кажуть, що ніхто не гонив так дуже. навіть Татари³⁾. Наш український літописець, пишучи з пізнійших оповідань, згадує, що до неволі тоді мало хто дістав ся, бо орда не брала полону, аби не обтяжатись, і кого догонила, того рубала: під Константиновим утікачі обломили ся на мості й не можучи переправити ся, мусіли погибати, а котрі дістали ся до Константинова, „пішли в Польщу різно“⁴⁾. Се ж, ще більше категорично кажуть деякі польські письменники; Твардовский каже, що тяжко було тільки дістати ся до Константинова, а там не було чого дуже й тікати, бо ніхто не гонив — все було зайняте грабуванням табору. Темберский каже, що навіть Татари сим разом відступили від свого звичаю і не вважали на невільника, а пильнували заховати ріжну здобич, яка попала до їх рук, і хто тікав, тих ніхто й не догоняв⁵⁾. Все се в кождім разі виключає яку небудь велику різню польського війська, і тільки про німецьку піхоту, що не могла утікти кінно і боронила ся на переправах та в Константинові, оповідають, що вигинуло її дуже багато, майже до ноги — за те провідник її Осіньский отримав однудушні похвали за свою відвагу — в докір малодушним режіментарям.

Вожди козацькі мали перед собою важніші справи, ніж нищення і побивання польських недобитків. Поки чернь займала ся розділом, торгами й обміном здобичи, полопяників і т. п., належало подумати, що зробити тепер з усіма сими змобілізованими силами, коли не стало раптом противника, і тяжко замахнена п'ять козацька повисла нагло в повітрі, не знайшовши, кого хотіла вдарити. На превеликий жаль, не маємо з козацької сторони ніякої авторитетної

¹⁾ Коховский с. 62.

²⁾ Оповідання козаків під Львовом — реляція Кухевича. Жерела IV. с. 103.

³⁾ Лист Масковского див. вище с. 76.

⁴⁾ Самовидець с. 14—15.

⁵⁾ Твардовский с. 35. Темберский с. 89. Голіцький с. 150.

відомості, яка б пояснила нам мотиви і настрої її. За браком того можемо навести хіба оповідання двох козаків-бранців з полків Гладкого і Кривоноса, що впали в польські руки два тижні по Пилянецькій катастрофі.

Оден, „козак сенчанський“, що відійшов від армії Хмельницького в Константинові, оповідав, що Хмельницький іде на Львів, з 120 тисячами — не рахуючи полків Гладкого й Кривоноса, що пішли на Люблин. Татари пішли до Вислі, але козаків з ними не пішло нічого¹⁾. Хмельницький має здобувати Львів і туди мають обернутись і Татари: їх Хмельницький задержав тільки на місяць, бо сподіваєть ся трактатів. Взяти хоче тільки по Вислу, за Вислу не піде. Зимувати хоче в Польщі. Буде під Замостєм. Чернь задержує при собі й нічого її до дому не відошле.

Другий козак, Мартин Зміна, „з полку Головацького“, погвердив заміри Хмельницького що до Львова і Замостя, але про дальші пляни сказав, що їх не знає, крім того, що хоче доконче добути Вишневецького. З своїм товаришом недолі розійшов ся в тім, що Татар, по його гадці, Хмельницький „затягнув на зиму“²⁾.

До сього можна додати інтересну подробицю від бранця-Татарина, взятого в тім же часі, — що козаки не дозволяють Татарам вертатись тим самим шляхом, яким пройшли (себто через Поділе), „бо називають уже ті краї своїми“, — хочуть, аби вертали ся Волощиною, а Татари тудою йти боять ся, аби не мати клопоту від Порти³⁾.

Не перебільшуючи значіння сих безпретенсійних зізнань, не можна все таки поминути без уваги сих переконань, що західня Україна стала вже козацькою власністю, і Хмельницький меншим як „по Вислу“ при трактатах не задовольнить ся.

Стільки поки що з української сторони. З польської маємо аж два оповідання, які мають претенсію ввести нас в самі глибини козацьких плянів, і через те мають повагу в новійшій історіографії.

Одно маємо у Кушевича. В своїй історії козацьких війн, писаний кілька літ по подіях і педокінченій, він оповідає, що Хмельницький, приступивши по польській утечі під Константинів і вибивши

¹⁾ Татарський бранець павнаки оповідав, що в жагонах між Татарями є сила козацьких хоругв: сі вісти не сходять ся може через те, що сей татарський загон пішов уже з-під Львова.

²⁾ „Confessata“ в ркн. Чортор. 379 с. 120—121. воли наступають по зізнаннях Татарина-бранця, присланих Вишневецьким при листі з 22. X.; але в своїй цидулі він говорить, що посилав зізнання Татарина тільки, так що козацькі зізнання, значить, прилучено до них десь инде.

³⁾ Ркн. Чортор. 379 с. 119 (копія в ркн. 142 с. 576).

звідти недобитків, що пробували боронитись під проводом Осінського, опинив ся перед двома плянами на дальше. Кривонос, ранений в останніх битвах, з иньшими полковниками був тої гадки, що тепер треба стати над Случею, поділити здобич, і полишивши Поляків їх утечі, зайнятись укріпленням переправ по обох боках ріки, що мала стати границею козацької окупації. Навпаки Тугай-бей радив смішно наступати далі і захопити Поляків у Львові, поки вони не прийшли до сили на-ново: тим способом добудуть від Поляків користнійші умови згоди, навпаки — як би перейшли від заціпної війни до оборонної, поставили б себе в трудне і клопітливе становище, і упустивши хвилю одушевлення війною серед своїх і серед Татар, не змогли б рахувати на них, коли сей запал опаде. Сї гадки він підтримував так завзято, що коли Виговський почав їм перечити, то братанич Тугай-бея кинув ся на нього з погрозами, а Хмельницький не вагаючи ся довше пристав теж до пляну Тугай-бея ¹⁾.

Інакше представляє справу Коховський. Вичислявши головніших і впливовіших осіб між козацькою старшиною, він каже, що коли по Пилявецькій погромі поставлено було питання, чи йти війною далі і викликати Поляків до нової боротьби, чи відступити і користуватись здобутим, — ініціатором нового походу вважав ся Виговський ²⁾. Його, мовляв, ділом було се, що полковники подали свої голоси за дальший похід на Поляків і серед великого, бурхливого зборища козацької черни не було нікого, хто не подавав би голоса за те, щоб „Ляхів“ нищити до останку. „І Хмельницький, хоч сам бажав відпочинку стомленому війську, — щоб не противитись рішенню ради, пристав на те, що треба йти на Львів“ ³⁾.

Свідцтво Кушевича, формально беручи, розуміють ся, авторитетнійше від пізнішого Коховського. Можливо навіть, що те що він говорить про Татар як головних ініціаторів нового походу, йому чи його землякам доводилось чути з козацьких уст під час облоги Львова — адже й сам Хмельницький свій окуп узятий від Львовян, толкував тим, що мусить ним нагородити Татар ⁴⁾. Кінець кінцем одначе і Кушевич, так само як і Коховський, не мав ніякої змоги перевірити правдивости сих оповідань про козацькі наради, і коли

¹⁾ Жерела VI. с. 49—50.

²⁾ В польськїм перекладі „Клімактерів“ Виговського навпаки зроблено протинняком дальшої війни — і се пішло в літературу, що не заглядала до оригіналу (новіше у Іваровського II с. 319). ³⁾ Коховський I с. 81.

⁴⁾ В pendant сим оповіданням про ініціативу Татар до дальшого походу маємо оповідання одного бранця з-під Львова про те, як Татари стримували Хмельницького, аби далі не гонив Ляхів — „бо хто ж їх догонять у таким страху? крізь землю пропадуть!“ тай тяжко буде потім їти Татаром по груді — у Міхаловського с. 300.

навіть Поляки щось таке чули від козаків, се ще не звільняє вас від обов'язку зважити критично се представлення. І треба признати, що воно не дуже правдоподібне. — хоч і знайшло признання в новітній літературі. Хмельницький мав змогу вдоволити татарські апетити нечисленною здобичею, забраною під Пилявцями. Невільників, коли їх Татарам хотіло ся (всупереч деяким сучасним оповіданням), вони могли подостатком наловити з тих пилявецьких утікачів, що без кінця тягли ся по дорогах: навіть жіночого невольника не бракувало: коли вірити сучасникам, то сила їх було в пилявецькім таборі, в ролі маркитанток і веселих потішительок польських вояків. А всякої здобичи, срібла і золота, певно було більше, ніж скільки потім удало ся наскребити у Львові — на сім мільйонів рахували її¹⁾. Було чим заплатити Татарам, і висланець Хмельницького Мужилівський кілька місяців пізніше так і оповідав у Москві, що головну масу Татар підправлено до дому з-під Пилявць, тільки частина пішла далі з гетьманом під Львів. Подібне чуємо і від козацьких бранців, про котрих говорили вище²⁾. І воно дуже можливе, судячи з того, що в дальній кампанії Татар з Хмельницьким бачимо небогато — більше може для вражіння, ніж для реальної послуги.

Тому влучнішим здасть ся мотивованне походу дане Коховским — що чернь прагнула війни, поривала ся нищити Ляхів до останку, і Хмельницький так як зрік ся угодних переговорів, виступивши наново на театр війни, під натиском сього стихійного руху, так і тепер мусів плисти далі, обережно кермуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання. Такий натиск, такий розмах в масі козацтва і всяких прилиплих до нього елементів без сумніву був: се показують оповідання бранців, показує ще спльітніше вся історія дальшого походу. Хмельницький очевидно піддавав ся сьому натискови. Угамувати „чернь“ було далеко тяжше, ніж задоволити татарські апетити, і треба було вичекати, поки недогоди осінньої кампанії прохолодять її запал³⁾. Та й формальної притоки до перервання сеї кампанії поки

¹⁾ Голівський, Темберекій (тіж самі краківські новини).

²⁾ „Татар було тринадцять тисяч, тепер п'ятнадцять тисяч, бо половина вернулася“ — оповідання козака сенчанського. „Татар всього мав до 20 тис., бо решту відіслано з здобичю за Дніпро“ — оповідання Зміня.

³⁾ Признаючи більшу правдоподібність мотивам виставленим у Коховского, через те ще зовсім не мусимо трактувати його оповідання як автентичну звістку про тодішні козацькі настрої. Ми бачили, що переконання про безвладність Хмельницького супроти завзяті і запалу „черня“ було широко розповсюджене в польських кругах, так що і у Коховського ся загальна характеристика могла досить доволно причепитись до даного моменту. Що до подробиць, то ся обставина, що у Кушевча Кривонос, сей провідир передових полків, виступає разом з Виговським в ролі поміркованих, а у Коховского Виговський представлений автором (eo autore) дальшого походу, найкраще показує, як мало реаль-

що не було: польська сторона сама знищила всяку можливість трактатів, перейшовши до зачіпної війни, і обставини не давали ніякого приводу для того, щоб залишивши воєнні операції, відступити знову „на звиклі місця“, або хоч спинити ся тут же на півдорозі. Доперва аж заклик нового пана ситуації — нововибраного короля, кандидата Хмельницького, дав йому такий привід.

До того часу треба було давати вражінне руху — льобічного, плянового, підтримувати кінетичну енергію повстання, його динаміку — і Хмельницький робить се.

Кілька день по Пилявецькій погромі рушає він слідами утікачів-регіментарів¹⁾. Мета його походу — традиційна метрополія Руси, Львів. Першою стацією на с'м шляху була недавня резиденція найбільшого козацького ворога Яреми Вишневецького — Збараж. Чудово укріплений, всякими воєнними припасами наповнений замок — сумно оспіваний Твардовским, стояв безборонний, порожній, — навіть армати й припасів не мав часу забрати звідси Ярема, тікаючи з-під Пилявців: забрали їх козакн. Чернь погуляла в порожнім гнізді ненависного ворога, прославленого кривавими розправами з сею ж черню; Твардовський каже, що не дали спокою навіть мертвим: викинули з гробів тіла Кр. Збараського і його дружини²⁾. (сам Хмельницький, коли вірити оповіданням бранця, на чолі шеститисячного кінного полку зробив екекursion до сусіднього Вшнівця, мовляв хотів захопити там князя³⁾). На гніздо другого ворога. Олександра Конєцпольского — Броди, він вислав відділ свого війська, але тутешній замок, теж сильно укріплений, був обсаджений і залогою — невеликою, але готовою до оборони, і козакн здасть ся їм не поспробувати його здобувати серіозно: спустошили тільки місто, а від залогн вдоволили ся тою сатисфакцією, що видано їм татарських бранців, триманих тут у неволі, на роботах, ще з часів старого гетьмана Конєцпольского,

кого в сих оповіданнях польських джерел про внутрішні відносини в козацтві. Що до програми Кривоноса — стати на р. Случи як на межі козацьких володінь, то само собою насуває ся підозріння, чи се не відгомін пізніших переговорів, де р. Случ виступає границею козацької території.

¹⁾ На полю битви Хмельницький з'їзжав ся досить довго, судячи з того, що Кущевич ще 4 в. ст. жовтня (24 IX с. ст.) має відомости, що Хмельницький „стоїть на тім місці, де наше військо обозом лежало“, і збираєть ся вислати послів на сойм, щоб виправдати себе з погрому — Жерела IV с. 91. Се не дуже відповідає його пізнішому оповіданню, що козакн стали на роздоріжжю в Константинові (вище с. 78—79), але тим автентичніше.

²⁾ *Tolicz umaritemu [Wazyli sie wyrzadzic? Ah, i lwu zdechlo! Brode snadno wutargac — завважає вік; пок. Костомаров незаслужено вложив се як афоризм в уста самому Хмельницькому і се додержалоь до останнього видання його книги.*

³⁾ Оповідання М. Зміни, що на його словах відійшов з своїм полком від головної армії власне між Константиновим і Вшнівцем.

числом 80 могли ними похвалити ся перед Тугай-беєм ¹⁾. Головна ж армія з Хмельницьким посувала ся тим часом серед осіннього бездорижа простішою дорогою на Львів, виславши наперед Татар, і 23 с. ст. вересня, за два тижні по пиливецькім погромі, він був уже під мурами „столиці Руси“, що в панічнім страху чекала його прибуття.

В сім страху Львів жив уже кілька місяців від самого корсунського погрому можна сказати. З незвичайною тривоگوю придвляв ся він поступам повстання і рухам його проводирів — не тільки маючи на увазі свою географічну близькість і приступність для нього, але й спеціальну дражливість того національного, українського питання, через яке переломлювали ся вісти про се повстанне в свідомості місцевого польського й українського елементу. Львів здавна був гніздом воєвничої Польщі, *Poloniae militantis* на Руси, і тут з особливою гострістю й напруженнєм відбивали ся всякі конфлікти з гнобителькою Польщею пригнетеної Руси і всяка опозиція її. І тепер страх розширення східнього повстання у Львовин нерозривно вязав ся з страхом повстання домашнього, що могло підняти ся під повіями Хмельниччини, і ся подвійна тривога провідним мотивом переходить через листи й донесення, які йшли з львівських кругів, від самих початків повстання. Богата кореспонденція львівського синдика Кушевича, захована для нас в значній частині, дає виразистий образ сих настроїв.

Доносячи, як місто затривожило ся за свою долю й перейшло на воєнну ногу вже по перших вістях про погром гетьманів ²⁾, Кушевич завважає: „армати, пороху, провіанту і всяких пшених воєнних потреб маємо досить, але боїмо ся замішання й тайних інтриг від грецької віри“. І переказує при тім поголоску про „сімдесять

¹⁾ Просторо оповідає про облогу Бродів Пасторій (Hist. с. 162—167); по його словам залога складала ся з 100 воєнків полишених Коваліпольським, більше менше такого ж числа приведені сюди Осінським з-під Пиливець, кількох десятків сусідньої шляхти та міщанської міліції; облягало їх, мовляв, ціле військо Хмельницького, а по його відході — після видачі Татар — зістало ся злив 20 тис. під проводом Нечая і „Ступи“ (Stępi), які ще докучали тут замкови, аж доки не забрав їх Хмельницький, вертаючи ся з-під Замоста, так що вся облога Бродів тривала 8 тижнів. Освяцім, побувавши в Бродах в 1651 р., з тутешніх оповідач записує, що бродський замок облягало 36 тис. козаків протягом 12 тижнів (с. 366) — тут очевидно злита до купи властва облога відділом головного війська (котрого провідником Твардовський називав Головацького) з ріжними ціннішими приступами. Пор. далше — с. 98. Деякі звістки і відомости сих подій — *Barçez Wolne miasto handlowe Brody, 1865. Созанський, З минування м. Бродів* (Записки львівські СІ с. 108 і д.). Ходячі звістки, що під Бродами був сам Хмельницький, мало ймовірно вже тим, що на марш під Броди не лишає часу його маршрут.

²⁾ *In timore et tremore nocte dieque iestemy* — лист з 4. VI у Михаловського с. 34, з оригіналу — Жерела VI с. 110.

козаків⁴, розсланих по різних краях Польщі, „щоб палити головніші міста“. Такі тривожні вісті йдуть потім весь час. Якийсь волоцюга, взятий на муки в галицькій гроді, розказував, що православне духовенство стоїть в організованих зносинах з східною Україною („ми оден до другого пишемо до самого Київа відомість доходить“, казав йому ніби то піп в Галичу), — самі владики беруть участь в повстанню: владика львівський Желиборський, мовляв, послав козакам порох, кулі й олово, і владика луцький Атанасій Пузіна також¹). Прояви ворожого, злорадного для шляхти настрою, „бунти“ против шляхти по часті прокидалися дійсно, по часті ввижалися по різних місцях, і вісті про них, розносячи ся по західній Україні, збільшали тривогу²). Мобілізація польських сил в серпні й наступлення на козаків трохи підняли польські настрої — але повстанне за той час теж розгоралося й зближалося неустанно, від Поділля й полудневої Волини. В серпні повстанці здобули Дубно, Олику, Клевань; 22 н. ст. серпня, саме під час попису волинської шляхти під Луцьком, на її очах повстанська ватага, навіть невелика — як пише очевидець, яких 800 люда, потиху закравши ся до Луцька переполошила сю шляхту і без всякого опору з її боку захопила столицю воеводства³). Повстанне прокинуло ся в Сокалі, в околицях Камінки. З другого боку з-під Камінця, де стояли, козацькі чи повстанські чати, воно захопило, як ми вже бачили, околиці Гусятини й Теребовлі⁴). „Не стає чоловікови розуму“, — завважає згаданий очевидець луцького пополоху, „які стали люде боязькі утікають, а те гультьйство на муках казало, що не заспокоють ся аж по Вислу“.

З новою силою прокинула ся тривога, скоро тільки рознесли ся вісті про пиливецький погром. Польські утікачі, ширячи відомість про сю катастрофу, самою появою своєю давали початок рухам серед мас, що першим ділом звертались на сих недобитків, а далі взагалі против усіх репрезентантів польського елементу і польського режиму. Тим часом як вони збігали ся в страху до міст, до укріплених замків, селяне і міщане збирали ся в великі кули і з участію місцевої української шляхти, та „козацьких“ банд з великої повстанської хмари, що сунула сюди разом з військом Хмельницького, займали ся розбиваннем панських дворів по селах і містах, католицьких

¹) Судовий протокол у Міхаловського с. 91—94 і в Памятниках с. 261.

²) Збieras ix Томашаський, Народні рухи с. 10 і д.

³) Про луцьке здобуте лист „урядника земського“ луцького — теки Нарушевця 143 с. 25, пор. Міхаловського с. 183; візнійші згадки — Архив III. IV с. 426.

⁴) Жерела IV с. 65.

плебаній і костелів, брали в облогу панські замки, громили всіх скомпромітованих своїми зв'язками з польським пануванням.

Серед сеї повстанської завірюхи, по слідах пиливецьких утікачів, ішла татарська орда, а за нею козацька армія на безрадний в своїм переполоху Львів.

Перші вістники погрому прилетіли сюди вже на третій день, 16 (26) вересня. Рано, скоро тільки відчинили браму, прискочили міські стражники й донесли про катастрофу, а за ними почали зивляти ся й утікачі, перебувши за дві з лишком доби на найбільшій негоді дороги, яку в обставинах нормальних не вбогали б і в цілий тиждень. Окрилені страхом самі, вони наповнили тою ж панікою місто, віщучи, що за кілька годин, слідом за ними зивить ся й ненриятель. Маса народу, особливо жінок, стала тікати разом з тими втікачами, що не попасаючи довго удавали ся далі на захід, уважаючи й самий Львів за страчений. Головний режіментар Дом. Заславський, наспівши теж серед сього нополоху, тільки попас коней і подав ся далі, до Рашева — „розумно зробив, завважає львівський кореспондент, бо не обійшло ся б без якогось випадку з боку розбитого війська, що волочило ся по різних кутах львівських“. Ще скорше наспів Остророг — „як найбільшійший нахолок, струджений, зчорнілий, без опончі й шапки пристойної“, а трохи згодом і Вишневецький: сї два зістали ся у Львові — Остророг як організатор тутешньої оборони, що займав ся нею літом, Вишневецький — як кандидат на спасителя вітчизни в будущині¹⁾. До них і удала ся місцева шляхта й міські патріції, просячи не кидати міста, а зайняти ся його обороною, і заявляючи свою готовість послужити й собі, людьми й засобами. Другого дня відбула ся воєнна рада, дуже людна. По довгих церемоніях — бо Вишневецький, впливши свої жалі на режіментарів і на сойм, на всіх і на вся, казав себе довго просити, доки дав убогати, — проголошено його начальним вождем, а в товариші собі він взяв Остророга — досить зручно поставив його наперед під зливу всяких гурких докорів, відступаючи йому провід, і нарешті покрив його своєю ласкою. В ролі третього режіментаря зістав ся ненрисутний швагер Вишневецького Конєцпольський, і так зреформовано давнійший тріумвірат.

По сїм наступили ухвали в справі контрибуцій на організації оборони: крім того що порішено за-дурно забрати від кушців і ремісників всякий потрібний припас, а костели й кляштори жертвували свої дорогоцінності, ухвалено, що кождий має дати з свого майна від ста

¹⁾ Про се в листах зі Львова Кушевича й Мисковського — Жерела VI с. 119 (у Михаловського с. 200), Чортор. 143 с. 133.

но дві кони, а перед усім мають бути віддані на публичні потреби всі готові гроші в монеті, а также золото й срібло, — за що потім буде обрахунок. Тим способом зібрано величезні суми: в перших же днях вплинуло того всього на кілька сот тисяч, а всього збору раховано мільон золотих в монеті й на 300 тис. срібла, що теж мало бути зараз же перебите на монету. Львовяне потішали себе, що річисполита все то їм потім зверне ¹⁾.

Коштом сього почало ся зараз вербованне війська — в першій лінії, очевидно, з тих же нилявецьких утікачів: всього набрано й організовано звиш три тисячі вояків, на котрих Львовяне й рахували як на свою оборону ²⁾. Та їх чекало дуже прикре розчарування: коли показались перші позначки, що неприятельське військо зближаєть ся, 25 с. ст. Вишневецький з Остророгом забравши гроші й військо подали ся з Львова до Замостя, і тільки з дороги зволили повідомити про се Львовян. Оправдували вони се тим, що Львова з малим своїм військом однаково не могли б оборонити, тому за краще вважали перевести військо ближше до центра, куди могла б ще насіти поміч від Корони ³⁾.

Львовяне були до крайнього роздраженні такою віроломністю. „Обдерли нас чисто з усього майна, пообіцявши на сумлінне боронити місто наше, яко добро річи-посполитої, від наступаючого неприятеля, а дня 5 жовтня покинули нас несподівано з усім військом, потаємно зібравши відомости, що Татари вже в околиці і військо Запорозьке з арматюю теж надходить, — пробили ся через орду й пішли шід Замостє, а нас тільки з дороги сповістили про сю близьку небезпеку через п. Піковского, котрого з компанією 60 чоловіка призначили на глуз до оборони міста“ — записує з гнівом Кушевич на початку свого мемуару про облогу Львова. „Діставши відомість про неприятеля, дали коням остроги и попрощали ся зі Львовом, що плакав тоді в своїм сирітстві, або краще сказати — пішли всі безсоромно на втеки, з великим жалем і розчаруванням нашим, бо зістались ми і без скарбів і без оборони“ — вторує йому в своїх записках иньший львівський достойник, Чехович ⁴⁾.

¹⁾ Чехович у Зубрицького с. 298.

²⁾ „Компут“ паятого Вишневецьким війська в ркн. Публ. библ. 129 т. 170 і 574 (Архив с. 30): гусарів 640, козаків 2314, драгонів 200, піхоти 230, всього 3384. В соймовім дневнику (у Міхаловського с. 358) наятого у Львові війська показано 4360 — але се очевидно разом з замостьським заятгом, котрого в тій же рукописі пораховано 1100: їм службу пораховано від 15 жовтня, а львівським від 1-го.

³⁾ Маніфест режіментарів у Кубалі с. 98—99.

⁴⁾ Про сі записки див. дальшу прижитку. Оправдати Вишневецького з цієї віроломности супроти Львовян сякуєть ся Кубаля в своїй статі про облогу Львова.

Іх гнів і огірченне були, розуміть ся, зовсім оправдані. Гроші панове реґіментарі в кождім разі забрали зовсім без усякого оправдання, і дурили міщан несумлінно. Але що вони не лишились у Львові й не боронили його, се вийшло йому тільки на здорове — бо не провокувало воєнної енергії Хмельницького й його війська, що мало таке завзяте саме на сподіваного провідника сеї оборони кн. Вишневецького. Та львівське міщанство сього, розуміть ся, не тямало, і боячись над усе впасти до рук Хмельницького, горячково заходились боронитись власними силами від неприятеля, що дійсно вже наступав. Другого дня, 26 с. ст. вересня зявилась орда під проводом Тугай-бея, а два дні пізнійше, 28, показалаась і козацька армія під проводом самого Хмельницького, і щільно, непробитим валом обложила місто з півночі козаки, з полудня Татари ¹⁾.

Львовяне з міста бачили, як обїздив позиції сам Хмельницький: вони думали, що він вибирає місце для приступу. Куля пущена з міста вдарила під самого коня Хмельницького, як він їм потім оповідав при прощанню ²⁾. Ухоплені й взяті на муки козацькі язички оповідали, що з Хмельницьким 200 тис. війська в тім якійсь полк туецький румельський (15 тис.), полк волоський, полк донських козаків разом тридцять полковників, і нечисленна сила селянської черни, піворужної й зовсім не-оружної, що напливала з кождим днем все в більших масах з галицьких околиць. Татарів при Тугай-бею рахували сорок тисяч, але сподівались ще якогось царевича з 20-ма тисячами ³⁾.

¹⁾ Облога Львова Хмельницьким має багату літературу, стару й нову. Маємо дві цілія записки, списані ближшими учасниками події: членом колегії присяжних Кушевичом і реєнтою ради сорока Чеховичом (обидві були видачі у Зубрицького Kronika pl. Lwowa. Кушевичева тільки хибно під іменем Ірсовасра — с. 294 і д., пізнійше Кушевичеву записку видав Чоловський, Kwartalnik Historyczny, 1892. Relacya o oblężeniu Lwowa przez W. Chmielnickiego, і Томашівський в IV т. Жерел. ч. 28). Крім того Кушевич залишив невикінчену, що правда, історію сеї війни — вона видана недавно в VI т. Жерел. Меньше варті з історичного погляду поетичні твори на теми з сеї облоги иншого Львовянина Бартоломея Зіморовича: Kozaczuzna і Burda ruska (Sielanki): в них очевидно Dichtung переважає над Wahrheit (див. назве с. 88). Мало цінні й ті додатки, які робить у своїй літописі Львова (Annales urbis Leopoliensis) Юзефович, доповнюючи з оповідаль і актив записку Кушевича, котрою головню користуєть ся — витяги з його літописи в Сборнику літописей относящихся къ истории Южной и Западной России. Витяги з иньших місцевих літописей в VI т. Жерел. З загальнійших праць того часу досить докладно описує львівську облогу Пасторій (Historia Polona): ширше, але менш докладно Коховський. З пізнійших праць особливо цінні матеріали зібрав в своїй „Хроніці Львова“ Зубрицький. Нарешті в новійшій літературі старі: Kubala, Oblężenie Lwowa w r. 1648 (1877, вийшло до I т його збірки Szkice Historyczne). Widmann, Obrona miasta Lwowa (Przegląd archeol. 1888). Lang, Die Belagerung von Lemberg im J. 1648 (1891, Organ des Wiener militärwissenschaftlichen Vereins). Нарешті вступна розвідка Томашівського в VI т. Жерел.: „Між Пилявцями і Заостєм“.

²⁾ Жерела IV с. 98. ³⁾ Жерела IV с. 97, VI с. 62.

Все се були баламутні звістки й прибільшені цифри. Ні Донців ні Турків ніяких з Хмельницьким не було, а що до козацького війська то иньший бранець казав, що з Хмельницьким прийшло 60 тис. козаків, а 3 тис. застрягли коло Буська за арматою. Але на те щоб знищити Львів, розуміть ся й сього, що було, вистало б аж занадто. Коли реґіментарі не вважали можливим боронити ся у Львові з кількома тисячами війська, то з тими мізерними кількома хоругвами, що зістались у Львові, та з міською міліцією, котрої теж було не більше тисячі чоловіка¹⁾, про се не можна було й думати. Тому на воєнній раді скликаній зараз по утечі реґіментарів, як свідчить Кушевнич, було багато таких, і власне з людей у воєнній справі досвідчених, які радили відразу піддати ся на ласку козацького війська, не чекаючи приступу й бомбардування²⁾. Та більшість міщанства не прийняла сеї ради й рішила боронитись --- може під впливом надій і поголосок, що Вишневецький таки міста не покине й прибуде скоро з військом. Вона була незвичайно пишна з свого геройства й зістала ся в тім переконанню, що то її відвага й рішучість переломили завзяте Хмельницького й привели до більш миролюбного настрою³⁾. В дійсности була се тільки ілюзія. Хмельницький, очевидно, від самого початку не мав ніяких ворожих замірів на місто, --- навпаки все робив, щоб забезпечити його від усякої шкоди й мусів хіба з іронією дивитись на ті дитинні „геройства“, на котрі силували ся міщане, заробляючи собі славу спасителів не тільки своєї малої „річи-посполитої львівської“, але й великої польської⁴⁾.

Самі вони признавали, що Хмельницький не дозволяв своїм людям нищити передмість, узяв під свою опіку міські водопроводи, щоб їх не знищено, і стримував чернь від приступів до міста, хоч викликав тим навіть невдоволення серед своїх людей⁵⁾. Мудрі Львовяне силкували ся відгадати в усім тім якісь укритті замисли --- що Хмельницький тому напр. не знищив їм передмість, бо хотів зробити Львів податливішим на угоду: мовляв аби спасти передмістя, поки ще вони стояли цілі. Львовяне скорше підуть на його жадання⁶⁾. Всупереч сим здогадуваним бажанням вони попалили передмістя самі - нарobili собі великої утрати, не поправивши зовсім шансів Львова

¹⁾ Так рахує Мехович --- с. 303. ²⁾ Жерела IV с. 51.

³⁾ Widząc Chmielnicki odwagę miasta, a nas wszystkich na śmierć odważnych y gotowych, napisał do nas... завважає Кушевнич (Жерела IV с. 100).

⁴⁾ Як таких величає їх навіть і найбільш об'єктивний з польських істориків сеї доби - Кубаля, Szkice I с. 176.

⁵⁾ Кушевнич: conquirente Ostaphaeo triumpho quasi omissio victoriae impetu atque abiectis armis supremam manum abstineret --- Жерела с. 63.

⁶⁾ Тамже с. 55.

супроти Хмельницького. Він міг би дуже легко запалити місто, збомбардувати його до решти — особливо після того як козаки Кривоноса здобули Високий Замок, що панував над цілим містом, козаки з своїх гармат звідти могли „курей стріляти на ринку“, як висловлюється Твардовський¹⁾. Але козацькі гармати стояли мовчки, або пострілювали злегла для намяти. Приступу не було. Дрібна війна, яка вела ся під мурами і дрібними успіхами, здобуваними в ній залогою, наповняла гордістю Львовян, вела ся на власну руку поодинокими ватажками й полковниками, котрим Хмельницький у тім полишив до певної міри вільну руку, щоб не викликати занадто сильного невдоволення. Але він не підтримав їх ні разу всіма своїми силами²⁾.

Хмельницький явно щадив Львів — се було ясно й сучасникам³⁾. Впливав тут спеціальний шетизм для Львова як для столиці тодішньої Русі (в сю ноту вдаряли в своїх переговорах з ним самі львівські делегати), та ще може й місця свого виховання, або огляд на місцеву українську громаду, що й так терпіла від Поляків, а мусіла б ще більше потерпіти, коли б прийшло ся до серйозного здобування Львова, — чи ще що небудь? Загальна пасивність Хмельницького в сій кампанії — здержливість від усяких пустошень і руїни, велить шукати загальніших мотивів, що кермували ним в тих зма-

¹⁾ С. 37.

²⁾ Оповідання про експедиції цих козацьких ватаг — найв'якш анекдотичні очевидно, спопуляризовав потім Зіморевич у своїх „Селянках“, яскравими фарбами описавши козацькі приступи до св. Юра, Високого Замку й передмість. Се ілюстровані відповідно достроєними образками різні „крилаті слівця“ козацькі, задержані пам'ятю Львовян, як: „Батечку хороший, не хочемо твоєї віри, тільки дідчих грошей“, „Наша віра, але маши деяги лядські“, „Ти Русин, котюго, не дошлий — мясом лядським твої кости обросли: коли хочеш з нами дістатися до неба, оббити лядське мясо з костей руських треба“ і т. д. Драстичні сцени, котрими вони ілюструють ся, мають неукриту тенденцію довести, що з огляду на такі експедиції „руської бурди“ порядний Русин мусить рішучо розірвати з Русю — *Musiałem bractwo tych wyrodków zbrzydzić*, як висловлюється оден з виведених персонажів. Тому зовсім незаслужено переказують ся вони немов автентичні документи в науковій літературі (у Шайнохи, Костомарова, Кубалі, Лозінького). Се таке ж перечеркування в польській бік, як українські оповідання про нелюдські розправи Поляків під час облоги з міщанами-Українцями — в бік український. Таке оповідання Львівської літописи (с. 265, пор. Грабянки с. 59), наведене у Костомарова (II с. 256) про те, як львівські бернардинці воявали Русинів — сирочивши їх на обід, потім по одному виводили на двір і привівши над криницю, казали туди дивити ся, а в тім рубали голову й кидали до криниці тіло. Се одна з легендарних ампліфікацій кривавих подій, які виникали в атмосфері страху, роздраження й підозріння (пор. напр. згадку у Кушевича про напади католиків на Русинів *multo criminis argumento* — обвинувачень в чарованню, отруюванню, тайних зносинах з неприятелем — Жерела VI с. 61).

³⁾ *Miasta wrzeczy żalując tak zasnego skazy*
I swoje mu powołując przy tym — завважає Твардовський. Те ж саме у Рудавського: *misertus uti principi nunc Russiae civitati* (с. 25).

ганнях можливо стримати й обмежити руйнну силу свого походу, всякими способами й впливами. З тих мотивів він, мабуть, не хотів здобувати у Львова воєнною силою — щоб не віддавати його на здобич козацтву й тим тисячам „черни“, що з усіх сторін напливали до нього.

Переконавши ся, що Львовяне беруть його облогу незвичайно трагічно — як се найкраще показувало спалення передмість, — Хмельницький рішив перший закликати їх до згоди, і в неділю 1 с. ст. жовтня вислав з трубачем лист до Львова. Писаний по українськи, він звертав ся, очевидно, до місцевої української громади: попереджав про великий приступ козацьких сил до міста, радив Русинам замкнути ся в церквах, щоб не погинути разом з католиками, але zarazом давав знати, що місто може спасти себе від сеї біди, коли видасть головних провинників у всіх бідах: кн. Вишневецького і Ол. Конєцпольського, а з ними й інших пиливецьких утікачів.

Розуміть ся, се була тільки притока до переговорів, бо про те, що Вишневецького й Конєцпольського нема в місті, Хмельницький певно, знав дуже добре. Коли магістрат так і відписав на се, що Вишневецького й Конєцпольського у Львові нема, а громада просить помилувати місто й не розливати християнської крові, Хмельницький прислав другого листа, вже до міської громади, по польськи. В нім підносив заслуги козацтва для рiчи-посполитої, — що своєю боротьбою з Ордою давало змогу підтримувати торговельні зносини зі (ходом спеціальний аргумент для львівського міщанства, що жило сими зносинами), а за се терпіло наруги й кривди — вони описували ся тут, очевидно, в стилі звiсних нам реєстрів козацьких кривд, і сим разом Хмельницький особливо вдаряв на Жидів, закидаючи їм між иньшим, що вони давали гроші на наєм війська, й жадав їх видачі з міста¹). Коли місто видати Жидів не згодило ся, Хмельницький через свого „швагра“ священника Федора Радкевича прислав третій лист, де ставив ультиматум, — щоб місто заплатило йому окуп для орди, 200 тис. червоних, инакше спiткає його те, що спiткало вже иньші міста²). Вислухавши се, рада по довгих дебатах рішила іти на зустріч сим жаданням і повести серйозні переговори з Хмельницьким. Насамперед ухвалено післати до нього його знайомого ксьондза Гун-

¹) Томашівський в цитованій праці (с. 127) ставить одначе під сумнівом сю подробицю, висловлюючи підозрієнє, що сю чулку про зладанє Хмельницького що до Жидів пустив від себе сам магістрат.

²) Сі листи вичисляє з ноданням змісту записка Кушевича; в його пізнійшій історії облоги і в иньших оповіданнях всі вони зливаюють ся в оден лист — його зміст в історії Кушевича поданий широко і зачерпнений головню мабуть з другого листу, хоч дещо може належати й до першого.

цель-Мокрекого, бувшого професора єзуїтської колегії, що знав з тих часів Хмельницького як свого учня: він мав, по-перше, переконатись, чи се дійсно Хмельницький, а не якийсь самозваний ватажок, по друге коли се дійсно Хмельницький, його бувший учень, то випитати ся про його заміри, прихилити до можливої ласки для міста і нарешті добути для дальших переговорів охоронні листи для послів. Допущений до Хмельницького кс. Мокрекий розмовив ся з ним і тут наступила чула сцена: Хмельницький взяв його до другого покою і кинувшись до ніг його обіймав і обсилав ласкавими словами й подяками за колишню опіку й науку. Мокрекий, мовляв, почав докоряти йому за кровопролиття. Хмельницький оправдувався, оповідаючи історію нагінок, які загнали його до повстання, і з плачем висловляв свої жалі з приводу всіх тих бід, які з того пішли¹⁾. Всі ці подробиці приходять ся зіставити на сумлінню оповідачів, але охоронні грамоти для львівських послів в кождім разі були видані й 3 с. ст. жовтня посольство зложено з репрезентантів ріжних начальних колегій міста поїхало на переговори до козацького табору.

Ся місяця, досить широко описана на горячим слідам одним з учасників, Сам. Кушевичем²⁾, подає деякі інтересні подробиці, варті того, щоб їх тут згадати.

Два осавули, стрівши послів коло міської фіртки, попровадили їх до квартири Хмельницького, що була при глинянській дорозі, коло костела св. Петра, разом з кватирою Тугай-бея. Самого Хмельницького під ту хвилю в господі не було: був коло Лисенч. Посли поїхали туди до нього і були ласкаво прийняті: посадивши з собою за стіл, частував їх горілкою й розмовляв. Посли благали його пожалувати „те руське столицне місто“, і так обробоване жовнірством. Хмельницький на сі благання милосердя почав оповідати свої кривди всякі в котрих ніхто його не пожалував: навіть роснлакав ся при тім; особливо нарікав на Конецпольско... та на Вишневецького. Згадав знов про Жидів і вже не жадаючи їх видачі, радив особливо на них розложити окупи, тому що вони збогатились на Україні козацькою кривдою. Під окуну й визначеної ним цифри ніяк не хотів відступити, толкуючи тим, що бере се не для себе, а для орди, котрій мусить заплатити³⁾. Коли посли далі його благали, велів їм поговорити про се з полковниками; й нарешті відославши до своєї

¹⁾ Ркп. Чортор. 143 с. 379 (див. ч. II с. 471) -- оповідання записано в Варшаві, очевидно з слів Мокрекого, що приїхав тоді в посольстві від Хмельницького.

²⁾ Жерста IV с. 102—104.

³⁾ Зміст мов Хмельницького крім Кушевича досить широко переказує й Чехович, с. 304—305.

кватири, казав чекати там, поки він порозумієть ся з Татарами. Зіхавши ся з Тугай-беєм, розмовляв з ним цілі дві години, а посли за той час балакали з полковниками й ньюшою старшиною про всяку всячину в господі Хмельницького.

„Оповідали нам з великою втіхою, як коронне військо під Пиллявцями втікало соромно без усякої потреби, — які великі богацтва знайшли в нашім обозі: самих скарбних возів рахували 6460. Знайшли й булаву кн. Доминика — в кареті лежала; показали нам її зараз велика, золотиста, саджена туркусами й яспісами. Оповідали, що на будучу війну наміряють ся закликати собі в поміч цисаря турецького і рішили ся доконче добувати кн. Вишневецького, де б не був він, хоч би в самім Іданьску, складали на нього всю вину за те, що до трактатів не прийшло. Казали, що мають намір, дійшовши до Висли, приладити чайки і нлистити ними під Варшаву, а навіть і далі, як би їх не уконтентовано“.

Нарешті Хмельницький з Тугай-беєм віхав на подвірє. Полковники всі вийшли їм за зустріч, казавши послам лишитись. Потім до господи вийшли — насаперед Тугай-бей з калгою й Піріє-агою, за ним Хмельницький з полковниками всі мали в руках „золотисті булави, саджені каміннем“. Посідали за стіл, на перше місце пустивши Татар. Хмельницький через військового товмача освідомив Тугай-бея про місію послів. Тугай-бей здавав усю справу на Хмельницького, але дуже сердито відзявав ся про Львовян, що богато побиди йому людей. Посли запевняли, що місто ніяк не зможе зложити такої суми, й просили переконатись у тім через своїх ревізорів. На тім нарешті й стало, що відпоручники Хмельницького й Тугай-бей самі оглянуть львівські крами й мастки та зберуть що можна буде в грошах і товарах. Се, розумієть ся, була велика полегкість: послы могли бути вдоволені з результатів своєї місії.

По сім полковник Головацький з Піріє-агою кілька днів займали ся ревізією львівських засобів і вибираннем контрибуції, відвозячи її до Тугай-бея. Всього, як рахували міщане, вибрано з міста грошима, металем, товарами і припасами на півмільона золотих, а з того властива контрибуція Татарам вносила коло 330 тис., та й то товари оцінювали ся, мабуть, як найвище, і дійсна вартість контрибуції не переходила правдоподібно за 50 тис. червоних, себто четвертнини визначеної суми, так що Тугай-бей не раз дуже сварив ся, докладно перевіряючи вагу й ціну товарів¹⁾. Крім того роздано дарунки — самому

¹⁾ Підрахунок контрибуції в Жерелах IV с. 108, витяги з міських рахунків у Зубрицького с. 308—309.

Хмельницькому, важнішим полковникам і старшині -- Головацькому (з його товаришем Піріс-агою), Чорноті, Кривоносови, своякам Хмельницького Захарови Хмельницькому й отцevi Радкевичови. Чехович оповідає, що Кривонос, „перший полковник“, дуже сварив ся, коли його номинули були при тім роздаванню дарунків: „я стільки ж докажу та й доказав, як і Хмельницький, і коли б дав собі волю, то ще Львів набрав ся б страху й потерухи -- тому не маю бути гіршим від інших і порохованим в компут аби яких: коли інших обдарували, то й мене конче треба уконтентувати сотнею одною другою червоних“. І Львовяне поспішили „уконтентувати“ сердитого полковника, що саме нагнав їм холоду здобуєм Високого Замку. Взагалі спішили як скорше розквітати ся з козацько-татарським військом, бо тим часом дрібна, але прикра, кривава війна під Львовом вела ся далі всякими своєвольними бандами „черни“, я місто все більше виголоджувало ся через блокаду.

Нарешті 13 с. ст. жовтня відступив калга з своєю ордою, рушивши під Камінець, другого дня Тугай-бей з своїми Татарами під Замостє. Гармати Хмельницького пустили двадцять вистрелів „ніби то на прощання, а на правду хотів випробувати гармати, наріхтовані на місто, як признавали самі козаки, будши в місті“: гарматні кулі вдаривши в різні міські будинки, дали Львовянам зрозуміти, що спіткало б їх, коли б Хмельницький схотів бомбардувати місто.

15 почали рушати козацькі полки, а 16 і сам Хмельницький пішов з-під Львова, зіставивши на якийсь час в місті Захара Хмельницького, свого стричного брата, як його називають Львовяне, з кількома старшинами для безпеки місту від козацьких ватаг, що ще довго стояли й переходили в околицях Львова.

Так скінчив ся львівський епізод війни. По за львівською облогою він не мав більше нічого важного. Не маючи ніяких серйозних окупаційних плянів, стараючи ся стримати в можливо тісних межах українську воєнну енергію, як то власне показало ся на прикладі Львова, Хмельницький під час сеї галицької кампанії не робив нічого й на те, щоб використати й підтримати той народній рух, який при нагоді його побуту прокидав ся в східній Галиччині.

Тим часом як з різних сторін прибували до його табору ватаги місцевої людности, щоб узяти участь в війні під козацькими корогвами. з різних місць приходили депутації до козацького війська з зазивом до себе на ґрунт, щоб допомогти повстанню на місці. Так напр. ще перед приходом Хмельницького під Львів Полякам трапило ся переловити висланця від міщан з місточка Голугір, післаного до Хмель-

ницького з листом — прохенням помочи „проти польської тиранії“ і обіцянкою всякого припасу для війська. Під час переговорів львівських депутатів з Хмельницьким їм прийшлося бути свідками, як перед ним, в його таборі ставив ся якийсь пін з Крехова: передав Хмельницькому деревляний хрестик і лист від Крехівлян, запрошуючи прийти до них. „Хмельницький хрестик поцілував, а листа при нас читати не хотів, і попа насварив, що з такою справою так необережно поступає“¹⁾. Таких закликів було, певно, багато з різних сторін, і вони не зіставали ся без наслідків: і з відома й згоди Хмельницького, і ще частійше мабуть без неї, з його табору — особливо з того місцевого елемента, що напливав сюди, пускали ся більші й менші ватаги, щоб допомогти людям „на Ляхів“. Але треба ствердити, що в досить багатім актовім (головно судовім) матеріалі про осінні рухи 1648 р. в Галиччині безпосередня участь в них козаків — навіть у тім широкім значінню сього слова, яке тоді практикувалось, означаючи ним не тільки організоване, полкове козацтво, а й усякі елементи з самосійної армії повстання, — розмірно беручи зазначила ся доволі слабо. Провідниками й привідцями повстання виступають місцеві міщане, шляхтичі українські, духовні — і поруч того є тільки загальні згадки про козаків, дуже рідко — конкретні вказівки на якусь організаційну ролю козацтва (як напр. для Рогатина — що козаки настановили тут війта від себе)²⁾. Розуміється, судові процеси звертають ся головно против місцевих людей, а не против козаків, котрих не можна було досягнути; але все таки козацька ініціатива мусіла б сильнійше виступити і в них, якби грала реальнійшу ролю, — а так маємо тільки загальні мотивовання рухів „надіяли на козаків“, „впливами їх своєволі“ і т. н.³⁾. А вже зовсім ніде не знаходимо звістки, що сі рухи підтримував Хмельницький або його штаб; не бачимо навіть яких небудь значнійших екскурсій козацького війська на провінцію⁴⁾.

Очевидно і ясно, що ні у гетьмана ні в близьім оточінню його не було ще ніяких плянів національного чи соціального визволення Галиччини, хоч обставини були дуже пригідні на се: польський елемент був безборонний, розпорошений, до решти збентежений, а стихійна сила народного руху була дуже велика. Ще перед появою козаків по різних місцях людність організувалась по козацьки, формуючи сотні, вибираючи старшину, зброячи ся по можности: так було напр.

¹⁾ Жерела IV с. 90, 105.

²⁾ Тамже с. 186. ³⁾ Напр. тамже с. 341.

⁴⁾ Хіба при кінці кампанії — див. вище с. 95—96.

в Тереволі, Хоросткові, Янові¹⁾. В деяких околицях сей рух розвинувся навіть дуже широко: на карпатській Підгір'ю, в Калушині, і ще більше на Покуттю, де організовані сили повстання під проводом місцевої шляхти рахують ся на 15 тис. люда (головним провідником був пл. Семен Височан, а його штаб-квартирою Отинії²⁾). Невеликою організаційною підмогою Хмельницький міг би дуже сильно скріпити сей рух на всім просторі східно-полудневої Галиччини, опертої о Волинь, Поділе, Волощину й Угорщину, й дати йому тверді підстави. Але він не зробив для сього нічого, і по повероті його на Подіпрове польська шляхта за помічю військової сили досить легко задавила сей полишений власним силам рух (найдовше тримало ся власне Покуте, і тутешня крайська шляхта під проводом Височана пробувала оружною рукою не пустити Поляків до себе за Дністер, ще в грудні 1648 р.).

Не тільки Хмельницький сам і його однодумці, а й найбільш радикально настроєні полковники, і взагалі козаччина не дбала про се, бо рвалась перед усім довести до кінця свої рахунки з маїнатами, в котрих бачила своїх головних ворогів причину всіх бід. Ми бачили наміри й пляни старшини під Львовом, в розмовах з львівськими делеґатами³⁾: її рішучість йти на саму Варшаву і за Варшаву, коли б козацькі жадання не були сповнені, і діставати свого ворога Вишневецького хоч би і в самім Ідаську. Спиняючись пізнійше над закінченням львівської облоги, Кушевич називає спеціально Богуна як речника такої боротьби до кінця: він, мовляв, раз у раз доказував Хмельницькому потребу йти „до Висли“, розпалюючи огонь внутрішньої війни. І се в тім часі здавало ся таким не трудним, що для Кушевича се стає доказом незручності Хмельницького в використуванні своїх побід, коли він не розвалив тоді Польщі до останку. „Всі тоді сподівали ся, що Хмельницький пройде в саму середину Польщі, розвалить її й знищить саме ім'я але багато було таких що вміли побіждати, але не вміли користати з побід“⁴⁾.

В дійсности Хмельницький очевидно свідомо ужив всю свою зручність і всі впливи на те, щоб сю воєнну енергію свого війська

¹⁾ Див. в т. VI сей Історії с. 261.

²⁾ От як скаржить ся на збутованих селян і міщан тутешніх оден шляхтич: „оружені різною зброєю, поділені на полки й сотні, з розшуденими короґами, з бубнами (tympanis) й иньшими військовими знаками бушуючи по містах і селах“, ваянали вони на мастяість позовника й захопивши його самого, „відвели до міста Отинії, де резидував Височан, провідник збутованого народу, число якого переходило за 15 тис.“ — Жерела V с. 5. Про сей покутський рух крім Томашівського Нар. рухи, ще Łoziński Prawem i lewem I с. 406—407, Lipiński Z dziejów Ukrainy с. 235—236.

³⁾ Див. вище с. 91.

⁴⁾ Жерела VI с. 66—67.

і його найбільш радикальних проводирів після львівського епізоду уткнути в новий бар'єр на с'єм побіднім шляху — в облогу Замостя і тут знов вигадати кілька тяжнів, як вигадав під Львовом, щоб дати Польщі змогу впорядкувати свої відносини до козацчини себо перед усім вибрати короля, щб мало послужити першою підставою сього впорядковання.

З становища рішучої розправи з Польщею кілька тижнів, проведених під Львовом, були, розумієть ся, страченим часом. Для Львова, щоб узяти з нього окуп, досить було й якого небудь більшого відділу козацького війська хоч би того самого Кривоноса. З Замостем теж можна було поступити як з Бродами звязати його якимсь козацьким корпусом і мати свобідні руки для дальших операцій як би сього було треба Хмельницькому. Але видно, сього йому не треба було: треба було чогось иньшого. І тому що Замосте стояло, так би сказати, під знаком Яреми Вишневецького, сього найбільшого з ворогів козацьких, найбільш яскравого й зненавиженого представника магнацтва (сюди він ще з-за Дніпра вислав свою жінку з її двором, бо се була її батьківщина, і сюди ж переніс свої сили відступаючи зі Львова) — Замосте надавалось на се. Хмельницький мав притоку звернути всі сили козацтва на сей пункт, немов концентруючи на нїм боротьбу з магнацтвом, до котрої козацтво так палилось: не заставши Ярему у Львові, мусіло нищити його в Замостю.

Поволі, немов умисно протягаючи час а може таки й справді маючи се на меті — Хмельницький, покинувши Львів 16 с. ст. жовтня, посував ся на північ, затримуючись по дорозі. Поодинокі відділи війська, більші й менші, розходили ся в північній Галиччині, збираючи контрибуції з тутешніх міст. Козацький полк під проводом Капусти пройшов на Посяне, був під Перемишлем але місцева шляхта, по словам одної записки, від нього відборонила ся¹⁾. Городок узято, „уряд католицький скинено, настановлено руський“, замок обсаджено козацькою залогою; подібно й инші сусідні місточка Жовка окупила ся. В Наролі стала ся мала битва висланого з Замостя підїзду з передовим козацьким полком під проводом Небаби²⁾. Ріжні

¹⁾ Теки Нарушевича 143 с. 291; записка з акта ессі. Urzoiowiczensis в ркп. збір-нику Осолін. 496 с. 180.

²⁾ Гродський „прославив“ погром сього місточка, виписавши дивачну цифру побитих в нїм людей — 45 тис. (с. 81).

ватаги шастали ся в північній Волині й сусідній Холмщині¹⁾. Відновили ся бійки під Бродами.

По тижневім маршу з-під Львова Хмельницький прийшов під Томашів²⁾, де забарив ся ще кілька день, чекаючи розісланих полків. Захоплені під'їздом козаки з полку Небаби оповідали, що Хмельницький вислав їх з Тугай-беєм перед себе з-під Потилича, сам іде з лекшою арматою, лишаючи тяжкі гармати по замках; козацького війська з ним більше ніж 100 тис.³⁾, і ще все нові сили прибувають з України⁴⁾.

Кушевич оповідає, що стоячи в Томашеві Хмельницький дістав до своїх рук листи писані до Львова — до уряду й різних осіб, від канцлера й різних осіб з Варшави, і задержавши їх у себе на три дні, відіслав по сім до Львова розпечатані з тим же шісланцем⁵⁾. Тим способом мав нагоду поінформувати ся про все з автентичного джерела, навіть без помочи своїх шпівнів. Довідав ся між иньшим, що Вишневецького і в Замостю вже нема — поїхав на елекційний сойм, робити вибори. Тому зближаючись до Замостя і висилаючи перед себе, 27 с. ст. жовтня, кількатисячний козацький полк і Татар. Хмельницький вислав з ними листи до шляхти зібраної в Замостю і до Вайера, начальника німецьких компаній, що становили його залогу. — закликаючи до вгоди з огляду на „утечу“ Вишневецького. Запевняв своїм звичаєм про свої миролюбні заміри — свідчив ся Богом, що не бажав розливання християнської крові, і по першій, весняній кампанії виславши своїх послів до короля з засвідченням своєї вірности, мав замір вернути ся на Запороже. Що сталося инакше, причиною тому був кн. Вишневецький — коли він „против волі річи-посполитої зрадливо на нас наступив“, мусів і Хмельницький по шлявецькім погромі, „розбивши кварцяне військо“, рушити ся з усім військом Запорозьким і Татарами, слідом за ним, аби не дати йому вчинити „нової зради“.

„Коли б його не було тут, і нас би не було. А що він з міста утік, ми, вважаючи що ваші милости, панство й усе поспільство

¹⁾ „Кризів. Володимир. Дубно, Ухані. в чотирох мязях від Замостя. вже навідали, і Ленччу в трох мязях від Люблина“ — пише Шорнськ 25 н. ст. жовтня, текн Нарушевця 144 с. 291.

²⁾ Сотник Каліна дав дату приходу 3 надоліста, у Битомского 5 н. ст.

³⁾ Другий казав — більше ніж 10 тис., очевидна опіска. У Коховского війська Хмельницького подано на 80 тис., за те у Гродького знову дивогладна цифра — 800 тис.! (с. 89).

⁴⁾ Свідчення козацьких бранців і реляція Вайера Вишневецькому — Публ. бібл. 129 с. 165—166. Архивъ Ю. З. Р. с. 34—36.

⁵⁾ Жерела IV с. 127.

у всім тім не винні, раді б, щоб ви війни з нами не хотіли, а добровільно пішли на згоду, як Львовяне — ми ж в. милостям обіцюємо зараз з усім військом відступити, і волос з голови вам не впаде“.

Таким чином ще не приступивши до Замостя, Хмельницький уже закликав покінчити діло окупом. В другім листі, адресованім Вайєрови, він заохочував німецькі компанії прилучити ся до козацького війська, в котрім було вже стільки бувших жовнірів з польських військ (се з-під Замостя походить звістка, що в війську Хмельницького було сім тисяч „Поляків“¹⁾).

„З огляду що кн. Вишневецький видав вас, запрошуємо вас до одної компанії й одного товариства до себе: присягаємо перед всемогутнім Богом, не тільки якоїсь погібели, але й найменшої утрати від нас не сподівайтесь: хто з вас тепер режіментарем, кождий і у нас зістанеть ся при своїм режіменті й повазі; не будете голодні й голі або піші — будете вдоволені з нас і обоїльного товариства нашого. Помиривши ся з річю-посполитою і завівши згоду, знайдемо спосіб на те, щоб і ви були з нас задоволені, як і чужоземці-Татари. Заспокоївши свої, знайдемо чужі краї, ворожі отчині нашій, Короні польській, щоб там 'собі спільно знайти кусник хліба“²⁾.

Висилаючи сі листи Хмельницький заповів, що він здержить ся ще через ніч, чекаючи відповіді, — хоч ледви чи сподівав ся инакшої, ніж яку одержав: відписуючи чемно. Замостяне по части проминали мовчанкою, по части рішучо відкидали зроблені ним пропозиції³⁾. Одержавши сі писання, Хмельницький мусів приступати під Замосте — але не спішив воєнними кроками, далі пересилаючи ся з облеженцями. Замосте ж за той час старало ся приготовитись до оборони. Місто було дуже добре укріплене, повне припасів; мало постійну залогоу в службі Замойських (800 воївків), а тепер її скріпили ще військові відділи приведені Вишневецьким і Вайєром (сей привів півтори тисячі Німців, щоб іти з ними до Галиччини, але не поспівши на час, зістав ся в Замостю й прийняв начальство над залогою по виїзді Вишневецького). Разом рахувало ся до півчетверти тисячі війська. Додати ще міліцію: міщанську і академічну — місцевої

¹⁾ Див. ч. II с. 433.

²⁾ Листи з датою: w drodze pod Zamosciem 6-o novembris в Supplementum ad hist. Russiae monum. с. 191—183, Ціла кореспонденція Хмельницького з Замостянами у Іоліньского 189 с. 167 і д. і в ркп. Чортгорійських 379 с. 135 і д., в новітших копіях в тегах Нарушевича 143 с. 347 і д. В останнім часі видані сі листи з збірки Іоліньского в VI г. Жерел. с. 130 і д. Копії Чортгор. справляють деякі помилки їх і мають відмінні дати. Датовані сих листів взагалі задає певні трудности.

³⁾ Відповіді тамже з датою 8 падолиста н. ст.

Замойської академії. Зібралося також багато шляхти з околичних повітів на чотири тисячі рахує її місцевий історіограф облоги. Всякого шляхетно-рожденного втікача набилося сюди стільки, що людям простої кондиції, навіть замостьським передміщанам, уже не ставало в місті притулку. Передмістя і тут випалено, коли зблизилося козацьке військо, і місто приготувалося до рішучої оборони¹⁾.

Штурмування такої добре укріпленої й спорядженої твердині мусіло б коштувати багато жертв, тим часом було ясно, що наслідком свого нерелюднення довшої облоги вона винести не зможе; тому замість штурмування Хмельницький за краще вважав страшити залогом, тримати її в вічній тривозі дрібною війною, а тим часом вів з Замостянами переговори, намовляючи їх не противитися, згодитися на окуп, потрібний йому для Татар „для тих чужоземців, котрим ми звикли з тих днів платити“. На вимівки ж Замостян, що вони ані не мають грошей для Татар ані не обов'язані на них платити, вибухнув сердитим листом з датою 8 н. ст. падолиста:

„Панове рицарі війська польського і всі обивателі замойські! Пишете до нас, викручуючися філіями: ніби то згодою, — та слова ваші не згоджують ся з вашим серцем. Про контентацію нема від вас жадної правди, що мовите: не маєте ніяких скарбів для Татар. Добре вони себе нагороджують за те — головами вашими, жінками й дітьми. Не думайте, що ми тільки під Замостє прийшли: маємо на Бога надію, що він всемогучий з ласки своєї за одно літо і отсю зиму нагородить нам з ваших маєтностей те, що ви у нас десять літ брали. Зле нам було, як ви нас давнійше обдурили — се як ви старшину в війську Запорозьким своїми дарунками²⁾ від черни відлучили: покладаючись на слово ваше вчпнили були ми се. Але тепер як ми всі в одній купі, мабуть уже не pomoже вам Бог більше на нас іздити. Сподіваєтесь якоїсь помочи, — але не знати, чи дочекаєтесь її! Пішло немало душок ваших аж до Висли, але й Висла нас за помічю божею на собі перенесе. Краще вам згадати Броди --- як не схотіли з нами згоди, то не тільки місто з огнем пішло, але й міцний замок весь узято. Так і тут --- ви собі як хочете про себе промишляйте, а ми з іменем божим, на нього покладаючись, будемо вас добувати пильно, коли не хочете вратувати собі здоров'я. Бо тут

¹⁾ Про замостьську облогу крім сучасного листування, як от листи Шорнеля з Замостя — Осолін. 225 л. 186, Чортор. 379 с. 122, теки Нарушевича 143 с. 291—294, ще книжка Битомского *Obsidio Zamosciana* — її використовує в своїм просторі оповіданнях Пасторій *Historia Polona* с. 176—192. Досить широко оповідає й Коховський, I с. 86—90, але вже з очевидними „літературними“ додатками.

²⁾ В копії Чортор. місце очевидно зіпсоване: starszyne... swemi podatkami.

не наша міць і сила, а божа справа бо то він звичайно карає гордих, що кривдять убогих людей“¹⁾).

Разом з сим листом тогож дня гетьман почастував місто кано-надою, а потім протягом кількох днів страшив штурмом і ріжними атаками. В Замостю оповідали, що до того примусило Хмельницького невдоволення в війську. У сучасника Битомського є тільки глухі на-тики на сі оповідання²⁾; пізнійший Коховський оповідає ширше, що горячіші полковники докоряли Хмельницькому пянством і безділь-ністю, і особливо різко відзивався на гетьмана Чорнота, що він мовляв, придобрюючись Полякам, умисно жалує сей панський маєток. Тоді Хмельницький, щоб прохолодити сих невдоволених, дійсно урядив штурм, на перед шід ослоною деревляних щитів пустивши чернь, підохочену горілкою, а за нею козаків, і до найбільш небезпечних місць призначив тих найбільших крикунів з полковників. Скінчилось се великими втратами, що справді прохолодили запал крикунів — в тім і Чорноту, як дістав кулю в ногу. До того ще, мовляв, при-лучились якісь небесні знаки, розтолковані чарівницями козацького табору³⁾ як віщування нещасливі, і козаки по сім уже не наставали на штурмування.

Зайняли ся знов нутошенням сусідніх країв, запускаючись далеко в глибину Польщі, а Замостє взято в тіснійшу блокаду, наслідком якої в місті почав ся голод, хвороби і всяка біда.

„Відомість певна“, пише варшавський кореспондент 12 (22) падо-листа, „що Хмельницький стратив три штурми, штурмуючи до За-мостя, і тепер лежить там. З Люблина й Казимира що живо вивтікало за Вислу. Татари й козаки палять і пустошать скрізь по саму Вислу. І то певно, що Хмельницький чернь розпустив, має при собі тільки 20 тис. „грамотника“⁴⁾).

„Наоколо Замостя винищили все до решти, снопа збіжа не по-бачиш на десять миль навколо Замостя“, записує инший на підставі вістей привезених до Варшави посольством Мокрського⁵⁾).

Парламентарам з Замостя, буваючи в таборі Хмельницького, приходило ся з страхом і завистю дивитись на величезні запаси збіжа, худоби і всякого припасу звезені з усіх усюдів. Вони опові-

1) Ркп. Чортгор. 379 с. 143; у Голіньського і в друкованім звітці кілька помилок і дата 7. X.

2) *Luctantes cum imperio ducis, quod primos rusticos aut villanos homines ad murosum oppugnationem cogeret, veteranos in tergum illis designaret* — с. 146.

3) „Три їх привіз Хмельницький, як оповідали, і вони ворожили й чарували“ — Битомський с. 146.

4) Ркп. Чортгорійських 143 с. 377. 5) Тамже с. 390.

дали, що тим часом як у Замостю люде вже починали гинути з голоду і всякої невогоди, в козацькім таборі почали ся хороби навпаки — від надмірного обжирства й п'янства.

Валки тяжко наладованих возів ішли звідси на Україну, відвозячи всяку здобич. Татари відсилали полонянників, яких набирали без кінця в околицях.

„21 падолиста“, записує Кушевич, „син Хмельницького в шіснадцятім році — став під Жовквою, маючи з собою кількадесять людей і немало возів багато навантажених, і потім 23 падолиста рушив на Україну. І досі ще кожного дня висилають вози з здобичею і нема кому заступити й відбити“.

На місце тих що вертались, ішли нові полки з України й татарські відділи з Криму на легку здобич. „Минали в тих днях Львів свіжі козацькі полки, йдучи до Хмельницького під Замосте, але шкоди ніякої не чинили, маючи заборону від Хмельницького; коли б то така дисципліна в нашім короннім війську була!“ записує той же Кушевич¹⁾.

Замостяне не довго витримали в такій атмосфері. По канонаді й приступах знову розпочали ся пересилки з Хмельницьким, — той запевняв далі в своїх миролюбних намірах, складаючи все на зрадливу поведінку Вишневецького — „котрому і панови хорунжому (Конецпольскому) річ-посполита того певно не похвалить“, — але наставав на оплаті окупу²⁾). Якийсь „кум“ Хмельницького п. Єжовский і кс. Мокрський, що наспів тим часом зі Львова до Хмельницького, служили за посередників. Відомости принесені Мокрским з козацького табору зломили останній завзяток облеженців. Між иньшим, очевидно, сильно вплинула вість про прихід Кривоноса, що прибув того дня з великим військом — оповідання Мокрського про ту ролу, яку сей „чоловік незвичайно сміливий і прославлений великими злочинами й віроломством“ відіграв під Львовом, могли зробити в Замостю тільки дуже сумне вражіння. Вислані по сім уповаженні з пунктами угоди були привітно прийняті Хмельницьким — „легкий був до нього приступ, бо до всіх був привітний і ласкавий“, завважає Битомский. Для кращого вражіння показувано їм приготування, пороблені до приступу — „драбини з цілих деревин, на 20 ліктів довжини, а ширини на три хлопи“. Але більше вражіння, здаєть ся, зробила та безпечність, яку делегати побачили в козацькім таборі: тут жили собі як у себе дома, не боячи ся ніякої тривоги, в усяких достатках і п'янстві. „Як би під той час фортуна наслала кілька тисяч відважних людей, легко

¹⁾ Жерела IV с. 127.

²⁾ Лист дагований 13. X. — Чортгор. 379 с. 143 і 144 с. 357.

розігнали б вони все те множество, що нас облягало“, завважає Битомський¹⁾. Але в тім і сила, що Хмельницький власне знав добре, як неможливо було взятись звідки небудь тим кільком тисячам у польської фортуни, і через те держав своє військо так вільно.

Покладаючись на те, що Хмельницький з огляду на велику хоробу в війську і певну неохоту серед козаків буде рад скінчити облогу, Замостяне хоробро — і не без успіху пустилися торгуватись з ним. Хмельницький з початку жадав двісті тисяч червоних — стільки як зі Львова; Замостяне відпрошувались, давали двадцять тисяч золотих — смішно маленьку цифру, яка могла мати значінне тільки символічне — і Хмельницький згодився. Для нього мабуть було важніше, що на сі завзяті торги пішов знов майже цілий тиждень.

Проголошено кінець облоги, і воєнний табір під Замостем змінився на велике торговище. Замостські кущі й міщане поспішили туди — міняти й купувати за безцін всяку здобич від козаків і Татар. За злата можна було купити вола, і в тій же ціні продавали Татари невідьників, котрих безконечну масу настигали з околиці.

А Хмельницький в тім часі готовився зустріти королівського посла. Свій плян йому вдалося сповнити: воєнні операції без нового рішучого конфлікту, без останнього розгрому Польщі дотягнуто до того моменту, коли можна було повести переговори з новим паном Польщі, і небезпеку повного й безповоротного (як того можна було боятись) розриву з Польщею, з її правительством — козаччина обминула.

Досі зістаєть ся неясним, наскільки діяльну участь Хмельницький й його близькі товариші брали в елекційній боротьбі. Що вони на останній її вислід заважили дуже, в тім нема сумніву; але очевидно, що не так вони самі безпосередно впливали на неї, як важили ними інші, заграваючи сею козацькою картою. В останніх стадіях сеї боротьби Хмельницький з козаччиною стали виразно по стороні кандидатури Яна-Казимира, і з вибором саме його звязувались у них надії на згідливе і користне поладження конфлікту з річею-носполитою. Се було звісне й дуже підняло шанси Яна-Казимира. Але як саме прийшло до сього союзу козаччини з будучим королем, і наскільки він відбився на тактиці Хмельницького, так як вона розвиваєть ся в осінній кампанії 1648 р., се й тепер зістаєть ся неясним²⁾.

¹⁾ С. 147.

²⁾ Крім загальних праць про Хмельниччину для сеї справи: давніша монографія Кубалі про Юр. Осолівського, т. II, і новіша праця М. Кордуби: Боротьба за польський престіл по смерті Володимира IV (в Жерелах т. XII).

Головними кандидатами на польську корону по смерті Володислава були його два брати: Ян-Казимир, бувший єзуїт і кардинал, що зложив сю гідність, коли у Володислава вмер його єдиний синок. і Карло-Фердинанд, біскуп площький, що теж заздальгідь вистарав у пани звільнення з духовного стану на випадок вибору. Ян-Казимир, як старший з них, мусів вважати ся першим кандидатом, а хоч мав репутацію дуже лиху, як чоловік безголовий, ні до чого нездатний. в учинках своїх необчислимий, по теперішньому кажучи справжній психопат, і се давало дуже важку зброю для всяких агітацій против нього, — то власне людей амбітних, жадних власти і впливів ся репутація вабила до нього надією, що іменем такого нездатного короля можна буде правити далеко лекше, ніж іменем його серйозного, діловитого брата, що мав репутацію чоловіка дуже ошадного, рахункового і доброго господаря. Між иньшими й найбільший махер тодішньої Польщі канцлер Осолінський задумував посадити на польським престолі нездару Казимира й зробити з нього своє знарядє. Але се якраз заганняло до табору його брата всіх нечисленних ворогів канцлера — як і загалом противники тих маґнатів, які підтримували Казимира, мусіли тим самим бути прихильниками його контр-кандидата. Завдяки сьому бували моменти, коли партія Карла здавала ся навіть значно сильнішою. Поруч спх двох головніших претендентів деякі шанси мала ще кандидатура семигородського княжича Жпгимонта, котрого висував його батько князь Юрий Ракоцій, вагаючись одначе між пляном кандидувати на польського короля самому — і кандидатурою сина. В початках елекційного сойму ся семигородська кандидатура теж мала досить серйозний вигляд¹⁾.

Партизани Казимира і Ракоціів шукали між иньшим помочні і українського елементу — головно, розуміть ся, козаччини. Осолінський — головна спружина в партії Казимира, як уже знаємо, весь час стояв за порозумінне з Хмельницьким. Кисіль — сей ключ до українських справ, посередник в переговорах з козаками, був правою рукою Осолінського. Нема сумніву, що він від самого початку вів якісь переговори з Хмельницьким в справі елекції: вже на першу вість про смерть Володислава Хмельницький просить Кисіля зіхати ся, щоб поговорити про кандидатуру на королівство („кого річ-посполита хотіла б мати королем“)²⁾ — може умисно, щоб зазначити свій замір ваяти участь в елекційній боротьбі і веліти з сею участю раху-

¹⁾ Див. напр. перегляди шансів всіх трох кандидатур, зроблені сучасними послами їсарським і пруським — Жерела XII ч. 25, 26, 32, 37.

²⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 49.

ватись. Ми знаємо, що в сій справі у козащини були вже прецеденти і старшина хотіла й під час попереднього безкоролів'я грати в нїм роллю¹⁾. З свого боку партизани Казимира не залишили висунути як оден з аргументів сеї кандидатури той мотив, що вибір Казимира являєть ся гарантією порозуміння з Хмельницьким і ліквідації козацького повстання. Донесення з Варшави з середини серпня з повним переконанням говорять про зносини партизанів Казимира з козаками і порозумінне з ними, і се переконання підтримувала сама партія Казимира — заявляючи, що його хочуть „козаки й дісіденти“²⁾.

На дісидентів ще більше рахував Ракоцїй, і по старій традиції союзу дісидентів польських, і особливо литовських з православними, теж старав ся знайти через них дорогу до порозуміння з козащиною. Семигородський хронїст-сучасник Кравс оповідає, що з початку старий Ракоцїй, мавши плян шукати польської корони для себе, хотїв передати Семигородське князівство молодшому синові Жигимонтови, а для старшого Юрія здобути Україну, „козацьку землю“, і шукав на те згоди й помочи султана, але султан досить холодно поставив ся до сього проєкту і се, мовляв, змусило Ракоцїя прикоротити свої широкі пляни³⁾. Оповідаеть ся се з джерела доброго, хоч і пізнійшого на кілька лїт, — коли Україна виступила в ролі політичного фактора й державного тіла далеко виразїйше, так що й оповідач сього епізоду мїг на нього дивитись крізь призму пізнійших подїй. В кождім разі се певно, що старий Ракоцїй, поставивши кандидатуру свого молодшого сина на польського короля, не залишав старань, щоб знайти опору для сих плянів в українськїм елементі. Його послї ще в линїї завязали зносини помїж иньшими дісідентами з звїсним потім Юрієм Немиричем, і новому агентови семигородському, висланому в середині с. ст. серпня, поручено було через Немирича вїйти в зносини з Кисїлем і Хмельницьким — представниками двох українських свїтів. і прихилити їх для кандидатури Жигимонта. Так само кн. Янчуша

1) Див. т. VIII ч. I с. 143 і д.

2) Донесення бранденбургського агента Адерсбах з 22 н. ст. серпня — Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelms I с. 279: mit den Saporovischen Kosacken eine Correspondenz und gewisses Vernehmen geschlossen. Informatio pro Gal. Visconti з двірських кругів Яна-Казимира з 21 серпня — у Кордуби с. 55.

3) Siebenbürgische Chronik des schässburger stadtschreibers Georg Krauss — Fontes rerum austriacarum, Scriptorum III, 1 с. 189. Кравс оповідає се з слів Гасан-башї, що згадував се перед радою його рідного міста, як він привїз тоді старому Ракоцїєви резолюцію султана в сїй справі, аless er dass Polnische Regiment for ihn, Koszaker landt for seinen Aelteren sohn Georgium undt for Sigismundum den Jüngern dass Sűbenbürgische Fürstenthumb gesucht und praetendirt hat. Про захода Ракоцїя в Польщі: Lukinich, I Rákóczy György és a lengyel királyság, 1907. Про кандидатуру Жигимонта Р. також цитовавї праці Смірнова, Кордуби й Липинського.

Радивила, голову литовських дісидентів і головну свою надію в сих плянах, просив старий Ракоцій, аби поміг йому завязати зносини з Кислем і Хмельницьким, та повідомляв про свій замір вислати спеціальне посольство до Хмельницького в сій справі¹⁾. На перешкодї сьому плянови стояли одначе деякі обставини. Найкраще було шіслати таке посольство через молдавського воеводу Василя Лупула, але з ним відносини у Ракоція були недобрі. Тому він пробував помогти собі через воеводу Валахії Матвія Басарабу: висилаючи свого агента з згаданими порученнями до Польщі, він в тім же часі вирядив другого до Басараби, щоб вивідати його гадки, і як що він буде до того прихильний, попросити його шіслати своїх людей до Хмельницького, аби привести його до тіснійших звязків з семигородським двором, мовляв в интересах оборони православної віри й спільної політики²⁾.

Та слідом наладились відносини й з Лупулом — за посередництвом мабуть таки Ян. Радивила, Лупулового зятя. Зявив ся проєкт оженити Жигмонта Ракоція з молодпою Лупулівною (пізнійшою невісткою Хмельницького), і Янушеви, очевидно, досить подобалась гадка мати на польськїм престолі свого швагра. За згодою Лупула з його столиці Ракоціїв посол Янош Кемень зараз же вислав перше безпосередне семигородське посольство до Хмельницького, в перших днях жовтня с. ст.³⁾.

Перед тим правдоподібно дещо вже зробив в сїм напрямі Немирич. Скоро по плявецькїм погромі маємо глуху звістку про його зносини чи звязки з козаicinoю — таку глуху й побіжну, що тільки знаючи семигородські інструкції можемо зміркувати її значінне⁴⁾. Посольство ж вислане Кеменем ставилось перед Хмельницьким в його таборі під Львовом. Кушевич, згадуючи про се посольство — що воно добивалось від Хмельницького „промоці на королівство польське“, каже, що Хмельницький дав йому відправу неприхильну, „признавши прерогативу королівськїй крови, а особливо королевичеви Казимирови, котрого сторону, здасть ся, тримає дуже міцно“, і при ріжних нагодах заявляв нераз, що він на першу вість про вибір Казимира

¹⁾ Семигородський корпус Erdélyi orszaggy emelékек т. X с. 494—497. у Кордуби с. 21—22.

²⁾ Про се у Кордуби ж с. 22—23 (інструкція там же).

³⁾ Про се у Кордуби ж с. 27, на підставі автобіографії Кемєня й його листів.

⁴⁾ Звичайно опирають ся на звістці Ратиєтнік-ів о wojnach kozackich за Chmielnickiego (с. 25), що Немирич пристав до козацького війська під час походу Хмельницького з-від Плявцець під Львів (Костомаров II с. 12, за ним Кордуба с. 56). В дійсности Ратиєтніки туг тільки недокладно переказують своє джерело — Твардовского (с. 36), а у того далеко загальніше: Az się gdzieś ozywa i w Polesiu Nemiryca (с. 30).

„відпосяше шаблю й лук відложить, і належну покору й пошану йому віддасть“¹⁾).

Та се говорило ся для львівських слухів. В дійсности відповіді дана семигородському посольству зовсім не була неприхильна. Хмельницький затримав Ракоцієвих послів при собі й відправляючи їх уже під Замостєм 7 (17) падолиста, вислав разом з ними свого посла, самого Івана Виговського, для тіснішого зближення з семигородським двором. В листі пересланім з послами новому володареві Семигороду Юрієви П, старшому братови претендента (батько їх умер за той час), Хмельницький заявляв новие спочуте кандидатурі Жигимонта, під впливом світлих спогадів, які звязують ся у козаків з іменем Семигородця Баторія, і з огляду на ворожі настрої Поляків, котрі не обіцюють козацчині нічого доброго від польських кандидатів на корону²⁾. Заохочує його як найскорше рунити своє військо на Польщу й обіцює підтримати всіма своїми силами його военні операції в Польщі³⁾.

Про властиве кандидованне Жигимонта в тій хвилі вже не могло бути мови, се Хмельницькому, розумієть ся, було зовсім ясно, і всловлюючи згоду на те, про що просив його старий Ракоцій, він очевидно мав на меті тільки дальше зближенне і солідарну акцію супроти Польщі. Вибір Казимира в тім часі був уже забезпечений. тут нічого не можна було змінити, і на адресу польських кругів Хмельницький далі підчеркував свою прихильність до Казимира, навіть — свій союз і порозумінне з ним.

Елекція зачала ся два тижні по пилявецькім погромі, під вражіннем сього страшного пониження і козацько-татарської грози. На сойм розпочатий 26 вересня (6 жовтня) одні за другим пасивали учасники пилявецької трагікомедії, просто з театру війну, з оповіданнями, скаргами, обвинуваченнями, котрими звальювали вину на других. а иньші знов користали з сих пилявецьких обвинувачень, щоб догодити своїм особистим і партійним неприятим та використати для того головного завдання, коло котрого скупили ся в тім моменті всі особисті змагання і рахунки вибору короля. В результаті замість

1) Жерела IV с. 104 і 123.

2) Quoniam Polona gens nimirum omnis atque universa contra nos inimicitiam et iram excitavit itaque toto animo atque pectore nostro unanimiter illam celsis habere patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus.

3) Transylvania et bellum boreo-orientale I с. 6.

відвернути увагу від нього та перенести її на організацію оборони від грізного неприятеля, що раз у раз відгрожував ся Вислою й Варшавою.

нпльвецька катастрофа навпаки розпалила ще гірше елекційну боротьбу, політиканство, інтриги, серед котрих гинули всякі остороги й поклики до розваги.

Польща ще не була безборонна. Чимало наємного війська не поспіло в свій час на театр війни й могло бути ужити для формовання нової армії: цілі ще були великі полки у різних магнатів; значні сили змобілізовані були на Литві; тисячі дрібної мазовецької шляхти назбирали ся на елекцію й з далеко більшою користю могли бути вжиті до походу ¹⁾. Але все се за краще вважало пильнувати королівського вибору. Пани поприводили під Варшаву свої полки й наємні хоругви, щоб зробити вражінне на противну партію на випадок якогось конфлікту. Хмари дрібного шляхецтва зібрали ся підтримувати своїми голосами кандидата своїх патронів.

Досить багато стратили часу на вибір нових режіментарів (на тимчасового коронного гетьмана вибрано Вишневецького, на нольного каштеляна бельзкого Фірлея). Довго дебатували про те, чи збирати шляхту в загальний похід (*pospolite ruszenie*) чи гроші на наємне військо. Але кінець кінцем всі сі розмови на темі оборони спиняли ся перед міркуваннями, що першою підставою оборонної організації таки мусить бути вибір короля: тоді, мовляв, і з козаками буде инакша мова, та й шляхта охотнійше братиметь ся до війни, коли над нею буде „хозяйське око“. Одним з найбільш горячих пропагандистів сих ідей був Кисіль, котрому ані останні неуспіхи ані підозріння й обвинувачення ворогів не відібрали охоти до безконечних промов. „Без Пана нема порядку і трудно його собі обіцяти, і війну трудно вести без власного вождя“ — резонував він. „Як Пана виберем, як він гетьмана заіменує — всі справи легше йдуть. Бо козаки не розуміють, які трактати можуть бути з річею-посполитою, а з королем їм буде легша справа. *Maiestas reipublicae* у тих хлопів нічого не значить, бо вони мовлять: „а що то єсть річ-носполита? і ми також річ-носполита, але король — то у нас пан“. Вважайте, панове: пишуть Хмельницькому — „старшому війська річ-носполитої“, а він все таки пише: „старший війська короля його милости“. Не хоче мати діла з річею-посполитою. А король — то у них щось божественне. А друга рація — кождий, і я сам охотнійше піду при Пану — бо буде кому бачити й нагороджувати

¹⁾ Рахунки у Кубалі II с. 253.

труди. Бо тепер — свобідно скажу, як годить ся в свобідній республіці — яку вдячність маємо від річи-посполитої за страти наші? всі ви нас лаєте, тільки що не бете!“¹⁾.

І під впливом таких міркувань всі наради про оборону йшли так лїново, так анемічно, що справді можна було спитати, як питавсь оден з депутатів: „Чи то наші втїкли, чи козаки? я думаю, що козаки, — бо не боїмось їх, не думаємо про них, анї про те, як їх віддалити; як би боялись, то б рішились або на загальний похід. або на наєм жовнїра для оборони; а то ми хочемо того, а ви того — видко, що нема небезпеки“²⁾. Тиждень по сїй промові знову пройшов „у спорах de lana caprina — немов в найспокійнійшій хвилі, щоб провести час“, як завважає автор дневника. Аж раптом місце сеї безжурности заступила безтямна панїка, коли приїшли вісти, що козаки з двох боків зближають ся до Варшави — від сходу, від Берестя зявились уже в яких чотирнадцяти милях, а з полудня від Люблина показали ся в двадцяти. Пішли дебати, що робити чи йти їм на зустріч, чи боронити ся в Варшаві, чи заступити переправи на Вислі. Ніяких докладних відомостей про Хмельницького в Варшаві не було тоді (се було саме тоді як його військo почало рушатись з-під Львова), — і ся невідомість збільшила панїку. Коли б Хмельницький, замість гаятись під Львовом, дійсно рушив в тім часі на Варшаву, як поривались деякі полковники, — справді розігнав би польську шляхту на чотири вітри. І так уже поки на соїмі час ішов „на непевних новинах і ріжних байках“, в Варшаві все що живе почало збиратись до утечі: „пакували свої роби до скринь, шнурували свої мішки, виправляли вози, ладили шкути й дубаси; на улицах нема иньшої мови, як те, що пани готують ся в дорогу“. Радивил, бувши тоді в Варшаві, записує в своєм дневнику, що якби під ту хвилю зявив ся козацький полк, розігнав би всіх — така була панїка; тим більше що ходили чутки, ніби варшавська чернь теж готує погром панам — як тільки козацькі висланці запалять місто³⁾.

1) Соймовий дневник у Михаловского с. 236 і 238. звожу з двох поданв тут текстів

2) Тамже с. 248, під днем 5 (15) жовтня.

3) Дневник тамже с. 268. Memoriale с. 131. Сї оповідання обробила пізнійша українська традиція (у Грабянкі): „Аще много Ляховъ у Варшавѣ собра ся, обаче вѣст зачатъ уши имѣяху, тако бо ихъ страхъ отъ Хмельницкого обйде, яко едва суха древа трескъ услышатъ, то безъ души ку Гданску бѣжаху; и черезъ сонъ не сдвнѣ рекъ: „ото Хмельницкій“ (с. 59). Пор. Твардовского: I lada na szelest wietrazny poruwamy, że Chmielnicki! mniemajac (с. 43), і написи на звїсній апотеозї Хмельницького (К. Старина 1882, I с. 230): „А Ляховъ такъ страшно. что гдѣ либо повѣють вѣтры. вси яко Хмилницкій идеть разумѣють“.

Під впливом цього занепокоєння сойм ухвалив новий компут війська — скільки повинно найняти котре з воеводств, не знищених війною; вийшло того на 17 тис. війська, крім 5 тис. вибранців, і під вражінням цього втішного висліду всі заспокоїли ся знову¹⁾. Кілька день пізнійше принесено „авізи“, що Хмельницький відступив від Львова і з 40 тис. комонника йде просто на Варшаву: за кілька день треба його сподіватись під Варшавою²⁾. Але заразом прийшла відомість, що Вишневецький облишає Замостє й йде до Варшави — ну а раз відповідальний вожд уважав можливим лишити своє військо перед лицем ворога, значить не було що й трівожитись. І маґнати й шляхта знову пірнули з головою в виборчу боротьбу, що саме доходила свого кульмінаційного пункту.

Перед елекційним соймом з-поміж претендентів найсильніше стояла й мала найбільше шансів партія Карла. Більшість сойму теж була по його стороні. Пилявецький погром і компромітацію реґіментарів — креатур Осолінського, партизани Карла поспішили використати на знищення партії Осолінського й його самого: соймова більшість виступила против сумних рицарів з-під Пилявець, домагаючи ся суду на всіх провинників і утікачів. Та се була фатальна помилка: злякавшись бід, якими їм грозила перемога кор. Карла, пилявецькі рицарі почали шукати помочи у партизанів Казимира й підтримувати його партію. З свого боку Казимирові прихильники висунули аргумент, що з огляду на такі небезпечні обставини річи-посполтій треба короля воєнного, який міг би сам стати на чолі війська, і на се здатний Казимир, який свого часу показав себе хоробрим вояком, а не його брат. А в тій хвилі, поки не було війська, треба собі бажати помирення з Хмельницьким, і тут єдиною гарантією такого помирення знов був вибір Казимира, по стороні котрого стояв Кисіль і всі прихильники компромісу, тим часом як за Карлом був Вишневецький з Конєцьпольським — непримирені вороги козащини, через котрих Хмельницький не хотів мирити ся з Польщею. Крім того Карло мав репутацію великого клерикала, непримиреного католика, послушника єзуїтів, і сю репутацію Осолінський з компанією сильно роздмухували, щоб страшити неминучим конфліктом з козаками — і заганяти до свого табору дісидентів і прихильників реліґійної згоди. Ракоцій як кандидат дісидентів видимо тратив шанси: семигородські агенти не вміли походити за справою, протестантських сусідів Польщі — Швецію й Бранденбург Осолінський перетягнув на сторону Казимира, і бачучи безвиглядність кандидатури Ракоція, змушені вибрати між Казимиром

¹⁾ Дневник с. 269—270, пор. с. 279. ²⁾ Тамже с. 281, 20 (30) жовтня.

і Карлом дісіденти ставали по стороні Казимира. Так стало ся вкінці і з Янушом Радзивилом, що приїхав на сойм з заміром підтримувати Ракоція, а мусів стати по стороні Казимира.

В двадцятих числах жовтня с. ст. (перших днях падолиста) коли Хмельницький підходив під Замостє, шанси Казимира стали рішучо переважати і Карлові партизани вже почали намовляти свого патрона, аби зрік ся кандидатури. Вишневецький, що по словам одного сучасника був умисно висланий чи викликаний з Замостя до Варшави Карловою партією як її найбільша сила¹⁾, приїхавши до Варшави побачив, що справа Карлова властиво вже безнадійна і треба завчасу ратувати ся з сеї пропашої позиції. Дня 30 жовтня с. ст. головніші Карлові партизани з Вишневецьким разом ставили ся перед Казимиром і заявили, що будуть старати ся нахилити Карла до того, аби зрік ся кандидатури, а якби він не згодив ся, то покинуть його й перейдуть до Казимира. Тим способом купували вони собі його ласку на будуче. Другого дня Карло справді заявив свою згоду на уступленнє. Той же сучасник каже, що одним з арґументів, якими зломали Карла, було се, що Казимир, мовляв, ніяк не зречеть ся своїх претенсій до корони — готов звернути ся за помічю й до ворогів держави, себто до козаків, його прихильників, в першій лінії²⁾; маємо в тім роді натяк і в реляціях цісарського посла³⁾. 4 (14) падолиста соймови була предложена вже формальна декларація Карла, що він зрікаєть ся кандидатури, і вибір Казимира був таким чином запевнений⁴⁾.

Як в тім моменті прихильники Казимира мали декларації Хмельницького, котрими могли побивати своїх противників, се зістаєть ся неясним. У Пасторія єсть звістка про посольство від Казимира до Хмельницького з шл. Юрієм Єрмоловичом; він не дає докладнішого означення його часу, каже тільки, що Єрмолович захорував і через те запізнився, як видно з відповіді Хмельницького, котрої мовляв автограф мав він, Пасторій⁵⁾. Московський агент Кунаков теж знає се посольство й каже, що Казимир через сього посла представляв Хмельницькому ворожий настрій свого брата до козаччини, а від себе на випадок вибору обіцяв козакам повну амністію й припможеннє вільностей⁶⁾. Пасторій же знає що иньше: що Казимир наказував

¹⁾ Гродський с. 86. ²⁾ Тамже с. 93. ³⁾ Реляція в Жерелах XII с. 100.

⁴⁾ Сойм. дєвняк у Міхаловского с. 322—323. ⁵⁾ Hist. Pol. с. 237.

⁶⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 285. Кунаков при тім каже, що Єрмолович, чи Єрмолич, як він його називав, з того посольства не вернув ся й зівстав ся у Хмельницького „писарем військовим“. Костомаров думав, що се мова про Немірича, але в дєвняку Мяковського дійсно згадуєть ся Jeremolowicz niejaki Litwin, що зрадив і перейшов до Хмельницького (у Міхаловского с. 383, див. низше с. 156) — про нього дещо у Липинського с. 203.

Хмельницькому, аби не перебивав елекції, себто стримав ся з воєнними операціями, або принаймні не йшов на Варшаву. Се можуть бути дві інструкції того самого посольства, обидві реальні, тільки одна офіціальна, а друга неофіціальна.

На сі представлення Хмельницький, по словам Кунакова, відповів декларацією, яку привіз на елекцію Вишневецький: він запевняв, мовляв, що коли королем виберуть Казимира, то він, Хмельницький буде йому завсіди послухний, коли ж виберуть когось иншого, то він з козаками й Татарамі поведе велику війну і зруйнує польське королівство. Се декларація в душі тих заяв, які чули від Хмельницького Львовяне: може бути, що чутка про них дійшла кінець кінцем і до Варшави, хоч і з значним онізненням (бо зі Львова довго не було ніяких вістей)¹⁾, а може бути й таке, що була в тім душі письмена декларація від гетьмана, котрої тепер не маємо²⁾.

Перша письмена заява його в Казимировій справі, яку маємо, містить ся в листі до Замостян з 6 н. ст. падолиста (27 жовт.): в приписці до нього Хмельницький висловлює бажання скорого вибору короля і загального заспокоєння, і додає: „а власне бажали б ми собі нрирожденного господя королевича й. м. Казимира, котрому дай Боже і нам віддавати підданство, як віддавали батькови його й пок. братовп Володиславови IV вірні услуги“³⁾. Виразнішу декларацію він задумав зложити через спеціальне посольство до Варшави, уживши до сього новознайденого приятеля кс. Мокрського⁴⁾. Вислав до нього листа до Львова, просячи приїхати разом з Захаром Хмельницьким, з тим щоб бути його послом на сойм і вістником згоди. Лист про се прийшов до Львова 27 с. ст. жовтня; Мокрський з Хмельницьким

¹⁾ Кунаков таки й каже, що такий лист Хмельницький прислав „во Львовь ко князю Брехю Вишневецькому“, але Вишневецького у Львові не було тоді. Кордуба здогадує ся, що тут мова про лист Хмельницького до замосьської шляхти (с. 59), — але він теж не застав Вишневецького в Замості, та й нема в нім тої погрози оружною розправою, що в оповіданню Кунакова. Може бути, що на сім оповіданню відбив ся пізніший лист Хмельницького з 15 н. ст. падолиста, про котрий зараз нижче.

²⁾ Рудавський згадує про заяву Хмельницького за Казимиром in literis ad senatum datis privatisque multoties scriptis (с. 25); може бути, що знали їх тоді більше.

³⁾ Supplementum с. 182. Кубала, звязуючи з сим звістку Коховського (I с. 91). бачив тут згадку про декларацію Хмельницького на користь Казимира, вислану в тім часі чи перед сим до Варшави, так що вість про неї мусіла туди прийти 8 або 9 падол. н. ст., і вона то вплинула на капітуляцію Карлової партії й його самого (II с. 241—242). Але ні лист Хмельницького ні текст Коховського не дають такої вказівки — хоч істнованя якоїсь такої заяви від Хмельницького само по собі вповні можливе.

⁴⁾ Висловлений був згодом (Кубала II с. 241), що приводом до декларації і посольства до Варшави дало Хмельницькому посольство Брмолевича, що миг ставитись у Хмельницького саме 5 падол. Але час його приїзду не звісний, а лист до Мокрського Хмельницький вислав мабуть скорше. На змісті його листів до Варшави могли відбитись і ті відомости, які він вичитав в перехоплених листах з Варшави (див. вище с. 96).

зараз виїхали до Замостя¹⁾ і звідси гетьман вислав Мокрського до Варшави, з листами й усними інструкціями. Листи мають дату 15 н. ст. падолиста --- того же самого чи другого дня посольство й поїхало. Післаний з ним лист до королевича Казимира звучав:

„Найяснійший, милостивий королевичу, пане і добродію наш милостивий! Бог тому свідком, що ми ніколи не бажали розлита християнської крові, одначе мусіло воно стати ся—насамперед через наступленне пана краківського, що зважив ся на се против волі пок. короля, брата вашого, вселаскавого пана нашого, а тепер—через наступленне кн. Вишневецького, котрого ми самі з-за пазухи своєї з Задніпряв випустили, а він до того²⁾ й інших панів своїм неповним розумом привів, з п. хорунжим коронним. Ми для того й послів наших вислали до Варшави з найнищою покорою й підданством, подаючи вірні услуги свої, аби вже на тім скінчилось³⁾. Але побачивши таку раду їх (хоч хотіли нас обдурити листами комісарів, визначених від річи-посполитої до війська Запорозького, але Бог нас остеріг),— мусіли ми тим напастникам дати відправу і голов своїх від неприятеля боронити. І Господь обернув їх замисли в ніщо. Та найважнійше—що я від вязнів з розбитого кварцяного війська⁴⁾ довідались, що річ-посполита вашу кор. милость пана нашого дідичного не хоче мати королем. Бачучи з військом Запорозьким, вірними слугами вашої кор. милости, що вони собі задумують иньшого короля,—рушили ми навмисно на те, бажуючи, аби згідно з волею вашої кор. мил. тих „добочних короліків“ більше не було. Просимо того у Господа Бога, щоб ваша кор. милость пан наш мил. зволив бути самодержцем, як і иньші королі, а не так як' покійні попередники вашої кор. милости—власне в неволі були. Та щоб наша віра грецька в цілости зіставалась, як давнійше,—без жадної унії, і уніатів аби ніде не було. А ми за достоєнство вашої кор. милости завсіди готові вмерати, і їй з найнищими услугами нашими і вірним підданством віддаємо себе як найпильнійше. Дан в Замості 15 новембра р. 1648. Вашої кор. милости, пана нашого мил. найнищні слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький старший на той час, з військом Запорозьким“⁵⁾.

(Се перша декларація Хмельницького в душі тих оповідань Кунакова й иньших, яку маємо тепер. Хмельницький, як бачимо, толькє свій

¹⁾ Жерела IV с. 126—127. ²⁾ Наступлення, себто.

³⁾ Мова про посольство з Білої Церкви. ⁴⁾ Під Пялявцями.

⁵⁾ Виданий з оригіналу (досить не ортографічно і не грамагично по польськи писаного) в часоп. Ruś s. 215 = Sprawy s. 99; на ахреці: Najasnieyszemu a niezwyctezonemu maiestatowi ie kr. mosci Kazimirzowi krulewiczowi polskiemu panu naszemu milosciewemu.

похід як оружку демонстрацію в інтересах кандидатури Казимира, справді заявляє свою готовість підтримати її збройно против всяких магнатських інтриг — і досить недвозначно накликає до боротьби з „короликами“ в душі свого листу до покійного короля¹⁾. Однак лист сей більш інтересний з становища політики гетьмана ніж його участі в елекції: він писав ся тоді, коли справа Казимира була вже рішена; на вислід її могли вплинути тільки раніші заяви Хмельницького на користь Казимира, або оповідання й страшення замірами Хмельницького бити ся до кінця за Казимира. Не може бути сумніву, що вони таки й відіграли дуже важну ролю в капітуляції Карла й побіді Казимира²⁾. Ілюстрацією того, наскільки в сій справі рахували ся з Хмельницьким і були певні, що вибір Казимира являється першою умовою задоволення козаків, служить факт, що того самого дня, як від королевича Карла одержала була на соймі його заява, котрою він здіймав свою кандидатуру, і вибір Казимира був таким чином рішений, — від королевича Казимира за відомістю й згодою соймовою вислано до Хмельницького посла Якуба Смяровського, щоб повідомити його про запевнений вибір Казимира і тим прихилити до уступлення „на звичайні місця“.

Формальний вибір Казимира переведено 7 (17) падолиста. Він пройшов одногосно; про ніякі інші кандидатури не було мови. Кілька день пройшло в нарадах над *tracta conventa* (з котрих тепер, по виборі, все можливе спихано на коронаційний сойм), і дня 10 (20) наступило формальне проголошення Казимира королем. А три дні пізніше ставили ся в Варшаві послы Хмельницького, Мокрський з Захаром, вислані з листами до Яна-Казимира і до сенату. Свій лист (наведений вище) Ян-Казимир мав уже, трохи скорше. Старий єзуїт розхорував ся в дорозі і щоб не протягати часу, 12 (22) падолиста переслав королеви лист Хмельницького, а до нього долучив свого листа, з якого довідуємось, які відомости віз він і переказав потім королеви.

Хмельницький по словам Мокрського всю надію полагодження своєї справи покладає тільки на короля, Яна-Казимира, котрого ви-

¹⁾ Див. вище с. 14. Кубаля (III с. 25) в сих словах про *krulikow roboszczuch* бачить натяк на кандидатуру Ракоція, але контекст вказує на домашніх „королеват“.

²⁾ Против широко прийнятого погляду про великий вплив, який мав Хмельницький на вибір Казимира (особливо розвинув його Кубаля, l. c.), виступив в згаданій розвідці Кордуба, доводячи, що Хмельницький висловив ся за сею кандидатурою, коли вона була вже рішена. Се вірно, що декларації його, котрі маємо, були вже *post factum*. Але переконання про порозуміння Казимира з Хмельницьким і готовість козаків оружно стати за ним — було раніше (див. вище с. 109—110) і свій вплив мало. З огляду на ріжницю в поглядах я вважаю за потрібне спинитись над сим трохи ширше.

бору завсіди бажав. Від заспокоєння своїх бажань він не відступить — краще згинув би з усім військом; без того війська не розпустить і з сих країв не виїде: буде змучувати й Татар при собі тримати. Тугай-бей хоч дуже скучив за домом, але Хмельницький велить його відпровадити тільки до Дністра й там він має чекати свіжої орди. Крім Татар рахує на поміч сусідніх держав. При Мокрским були послы угорський і волоський; „Волощина йому дуже чолом бе“; про Ракоція Хмельницький прохопив ся раз, „піддивши собі“: „Побратим мій Ракоцій готов рушити на мій знак“. Москва, як зачувати, також готує для нього військо: сказав, що піше до Москви, аби приходила з військом під Смоленськ. Висилаючи козаків на Дністер з Тугай-беєм, хоче дати їм поручення взяти окуп з Камінця, за прикладом Львова і Замостя, і перебрати загонами всю околицю до Висли—сказав: „треба мінї переполоскати всі волости до Висли“. Палити й убивати він одначе заборонає—тільки своєвільна Русь його в тім не слухає, лише гумна охороняє де може, бо сама боїть ся голоду. Козаки запорозькі раді б вернутись до дому й служити в спокою королеви під умовою амнестії й звільнення з власти панів і переведення під безпосередню власть короля: помиривши ся з Польщею вони обернули ся б з Татарами на Турків, коли б на те була воля королівська. Доконче треба їх чимсь заспокоїти, щоб уступили ся з сих країв, бо страшно їх спустошили, і так відзивають ся, що нема надії заспокоєння, поки війська не перейдуть за Вислу. Треба доконче написати щось і Хмельницькому (що до заспокоєння його домагань)¹⁾.

Сей коментар—як бачимо, не за страх, а за совість переказаний Мокрским, служив дуже оригінальним доповненням до покірнього й безпретенсійного листу гетьмана до короля, наведеного вище.

Лист до сенату, привезений Мокрским, розпочинав ся також як і лист до короля стільки раз повтореним виправдуванням з війни, що стала ся, мовляв, з вини Потоцького й Конєцпольского за першим, Вишневецького за другим разом. Досить широко сим разом росписував ся гетьман про утиски козацтву від Конєцпольского і нелюдські екзекуції Вишневецького, докоряв за двозначне поведєння польської сторони: „тут нас лагідними листами від пп. комісарів обсилають, запевняючи покоем, а тут з військом наступають, змовивши ся між собою—тому ми за кн. Вишневецьким ішли аж до Замостя, маючи певну відомість, що кн. Вишневецький знову збирає військо, щоб з нами воювати“. З того жаданне: річпосполита має пробачити повстанне

¹⁾ Лист в ркп. бібл. Замойських ч. 1807.

козакам, а вказаних привидців війни скарати. „Сі два пани (Конєцпольський і Вишневецький) причина всього злого: своєю жадністю й нездержливістю вони трохи не всю землю на ніщо обернули“. Посол, кс. Мокрський оповість панам (варіант: пропонує свідомство міст), які старання коло утримання згоди робив Хмельницький, „хочаби зіставати ся вірним слугою річи посполитої, як і перед тим“. Тому просить, „аби був прощений той невірний гріх, що не з їх причини став ся — свідком тому Бог, а тим панам, що були всьому причиною, аби була дана нагана; коли ж би вельможні й милостиві панове не були ласкаві до нас і мене вважали прывидцею війни¹⁾, тоді міусіли б ми так розуміти, що ви, мил. панове, вже не хочете мати нас своїми слугами — і того б ми дуже жалували“²⁾.

Інші умови того помирення, окрім „нагани“ для Конєцпольського й Вишневецького, посла Хмельницького предложили устно. Король в своїй пізнійшій відповіді збирає їх до трох пунктів:

військо просить амнеції за повстаннє, „так щоб не споминано ані їм ані ніяким підданам (панським)“, і привернені були їх давні вільности;

військо Запорозьке з своїм гетьманом мають бути під безпосередньою властю короля і ніякої пньшої власти над собою не будуть мати; унія має бути скасована³⁾.

В різних сучасних реляціях і записках сі три пункти розвивають ся ширше. Так, що до козацьких прав і вільностей пригадують ся давні жадання, щоб козакам була вільна дорога на Запороже й на море, щоб коронні війська ніколи не стояли „в їх містах“, щоб старости не мали ніякого права над козаками, і т. д.⁴⁾.

Умови сі викликали незвичайно горячу дебат у сенаті⁵⁾. Стали против себе партія війни й партія згоди. Вишневецький на чолі

¹⁾ Вар.: і розпочали б війну против нас.

²⁾ Копії сього листу, значно відмінні, в Supplementum ad hist. R. mon. с. 184. у Міхаловського с. 213, Паматники ч. 63, збірка Іолінського с. 189, Осолінськ. 225 л. 186 об., Чорторайськ. 379 с. 145.

³⁾ Листи короля з 1 і 11 (21) грудня—Шайноха дод. 58, Пам. кн. Міхаловського с. 217. Паматники ч. 65. Див. ще нязше, с. 119—120.

⁴⁾ Див.: ркп. Чортор., 143 с. 379—новини з Варшави 29 падол., Memoriale Радивила с. 131, зб. Іолінського с. 181 і 185, реляції Адерсбаха і Бергімана — Urkunden u. Aktenstücke I с. 332 і 334. Найширший реєстр сих козацьких домагань в записках Іолінського, крім вказаного в тексті тут маємо ще: аби козакам potwierджено привилей пок. короля, даний їм за підписом чотирох сенаторів, і військо побільшено до 12 тис.; Хмельницькому аби дано старство, яке він собі вибере, і до нього на 20 миль ґрунту; козаки аби могли судитись „правом Литовських Татар“—а ті „судять ся таким правом як шляхта“, инакше сказавши — щоб козаків звільнено від старостинської юрисдикції.

⁵⁾ Про сі дебати у Кубалі II с. 256, головню на підставі відомостей Gazette de France і реляцій Адерсбаха.

війсній партії доводив, що тепер сам час ударити на козацьке військо, стомлене довгою війною і взагалі до зимової війни не привичне. Партія угодова висувала всякі аргументи за згодою. Ріжні труднощі викликали жадання предложені Хмельницьким. Особливо домагання скасування унії стріло ся, розуміть ся, з рішучою опозицією духовних сенаторів. Знову витягнуто, як можливий вихід, стару формулу релігійного компромісу і ілян утворення сільного патріархату чи екзархату для православних і унійців, нейтрального між обома церквами і не залежного ні від папи ні від патріарха¹⁾. Що до бажання козацького війська залежати тільки від короля опозиція висувала аргумент, що в таких разі під час безкоролів'я всякий звязок козацького війська з річею-посполитою буде перериватись і воно може вважати себе зовсім незалежним. Угодовці на се радили: не брати так трагічно того всього, вказуючи на аналогію міст, що по польській конституції теж залежать безпосередно від короля—в таке становище можна б поставити й козаків, котрим теж важно головно те, щоб не підлягати старостинській власті; а від короля можна б узяти декларацію, що він без відома й згоди сойму не робитиме їм ніяких уступок. Нарешті рішено сї справи відложити, а щоб не відповідати Хмельницькому на його жадання, післати йому грамоту „з антедатом“ („заднім числом“), ніби то ще перед приїздом його посольства, від імени вже вибраного короля, з обіцянками амнеції і потвердження прав, з тим щоб Хмельницький відправив від себе Татар і вернув ся з військом „на місяць здавна призначені полкам вашим“. Відти нехай вишле до короля посольство на засвідчення свого вірного підданства, а король вишле до нього своїх комісарів, „людей великих, уважних, прихильників згоди“, аби до решти вигладити отсе замішання²⁾. З таким листом вислано до Хмельницького пл. Станислава Олдаковського—він мав привести з собою посольство від Хмельницького.

Одначе висилка ся була властиво зайва, бо все те було вже осягнене, як виявило ся, посольством Смяровського. Приїхавши 9 (19) падолиста під Замостє він з великою честью був прийнятий Хмельницьким і вість про вибір Казимира королем гетман прийняв як ліквідацію війни. Оповідання про се прийняте настільки цікаве ріжними своїми подробицями, що дещо з нього варто навести вповні.

„Перед козацьким табором, пише Смяровський, став я в четвер, а з Хмельницьким бачив ся в п'ятницю, по всій формі. Вислав він

1) Urkunden с. 332—333, пор. вище с. 99 і 420 і д.

2) Лист у Шайнохи дод. ч. 58, але дата тут 27 падол., що противить ся звістці про „антедату“—у Міхаловського с. 359—360.

мні на зустріч 6 тис. комонника—військо на добрих конях, стройне, і вони мене повз мури замостьські попровадили аж до Лабунук, мялю від Замостя, де став сам гетьман з арматою. Перше ніж той полк окружив мене з моїми людьми, виїхала вся старшина й стала особнім полком: зсівши з коней витали мене пішо, а я сидів на коні. Потім окружили мене тим полком, давши місце в першій ряді, і з трубами, бубнами й сурмами повели мене до Лабунук. (Коли переїздили під той двір, до мешкав Хмельницький, полки—котрих була сила, що оком не можна було обняти, вистрілили з рушниць, аж земля греміла)¹).

„(Перед самим двором Хмельницького) виїхав обозний Чорнота з кількома стами козаків, на гарних і гарно прибраних конях і звиняв Хмельницького, що він через слабість здоров'я не міг виїхати сам, але свою особу—казав—висилає через мене, витаючи вашу милість, і сам з великою охотою чекає. Коли я виїхав на двір лабунський, виїшов сам гетьман на половину двору; я теж зсів з коня й повитав його. Завів мене до своєї хати і на знак радості, почувши про нового пана, казав вистрілити з гармат. Тому що вже наступив вечір, функцію мою відложив на другий день.

„Тим часом²) розвідував я про гетьмана й інших козаків — їх настрої й становище³): що мині могло б допомогти, а що пошкодити. Зрозумівши, що Кривонос і Головацьким стояли на тім, щоб з тих країв не уступати ся, а кінчати сю війну, або свою фортуна, що їм послужила, аж до трактатів⁴), — дуже я був тим зажурений; бажаючи тому запобігти, посварив їх, сказавши в секретній розмові Хмельницькому: „Маєш в війську великого неприятеля, який силкуєть ся позбавити тебе слави, реґіменту твого, і самого життя. Маю про се певну відомість з кількох оповідань вязнів з Запорозького війська, що на муках докладно то виговорили (видумав се). Хочу тебе остерігти, коли хочеш при житю і славі своїй зістати ся. Друге — прошу тебе, як давнього приятеля і доброго сусіда, аби той Кривонос не був при моїй авдієнції — бо маю на нього жаль невіджалований за те, що той

¹) Масю одну реляцію самого Смяровского, в першій особі (копій з ориґалу, одну надрукував Кравецгар п. г. Poselstwo Jakóba Smiarowskiego do Bohdana Chmielniskiego pod obleżony Zamość w r. 1648, Kwartalnik Historyczny 1891, виїшло до його збірки Kartki historyczne i literackie, 1894). Друга держана в третій особі й звісна тільки в копії Свідзінського, тепер в варшав. бібл. Красінських (надр. ним в часоп. Ogródnik Naukowy 1841, і новійше в Памятниках кiev. ком. 1 ч. 64 нов. вид., також у Кравецгара I. с.). Вона додає деякі інтересні подробиці, які включаю в оповідання Смяровского в скобках, бо — принаюса — хотів би мати більше певности що до автентичности сеї другої реляції.

²) Се оповідання (в першій реляції) стоїть перед головною (другою) авдієнцією у Хмельницького. Коли саме мав Смяровський тайну розмову з ним, не ясно.

³) Faciem, status eorum.

⁴) Стилізація неясна, мовбуть попсована, але головний зміст ясний.

зрадник пограбив в Полоннім убоге майне моє і взяв добра мого на 40 тис., а що найгірше — жінку мою і дітей позабивав, сина мого восьмилітнього Орді продав — не дай мнї його бачити, бо хоч би мали мене на шматки розрубати, я в нього шаблю свою встромлю“. Хмельницький прийняв сю мою мову прихильно і з присягою обіцяв, що його живим не зіставить і до ради йому ходити заборонив.

Другого дня¹⁾ „(впроваджено гінця до хати, де чекав його Хмельницький. Був в шарлатнім жупанї з срібними петлицями²⁾, в фerezїї підшитїй найкращими соболями; перед ним на столї лежала булава, а коли війшов гонець, скинув її з столу на землю; при віддаванню королївського листу, коли гонець став правити посольство, наложивши шапку на голову—сам Хмельницький і старшина, скільки її могло змістити ся в хатї, слухали знявши шапки, а кожного разу як згадувалось імя королївське, всі били чолом. Коли почав відповідати Хмельницький, на сам перед витаючи короля й. м. на королївствї, пущено густу стрільбу, яка тривала півгодини. Коли перестали стрїляти, ведучи далї своєю мовою заявив, що як би став королем не королевич Казимир, котрому він хоче служити і кров за достоїнство його проливати, то пішов би просто на Краків і взявши корону дав би тому, кому б знав. Тепер же признаючи своє підданство з усім утихає—вертає на Запороже, щоб спокійно чекати комісарів, а в дорозї на Запороже не чинитиме ніяких бунтів)³⁾.

„За кілька годин прийшла иньша трудність з тою моєю послугою. Деякі з полковників і тої старшини, що не були при авдієнції, стали бунтувати, і багато до того черни почало збирати ся: просили у гетьмана відомостей про посольство і листу королївського. Прочитавши його, розбирали кожде слово, а побачивши печать королївства шведського⁴⁾ і підпис не короля польського, підняли великий галас, кажучи, що той посол приїхав до нас зрадливо, видно, що війська на нас наступають — затримати його до дальшої відомости, або до Терехтемирова⁵⁾ відослати. Я в тїй радї мав свого шдєлуха, і як він

1) Се оповідання в тексті Свідзїньського звязане безпосередно з прибутєм його, але говорить про послухання посла, що стало ся на другій авдієнції, тому ввожу його семи словами — другого дня. В дальшїм дуже трудно, в деяких подробицях, відріжжити, що належить до першої авдієнції, а що до другої—напр. та славна подробиця про скинєнєв Хмельницьким булави.

2) Тут явно поповсане місце: Kołkiwa półgatanowa.

3) В першій реляції в словах Хмельницького, переданих в першій особї, містять ся тільки обіцянка вірної служби і повороту ku Ukrainie; до сього додана обіцянка скорої відправи посла.

4) Королевич Казимир до вибору на королївство польське носив титул короля шведського.

5) Тут певно поповсане: до Trustymowa, поправляю на здогад.

мині про те все дав знати, дуже я зажурив ся, але подумавши сам на сам¹⁾ пішов сміло на їх раду і ту їх непевність, з якою вони виступили перед мною, разбивав доводами своїми, твердячи під присягою, що все що я до вас привіз, все то за волю королівською. Підтримав мене і сам гетьман, котрому я передав те писанне, взявши з їх рук — сказав, що такий звичай королів і монархів світу, що вважаєть ся не на писанне, що служить тільки „креденсом“, але на устну мову посла — се сама річ. Так за ласкою божою уладнало ся і ту трудність; стала прихильна рада на те, щоб мене відправити.

„Потім обід козацьким звичаєм — шість страв дано і вина доброго. Кождого разу як гетьман пив здорве й. кор. милости, зовсіди бито з гармат страшенно. І потім що обіцяв, справді виконав“

Насамперед, тогож дня рушила козацька армата з своєю службою, котрої Смяровський рахує на 20 тис. За нею Тугай-бей з Татарами, котрих по словам Смяровского було всього 4 або 5 тис. чоловіка. Потім пішли козаки, і сам Хмельницький рушив 14 (24), відправивши Смяровского. Не вважаючи на всі його запевнення лояльности, Смяровський набрав такого переконання, що без помочи війська польська сторона до згоди не дійде: козаччина хотіла затримати в своїх руках Україну, дальше Білої Церкви на Подніпрові і на Задніпрові польські панч щоб не потикались — „коли якийсь шляхтич, землянин, чоловік добрий, має якусь маєтність, може до неї приїхати, але на ніяку власть аби собі не претендував“²⁾.

На сю ж незвичайно гостру для польських кругів тему вів з Хмельницьким переговори Олдаковський, догонивши його з звісним уже нам листом від сойму в дорозі на Україну, по відступленню від Замостя. Він проважав гетьмана до границь Київського воеводства (до Наволочи й Білополя) й мав час на розмови. Доносячи про результати сих переговорів Ад. Сенявському, Олдаковський каже, що умова стала на тім, аби шляхті вільно було вертатись до своїх маєтностей, і Хмельницький іслав від себе універсали, „аби хлопи скрізь віддавали послушенство й підданство своїм панам“, тільки щоб пани не карали своїх підданих за їх вчинки під час повстання — про се Хмельницький дуже просить, і щоб коронні війська не поступали дальше Винниці й Браслава — „бо ще нам не довіряють“. Радячи Сенявському без страху посилати своїх слуг до українских маєтностей Олдаковський дуже кладе на серце йому й иньшим панам, аби їх висланці не спішилися карати своїх підданих — бо надія на поміч річи-

¹⁾ Poradziwszy sie sam z osobna.

²⁾ Supplementum. с 186—у Шайнохи дод. 60, пор. тамже дод. 59.

посполитої не велика й треба дбати про спокій. „Як дасть Біг щось з комісії, то тоді кождий зможе карати своїх зрадників“, потішає він панські серця¹⁾.

За Олдаковским наздогн корол виправив ще від себе листи до Хмельницького. Перший післаний з кс. Мокрским, датований 1 грудня н. ст.²⁾. Кілька день по тім³⁾, коли прибув від Хмельницького Смяровський—привіз якийсь лист від нього й переказав устні поручення, король вислав другого листа, подібного ж змісту. Висловляв вдоволенне з приводу того, що Хмельницький поступив по мысли його — похід залишив, Татар відправив, вертає на Україну, — і повторяв свої запевнення прихильности й ласки, висловлені вже в першім листі.

На бажання Хмельницького, переказані через Мокрського й потверджені мабуть також і послами від війська⁴⁾, Ян-Казимир заявляв свою принципальну згоду. Приймав препросини за все заповідяне і давав своє пробаченне, годив ся на те, щоб козацьке військо було в непосредній і виключній власти короля, й обіцяв задоволенне „слухними способами“ в релігійній справі. Хмельницького потверджував на гетьманстві й обіцяв йому на знак того передати через своїх послів традиційні інсигнії — булаву й корогву. Постанови що до прав і вільностей військових і інших справ полишав військо виробити

1) Тамже, с. 188—дог. 61.

2) Тамже, с. 185—дог. 58, Архивъ Ю. З. С. IV т. 18. По словам нунція Мокрський поїхав 3. XII н. ст.—Сборникъ с. 29.

3) В копії Міхаловского (с. 217) він датований 21 грудня, але в інших копіях— як Осолінск. 225 л. 195, Чортор. 379 с. 155, має дату 11 грудня.

4) В першій листі своїм, висланім з Мокрским (1. XII н. ст.), так само як в попереднім, післанім з Олдаковским, король жадає від Хмельницького прислання послів з заявою підданства і деаідератами (в першій листі натиск положений на те, аби через сих послів возаки *wierne poddanstwo swoje oswiadczyli*, в другім — мабут з огляду на заяву привезену Мокрским, вага перенесена на деаідерати — щоб послы з *tym o co do nas supplicowac bedziecie, iako najprędzej przbyuli*). Деаідерати, устно переказані Мокрским, значить, не розвязали справи. В листі висланім по приїзді Смяровского король уже не жадає посольства; можна було б подумати, що він не вважав його потрібним по відомостях привезених Смяровским, і так без посольства й обійшло ся, але Кунаков каже, що козацьке посольство на еякцію таки було прислане, і оповіданне його настільки докладне, що трудно його легковажити: він знає й імення послів—Івана Гиру, Богдана Сокольського, Дмитра Черкеського (Черкаського) і Микиту Гладкого; знає, що їм була віддана велика честь, „ворми з болшим довољством“ і називає навіть імя пристава, що був при них (Акты Ю. З. Р. III с. 284). Дивно, що в польських джерелах не знаходимо ближших звісток про се посольство; але є ще звістка в *Gazette de France*, в кореспонденції з Іданська 10 грудня н. ст., що крім давніших послів Хмельницький вислав ще чотирох нових (у Кубалі, *Ossoliński* II с. 396), і як бачимо, вона сходять ся хронологічно з змістом королівських листів до Хмельницького: посольство мусіло прибути між 1 и 11 грудня н. ст. (Кубальа категорично каже, що воно приїхало з Смяровским — ор. с. с. 258, але сього так категорично не можна сказати: посилають ся на свідцтво Кунакова, що послы поїхали з Смяровским, але у Кунакова сього нема). Посольство се мабуть не дало нічого конкретного до попередніх заяв Хмельницького, коли так непомітно пройшло в польській кореспонденції. У Кунакова метою сього посольства — просити прислати на комісію для переговорів Ад. Кісія, і се бажанне, мовляв, було сповнене сенаторами; але ся подробиця сумнівна.

разом з комісарами, котрих обіцяв не гаючись вислати — так щоб сі постанови могли ще поспіти на затвердження коронаційного сойму. Хмельницькому ж „яко вірному підданому“ наказував тим часом відправити орду, відіслати до домів згромажене поспільство, „відкликати суворими універсалами“ своєвільні купи в землях руських і литовських, відіслати на звичайні місця військо Запорозьке.

Доповненням до сеї королівської ласки були амнестійні універсали, видані разом з тим до поодиноких воеводств, „а особливо до підданих міст, місточок і сіл наших (королівщин), духовних і шляхетських“. Маємо такий універсал адресований до людности воеводства Руського¹⁾. Король в нім згадує про дане йому від станів станів порученне — приложити старання „до заспокоєння сплюндрованої України“²⁾, оповіщає, що для заспокоєння Руського воеводства від нього висилаєть ся на місця підчаший Остророг і йому поручаєть ся публікувати скрізь амнестію всім участникам останніх бунтів, залишенне всяких судових справ і слідств про участь або ініціативу в них, в інтересах відновлення загального покою — аби всі були певні повного пробачення, кидали своєвільні купи і вертались „до домів своїх і підданства свого“. Хто ж би тепер не послухав того, на того грозило ся „суворістю“.

З свого боку Хмельницький, одержавши запевнення королівської ласки й згоди, теж видав універсали до всього шляхетського громадянства, остерігаючи його, аби сповняючи волю і наказ королівський, дало спокій своїм підданам „і нашій релігії грецькій“, не чинило їм ніякої злости, навпаки показувало всяку ласку. — аби неприятелєви більш не було потіхи. А якби, боронь Боже, хтось був такий противний і злобний, що зважив ся против того розливати кров християнську або людей убогих (підданих) мордувати, — на того спаде вина розірвання згоди і всякого нещастя, яке мало б з того пасти на річ-посполиту³⁾.

І так була се недвозначна погроза розірвання згоди, коли б не була додержана загальна амнестія 'проголошена королем, — немов скріпленне з козацької сторони її важности й непорушности. На письмі дано було те, що чув Олдаковський устно.

¹⁾ Supplementum с. 186, з датою 12. XII.

²⁾ Варто одмити, що тут назва України розтягаєть ся на всю етнографічну українську територію.

³⁾ Універсал з датою 12 грудня виданий в Supplementum с. 187, в непевним поясненям, що се дата по старому стилю. Грамота дана в Острозі, а 12 грудня с. ст. Хмельницький був уже недалеко Київ; значить, коли се 12 грудня, то хіба тільки нового стилю. Хмельницький згадує про тільки що отриману королівську грамоту в післядцем п. Іжовским. Могла се бути тільки грамота в 1 грудня н. ст. — Мокрекий не міг її представити до Хмельницького, бо захворів і вмер.

Амнестія була тепер у всіх на язюку, так що навіть і кн. Ярема Вишневецький вважав потрібним „подати руку козакови“... Дня 10 (20) січня вислав він до Хмельницького лист, де в ролі (тимчасового) „гетьмана великого військ коронних“ з приємністю констатуєчи миролюбні заяви козацького гетьмана, засвідчені посольствами Олдаковського й Смяровського, запевняв і свою зичливість і прихильність до війська Запорозького та готовість також і з своєї сторони впливати на короля своїми прошеннями, щоб він милостиво пробачив козацькі проступки. Висловляв своє здивованге, що Хмельницький жалить ся на якусь неприязнь з його сторони, тим часом як предки його завсіди були прихильні до Запорозького війська та помагали йому добувати слави, так і від нього війська Запорозьке бачило тільки саму приязнь — се особливо признавають „молодці“ канівського полку. Навпаки князеви прийшло ся зазнати певної неприязни з боку війська недавніх часів. під Константиновим, коли на нього наступили, і він мусів давати відправу, „і війна з ними мусіла бути“. Але що то діялось без відомости старших“, і як він довідуєть ся — тих що на нього „не-слухно наступали“ навіть покарано потім, то й він зістаєть ся невідмінно „при своїм афекті до війська Запорозького“ і бажає їм ласки королівської як людям рицарським — аби тільки зіставились вірними підданими тій вітчизні“¹⁾.

Відносини на будуче мали уставити комісари вислані до Хмельницького. Умисно вибрано кількох Українців: крім невідмінного Адама Кисля ще київського каштеляна Максиміліяна Бжозовського і Кисілевого брата новгород-сіверського хорунжого Миколу, і тільки двох Поляків: підкоморія львівського Войцеха Мясковского і браславського підчашого Якуба Зелінського; придано їм ще двох королівських секретарів: Поляка Смяровского і Українця кн. Захара Четвертинського. По старій традиції головним завданням комісії вважалось устанування висоти козацького роєстру і території козацького осідку. Крім того комісари мали договорити ся з приводу козацьких бажань жереказаних послами Хмельницького.

Рахувало ся так, що сі переговори будуть переведені в січні, так аби коронаційний сойм, скликаний на січень, міг ще затвердити постанови сеї комісії й таким чином зліквідувати до останку події кривавого 1648 року.

¹⁾ Тежя Нарушевчя 144 с. 22. ex mss. Stanislai Augusti regis. Дата — в Кракові 20 січня.

Нові українські пляни й рішучий розрив з Польщею. Війна 1649 р.

Хмельницький в Києві. Патр. Паїсій і кпівські круги. Заграничні зносини й пляни, Хмельницький в Переяславі. Переговори з комісарами. Ультіматум Місія Смяровского. Репресії й зачіпки на Поділля й Волини. Безвиглядність відносин. Мобілізація й стрічі передових військ. Похід гетьмана. Облога Збаража.

Зимового передріздвяного дня, по довгім маршу з-під Замостя вступав до Києва великий гетьман по осінній кампанії 1648 р.

Цілих шість тижнів трівав сей марш¹⁾ --- незвичайно довго навіть на військовій обставині його.

По розбитих козацькою арматою дорогах ішли безконечні, многотисячні козацькі полки і ватаги різного воєнного люду, що занадто тісно зв'язав свою долю з козаччиною, аби лишати ся на арені своїх подвигів без неї, поза межами „удільного панства“ козацького. (Сунули ся останні валки возів зі здобичею, стада худоби і коней. І серед тих безконечних караванів, що вливали цілими днями, тижнями, місяцями з заходу на схід, ішов гетьман з своїм штабом, під пильним наглядом і надслухуванням королівських і всяких иньших атентів, що з принадекових розмов, в повітрі перехоплених слів силкували ся виміркувати щось з таємничої будуччини. Умисно гаїв час і проволікав сей антракт між замкнутою сторінкою історії, дописаною останніми деклараціями, і новою, загадковою, повною неясних, невпіршених питань, котру треба було розгорнути з кінцем сього маршу. І так само пильно ловив ухом те що діяло ся навкруги --- що могло кинути промінь світла в темну, незглубиму будуччину, дати опорні точки для визначення дальшої лінії.

З Варшави долітали відгомони боротьби маїнатських партій, нового групування відносин в звязку з довершеним вибором короля, скріпленням становищем Осолінського і його політичними гороскопами. За демаркаційною литовською лінією йшла кривава розправа з повстанням і козацькою окупацією, не обнятою останньою угодою: Хмельницький підтримував погляд, що сї литовські ноїдї не дотикають війська, бо й стали ся без його волі й бажання, --- але вислід сїєї боротьби за литовським кордоном зовсім не був для нього індиферент-

¹⁾ Так рахував сам Хмельницький в промові перед комісарами. Пам. кн. Міхаловського с. 375. Див. пильше с. 129.

ним. З різних сусідніх держав гетьман з старшиною нетерпеливо чекали наслідків позавязуваних в останніх місяцях дипломатичних зносин: кінці сих дипломатичних плетінь мали тепер зійти ся під час осьього зимового антракту, на котрий резиденцією вибрано Київ і Переяслав.

В Києві чекав гетьманського приїзду єрусалимський патріарх Паїсій, що ще в вересні, коли Хмельницький був під Пилявою, оповістив йому свій приїзд і просив проїзду через Україну. Гетьман вислав тоді до нього одного з своїх штабовців Сидуяна Мужилівського, сина звісного нам богослова, протопопа Андрія, чоловіка отже обізнаного не тільки з політичними, але й церковними справами¹). Мужилівський привіз патріарха на Україну до Винниці і лишивши його там, поїхав до гетьмана — здати йому справу з того, що почув від Паїсія. Очевидно, крім головного завдання своєї подорожі — побувати на Москві й випросити милостиню для св. Гробу і убогого свого патріархату (з тим він вже давніше їздив двічі до Москви, з поручення свого попередника, патр. Теофана), Паїсій мав якесь діло й до гетьмана — правдоподібно з круга молдавської політики, не чужої йому, бо недавно, перед своїм вибором на патріархію він був архимандритом в Молдавії. Відомости привезені Мужилівським очевидно зацікавили гетьмана і він велів справити Паїсія до Києва, з тим щоб він там зачекав його приїзду²), і туди перед усім удав ся гетьман з своєю старшиною. В гетьманських сферах, очевидно, виникла гадка покористувати ся подорожею до Москви такої поважної особи в інтересах козацької політики. В київських кругах сій стрічі патріарха з гетьманом надавали потім велике значінне й великі впливи на настрої й пляни гетьмана і його старшини, і в ряді інших фактів вона справді набрала чималої ваги.

¹) Див. записку Мужилівського — Україна 1914 кн. II.

²) Про приїзд Паїсія у Калтерев Характеръ отношеній Россіи къ православному востоку, 1885 (нове вид. 1914), ширше в йогож праці: Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ полов. XVI до конца XVIII стол. (Православный Палестинскій Сборникъ т. XV, I, 1895): тут використані акти моск. архива заграя. справ („дѣла греческія 1157 г. No. 7*“); уривки їх також в архіві юстїці, сибир. приказа столб. 273—283; я користував ся ними і сими. Калтерев представляв собі, немов би Паїсій крім свого ближшого завдання — московської милостині, від разу мав також намір послужити зближенню козацчини з Москвою: мовляв, повстання Хмельницького і козацькі походи на море зробили велике вражінне на православнихъ Сході й подали надію, що об'єднавши ся з Москвою, козаки могли б знищити турецьку сиду. Але з документів не видно сього. До приїзду Мужилівського маємо п'ять хіба тільки на елемент молдавської політики в місці Паїсія—що господар удавав ся за ним до гетьмана (у Мужилівського, I. с.). З подробиць дороги Паїсія до Києва небезітересне його оповідання, що він в Винниці, Шаргороді й по інших містах „багато хресивъ Поляків“— очевидно з тої шляхти головно, що прставала до козаків. Приїзд патріарха давав нагоду обставити сей акт особливою святочністю.

Київ і Кияне — козаки, міщане, духовенство, вся людність чекали Хмельницького, щоб привитати його як триумфатора¹⁾.

„Перед самим святом руського різдвa“, вечірньою годиною, зблизився гетьманський поїзд до Києва волинським шляхом, від Білгородки²⁾. Величезні маси людей, „весь Київ“ вийшов на зустріч перед місто, щоб його привитати. Патріарх виїхав разом з митрополитом, на чолі тисячного кінного поїзду, і повитав його пишною промовою, величаючи титулом „пресвітлого господаря“, *illustrissimus princeps*, як перекладає польський оповідач. Академія приймала гетьмана „орациями і аклямаціями“, привітними мовами й кантами, нази-

¹⁾ Найдокладніше описує сей візд, на підставі київських оповідань оден з учасників польської комісії Войцх Мясковский в своїм дневнику. Невважаючи на сильну стороничість автора, дуже злобно настроєного до Хмельницького, козаччини і навіть своїх товарищів по комісії — Українців, і ріжні недокладности в подробицях — з чим треба все рахувати ся, користаючи в його оповідання (завважу, що навіть на дії записей не можна покладати ся безоглядно — бо вони часом не згожують ся з датами інших документів), — все таки сей дневник, написаний по горячим слідам, для ближчого вжитку, служить незвичайно цінним джерелом для пізнання сього моменту, завдяки великому багатству спостережень і подробиць, запасом розмов і слів Хмельницького, поголосок і оповідань — очевидно не вдуманих. Автор правдоподібно тоді ж розповсюдив його, розіславши в багатьох копіях для інформації ріжних визначних осіб, з котрими стовав в зносинах, і ним багато користували ся і в старій історіографії і в новійшій. В XIX в. його кілька разів друковано, з ріжних копій: *Zbiór pamietników o daw. Polsce IV, Grabowskiego Zrzódła do dz. polskich*, Памятники київ. комісії, I, Пам. книга Міхаловского (ч. 103). Але відчувають ся сильна недостача критичного видання — хоч з найбільш авторитетних копій, поки нема оригіналів, — бо ріжні копії мають прогалини, місця сильно попсовані і подекуди доволі значно ріжняться ся: мабуť сам автор пустив в курс кілька відмінних варіантів (зазначу, що з виданих копія Міхаловского — одна з гірших, краща — Грабовского). В одній праці крім друкованих текстів я ужив для порівняння кілька недрукованих, з них дуже цінна копія Осолін. 225 л. 203, менш варті — в збірці Іоїльського (л. 221), в ркн. Чортор. 379 л. 163, пет. 129 л. 209, пізнійша копія тек Нарушевича т. 144; брав я під увагу також варіанти копії Піночі, подані Липинським оп. с.; разом десять копій. Для контролю цитую текст Міхаловского, як найбільш спопуляризований в новійшій літературі.

Менш важке оповіданє Коховского: він очевидно опираєть ся на дневнику Мясковского, тільки доповнає деякими загальними рисами в дусі часу і його звичаїв, в роді того, що гетьмана при візді оточували полковники, блищачи золотими окрасами, вели ся забрані від Поляків корогвя, гарматя, шатря, і т. ин.

²⁾ День візду вістає ся непевним. Мясковский каже, що було се в перших днях січня н. ст., перед самим Різвдом (przed samemi Rostwa ruskiego święty — у Міхаловского се місце попсоване); се значало б 23 або 24 грудня с. ст. (22 грудня с. ст. = 1 січня н. ст.). З другого боку маємо лист гетьмана до бихівського коменданта, писаний в обороні київських міщан і купців, що в своїх торговельних справах перебували в тих околицях: він виданий з датою „з Києва 21 грудня“ (*Ojezyste wspominki* с. 113). Брляч каже, що Хмельницький віздив в неділю 28 грудня вечером по вечері. Сю дату приймає Максимович, присвятивши сьому віздови Хмельницького інтересний екскурс — Сочинения I с. 413: вважав се датою н. стилю. Кубала (III с. 25) і Липинський (оп. с. 390) беруть у Брляча неділю і поправляють на 24, коли справді припадала неділя. Та якось трудно припустити, що маючи подостаток часу, Хмельницький призначив свій візд до Києва саме на сей вечір, що так свято святкуєть ся на Україні в кругу сімі. Тому, коли тримати ся Мясковского, правдоподібніши здавав ся б день 23 грудня, під неділю. Завважу, що цря тім справді виходить шість тяжків (без дня або двох) маршу Хмельницького з-під Замостя, звідки він рушив 14 с. ст. падолиста (у Максимовича виходило, що Хмельницький помилив ся о оден тяждень).

ваючи „Мойсеєм, спасителем, збавителем і свободителем народу руського з неводі лядської, Богом даним — тому то й Богданом названим“. Патріарх посадив гетьмана в свої сани, по праву руку від себе, і так віздили до міста. Коли зблизили ся до замку, бито з усіх гармат на віват, а з долішнього міста відповідала сим стрілам міська артилерія. „Були йому Кияне два рази, або й десять разів більше раді, ніж якому свому воєводі, і честь йому більшу показували“, з гнівом записує сердитий Єрлич¹⁾.

На кождім місці особу гетьмана обружали високими почестями, як нового володаря України. На банкеті данім архимандритом печерським — найбільшим магнатом серед місцевого духовенства, Богданови дали перше місце серед духовних. В день його іменин, що припадали третього дня свят, йому зробили овацію в церкві: „стояв на першім місці і всі його адорували, а декотрі й ноги цілували“. Патріарх служив того дня й закликав гетьмана до причастя — Хмельницький відмовляв ся, що він не готовив ся і не сповідав ся, але патріарх проголосив йому публично загальне розгрішення й причастив, і в той момент дано салют зі всіх гармат — на знак що „збавитель наш, господар великий гетьман причащаєт ся“, як переказує сі кївські настрої Мясковський²⁾.

Хмельницький був дуже втішений сими знаками особливої почити з боку патріарха і потім хвалив ся ними перед комісарами, по словам того ж Мясковского, що йому патріарх дав причасте без сповіди, з усього розгрішив і поблагословив жити з Чаплінською (при живім чоловіку)³⁾.

Але на таких зверхніх знаках поважання та обопільних дарунках відносини не кінчали ся. Розповідано про довгі, секретні, „сердечні“

¹⁾ Вважаю правдоподібнішим, що академія робила стрічу гетьманови за містом. а не під св. Софією: стріча під св. Софією (недавно спопуляризована картиною Івасюка) се licentia poeіica Бостомарова. Мясковский, виразно говорить про стрічу за містом: коли ж класти її в місті, тоді академічна стріча повинна була б мати місце хіба на Подолі, під Брацвом.

²⁾ Паж. кн. Міхаловского с. 377.

³⁾ „Мене святійший патріарх на ту війну (з Ляхами) благословив, з жілкою мовк дав мнї шлюб, з провія моїх розгрішив і причастив — хоч я не сповідав ся, і кінчали Ляхів наказав; як же мнї не слухати його, такого великого старшого, голови нашої й гостя любого“ — Міхалов. с. 377. У Мясковского виходить, ніби то все патріарх зробив за оден раз, власне при причастю в день іменин гетьмана, але мабуть сі факти звязані до купи причаждово. Що оповідали про се в тодішній Польщі, знаємо з записок Іоліньского (с. 212, лютий — мар): Patryarcha alexandrysky przyjechał do Hmielnickiego, pozywiow mięre na xieżtwo ruskie koronując, a winszując mu szczescia y tych zwicieżstw, ktore otrzymal nad Poliaki, aby do konca nie ustawał, alie y owszem aby do konca wojnę konczel z Lyachamy wierę ruską rosserzając y cerkwie swey broniąc a rosserzając zeby do zadnych traktatow nie przystepował y zgody z Poliaki nie zawierał. Takze y Moskwę podwodząc na Poliaki aby iako iedney religiey ruskiey abo greckiey bywszy sobie zobopolnie pomogli (с. 212)

розмови патріарха з гетьманом — „по кілька днів з ним замикав ся“¹⁾. Говорено, що патріарх прирівнював Богдана до Константина Великого — протектора православного благочестя, величав його „князем Русь“²⁾. Хмельницький скромно ухилив ся від таких блискучих титулів що до себе особисто³⁾. Але ідея української державности в тій чи иньшій формі, а навіть і певні династичні перспективи, певно, без усякої влади над ним і його ближшим оточенням не зіставались, як і проповідь рішучого визволення від Польщі для забезпечення православного, національного життя, піднята патріархом. По словам Хмельницького, він дістав від патріарха благословення на нову рішучу війну з Польщею — наказ „кінчати Ляхів“, і вважав се законом для себе⁴⁾.

Всі ці випадком кипені згадки дають зрозуміти, в якім напрямі йшли ти „сердечні розмови“ гетьмана з патріархом. Самі собою згадують ся чідзиви иньшого східнього церковника, котрому прийшло ся позайогити ся з діяльністю Хмельницького й боротьбою України за визволення: Павла архидиякона алепського — його ентузіазм для Хмельницького, для його побід над „проклятими Ляхами“, для всеї сеї „благословенної країни“, очищеної від усяких ріжновірців, Вірмен, Жидів і католиків, для всього триумфу правовірного благочестя над чужовірним панованням, здобутого Хмельницьким⁵⁾:

„Істинно, Бог з тобою — Той що поставив тебе на визволення сього вибраного народу від неволі язиків, як колись Мойсей визволив Ізраїля від неволі фараонової: той потопив Єгиптян в Червоім морі, ти ж знищив своїм гострим мечем Ляхів, поганійших від Єгиптян!“⁶⁾.

Сі слова писали ся не для того, щоб бути заміненіми на дзвінку монету, і так само компліменти і реверанси патр. Паїсія перед Хмельницьким ми не маємо права зводити до самого тільки лакіства перейжого інтригана, яким він представляв ся Мясковскому і компанії. І мабуть не облесними компліментами, а таки нотами щирого ентузіазму для ідеї визволення української Русь від лядського пановання і за-

1) Міхалов. с. 377 — 378, лист комісарів 11 лютого — Ojczyste spominki II с. 10.

2) Лист Мясковского з 1 лютого—Міхалов. с. 364.

3) По словам митр. Гавриїла на величання його володарем Русь Хмельницький відповідав, що йому „на господарстві бути не пристойно — не тої природи чоловік“, і вказував на московського царя, як прирощеного володаря: „вед. государь издавна государскаго благочестиваго корени природный государь отъ колѣна благочестиваго в. кн. Владимира Мономаха, и ими владѣть ему пристойно“—у Каптерьова с. 159. Другая чоловіка говорила ся, очевидно, для московських кругів, першою гетьман відповідав сабуть і ранійше не такі величання.

4) Міхалов. с. 376.

5) Путешествіе патр. Макарія II с. 27.

6) Тамже с. 34, пор. 9—10, 12 й ин.

беззечення її самостійности й державности в тіснім союзі з православними сусідами: волооськими господарями й царем московським, здобули серце і душу Богдана довгі, секретні розмови з патріархом — і певно, не з самим тільки патріархом. Можна сказати — постать патріарха і розмови з ним зістали ся тільки символом того нового обруження, в яке ввійшов гетьман з приїздом до Київа.

Новий світ розкривав ся перед гетьманом, в новий круг ідей вводили його промови патріарха, сі дітірамби клівських літератів, що хотіли бачити в нім Мойсея, Макавея, визволителя українського народу, нового Константина — фундатора нового церковно-національного житя.¹⁾ Досі, скільки знаємо, у Хмельницького не було ближших звязків з клівськими сферами: нема ніяких слідів того.²⁾ Розуміть ся, серед старшини, яка окружала його від перших стадій народньої війни, не бракувало людей більше або менших причетних українському національному, інтелігентському рухови. Але в тіснійшій, безпосередній контакт з ним Хмельницький мав нагоду, очевидно, вийти тільки тепер, і се все було новим для нього. Він виріс і обертав ся в кругах єзуїтсько-шляхетських, польських або спольщених, в сфері їх ідей. Тим більше вражінне мусів робити на нього український церковно-національний осередок — се огнище, роздмухане тепер бурею народнього повстання, у власть котрого безпосередно перейшов і сам Київ. Ми знаємо, що Могилін кружок і такі його представники як Косів або печерський архимандрит Тризна не дуже надавали ся для ролі моральних провідників і протекторів козаччини: вони більш схильні були величати побіди шляхетських героїв над козаками, ніж визвольні подвиги козаччини.³⁾ І під час попередніх переговорів і в останню місію свою, в січні—лютім 1649 р. Кисіль і його товариї тшили ся прихильністю й спочутем обох достойників. Але ширші церковні й шкільні клівські круги не могли противстояти могутньому національному поривови. Він знаходив в них созвучні тони, більше того — вони були самі частиною сього пориву. Їх орації й аклямації на тему визволення України з лядської неволі, певно, не були самими риторичними вправами — бо й тема далеко була не безпечна, з огляду на можливість привернення польського володіння в Київі: занадто було рисковно ударяти в сю ноту, водячи ся рахунками холодної розваги. Видимо, національний порив уносив сих людей і викликав

¹⁾ Про порівняння з Макавеєм Коховський І. с.: *crassa adulatione congregatebantur in rebellem Machabeorum decora.*

²⁾ Недавніми часами д. Каманин пробував довести старі звязки Хмельницького з Київом (Походження Б. Хмельницького, київ. Записки т. XII), але всі сі доводи дуже гіпотетичні.

³⁾ Див. ч. II с. 427—430.

у них горяче бажанне: рішучої, доконечної розправи з Ляхами, і повного визволення України, — котрого речником прилюдно й святочно виступав перед гетьманом патріарх.

Те що міг він привезти з собою з Єрусалиму і Волощини, ледви чи стало б на довгі сердечні розмови й зробило б особливий вплив на гетьмана. Не сумніваю ся, що властивий зміст їм дали київські інтелігентські круги світські й духовні, — виплекані в них за останні десятиліття політичні й національні ідеї: патріарх дав їм санкцію, прийняв їх за свої й виступив їх речником перед гетьманом, як потім став адвокатом того, що вложили йому на серці Кияне й гетьман, перед правительством московським¹⁾. Я ще верну ся до сього далі, тепер нагадаю тільки, як чверть століття тому в київських кругах носили ся з плянами великої ліи східнього християнства, переходу козаччини і всієї України під протекторат православного царя²⁾. Страшенно близько все се сходить ся з тим, що тепер правив у своїх розмовах з гетьманом і московськими політиками патріарх Паїсій, і час уже з-поза його фігури, що заволоділа увагою сучасників, заглянути далі, щоб відкрити властивих авторів і ініціаторів сих плянів, речником котрих вони зробили патріарха, самі зіставши ся, умисно чи не навмисно, в такім укриту, що їх і досі не відгадувано. Для мене принаймні нема сумніву, що тою лабораторією, де творили ся державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів, були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги, світські й духовні, й їм посередно й безпосередно завдячав Хмельницький ту перемену в своїх настроях і плянах, що так здивувала сучасників.

Комісари однодушно стверджують велику зміну в гетьмані. „Велику відміну застали ми в Хмельницькім і в усіх козаках“. „Не той він зовсім, яким ставив ся Смяровському та Олдаковському“. Толкували се тими великими гонорами, які роблено йому. „Запишав ся тим, бестія!“ завваже Мясковский³⁾. І сам Хмельницький не заперечував сеї зміни в своїх поглядах і настроях — в своїй звісній промові до Кисля:

„Шкода говорити много! Був час трактувати зі мною, коли мене Потоцкі шукали, гонили за Дніпром і на Дніпрі. Був час по жовтоводській і корсунській іграшці! Був під Паплинцями⁴⁾ і під Констан-

¹⁾ Див. т. VII с. 513 і д.

²⁾ Лист комісарів—Oczyste spominki II с. 10; лист Мясковского у Міхалов. с. 364.

³⁾ Міхалов. с. 377.

⁴⁾ Се варіант ркп. Осолія., замість Пялявець нижших ркп., без сумніву крадій (lectio difficilior).

тиновим! Був нарешті під Замостем, і коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу нема! Я вже доказав, чо́го не думав зразу, і докажу далі, що задумав. Вибу з лядської неволі нарід руський весь! Перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру!¹⁾

Нема причини не вірити сьому власному посвідченню Хмельницького про зміну, яка стала ся в його намірах уже по повороті з-під Замостя, себ то в Києві — про те що він тут замислив боротьбу за визволення „всього руського народу“, і що на сі пляничи їх скристалізованне мала вплив санкція патріарха — його благо, словенне чи наказ. Оповідання про тодішні поведінки гетьмана, записані Мясковским, не вважаючи на злобну свою записку в його устах, теж дають розуміти якусь сильну внутрішню працю, якусь духову кризу, що переходила в Богдані — і в його окруженню. Богато пив, днями й ночами, з полковниками й иньшим товариством, і від сих п'ятик кидав ся до побожности, покут, жертв на церкві; від сердечних розмов з патріархом і київським духовенством переходив до ворожок, допитуючи ся своєї долі. В обхожденню був дуж нерівний — то дуже експансивний і ласкавий, то суворий і замкнений з собою²⁾. В сім напруженню і нерівностях очевидно відбивала ся велика криза політичної мисли, яка йшла в сих кругах.

Нам, розумієть ся, невідомо, скільки значіння надавав Хмельницький своїй осінній угоді з річю-посполитою; на се в літературі висловляли ся різні погляди і дальше здогадів тут трудно йти. Такий оборот справи в тім моменті Хмельницький і його однодумці вважали потрібним, се ясно; але скільки вони вірили в тривкість тої згоди й порозуміння, сього не вгадати³⁾. Дещо з їх домагань не було спов-

¹⁾ Міхалов. с. 375.

²⁾ „Довго спав, бо з чарівницями допивав, котрі зчаста його забавляють і обіцюють щасте на війні“, записує Мясковский під днем 12 (22) лютого. „Буде у мене гетьман, в котрим я пив сю ніч — але я йому не радив і не раджу пускати з клькіи пташків (бранців)“. каже обозний Чорнота (тажже під 25п. II). „Разом з нами, того ж дня Хмельницький поїхав до Терехтежирова, ніби то на покуту“ (під 7. III). „Повний зміц, за одну годину, сей чоловік, Хмельницький“ (реляція комісарів 8. III, Zbiór pamietn. IV с. 383). Виймаю з самих автентичних, комісарських відзвів. Дуже було б інтересне оповіданне Коховського (с. 106), коли б була певність, що під ним лежить щось реальне крім записки Мясковского, котрою він користувався. А вже зовсім нічого крім баламутства не дає воно в тій формі, в якій ходить по літературі — ширше при неї я хотів би поговорити в розборі легенд Хмельниччини.

³⁾ Я в своїй давнійшій праці про Хмельниччину признавав у Хмельницького щиро охоту кіччати війну під Замостем і перелом в його політиці бачив в київських подіях; більшо менше на такім становищі став і Липинський в своїй недавній праці. З давнійших істориків щиро вірив в миролюбні заміри Хмельницького Шайнохв. Неширість його по-

нено — папр. що до укарання Конецпольського й Вишневецького: сатисфакції за них не дано, і на чолі коронного війська таки зістав ся Вишневецький, речник боротьби з козаччиною до останку. Він, правда, ніби то шукав тепер також згоди, але з козацької сторони не могли не бачити в такій провідній ролі князя Яреми певної суперечности з мировими настроями. З другої сторони боротьба з повстаннем і козаччиною, що розгоріла ся в литовських землях саме з кінцем року, не вважаючи на всі силкування Хмельницького задержати лівню прихильної нейтральности в відносинах до в. кн. Литовського¹⁾, зачіпала козачество нераз дуже сильно і грозила втягнути його кінець кінцем в сю місцеву війну. Все се змушувало Хмельницького рахувати ся з можливістю нового, навіть скорого розриву.

Незалежно від того й на самій Україні різні симптоми на кожнім кроці остерігали, що задержати згоду на довго буде не можливо. Людність ладила ся до війни, а не до спокою. „На зиму нічого не сіяно“, завважають комісари, переїхавши через Волинь і Київщину. „Вся чернь збрійть ся, смакуючи собі свободу від робіт і податків і на віки не хочуть мати панів“²⁾. „Хоч би сам Хмельницький хотів згоди, то хлонство не хоче того дозволити і попи руські, — але щоб кінчав війну з Поляками: аби віра руська ширила ся, а панів над собою не мали“, записує сі ж вражіння Іоліньський³⁾. Так висловляв ся й сам Хмельницький: „Житєм ріскую!“ казав він комісарам⁴⁾. „Щоб я зараз учинив покій, зараз би мене посіпльство забило“, пояснав він післанцеві Радивиля, запевняючи в своїх миролюбних замірах⁵⁾. І се дійсно не були фрази. Мара повороту назад на старі

літки супроти короля й Польщі підносив особливо Кубаля в своїй монографії про Осоліньського (II с. 260 — 261). Між иньшим опирає ся в тім на сучаснім мемуарі з Криму, що розкривав „махінації“ Хмельницького. Одначе сей мемуар, за титулований: *ad ill. regem Poloniae Casimirum et ad ill. et rev. senatores caeterosque mcos, gnos, nobiles Poloniae*, а підписаний: *Datum ad Pontum Euxinum 26 maii 1649 Ioannes Gembakurta* (рпк. Чорторійських 379 с. 183—189, для зіслуханих місць можна користувати ся копією в текстах Нарушевича 144 с. 245—256), зовсім не виглядає на автентичну реляцію з місця. Дуже він, як на те, голословний, позбавлений фактичного матеріалу і мінї здаєть ся памфлетом манисаням в Польщі якимсь партизаном Вишневецького для поборовання гадок тих, що радили відібрати від нього булаву для заспокоєння Хмельницького.

¹⁾ Характеристичний з сього погляду згаданий вище лист Хмельницького, писаний по приїзді до Києва до біхівського коменданта, підкоморія виленського Чиж з приводу тамошніх конфліктів. Хмельницький рішучо відмежуєть ся від тамошнього повстання, заявляє готовість карати на горло всякого привидю білоруського свозівства (*Ojczyste spominki* II с. 112). А одначе не був то індиферентизм, як висловлюєть ся з сього приводу Липинський (с. 416).

²⁾ Міхалов. с. 364, 385.

³⁾ I. с. с. 211, пор. 210, відомости з лютого, під час побуту комісарів у Хмельницького.

⁴⁾ *Ildzie o zdrowie moie* — Міхалов. с. 372.

⁵⁾ Теки Нарушевича 142 с. 59 (вміток у Липинського с. 418).

нопілища роздражених, мстивих за все заподіяне польських панів, що стояли над границею, не можучи дочекати хвилі повороту, дамоклевим мечем висіла над сими „хлопством і попами“, переймаючи їх страхом від самої гадки про можливість угоди гетьмана з Польщею. Се, розуміється, мусіли чути і бачити і гетьман і старшина — і тямили, що вся ся розхвилювана, поставлена перед такими питаннями життя й смерті маса обернеться зараз проти них, коли вони підуть на переріз її бажанням¹⁾.

З другого боку Татари, розохочені здобичею минулого літа — не задоволені, а тільки подражені нею, рвалися до нового походу й наставляли на гетьмана, щоб поновив війну — і також становили елемент непевний, такий, що не знати, що було краще, чи вести його за собою, чи лишити власному промишленню — аби шукали собі иньшого виходу і занятя²⁾. Бо заграничні відносини насували тепер уже й різні иньші комбінації для активної козацької політики, особистих амбіцій гетьмана й плянів політичного визволення України, не так як торік, коли татарська поміч здавала ся єдиною підмогою, здатною зсунути з мертвої точки українську справу.

Патр. Паїсій з Мужилівським мусіли привезти з Молдави не тільки самі абстрактні ідеї боротьби за православну віру, а й дещо більш конкретне. Молдавський господар, що опікував ся Паїсієм, певно, передав через них і дипломатичні доручення й пропозиції гетьманови. З Києва патріархови дано доручення до московського правительства; повний зміст їх не звістний, але провідні мотиви ясні: Україна апелювала до Москви в інтересах православної віри, заявляла бажання мати царя своїм зверхником, дійти до об'єднання всіх православних в боротьбі „з еретиками неприятелями православної віри“ і задля здійснення сих завдань жадала московської помочи в своїй будучій війні з Польщею. Висланий разом з патріархом той же український дипломат Силуян Мужилівський зазначив з усею докладністю ці провідні мотиви, включно до визволення Гроба Господнього³⁾, — дарма, що самому йому була поручена дуже скромна, конкретна справа:

¹⁾ Так говорили і в Польщі. Іоліньский записує під мартом: Хмельницький трясас Татар nie ufaiąc y kozakom swoim, by go nie zdradzili, gdysz chłopci przecie buntowacz szie do kupy pocęli, nie chcąc do zgodę ich, ani popi ich na zgodę nie pozwalaiać (с. 210).

²⁾ Про невдоволення Татар з здобутків минулого року оповідав, приїхавши з Криму, Яскульський: худоби багато ввидяхало, і не було ціни на ринку, самі Татари коней багато потрагали. Яскульський представляв, що вістре сього невдоволення звертало ся проти козаків: мовляв вони обділили Татар; але иньшого виходу Татари таки не бачили, як тільки в новій війні з Польщею (Ojcz. spom. II с. 17—18).

³⁾ Див. записку Мужилівського с. 39; зміст переговорів в актах сибир. стовб. 273—287 л. 35—47.

добити ся від московського правительства оружної демонстрації на литовській границі, а в найгіршім разі — дипломатичного заступлення за Україну перед польським правительством, — та помочи через Донців, що досі відтягали ся від участі в війні.

Таких дуже конкретних і практичних справ, доста далеких від визволення Гробу Господнього, на ту ідеологічну нитку навіязувало ся їй більше, з різних кінців: і українського, і молдавського, і ще може якогось, з сфери отомансько-християнських відносин. Не входячи поки що в сі деталі, я хочу спинити ся на самім сім відродженню старої ідеї православної лінії на услугах української політики.

В часах, коли вся світова політика обергала ся коло таких же релігійних союзів — католицького й антикатолицького, і в них впливали ся всілякі економічні, політичні й інші суперечности, ідея сформування третього союзу — православних сил, весь час висіла в повітрі, і мусіла повертати до голов різних православних політиків при кожній нагоді. В двадцятих роках ідея такого союзу православних ніби то против османського ярма, а властиво против Польщі і католицтва, була видвингнена кружком митр. Йова з нагоди плянів Яхії. Тоді державна українська ідея існувала хіба ще в мало помітних зародках, козацька сила далека була від державного всеукраїнського представництва, і для кївських кругів центр ваги весь лежав в московській участі. Тепер було вже справжнє українське правительство. українська держава, яка виповняла прогалину між північним православним світом і православними елементами Отоманської держави. Козацький гетьман мусів стати в центрі нових комбінацій.

Але перед ним вирисовувалось тепер кілька варіантів системи союзів, між котрими треба було вибрати, і вся вага лежала в тім, щоб вибрати добре. Виступаючи торік против Польщі, козацтво оперло ся на Орді й війшло в круг держав, які групували ся наоколо Порти як її васалі (Волощина, Мунтянп, Семигород). Турецьке правительство, як ми вже бачили, в даний момент не могло похвалити ся ні активністю, ні престіжем, ані навіть певною позицією. Чи варто отже було тримати ся сеї системи? Одначе вона була свого рода синницею в руках. Звязки були вже. Завязавши тісніші зносини з Кримом, з Семигородом, з Волощиною, можна було в тім уґрунтувати ся міцно. Явила ся ідея, — як зараз побачимо, зайняти самому Хмельницькому трон волоського господаря і сотворити таким чином династичну опору для своєї ролі на Україні в системі Отоманської Порти. Серед рідні Хмельницького та й серед старшини сі пляни мали, мабуть, своїх горячих прихильників.

Патріарх і київські круги, або певна частина їх, що інспірувала Паїсія, хотіли замінити Орду Москвою, замість системи турецької сотворити систему антитурецьку і ввести до неї Україну. Польське правительство давало знов ще иньший антитурецький варіант: Осолінський, посадивши Яна-Казимира на місце його брата, задумував з ним відновити в новім виданню старі Володиславові пляни — християнської літи против Орди й Туреччини, разом з Україною, Москвою й балканськими християнами.

Кождий з сих варіантів мав за собою дещо, опирався на якусь традицію, на якісь реальні інтереси; українським політикам приходилося потім вертатись до них раз-у-раз. В данім моменті Хмельницький і його однодумці не вважали можливим звязувати себе з польським правительством — з вище вияснених причин, і вибирати їм приходилося між двома иньшими варіантами. Вибір був дуже не легкий; бачимо вагання тепер і потім, протягом довгих літ — нахили то в бік московської то турецької орієнтації, по теперішньому кажучи. Коли кінець кінцем на перший плян виступила комбінація з Москвою, в сім по при всякі иньші обставини не останнє місце мусимо призначити і впливам київських кругів, в сферу ідей і поглядів котрих ввійшов тепер Богдан і його старшина.

На превеликий жаль, сей незмірно інтересний з погляду розвитку політичної мисли в тодішній Україні, і для зрозуміння дальших подій так важний момент — контакт Хмельницького й його старшини з українською інтелігенцією тодішнього Києва зістався вповні закритим для нас. На передній плян, заповнивши собою все, висунувся Паїсій. Але я висловив уже своє переконання, і ще раз вертаюся до цього: все що Паїсій робив і з чим виступав в українській справі не було результатом самих його ідей, або тої місії, яку на нього вложено на Волощині, але далеко більше і переважно — ідей, впливів і інструкцій, одержаних від гетьмана й старшини, з одного боку, і з другого — від київських інтелігентських кругів, ще скорше. Памятаймо, що Паїсій і вїхав на Україну в товаристві Мужилівського — чоловіка близького гетьманови, але ще ближшого київським кругам, котрих він був вихованцем і представником. Він мав спромогу наділити патріарха не тільки відомостями про українські відносини в данім моменті, але і ввести в суголосний йому круг київських церковних і національних ідей. Побут Паїсія в Києві серед тутешніх духовних кругів до приїзду гетьмана (він пробув тут досить довго, два місяці що найменше¹⁾),

¹⁾ Греки, що „одіхалк“ Паїсія в Києві, були 6. XI в Путивлі — арх. загр. л. 1.

докінчив сю духовну спільність. Перед гетьманом в момент його приїзду патріарх міг виступити речником не тільки своєї місії, і не так: навіть її, як ще більше поглядів київської інтелігенції, через призму котрої була перепущена його місія, привезені ним звістки, ідеї її перспективи.

На те він був речник не тільки авторитетніший, але й свободніший, менше звязаний оглядами на польське правительство, що взяли вищих представників місцевої єрархії. Митрополит-льоляїст і другий голова місцевих духовних кругів — печерський архимандрит, не здавалися на керманічів сеї акції не тільки з огляду на свої політичні погляди, аче й на се рахування з польським режимом. Менш відповідальні члени київських кругів не могли мати потрібного авторитету у гетьмана. Ті і сі з ріжних мотивів, видима річ, за краще вважали уступити ся на другий плян, висунувши на перед патріарха, що й став через се головною, символічною — кажу — фігурою сього моменту, особливо в дохованих польських звістках (для польської ж сторони він і мав служити Киянам декорацією!). Але зміркувавши все сказане, ми потрапимо оцінити, які були дійсні чинники, що впливали на нові напрями гетьманської політики, і яка була їх реальна вага в тих змінах, що зайшли в поглядах і настроях гетьмана і його оточення від часу їх стрічі з київськими кругами. Потрапимо винайти ті скриті нерви, що вязали нові перспективи української політики з старими плянами київських кругів 1620-х рр. і залягали власне в київській інтелігентській верстві. Потрапимо зважити й ті зміни, той політичний зріст, який завдячали вони останнім подіям.

Зрештою участь київських елементів в новій українській політиці не зістала ся таки повним секретом і для польських доглядачів її. Митрополит і архимандрит Тризна при всій льояльності й обережності не вважали, очевидно, можливим вповні усунути ся від політичної акції, наскільки їй надавано спасенний православний характер, і виступають учасниками переговорів з волоськими воеводами — дарма, що конкретно справа обертала ся зовсім не коло релігійних, а династичних питань. Київські ченці служили посередниками в зносинах Хмельницького з Волощиною і навіть Ордою, як оповідає Мясковский¹⁾ — на підставі київських чуток і навіть з слів самих ченців, коли йому вірити²⁾.

¹⁾ Мясковский с. 365, повніший текст в Осолін. 225 л. 198.

²⁾ Rozni czerncy ktorzy biegali do Wołoch i z Wołoch y do Tohay-beia — Осолін. 225 л. 199.

По їх словам Хмельницький мав пляни на Волощину. Але господар молдавський Лупул війшов з ним в зносини, засипав дарунками, обіцяв поміч против Польщі і заохочуючи його стати князем руським, заявляв свою готовість відступити йому також і своє молдавське господарство, за поміч в його плянах — досить неясних нам взагалі (здогадують ся, що він задумував замінити своє господарство за Валахію, а може мав ще й иньшу комбінацію, що до Семигороду¹). В польських кругах обертав ся лист, ніби то висланий Хмельницьким до султана ще з осені 1648 р. В нім Хмельницький, словішаючи про свої успіхи — опанованне „більшої половини Польського королівства“, в тім усей Руси „аж по Вислу“, подає до відомости, що „вся грецька віра“ задумє піддати ся султанови, просить його прислати своїх башів. щоб відібрати від них присягу, і zarazом „повторює“ своє прошенне — нагородити його самого за службу „господарством волоським“, відобравши від зрадника — теперішнього господаря²). Автентичність сього листу вважаю сумнівною. Але се очевидно, що у Хмельницького були дійсно вже й тоді пляни на молдавське господарство — сю традиційну пряману для шляхетсько-козацьких смільців, від Дмитра Вишневецького почавши, і пізнійші Богданові заходи коло молдавського господарства для сина Тимоша були тільки одною з стадій сих плянів.

Власне з початком 1649 р. у Хмельницького збіглись послы всіх держав, на які мали вигляди українські політики: воєвод молдавського й мунтянського, князя семигородського, султана турецького, не кажучи про татарських післанців, що безнастанно бігали туди й сюди.

Польський агент в Царгороді доносив, що хан доводив султанському диванови невідмінну потребу тісного союзу з Хмельницьким з огляду на успіхи осягнені спілкою з ним: завойовано вже половину Польщі і в будучині сей союз обіцяє Татарам великі доходи³). Султанське правительство зайняло прихильне становище супроти гетьмана. се ясно — хоч подробиць про турецьке посольство не маємо.

Ракоцїй на вислані Хмельницьким листи й заяви відповів посольством, заохочуючи гетьмана до участі в операціях, що мали на меті висадити Ракоція на польський престїл, а Хмельницькому й коза-

¹) Пор. Кубалі Szkie III с. 345. Про замір султана скинути обох господарів і князя семигородського з їх держав доносив в січні польський агент з Царгороду — Міхалов. с. 363.

²) Копія сього листу в збірці Іоліньского не має дати, і місце зіпсоване: Dan w Staro Kubach (записаний серед листів з квітня й маю 1649 р.). Копія в збірці Піночі, зацитована Дилинським (с. 181) має: Datum w Starym Siele die 14 octobris 1648. Підпись: Naupierwszu podnoszek waszey cesarsky mosczy Bochdan Chmielniczki chetman woyska Zaporow u wszystkiey (вар.: wszystkich) Ruszy. Так і в тексті Дамірського (Barącz. Pamiętnik o Bernardynów с. 137). ³) У Міхалов. с. 362.

кам, чи всьому українському народови — заповнити поміч і опіку сього будучого правительства¹⁾). Відповідаючи на се Хмельницький перед усім висловив своє вдовolenне з причини сього посольства, тому що пішли були чутки, немов семигородський двір залишив свої пляни в Польщі після смерти старого Ракоція і довершеного вибору короля, а козацьке посольство навіть не добило ся до Семигороду — згнуло по дорозі туди: так довго не було про нього вістей, що сі чутки набирали правдоподібности, і тим більше гетьман утішив ся приїздом семигородських послів²⁾). Польські комісари теж помітили, що Хмельницький дуже цинив сей союз, і поруч впливів ерусалимського патріарха, в тих перспективах, які відкривали перед гетьманом пропозиції Ракоція, добачали причину великої зміни, яка виявила ся в відносинах до Польщі і до компромісів з нею у гетьмана і старшини.

Місія патріарха була полагоджена перед виїздом гетьмана з Київа (він пробув там не довго й коло нового року, здасть ся ще перед ним, виїхав до себе до Чигрина). В ролі провідника й охоронця патріархови додано, як уже знаємо, того ж Мужилівського. Він правдоподібно був учасником переговорів ще в Волощині, і тепер під приводом охорони патріарха мав сповнити певні дипломатичні доручення, які доповняли й так би сказати — конкретизували місію патріарха в Москві. Паісій мав завдання через патріарха московського й иньше вище духовенство вплинути на царя, щоб він в інтересах православної віри не вязав ся своїм „вічним трактатом“ з Польщею і прийнявши під свою протекцію Україну, взяв її в оборону проти Поляків³⁾). Мужилівському поручало ся — коли б цар показав охоту обстати за Українцями, чи то вмшати ся в їх війну з Поляками, — просити вислати свої війська на Польщу на випадок нової війни; коли б цар не хотів виразно нарушити трактат з Польщею, — найти для того якусь укриту форму. Так Мужилівський заохочував московське правительство (коли воно вимовилось трактатом) увести військо в сіверські

¹⁾ В польських кругах оповідали, що на випадок вибору королем Ракоцієм обідав Хмельницькому гетьманство коронне (Острогог з 19. XII. 1648 — Осолін. 225 л. 198).

²⁾ *Bellum boreo-orientale* Г с. 33. З одної польської звістки (8 квітня н. ст.) можна міркувати, що Хмельницький ще з дороги до Київа вислав якихось післанців до Семигороду: Сього року мали ми два рази послів Хмельницького — послав до Семигороду 6 січня й 10 марта — ркп. Осолін. 125 л. 222 (внїмок есть у Жерелах XII с. 58).

³⁾ Мужилівський в своїх переговорах з московськими боярами характеризував сю місію в якших формах: „Как де поѣхал к царскому величеству ерусалимскій патриарх Паисій, и гетманъ де Б. Х. о томъ с патриархомъ говорил, чтоб он, ерусалимской патриархъ, будучи у царскаго величества, посовѣтовал с московскимъ патриархомъ и с иными духовными людьми о том, мочно ли царскому величеству за вѣчнымъ докончаньемъ за них, войско Запорожское, для православные христіянские вѣры вступитя и стояти и Полякомъ их не выдати“ (л. 41). Виразійше сказати він не міг уже, після того як бояре заявили, що цар вічного трактату порушити не може.

земли, які фактично вже вийшли з польського володіння. Мовляв, люде „живуть в тих городях собою свобідно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська“; приймаючи її під царську руку, цар може післати туди своє військо як у своє володіння, не нарушуючи трактату з Польщею і Литвою. Тим часом така окупація звяже литовські війська, охоронить козаків з тилу й дасть їм змогу розгорнути всі свої сили против Поляків для визволення решти українських земель: „вони, козаки, за божою помічю будуть далі поступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми Поляками бороти ся всею своєю силою, щоб їм всі ті городи, де живуть люде православної християнської віри, від Поляків визволити, — аби людам в православної християнській вірі було свобідно, а Полякам аби до тих городів не було діла“¹⁾.

Другий ресурс, якого цар по гадці козацьких політиків міг ужити в поміч Україні без розірвання трактату з Польщею, я вже згадав — се було донська козащина. Попереднього року Донці відмовили помочи Запорозжцям, заслонюючись мабуть волею московського правительства — як заслоняли ся потім і в 1649 р., що мовляв „без царського указу помочи дати не сміють“²⁾. З огляду що московське правительство в відповідних випадках мало звичай заявляти, ніби то донське військо поступає самовільно, і царське правительство над ним власти не має, по гадці українських політиків цар міг би помогти їм через тих „вільних людей“, не розриваючи згоди з Польщею — аби тільки не зборонив їм, коли Українці до них звернуть ся знову (під сею ффрмою, розумієть ся, лежало властиво бажання, щоб цар наказав Донцям не ухиляти ся)³⁾.

Нарешті, коли б царське правительство побояло ся й таких виступів, Мужилівський мав в запасі — теж очевидно вперед подиктований йому в Києві постулят-*minimum*: щоб царське правительство виступило з дипломатичною інтервенцією: до польського правительства, панів-рад (не короля, котрого істновання все ще вважалось сумнівним) вислало декларацію, „аби вони на військо Запорозьке не наступали, і в православної вірі їм насилування не чинили, бо як вони того не відстануть, і далі будуть чинити їм утиски в вірі, як перед тим. — то царському величеству за православних своїх одновірців не вступити ся і не постояти ніяк не можна“⁴⁾.

Українські відносини до Польщі Мужилівський мав представити московському правительству як чисто перемирні: на усильне прошення

¹⁾ Тамже л. 37.

²⁾ Донскія дѣла IV с. 278.

³⁾ В такій, більш категоричній формі се бажання вистовлене в записці Мужилівського с. 39; усні переговори л. 35.

⁴⁾ Тамже л. 43.

нововибраного короля козаки „до маслених запуст примирили“ (до кінця січня с. ст.), і коли до того часу король не полагодить їх жадань — „не буде королем руським“, буде знову війна: гетьман розпустив військо тільки до заговин, а по заговинах козаки мають знову збирати ся до обою¹⁾.

Стараючи ся так обставити будучу кампанію від московської сторони, з другого боку пильнував гетьман яко могла повнійше зкоординувати козацький напад на Польщу з операціями Ракоція від полудневого заходу. Переговори, дуже жваво ведені потім, привели до порозуміння, що разом з тим як Хмельницький з Татарами вдарить на Поляків зі сходу, Ракоції від Мукачева вйде до Галичини, з тим щоб опанувати Краків — де його мали, мовляв, посадити на польськїм престолї. В своїй грамотї, переданїй з угорським посольством в половинї лютого ст. ст.²⁾, висловляючи свою втіху з тої причини, що Ракоції таки не залишають своїх плянів на польську корону, не вважаючи на вибір Яна-Казимира, Хмельницький заохочував їх з свого боку до спільних воєнних операцій против Польщі. Запевняв, що з Яном-Казимиром його ніщо не звязує — на порозуміннє з ним він певної надїї не має³⁾ й горить бажаннем підтримати Ракоціїв всіма козацькими й татарськими силами. Просить тільки завчасу повідомити, коли буде похід семигородського війська, і їх союзника Я. Радивила на Польщу.

І тут гетьманови не треба було великих фактичних сил: важно було тільки звязати польські сили від Угорщини, так як хотів він звязати їх від московського сходу. Посол Ракоція кінець кінцем (се було вже в маю, але відкриває нам загальну лінію політики Хмельницького) дістав від гетьмана бажаннє, щоб угорське військо зібрало ся в Мукачеві і коли дістане від нього вість про початок операцій, вступило до Польщі, бодай в числі п'яти тисяч⁴⁾.

Крім такої — розуміть ся незвичайно цінної диверсії від полудневого заходу, Хмельницького займала гадка використати союз з Ракоціями для того, щоб забезпечити ся з боку Литви. Репресії против повстання, розпочаті на пограниччю в. кн. Литовського, видко, дуже клопотали його, і тодішній прецедент нейтральности Литви не давав

¹⁾ Записка с. 38—39, розмови л. 25.

²⁾ Грамота ся в збірнику *Bellum boreo-orientale*, I с. 33, держана в третій особі. хоч і має підпис Хмельницького. Дата 20 лютого. По дзєвнику Мясковского Хмельницький відправляв Ракоцієвих послів 23. II н. ст. — Міхалов. с. 378. В польських кругах охоче повторювано звістку, що гетьманський двір зробив на них вражіння некористне — рел. нунція в Сборнику кiev. ком. 38, Міхалов I. с.

³⁾ *Cumque reconciliationis spes cum rege electo nunc vero et coronato in dubio est.*

⁴⁾ Тамже Осолін. 225 л. 225 (виїмок в Жерелах XII с. 107).

спокою, змушуючи шукати якогось способу, щоб знов звязати в. кн. Литовське на випадок нової кампанії. В переказанім Ракоцієвими послами чи не найбільше вражінне зробила згадка, що союзником їх против Польщі буде Януш Радзивіл, шеф воєнних сил в. кн. Литовського, „з усею Литвою й усіма дисидентами“¹⁾, і за простим повідомленням рушить в поміч Ракоцієви против Польщі. Відправляючи посольство назад, Хмельницький особливо просив як найскорше прислати йому запряжений акт союзу Ракоців з Ян. Радзивилом, „бо тепер се стає спільною справою всіх їх на будуче“. Просив шіслати також як найскорше лист до Радзивила і дисидентів, де б Ракоціі положили їм на серце помагати в будучій війні не Польщі, а козакам, і прийти їм в поміч всіма силами, в інтересах кандидатури Ракоція.

Без сумніву, для козащини се було навіть важніше від Ракоцієвої діверсії. Тільки в дійсності впливи Ракоців були безсильні звязати в. кн. Литовське.

Серед таких ото плянів і настроїв звернули ся до Хмельницького з повідомленням про свій приїзд і бажання приступити до переговорів польські соймові комісари. Було се в половині січня с. ст. Старий Кисіль рвав ся сповнити свою місію як скорше, щоб захопити гетьмана й старшину ще перед військовою радою, яка мала, по його доповіді, відбувати ся звичайно на Водохрещі, і він бояв ся, що на тій раді козаки можуть або ухвалити похід на море (!) або потвердити свій союз з Ордою, і обидві сі можливости Кисілеви хотілось випередити²⁾. В основі його плянів лежало, очевидно, все те ж переконання, що сам Хмельницький щиро прихильний згоді, тільки може бути против того натиск з боку війська, і тому треба було якось запобігти. Та не перешкоді став звичайний брак гроша для комісарів в короннім скарбі: вони були привезені Кисілеви тільки перед руським новим роком (7 січня н. ст.). По сім позїздили ся комісари і в перших днях січня с. ст. пустили ся в путь. На се опізнення складали потім комісари ті розчаровання, які їм прийшло ся дізнати у Хмельницького³⁾. В історичній же літературі був висловлений здогад, що комісію припизнено умисно, — аби ті далекосяглі уступки, що мали бути нею зроблені Хмельницькому по мысли короля і його дорадника канцлера,

1) quando quidem magn. d. legati ser. principum (Ракоців) firmiter il. campiductorem (гетьмана) et univ. exercitus zaporovienses assecurarunt: et omnes exercitus Transylvaniae paratos esse, et il. principem Radzivil cum universa Litvania ac omnibus dissidentibus esse bonum amicum ilmi campiductoris ac univ. exercituum Zaporoz...

2) Лист Кисіля 26. XII н. с. — Sprawy i rzeczy с. 90.

3) Лист з Новосілок у Міхалов. с. 365.

без відомости сенату і сойму, не носіли на коронаційний сойм (призначений на другу половину січня н. ст.) і не зіцували його настрою¹⁾.

Сойм сей мав проходити під гаслом розірвання козацько-татарського союзу й відродження новим правительством Володиславового плану війни з Кримом і Туреччиною, силами Польщі, козацчини й Москви²⁾. З огляду на се треба було дійти до повної й трівкої згоди з Хмельницьким, і комісари, як ми вже знаємо, дістали від короля й канцлера відповідні інструкції що до задоволення його бажань, поданих до Варшави. Дійти до порозуміння здавалося й нетрудним, супроти тих заяв лояльності, які дістали від Хмельницького Смяровський і Олдаковський, і комісари, не вважаючи на дуже грізну поставу української людности, — на всю фізіономію України, як вона відкривалася їм, в міру того як вони заглибляли ся в територію повстання, — все таки доволі оптимистично уявляли собі свої завдання. Адже вони привезли чисто все, чого собі бажав Хмельницький: амністію, дванадцяти-тисячний реєстр, скасоване уні! Справа мусіла бути полагджена³⁾.

Здасть ся, що аж конференція, котру комісари, а властиво їх православна половина мала з митрополитом і архимандритом печерським в Новосілках під Київом (маєтності Кисіля), відкрила перед їх очима дійсну ситуацію: як одмінило ся все — Хмельницький і весь стан річей від реляцій Смяровського й Олдаковського. Приїхавши на запросини Кисіля (десь коло 20 с. ст. січня) митрополит з архимандритом і інші духовні в довірочних розмовах розповіли про кийські наради, про „впливи патріарха“ на Хмельницького (може й умисно ложучи все на нього), про теперішню поставу старшини й війська, зносини з Ордою, Волощиною, Ракоцієм, посольство до Москви, куди патріарх, мовляв, поїхав прихилити московське правительство до антипольської ліги разом з Волощиною й Україною, і т. д.

Характеристично, що при тім комісари-Поляки в першу голову пошили в зрадники самого Кисіля: в своїй реляції, висланій з Новосілок по тій конференції, Мясковський оповідав про тайну нараду, яку мали обидва Кисілі з Бжозовським і Четвертинським — що Кисіль хвалить ся, мовляв йому пропонують князівство руське, або панство

¹⁾ Такі згоди розвинув Кубаля. J. Ossoliński II с. 263—264 і 280—281.

²⁾ Інструкція на соймки, 6. X н. ст. у Міхалов. с. 216. Пасторій ор. с. Кубаля ор. с. 263 і д.

³⁾ Ще в листі 1 (11) лютого, вже переконавши ся в повній зміні обставин, Кисіль з товаришами писали: „Ми тут будемо тримати тирана за слово, що ми принесли йому, чого він хотів: амнестію, 12 тис. війська реєстрового й скасоване уні! — будемо його обов'язувати, аби більше ніяких інших жадань не підіймав!“ (O. Spominki с. 11—12).

подільське, і він прийняв би котресь з них, якби річ-посполита не мала нічого против того, і на власну руку зносить ся з Хмельницьким¹⁾. Дальші факти не залишили розвіяти сї підозріння — але тим в грізнійшій світлі поставили перед очима реальний стан річей.

Довідавши ся, що Хмельницький під ту хвилю пробуває в Чигрині, а місцем комісії призначає Богуслав²⁾, комісари вислали до нього сповіщення про свій приїзд і просили прибути на комісію до Київa, ще торік визначеного для сих переговорів. Але від Хмельницького довго не було на се ніякої вісти³⁾. Просидівши без відповіді більше тижня в зруйнованих і пустих околицях, де не можна було навіть добути фуражу й провіанту, комісари схотіли були тим часом заїхати до Київa. Але тутешній магістрат, звісши ся з козаками, відмовив їм приступу: не схотів дати квартир, нічого; митрополит пробував посередничати, але нічого не вдіяв. Кн. Четвертинський, висланий до Хмельницького для устних переговорів, вернув ся з неприхильною відповідю⁴⁾. Вислано нових парламентарів: Кисіля молодшого з Смяровським, намовляти Хмельницького, щоб згодив ся приїхати до Київa, — тим більше, що мовляв, він сам переконав ся, що в Богуславі комісії відбути не можна, через велике виголодження тої околиці. Тим часом попробували дістати ся до Київa так би сказати „явочним порядком“, — але муслі дуже пожалувати тої відваги: в Ходосовці під Київом⁵⁾ заступили їм дорогу козаки з селянами, і комісари муслі викупати ся з сеї несподіваної неволі. Ся пригода зробили очевидний вплив на них, і коли після сього прийшла відомість, що гетьман визначив для переговорів Переяслав, де мала відбути ся козацька рада, комісари, стиснувши серця від сеї нової наруги над маєстатом річи-посполитої, покійно подали ся туди.

Постава козацька й цілого ьраю дійсно була така грізна, все так дихало близькою війною, що треба було годити ся на все, коли

¹⁾ Сей цікавий лист, надрукований з збірки Міхаловського з пропущенням сього місця (і взагалі в дуже покаліченій формі) з датою 1 лютого, н. с. (с. 364), в інших збірках, в повнім тексті, має дату останнього січня, а приписка, включена в текст листу збірки Міхаловського, датована 1 лютом — Осолін. 225 л. 189 (тепер в італ. перекладі кунція — Сборн. с. 33, неповна). З тижже більше меньше змістом, тільки, розуміть ся, без обвинувачень на Кисіля, мусліа бути уложена офіціальна реляція, післана коло того ж часу комісарам — її згадує друга реляція з 11 лютого н. ст.

²⁾ Про Богуслав згадка в листі з 11 лютого н. ст.

³⁾ Мав приїхати з устною делегацією польковник черкаський, але так, видно, й не приїхав — лист Мясковского з Новосілок.

⁴⁾ Дневник комісарів — Міхалов. с. 370, і реляція комісарів з Василькова. 11 лютого н. ст. (писана мабути по повероті Четвертинського від Хмельницького) — Ojczysto-spromińki II с. 10 (копія сього листу в пер. збірці 129 і в Осолінськ. 225).

⁵⁾ Так в ркп. (напр. зовсім виразно в Осолін. Chodosowkę), у Міхалов. очевидна помилка: Chotowce.

не хотіло ся прискорити розриву. Шляхтичі кївські, що поприставали були до комісарів по дорозі, сподіваючи ся під ослоною комісії вернути ся до своїх маєтностей, переконали ся, що анї мови не може бути про сей поворот. Самому Кисілеви його піддані не дали ні фуражу, ні збіжа з його маєтностей, а хто необережно відлучав ся від комісарського полку, платив навіть і житем. Особливо сильне вражінне зробило, що кодацьку залогу, яка піддала ся козакам уже підчас заможських переговорів, Хмельницький трактував як воєнних бранців: порозсилав по містах і тримав під тісним доглядом, а армату кодацьку против умови затримав у себе.

Обминаючи Київ комісари з Фастова поїхали на Трипілі і Воронків і прийшли до Переяслава 9 (19) лютого. Гетьман був уже там і прийняв їх з гонором: виїхав їм назустріч за місто з полковниками й старшиною, „під знаком, бунчуком і червоною короговою“. Привитавши ся, всіх до саней Кисіля і виїхав з ним до міста, — при тім з двадцяти гармат дано вистріли. Але зараз же на обіді у Хмельницького прийшло ся комісарам послухати і від полковників і від самого гетьмана досить неприємних примовок „против Вишневецького, Конєцпольского, Чаплінського і всіх Ляхів“.

По сїм прийнятю комісари нараджували ся між собою що до дальшого порядку, головнїо — чи наперед розпочати переговори і вінчати їх передачею гетьманських знаків, котрим вони надавали страшенно велике значінне (адже і то вважало ся великою річю, що король на свою руку, без відомости сенату і послів, ще не чекаючи затвердження постанов комісії, вперед післав Хмельницькому гетьманські клейноти). Рішили передати насамперед клейноти, — „щоб тою ласкою королівською його прихилити“. Місце сїй церемонії Хмельницький призначив перед своїм двором, на Шевській улиці, щоб ширші круги козацькі могли бути свідками сього тріумфу, і послі московський і самігородський, що мешкали в поблизьких дворах, могли теж йому приглядатись¹⁾. Другого дня сю церемонію відбуто. В процесії несено клейноти: наперед ішли музики з гетьманськими бубнами й трубами, пригрававши на них, за ними несли нову королівську корогву, червону з білим орлом і написом: *Ioannes Casimirus rex*, потім булаву гетьманську, саджену туркусами (бірюзою), за тим ішли комісари. Хмельницький чекав їх в кругу полковників й иньшої старшини. Мав на собі червоний алтембасовий кобеняк підбитий соболями. Над ним тримали бунчук.

¹⁾ Коховський толкує сі подробиці як нову зневагу річчю-посполитої, і каже, що комісари зпочатку не хотіли згодити ся на таку обстанову, але Кисіль кінцем кінцем утихомирив їх. В дневнику одначе не помітно якогось прикрого вражіння від сеї обстанови.

Воєвода Кисіль, приступивши до нього, розпочав свою орацію, передаючи гетьманові і всьому війську ласку королівську. Але тут полковник Джалалій, при згадці про короля, без церемонії впав йому в мову і зачав спорити ся:

— Король як король. Але ви — королевята, князі, броще много — і наброїли! І ти, Киселю, кость од костей наших, відщенив ся і пристаєш з Ляхами!¹⁾

Хмельницький почав його гамувати, але Джалалій, махаючи булавою, хотів говорити далі — паний, мовляли комісари. Але що й інші полковники зацитькували його, нарешті загнівав ся й пішов геть.

Серед сих неприємних перерв Кисіль докінчив свою промову, передав листи королівські й повновласти комісарські — прочитано їх зараз, і по тім воєвода передав гетьманові булаву, а брат його корогу²⁾. Хмельницький прийняв, виявляючи тільки „деяку“ радість, на оцінку комісарів: подякував „по козацьки“ і запросив комісарів до своєї господи на обід.

Тут на початку обіду Кисіль утяв таки красномовну промову до гетьмана, висловляючи добродійства короля, що йому пробачив усі провини, обдарував такими великими дарами, властю над військом, potwierдженням прав військових і вільностей релігії грецької. Заохочував отже до вірности королеви. до щирих заходів коло утихомирення повстання, приведення селян до послухности панам, — а перед усім до трактатів з комісарами. На се Хмельницький, очевидно — дещо подражненний надмірними вихвлюваннями королівської ласки до нього, не без іронії подякував за неї — що король йому „і власть над військом прислав і переступи його пробачає“, а потім оголошувив комісарів заявою, що комісію тепер буде трудно відправити: „Війська вкуші нема, полковники й старшина далеко, без них не могу і не смію того чинити: ряскую житєм своїм“³⁾. До того підніс іще, що йому не дано сатісфакції за Чаплінського і Вишневецького: поки Вишневецького не скарають, а Чаплінського не видадуть йому, нічого не буде. І бригадав і прогрішення Потоцького з Конєцпольським, — але, мовляв, Потоцький вже своє дістав, а Конєцпольський не так винен; але як з Вишневецьким і Чаплінським не зроблять ладу, „то або

¹⁾ Коховський (с. 108) вкладає в уста Джалалія інші слова, часто повторювані в новійшій історіографії, про „забавки“ (сperundia) — клейноти, котрих Ляхи хочуть задурити козаків, щоб знов загнуждати. „Треба збросю, а не словами справу кіпчати. Майте ви свою Польщу, а Україна нехай козакам буде!“

²⁾ Одмігмо поголосу записану Кунаковим: король післав Хмельницькому булаву, а корогу — бігу з червоним хрестом і обвідкою — се Кривососови (АЮЗР. III с. 288).

³⁾ Див. вище с. 130.

йому з усім військом Запорозьким пропасти, або землі Лядській — всім сенаторям, дукам, католикам і шляхті згинуті“. З великим роздражненням згадав також кровопролиття в Мозирі й Турові від литовського війська, висилку полків на Литву, свій лист до Радивиля, писаний з сього приводу, і погрозив, що „за одного християнина“, котрого Радивил велів посадити на палю, потрапить те саме вчинити чотиром тисячам вязнів лядських, котрих має у себе¹⁾.

„Така перекуса перед обідом“, як називає її Мясковский, задала тон усій дальшій розмові. Полковники за сусідніми столами теж не жалували зідливих дотинків, а шановний полковник чигринський Вешняк навіть з булавою кинув ся на якусь замітку присутного кс. Лентовского. Всі зусилля комисарів і особливо Кисіля злагодити настрій ріжними лагідними мовами на ніщо не придали ся, і зовсім пригноблені розійшли ся вони по своїх господах — мовляв умисно призначених в ріжних кінцях міста, щоб утруднити їм порозумінне.

Не поправив настрою й обід, визначений на другий день у Кисіля Хмельницькому. Гетьман приїхав завсім пізно, під вечір, на підпитку, з кількома полковниками. Даремно господар і все товариство не жалували заходів, щоб привести його до кращого гумору, і потакували йому на всі його жалі, — Богдан все жалував ся на свої кривди від Ляхів, доказував свою невинність і нарешті „Україну і всю Русь виповів Ляхам“. Потім напер ся йти до особного покою воєводи²⁾ й там наставляв на нього, аби вони — родина Кисілів — „Ляхів вирікли ся, а пристали до козаків, — бо Лядська земля згине, а Русь вся буде панувати — ще в тім році, дуже скоро“³⁾. Вернувши ся потім до товариства, гетьман п'яний сидів з ним до третьої години. Так оповідає Мясковский.

Другого дня післали до гетьмана Кисіля молодшого і Четвертинського, просячи визначити час на авдієнцію. Ті застали його за горілкою з товариством. Підохочений гетьман дав їм відповідь „різку і ідовиту“:

„Завтра буде справа і розправа, бо тепер я п'яний, і угорського посла відправляю. Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде,

¹⁾ В копіях дневника Мясковского звичайно стоїть 400, але порівнянне з листом Хмельницького (див. нижше с. 147) показує, що мало бути 4000 (в копії Іоїльського: *cztery wieznom*, очевидно пропущено: тисячам).

²⁾ В деяких копіях, як іоїльського, стоїть *paniew woiewodziney*, так що виходить мов би то був покій жінки Адама Кисіля, і вище, під 1. П ніби мова про неї; але ніякої жінки, очевидно, не могло бути в Кисілем, і тут мова про „комору“ самого пана воєводи, а не „*paniew*“ і „*iey*“ деяких копій — хибна догадка копіста.

³⁾ Сі слова Хмельницького були взяті за епіграф для його київського монументу, але потім залишено їх при загальнім упрощенню проєкту.

— тепер війна, війна мусить бути! В тих трох або чотирох неділях виверну всіх вас, Ляхів, до гори ногами, і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на останок вас цареви турецькому в неволю віддам!

„Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів¹⁾ — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схочеть король вільним королем бути — як ся йому видить!²⁾“

„Скажіть то панови воєводі і п. комісарам: Грозите мині Шведами?³⁾ — і ті мої будуть! а хоч би не були, хоч би їх було п'ятьсот, шістьсот тисяч — не зможуть руської запорозької й татарської моці!

„Правда то, що я лихий, малий чоловік, але мині то Бог дав, що я єсьм єдиновладцем і самодержцем руським!⁴⁾“

„Ідїть же з тим! Завтра справа і одправа“.

Вислухавши звідомленнє своїх делегатів, комисари рішили, що справа безвиглядна: треба просити відправи, думати про те, як би безпечно вернутись та визволити бранців. Все таки, прибувши на ту третю авдієнцію, ще пробували устами Кисіля прихилити гетьмана до взгоди. Опам'ятував його медоточивий воєвода, аби не піддавав в руки поганству земель і з ними віри руської й церков святих; остерігав, що як Польща й Литва не можуть устояти ся перед поганством без Запорожа, так і Запороже не може устояти ся перед поганством без помочи польського війська; радив прийняти ласку королівську, вдоволити ся 12-тисячним реєстром, відступити ся від черни — „нехай хлопи орють, а козаки воюють“; нехай гетьман оберне краще зброю на поган, за границі державі, а за кривди його особисті, за вчинки Чаплінського, за кривди військові — за все буде нагорода. Говорив до сліз, але не розкалив Хмельницького. Він, як і попереднього разу, став говорити про неможливість договорити ся до чого небудь. На пригадуваннє ріжних давніших жадань, справ і обіцянок відповів наведеною вже вище тірадою⁵⁾, що тепер вже минули часи, коли його можна було заспокоювати обіцянками нагород за кривди та надїями на побільшеннє реєстра, і розвинув свою нову

¹⁾ Щоб міг скарати кожного, хто заслужить.

²⁾ Себ то — його діло, коли не стече. Зовсім відміяно в Чортор. 379: Nie zachodte s koroletm — korol ma byc volny!

³⁾ Поголоски, що король наймас велике військо на козаків у Швеції ходили в 1649 р. дуже уперто — місія Унковського л. 76, 144.

⁴⁾ Я переставив порядок останніх фраз — в записи Мясковского гадки явно розірвані.

⁵⁾ Див. вище с. 128.

політичну програму — в душі тих політичних плянів, які снували ся в київських кругах, в душі своїх декларацій Москві:

„Вибю в лядської неволі руський нарід увесь!¹⁾ Перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможє мині в тім чернь всяя — по Люблин, по Краків, котра не відступає її²⁾ — і я її³⁾ не відступлю, бо то права рука наша: аби ви, знісши хлопів, і на козаків не вдарили!“

„Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім, Ногайців.⁴⁾ Тугай-бей недалеко мене, на Саврани — мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готов все вчинити зараз, що я схочу; вічна наша козацька приязнь, і світ її не розірве!“

„За границю на війну не піду! Шаблі на Турків і Татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділю і Волини тепер — досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моім — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки у тій країні⁵⁾; а схоче котрий з нами хліба їсти — нехай війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає!“

Говорив з незвичайною „фурією“ — „кидав ся з лавки, волосє йа собі рвав, ногами бив в землю“ — сим разом навіть злобний справоздавець Мясковский не каже, аби був п'яний.

Полковники також відзивали ся повними ворожнечі й зневаги словами: „Минули, мовляв, ті часи, коли нас Ляхи сіддали! Напими ж людьми — християнами, драґонами були нам сильні. Тепер їх не боїмо ся! Дізнали ми того під Пилявцями: не ті се Ляхи, що перед тим бували — били Турків, Москву, Німців і Татарів: не Жолкевські, Ходкевичі, Конєцпольські, Хмелецкі — се Тхоржевські, Зайончковські,⁶⁾ діти в зелізо повббрані! померли від страху, скоро нас побачили, і повтікали, хоч Татар зразу, у середу не було більше тільки три тисячі; а як би були до п'ятниці почекали, ані оден би живий до Львова не втік!“

¹⁾ Зазначу варіант Чортор. 379: *narod wszystkich Rusi*.

²⁾ себто православної віри; сих слів нема в деяких ркп., тільки друга половина: „і я її не відступлю“ . . . ³⁾ черни.

⁴⁾ *Nohajscy Grabov*. с. 9. В інших нема, могло апасти через подібність з дальшим — *Tobaybey*. Про них Міхалов. 391.

⁵⁾ Осолія: в тей країне, вар.: ту на Україні.

⁶⁾ Зневажливі прізвизча — від тхора і зайця, „боягузи“.

Всі намови, опам'ятування і придобрування комісарів нічого не помагали. Коли вони висилювали ся в уступках і заявляли готовість, против інструкції навіть, підвишити число реєстрового війська з 12 до 15 тис., відтяв їм Хмельницький: „По що писати: стільки й стільки? скільки нас стане, стільки й буде! не стане (не досить буде) сто тисяч — буде стільки, скільки схочу“¹⁾

Взагалі вважав зовсім зайвими всі ці розмови. бо війна вже рішена — наказана і поблагословлена патріархом.

„Вже я по полкам обіслав, аби коней годували і в дорогу готові були — без возів, без армати: знайду я то у Ляхів! Хто б з козаків хоч оден віз узяв на війну, скажу йому голову стягти; не візьму і я з собою жадного, хіба юки та сакви.“

Военну енергію старшини й цілого війська дразнили й підіймали, крім всього иншого, з одного боку — вісти про криваві конфлікти між передовими постами козацькими й польськими на Поділю й Воляни, з другого — люті репресії на повстанне, які діяли ся особливо на Полісю литовським.

Ми бачили вже, з яким крайнім роздраженням говорив Хмельницький про криваві рапресії Радивиля, розпочаті по скінченню елекційного сойму, особливо про різню в Мозирі, де згинула козацька залога, проводиря Михненка вбито на палю, а місто спалено. Маємо лист Хмельницького, згаданий ним в тій мові²⁾, а писаний в переддень авдієнції: цікаво бореть ся в нїм крайнє роздраженне з приводу сих Радивилевих експесів і бажанне за всяку ціну обминути небезпечний розрив. Адже лист сей писав ся тоді саме, як Хмельницький робив пробу дійти порозуміння з Радивилом через Ракоціїв, і через те не час був йому палити мостів. Шукає доріг. Споминає давню приятель, яка вязала Запорозьке військо з родиною Радивиля, і висловляє здивованне з приводу останніх вістей, що Радивил, „взявши якийсь гнів на військо наше, зволив розпорядити невинних людей, християн нашої віри, на палю вбивати й мордувати“. „Мали б і ми кого саджати на палю“, давав литовському короликови лекцію козацький гетьман, „маючи в руках до чотирох тисяч — сенаторів і шляхту, одначе знаємо, що в тих невинних не покараємо винного, тож і ве-

¹⁾ Се місце, через повторенне тих самих слів в різних комбінаціях, значно різнить ся в копіях; реставрую його гіпотетично — може бути й так: „не стане і на 100 тис., треба буде більше: стільки буде, скільки я схочу“. В копії Іоаннського: Na sto ich tak mało pisaty, koli ich mozet byty na sto tysięcy — tylko ich budet kolko zachoczcu.

²⁾ Див. вище с. 144.

длі ми випустити живцем до п'яти тисяч, і ні оден взагалі не скараний з тих що до наших рук прийшли. Але коли побачимо, що ваша кн. милость і інші панове, як перед тим покійного пана нашого не слухали, так і тепер знову против королівської волі зволите починати і на нас наступати, — взявши Бога на поміч боронити ся будемо, і королеви дамо знати. Поки ж що стримуємо ся й не пускаємо „кожущих шапок“, вичікуючи, чи ваша кн. мил. будеш наступати далі. А ми ніякої зачіпки не починаємо, аби ваша кн. мил. як і перед тим був нашим ласкавим паном“.¹⁾

Післанець від Радивиля, що приїхав слідом з якимись — очевидно виясненнями чи оправданнями польських репресії, злагодив се напруженне. Хмельницький показував йому всяку честь, підчеркуючи свою особливу приязнь до Радивиля: саджав його коло себе, тим часом як сам воевода Кисіль мусів ставати на свої хорі ноги. Запевняв в своїх миролюбних замірах. Правда, признавав, що в тій хвилі не можна укладати згоди, бо козацтво повстало б против самого Хмельницького, але на весну він розішле козаків „по Самарях“, бунтівникам постинає голови, і тоді можна буде завести спокій.²⁾ Таким чином нейтральність в кн. Литовського ніби була потверджена. Але криваві, нелюдські репресії, які далі діяли ся там, не могли не дражнити козачину. Саме під час побуту Радивилового післанця у Хмельницького сам Радивил приступив до Бобруйська, і тут відіграли ся сцени справді страшні. Козацька залога, замкнувши ся в деревляній вежі, сама себе спалила, не піддаючи ся литовському війську; але декотрі, не витримавши огню, вискочили й попали на палю — між ними Піддубський, котрого кат всадив так нещасливо, що він кілька годин сидів живий: казав дати собі води напийти ся і в церкві по душі своїй звонити, аби ще своє подзвінне послухати.³⁾

З другого боку, з польського погранича, особливо від Поділя теж ішли вісти про конфлікти з козаками і наступленне польських пограничних хоругов, викликаючи велике роздражненне серед козаччини, так що для заспокоєння її Кисіль по приїзді до Переяслава першим ділом мусів видати універсали до польських хоругов, „що на становищах в воеводстві Подільським і Браславським“, наказуючи їм королівським іменем стримати ся від усяких „під'їздів і наїздів“, не чинити замішання ані не зближати ся в краї київські, бо поголоски

¹⁾ З ркп. краківської академії виданий у Липинського с. 418.

²⁾ Теж Нарушевчя 142 с. 59. Відправлено сього післанця 25 л. ст. був він мабуць в днях 21—25 лютого.

³⁾ Commentarius, Kojalowicz, записки Машкевичя — Zbiór. Theatrum Europeum VI с. 811—у Липинського с. 417.

про таке зближення викликають великий рух в війську Запорозьким і можуть зашкодити роботі комісії, яка вже почала свою діяльність і сподівається привести до загального заспокоєння. Згадуючи, що й гетьман з свого боку висилає універсали, наказуючи всім з'їздитися в домах своїх, не зближати ся до польських хоругв і не зачіпати ся з ними, Кисіль грозив суворими карами кождому, хто б смів „порушити комісію“¹⁾.

Та перше ніж сі універсали могли дійти на місце, став ся вже досить серйозний конфлікт на Поділю: передовий відділ польського війська під проводом якогось Стрижевского несподівано напав на передові козацькі становища з Черкаського полку, заїхав Бар, що був у козацьким володінню, і „стрівожив цілу Україну і до війни побудив“, як писав потім подільський полковник Богун до „регіментаря“ Лянцкорунського.²⁾

Справді, відомість про се, принесена до Переяслава десь 14 (24) лютого, незвичайно розгнівала старшину й самого гетьмана: він прийняв се за виповідження війни й не хотів уже більше чути про які небудь чемности Полякам. Перед тим дав був згоду на выдачу невільників кодацьких і барських, велів їх приставити до Переяслава — тепер відступів від обіцянки й не хотів навіть запускати ся більше в ніякі переговори:

„Шкода о тім говорити! Бог мині то дав! Пушу їх, коли жадної зачіпки на весну³⁾ не будеть з Литви і з Ляхів. Нехай почекає Потоцкий (взятий торік в Барі) брата свого, старости камінецького, що мині Бар мій, місто моє заїхав! В моім Поділю кров християнска леть ся. Я вже казав туди полки мої рушити і живцем його (Потоцкого) до мене привести“ — казав він на авдєнці тоді.⁴⁾

Даремно представляли йому комісари, що будучи вірним підданим королівським годить ся йому відпустити людей, які лише з обов'язку служби попали до нього. Мясковский приводив йому на взірєць того навіть і султана турецького, але все те нічого не помагало. Гетьман повторяв: „Шкода говорити! то річ завойована. Нехай король не дивуєть!“⁵⁾

¹⁾ Огєз. спомінки с. 12—13; дата 17 лютого (так і Осолін. 225 л. 203. а в текаж Нарушевча 144 с. 99 навіть 12 лютого) не сходять ся з дєвнником Мясковского. де комісари до Переяслава прибувають 19 н. ст. лютого.

²⁾ Лист з 24. II (жб. старого стилю) виданий у Ливинського с. 492.

³⁾ Вар.: на війну.

⁴⁾ Міхалов. с. 379.

⁵⁾ Се слово в богатях копіях поповане й має багато варіантів; дивітєт Осолін. і Чортор. 379.

Звертали його увагу на мордованне, яке йшло в Києві: Ляхів одних топлять, иньших стинають, не роблячи різниці між чоловіками й жінками, дітьми й ксьондзами, і то все діється, мовляв, за волею гетьмана, що в тим післав туди полковника Нечая. Гетьман ніби то заявив на се:

„Невинних забивати я не казав, але котрий до нас не хоче приставати або на нашу віру хрестити ся.¹⁾ Вільно мині там рядити! Мій Київ! Я там воевода київський! Дав мині Бог те і понад те — шаблюку мою. Шкода говорити!“

Відправляв того дня московського гінця В. Михайлова, що спішно приїздив, з огляду на мало конкретні заяви Мужилівського і патр. Паісія, на се, аби розвідати ся докладнійше, чого власне бажає собі Хмельницький і як представляє вихід з теперішнього положення. В грамоті переданій через нього московське правительство висловляло бажанне, щоб козаки залишили війну з Польшею; в листі данім Хмельницьким у відповідь на неї він висловляв свою незрушиму постанову бороти ся з Ляхами до останку. Заявляє бажанне Українців бути в підданстві царським, просить помочи — нагадує, що вже в два попередніх листах, післаних з перехопленими післанцями воеводів пугівельського і сівського він просив царя вдарити на Поляків від Смоленська, і тепер сього ж просить. Але як би навіть цар і відмовив своєї помочи, гетьман війни не залишить: „посвідчивши ся Богом і всіми святими (що цар не дає помочи одновірцям) і взявши Бога в поміч будемо бити ся з ними, поки нас православних стане.“²⁾

Не вважаючи на ухильчиву раду Москви, гетьман з старшиною, без сумніву, оцінювали се як добрий симптом, що московське правительство так жваво відозвало ся на їх посольство, — і так оцінювано сей факт взагалі в Переяславі: Мясковскому, що старав ся вивідати, з чим приїздив післанець, оповідали, що цар прислав посла довідати ся, чи Хмельницький вчинив повстанне для самої віри? В такім разі цар готов прислати йому 40 тис. війська в заміну за відступленне частини України.³⁾ Де-що говорило ся з того, очевидно, для польських слухів; але загальне вражінне від посольства, видно, було втішне.

Супроти такого уперто-непримиреного настрою і гетьмана і всеї старшини комісари приходили до переконання, що таки справді нічого

¹⁾ Фраза рилучо недорічна.

²⁾ Лист сей в столбці Сибир. прик. москов. архіва юстиції №. 1562 л. 86, витяг у Востокова ор. с. с. 726. В сій копії він має дату 8 лютого, але се неймовірно, бо Михайлова вислали з Москви після 6 лютого, лист писано мб. 18.

³⁾ Міхалов. с. 379—380.

їм довше сидіти, а треба виноситись, поки час. В місті чим далі ставало грізнійше й небезпечнійше. Ходили поголоски, що козаки збирають ся або побити комісарів, або пограбувати і на Кодак відіслати. На ніч ставала сильна варта, стережучи, аби вазні не повтікали з комісарами, — та й вони самі. На ґрунті сих підозрінь виходили ріжні сумні пригоди: кого з Поляків стрічали вночі на улицах, забирали й топили; слідили підозрливо за комісарською челядю, і хто напр. близько підходив до козацької армати, хапали й били, і т. ин.¹⁾

Комісари всю свою енергію перед виїздом звернули на сі два лункти: визволити бранців і — запевнити бодай якесь перемире, аби не стягнути на річ-посполиту замість всіма сподіваної, цілком певної згоди такої наглої і грізної війни. Що до сього, Хмельницький з початку рішучо казав, що ніякого перемиря не дасть і умов ніяких ставити не буде, тільки передасть голий лист до короля. Але на усильні благання Кисіля кінець кінцем згодив ся підписати пункти перемиря, коли вони будуть прийняті Кисілем. Пункти Мясковский вичисляє такі

скасувати унію в Київським воеводстві, признати православному митрополитови місце в сенаті, забезпечити, що воевода й каштелян в Київським воеводстві будуть православні;

заборонити єзуїтам мешкати (в Київським же воеводстві, очевидно) — можуть бути там костели й кляштори тільки иньших монаших чинів;

кн. Вишневецькому, як авторови другої війни, не бути коронним гетьманом;

під сими умовами бути згоді до зелених свят руських і тоді має бути нова комісія для докінчення переговорів і спорядження реєстрів: їй будуть видані бранці, а вона має приставити Хмельницькому Чаплінського;

за час того перемиря військам коронним і литовським не входити в границі Київського воеводства — не переходити від Волини за Горинь, від Литви за Припять, від Поділя за Камінець — і Запорозьке військо за ті ріки теж не буде переходити.²⁾

Умови в своїй так сказати — принципіальній частині дуже, як бачимо, скромні, навіть мізерні в порівнянню з попередніми сміливими вріями про повне визволення від польсько-шляхетської неволі всіх українських земель і сформованне їх в вільну державу чи „князівство

¹⁾ Тамже с. 382.

²⁾ Міхалов, с. 380—381. Переказую коротко, бо всі ці пункти маємо потім в автентичній стилізації — див. нижше с. 153.

Руське". Від тих високолетних, бадьорих гадок вони повертають політичну думку геть назад, в часи білоцерківської декларації минулого року, і перше вражіння від цих умов — що Хмельницький подавав їх на відчипне, в тій певності, що вони прийняті не будуть однакою, отже нема чого серйозно застановляти ся над ними. Дійсно, такі жадання, як видача Чаплінського аб відсунення від уряду Вишневецького не могли бути навіть трактовані серйозно в рамках польського конституційного життя. Зіставало ся кінець кінцем перемиря „до першої трави“, з широко зачеркненою нейтральною зоною. Але — зіставало ся також вражіння і несерйозности тих далекосяглих постулятів, так замашисто поставлених в попередніх промовах і так марно промовчаних в перемирних умовах.

Комісари, розуміють ся, признали предложені їм умови неможливими й поставили против них свої, де гранична лінія підчас перемиря потягала ся на Случ. Бар. Винницю й Браслав; иньших спірних питань Мясковский в своїм дневнику не згадує, так що дасть ся вражіння, немов би суперечка йшла тільки про сю демаркаційну лінію й нічого більше; так воно мабуть не було — хоч правда, що реальне значіння на найблизшу хвилю мало тільки се питання граничної лінії. Всякими способами намовляли комісари гетьмана, але нічого не могли досягнути. „Перечеркнув наші пункти й велів нам готувати ся в дорогу з самим листом тільки, з війною скорою, готовою.“¹⁾ Тоді щоб тільки утїкти живо і попередити річ-посполиту про небезпеку, а Хмельницького „тим перемир'єм хочби й непевним“ затримати над Дніпром, як поясняє по щирости Мясковский, — комісари згодили ся на предложені умови.

Прикладали ще тільки всіх старань, щоб виручити невільників. Ходили по протекцію до старшини, обіцяючи по 100 черв. важнішим полковникам і „писарям покойним“ гетьманським, звертали ся до обозного Чорняти, що, видно, мав славу великих впливів у гетьмана. Кисіль мав якусь секретну розмову сам на сам з гетьманом, силкуючись улагодити його.²⁾ Нічого не помогло.

¹⁾ В Варшаві оповідали навпаки: „Комісари перечеркнули подані їм умови Хмельницького, а той їм сказав: „Ви пером, а я шаблею з вами розправлю ся“ (Голіньскій с. 214). У Коховського комісари, не можучи протягом цілого півроку (!) добити ся від Хмельницького своєї відправи, звертають ся до протекції Виговського, і аж той випрохує їм прощальну аудієнцію, але й тут тільки сміливе слово Кисіля зробило відповідне вражіння й понудило Хмельницького дати свої умови (с. 108).

²⁾ У Коховського Кисіль, роздражнений наругами Хмельницького, навпаки намовляє Чорняту, аби користаючи з своєї популярности у козаків, скинув Хмельницького обіцяє йому від короля гетьманство і всяку ласку. Коховський при тім покликаєть ся на дневники!

Останнє побаченнє комісарів з гетьманом стало ся 16 (26) лютого. Чим світ дали вони знати гетьманови, що хотіли б попросити ся з ним і ще раз попросити за бранців. Гетьман обіцяв приїхати до них, але потім переіменув -- „для поваги“, і сказав приїхати до нього. Старий Кисіль дуже розхорував ся на подагру і заїхавши на санях на подвіре до Хмельницького, не злазив до хати. Остання розмова відбула ся таким чином на подвірю гетьмана, щільно замкненим, щоб не набивав ся нарід. Бранці також були при тім, чекаючи рішення своєї долі, й прилучали свої благання до унижених прошень комісарів, аби дано їх принаймні на викуп. Хмельницький був неблаганний, ще й погрозив Потоцькому, що всадить його на палю перед Баром, а брата його в Барі, коли правда, що він йому заїхав Бар.

Передав комісарам підписані ним умови перемиря і два листи: оден до короля, другий до канцлера. Лист до короля містив у собі умови, на яких Хмельницький годив ся приступити до комісарських переговорів.¹⁾ Стилїзація його досить інтересна:

„Криваві жалї наші до того вже нас приводять, що ми наміряли ся шукати чужих панів і кривавою війною вибавити ся з неволї, але затримали ся за наляганем²⁾ ясновельм. воеводи браславського, і зістанемо ся в вірнім підданствї нашім, коли сповнені будуть отєї пункти:

„Насамперед просимо, аби була знесена неволя, котру терпить наш руський нарід гірше як у Турків в вірі своїй старинній грецькій через унію --- себ то аби була одна Русь старинного грецького закону. Владицтва і всі церкви скрізь в Коронї й на Литві аби при народї руським зіставали ся і унії аби й імени не було, а тільки римський і грецький закон, так як зєднала ся була Русь із Польщею. Котрі і. м. владики схочуть зістати ся при римським законї, нехай здорові зістають ся, віддавши Руси соборні церкви старинної фундації: а котрі хочуть зіставати ся при грецьким законї, нехай зістають ся при Руси. Так вернувши що чие, коли зістануть ся тільки два закони --- римський і грецький, як давно бувало, можна буде жити в добрій згодї, не мучачи³⁾ через унію братії своєї, людей христіянських.

„Друге --- як перша війна загорїла ся через Чаплїцкого, що відібравши против королївського привилею хутір, ще й на здорове

¹⁾ Дуже часто стрічаєт ся в рукописних збірках і багато разів друкованих, але з ріжними відміннями й помилками копій — Zbiór pam. IV, Єрлича Latopisiec (с. 93). Намятників 1, Supplementum ad h. R. mon. с. 188, Паж. кн. Міхаловського ч. 101.

²⁾ Буквально навіть „за наказом“ — za rozkazaniem.

³⁾ nie dręcząc — Єрлич, Supplementum.

мос, Хмельницького, наставав, і через нього весь той огонь загорів ся, — то на будучій — дай Боже — комісії аби він був виданий.

„Трете — другої війни причиною був кн. Вишневецький, ставши наступати против уставленої угоди, не чекаючи комісії; тому коли б він був гетьманом, ми ніяким чином з ним жити і на Україну пустити не хочемо: мусить бути війна.

„Четверте. Воевода київський аби, з з народу руського і закону грецького — щоб не наступав на церкви божі як теперішній воевода Тишкевич, що з замку церкви викидав і будувати не позволяв; ми йому бажаємо вищого¹⁾ воеводства, а до Київа просимо воеводи нашої віри. Також аби митрополит наш київський мав місце в сенаті королівським — аби ми принаймні мали трох сенаторів руських: між духовними митрополита, а між світськими воеводу й каштеляна київського, для стереження віри нашої й прав народу руського.

„Пяте. В тім Київі всі костели й кляштори, які є, так нехай в цілости й зістають ся, тільки аби єзуїтів ніколи не було, котрих на злість школам руським впровадив був й. м. воевода київський, і звідти теж пішло нинішнє замішанне.

„Шосте. Просимо, аби ті всі пункти були з ласки королівської і всеї річи-посполитої²⁾ нам дозволені й затвержені — а ми³⁾ готові кінчити комісію.“

„Пункти умовлені між комісарами й Хмельницьким“⁴⁾ містили умови перемир'я. Гетьман, прийнявши клейноти (від сього акту він уже офіційально носить сей титул, доти не признаваний ні йому ні його попередникам), зістаєть ся з військом в підданстві — „як листом своїм освідчив“. Комісія через недостачу наших відкладаєть ся „до трави“, до руських зелених свят: тоді буде відділене поспільство від козацького війська і спишеть ся реєстр, тримаючи ся давніх звичаїв і привилеїв війська Запорозького — козацество буде вписане в реєстр в королівщин воеводства Київського, в місцевостях ближших до Дніпра. Місцем комісії визначено р. Росаву, і з боку Корони туди щоб прибули тільки два комісари. На час перемир'я граничними пунктами уставляють ся ріки Горинь і Припять і Камінець Подільський; війська коронні й литовські не мають виступати за сі межі, а коли б переступили (барський інцидент), мають уступити ся назад; таке й військо Запорозьке не має переступати сеї граничної дінії, і не повинно бути з обох сторін ніяких під'їздів, наїздів і чат, — на те від гетьмана і від комісарів мають вийти універсали, а всякий непо-

¹⁾ рангою.

²⁾ Себ то узвалою соймольою. ³⁾ Розуміти: в такім разі. ⁴⁾ Міхалов. с. 367.

слухний буде сурово караний. Дідичі й державці до того часу — зелених свят, також не мають віздити до своїх домів поза уставлену граничну лінію, аби не прийшло до якогось замішання; ті ж що вже спровадили ся до домів своїх між Горинею й Случею, далі не можуть поступати. Бранців усіх гетьман готов віддати на будучій комісії, але просить, щоб і йому та комісія видала Чаплінського.

Лист до короля датуєть ся в копіях 24 лютим, пункти в одних 24, в иньших 26 лютим — днем останньої авдієнції. 24 лютим датований також універсал комісарів, що сповіщає про довершене перемире й наказує польським військам „під соймовим і військовим караннем“ не псувати перемиря, не переступати демаркаційної лінії, „тим більше — не стинати людей по місточках і волостях“. ¹⁾ Вийшов такий же універсал козацького гетьмана, тільки ми його не маємо. ²⁾

Останні слова гетьмана комісарам одначе не ворожили багато добраго. Коли Кисіль прощаючись нагадував йому, щоб того перемиря до зелених свят дотримано, Хмельницький сказав: „Не знаю, що то буде з другої комісії, коли молодці не схочуті здоволити ся двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового війська й удільним. одрізанням своїм панством.“ ³⁾ Побачимо!“ Обіцяв одначе в кождім разі приставити на комісію бранців і частину здобутої арматї.

На тім попрощали ся. Не вважаючи на гетьманську відмову комісарам все таки вдало ся забрати з собою до сотні бранців — між ними багато ксьондзів і драгонів кодапських. Мясковский пояснює, що вони замішали ся між комісарську челядь, але очевидно, що се могло стати ся тільки завдяки тому, що гетьман велів своїм людям дивити ся скріз пальці на сю контрабанду. Великі купи втікачів — шляхта, ксьондзи, Жиди чекали комісарів ще в Києві, сподваючи ся прилучити ся до них і під їх охороною вибрати ся з „козацького удільного панства“, але комісарам і з поворотом не вдало ся побувати в Києві. Як оповідає Єрлич, київські міщане спеціально просили Хмельницького, щоб він не позволяв комісарам заїздити до Києва, і пристави, що проважали комісарів, не дали їм заїхати. ⁴⁾ Мясковский з Зеленьским під їх наглядом тільки вдвох вступили до митрополита, до св. Софії, оглянули „памятки варті щоб їх оглянути“, і виїхали з міста. Тоді „нещасливий нарід католицький“, чоловіки, жінки, ксьондзи, також і Жиди рішили вечірнім смерком утікти з Києва,

¹⁾ Spominki s. 13.

²⁾ Згадує про се Богун в цитованім листі 24 с. ст. лютого — що разом з комісарським універсалом до польських військ одержав і свій від гетьмана.

³⁾ Udzielnym, odrezanym swem panstwem, var.: oderzanym.

⁴⁾ с. 96.

щоб догонити комісарів на нічлігу, й пустилися в великім числі - хто мав, на конях, а хто пішо, не вважаючи на глибокі сніги. Але небогато кому вдалося втікти, бо козаки помітивши, пустилися наздогін, завертали назад, при тім рабували й били, декого й на смерть аж митрополит мусів обстати за сими нещасливими.

Так ішла під охороною комісарів на Україну шляхта, в надії знов загосподарити на старих поміщиках, і тікала за ними слідом тепер, щоб якось назад з України вирватись. Ся зміна на протязі двох місяців давала яскраву ілюстрацію великих шляхетських надій на комісію і повного краху їх. Заразом отся подробиця найкраще дає зрозуміти, чим мала бути на ділі проєктована угода з козаччиною. і чому так не хотів її український нарід. Дійсно, мав на те причини.

Мяковський в своїм дневнику одначе одмітив і йнакший факт: з тої кївської шляхти, що пристала до комісарів і їх людей в дорозі на Україну, багато і в дорозі і в Переяславі перейшло до козаків: не тільки челядь, а й поважні шляхтичі, навіть панни. Між иньшими пристав до козацького війська Ермолович, учасник торішніх переговорів з Хмельницьким.¹⁾

Приблизно 7 н. ст. марта до Кисілевої Гоці комісари зараз же вислали до короля двох з поміж себе: Кисіля-молодшого і Смяровского, з справозданнем про свою „несмачну і небезпечну переяславську гостину“. В листі висланім з ними вони поясняли причини такого сумного закінчення своєї місії й толкували мотиви, які з даної альтернативи: рішучого розриву чи перемиря, веліли їм вибрати се друге. По їх гадці Хмельницький сам уже, навіть при добрій охоті, не може взяти на узду тої маси окружного народу, і згинув би зараз тої ж хвилі, як би виявив такі наміри. Війна була рішена вже наперед; бажаннем Хмельницького було тільки затримати у себе комісарів, а тим часом рушити свої полки на Польщу, посилаючи ся на конфлікти в Барі, Турові, Мозирі. Комісари бажали запобігти сьому і вважали все таки позитивним здобутком, що їм удалося своїм перемирем дещо відтягнути війну: Хмельницький велів полкам розійти ся, і річпосполита має тепер принаймні час приготувити ся до дальшого. По гадці комісарів, навіть сповненне поданих Хмельницьким умов завсім іще не забезпечало спокою: все буде залежати від міжнародніх відносин, від впливів Орди, котрій Хмельницький зновні підлягає, від відносин в самім війську, котрі можуть принести якусь несподіванку.²⁾

¹⁾ Міхал. с. 383. ²⁾ Лист з Гоці 8 марта — Zbiór pam. IV. с. 381.

Комісарські висланці ставили ся в Варшаві десь коло 20 н. ст. Привезені ними листи й новини були дуже не на руку королеви й канцлерови: вони могли ще більше дискредитувати їх політичні плани й тактичні кроки. Такі аванси вони зробили Хмельницькому, а тепер мусли признати ся до таких непоказних результатів того всього! Тому, як пише оден варшавський кореспондент, справозданне Кисіля й Смяровского і наради з ними були обставлені незвичайною таємністю: вони здавали справу королеви в присутности тільки канцлера і підканцлера Лещинського, а кілька сенаторів весь той час стояло перед дверима, аби хтось непокликаний не впав у ту нараду. Одно що можна було витягнути від комісарів, — що „чернь“ козацька пре до війни, жадна здобичі, і Хмельницький не може стримати хлопства, що „засмаковало вільности від роботи“ і не позволить згоди.¹⁾

Лещинський, противник Осолінського й його політики, супроти таких вістей наставляв, щоб зараз видати оголошенне загального походу шляхетського й готовити ся до війни: але його представлення не були прийняті. Рішено ще раз зробити пробу з гетьманом і старшиною, перше ніж поділити ся з ширшими кругами результатами комісарської місії. Очевидно, Смяровський, що вже другий раз був у Хмельницького, подав якісь надії на успіх потаємних, закулісових переговорів, і на нього вложено нову місію — в тім напрямі. Зверху ж, декоративну ролю полишено за воєводою Кисілем (може бути — не відкриваючи йому навіть дійсних поручень, даних Смяровскому). Канцлер виписав йому листа, де пояснив причини довгої проволочки а відправою його брата і мотиви королівської політики.²⁾ Мовляв, непевні відомости з України і особливо остереженне від цїсаря, що Ракочій робить заходи коло підбунтовання козаків, вже спонукали були правительство до приготовань для нової війни з козаками: королеви дано було уповажненне на 60 тис. чужеземного війська і скликанне загального шляхетського походу; але привезена комісарами декларація Хмельницького і той факт, що він прийняв від короля корогви й булаву, свідчать про його добрі заміри. Нарада короля з сенаторами („близшії приїздили, а дальшії на письмі подавали свої гадки“) привела до рішення по мысли Кисіля: згодити ся на пункти Хмельницького і кінчати комісію. З тим посилаєть ся до Хмельниць-

¹⁾ Ojcz. wspominki s. 16.

²⁾ Лист сей і лист Кисілів, з котрим післав він його гетьманови, в пет. збірці №. 129 л. 347—351, тепер в Архиві ч. 76—77. Обидва листи без дати, в Архиві вони позначені кілцем квітня і початком мая, в дійсности перший належить до 20-г чисел марта — перед висланням Смяровского, а другий до останніх днів марта або перших квітня.

кого Смяровський, але все діло зависло на Кисілю: король хоче, аби він повідомив Хмельницького про таке прихильне порішення справи і добув від нього декларацію, яка б упевнила короля в безпечности згоди: коли король не збирає війська на нього, треба, щоб і він полишив орду й зробив усе для того, щоб відлучити від війська чернь. Король думає, що буде не добре, коли козацьке військо для спорядження реестру збереться над Росавою, як просктує Хмельницький: се близько до волости, туди насуне все що живо і збереться таке множество, що ані гетьман не зможе дати собі ради, ані поважним комісарам, „людям великим“ не можна буде туди показати ся. Краще, аби Хмельницький зібрав військо „як найглубше“ — коло Крилова або Чиррина: туди й поспільство з далеких волостей не поквартить ся, і гетьман, маючи недалеко Татар, буде держати в страху своєвольних. По друге, нехай би він на той час постыгав до себе полковників, які на волости, аж до Случи, а коронне військо, хоч би не в цілости, поступило десь під Паволоч — се б забезпечило спокій, і комісари з невеликим відділом могли б зїхати ся з гетьманом. І нехай би він видав універсали і проголосив, що „з самої основи привилеїв війська Запорозького — як воcho завсіди називало ся Дніпровим“, військо має бути набране не з далеких волостей, але з воеводства Київського, з міст і волостей Дніпрових і з сусідніх шляхів, і не з маєтностей шляхетських, а королівських. А хто хоче вийти з маєтностей панських і стати козаком — вільно й се йому, тільки аби зараз вийшов і там мешкав, де звичай козакам мешкати. Певно й самі справжні, заслужені козаки не допустять у військо простих людей, аби займали місце. Про все се Кисілеви поручало ся шильно подбати, „аби не робити даремного гуку“, не рушати коронного війська й шляхетського походу. А за те крім київського воеводства — вже наданого йому, минаючи иньших кандидатів (в тим і самого кн. Вишневецького, що, мовляв, особливо заходив ся кдо нього) — обіцяло ся Кисілеви ще иньші, більші ласки королівські, котрими мав він укоронувати праці свої“.¹⁾

Одержавши сей лист, Кисіль за найкраще прийняв післати його в натурі до гетьмана: просив прочитати в тіснійшій кружку („нехай

¹⁾ Про надання київського воеводства Кисілеви записує оповідання Кунаков (с. 296): король довідавши ся про смерть київського воеводи Тишкевича, зараз тогож дня надав се воеводство Кисілеви, і в Варшаві толковано, що се було зроблене на виразне жадання Хмельницького. Гетьман, довідавши ся про надання, особним листом поздоровив Кисіля а переходом на „воеводство наше київське“ (О. spominki с. 117). Ще перед тим, 19 січня, ухвалив король Кисіля староством чернаським, котрого йому ані доступили було. Кисіль слідом передав сей цінний дар братови Миколі — Архивъ Ю. З. Р. III. IV с. 320 і 323.

про се не всі знають“) і звертаючи назад яко мога спішно і секретно,¹⁾ по щирости дати знати йому, Кисілеви, чи має він брати ся до комісії — коли гетьман хоче піти за радами короля (котрі й Кисілеви здають ся дуже користними), чи відмовити — коли однаково нічого з того не має бути. „Бо на мене як на осла король все складає, а мині і од Руси бува лихо і од Ляхів не тихо“, і я тепер в такім терміні, що коли Бог з ласки своєї, при охоті, підмозі й зичливости в милости, дасть склеїти ту згоду, до котрої привів я короля й річ-посполиту, то буду мати у Бога заслугу і річи-посполитої похвалу, а не дай Боже, як би мало инакше стати ся те, в чім я сподівав ся на ващу мил., — пожалуй моїх сивих літ, яко син одної зо мною матери церкви божої, мого стану сенаторського, пригадай і мою зичливість до вашої мил. і війська Запорозького, і остережи мене, щоб я далі не влутував ся в се“.

При тім сповіщав, що Смяровський того дня вже приїхав до нього й вибираєть ся до гетьмана, але Кисіль, мовляв, в секреті від нього висилає сього листа — немов приготовлюючп йому дорогу.

Нема сумніву, що Смяровський не гаючись полетів слідом за сим листом. Він мав передати гетьманови королівській лист і якісь близше нам не звісні обіцянки,²⁾ для полковників віз кількадесят привилеїв на ріжні хутори. Які властиві поручення при тім мав, се зістаєть ся неяснимъ. Очевидно, була в тім якась інтрига (скинчила ся вона дуже сумно для Смяровського, коли її викрыто), але вислідити її докладнійше не можемо. Думаю тільки, що не була вона звернена против самого Хмельницького, як представляє в своїй записці про аферу Смяровського Піночі,³⁾ — бо в комісарських і канцлерських кругах мали те переконавнє, що з гетьманом ще можна було б договорити ся, якби не „чернь“. Такі пояснення давав мабуть і сам Смяровський, і тепер він, правдоподібно мав порученнє настроїти більш уговоно впли-

1) „Просив я пана Гараська (пограничного полковника козацького), аби посланець, висланий о-днукоць, вправ за тиждень там до в. м., і щоб я знов за тиждень мав відповідь від в. м. п.“

2) Certissimam spem przyszley łaski i. k. mci, як висловляєть ся згаданий кореспондент, що теж знав тільки дещо з слуху (l. c.).

3) В останню подорож Смяровський, по його словам, „взяв ся бунтувати козаків. і король послав його ніби то в посольстві до Хмельницького, а в дійности на бунти: дано йому 40 або 50 привилеїв з віконцем (порожнім місцем для прописання імени) для тих козаків, які б хотіли відстати від Хмельницького“ — Ojez. spominki I s. 142. В літературі ся звістка повторюєть ся без остережень, але варта вона не багато. З привезених Смяровским „привилеїв на хутори“, очевидно, оден маємо, але як раз самому гетьманови: на Медвідеву і Жаботині з великими грунтами, з 27. III 1649 (Акты ЮЗР X с. 463): я певний, що він сюди належить. Гетьман його подав в 1650 р. до київських книг разом з иньшими листами. Див. ще выше с. 178.

вовійшу старшину — намовити її, щоб відступила ся „від хлопства“, зрадила йому, кажучи виразно. — але коли се викрило ся, гетьман і старшина мусіли видати його на поталу козаччині, щоб не стягати на себе підозріння.

Королівський лист переданий гетьманови через Смяровського, був аналогічного змісту з тим, що писав канцлер Кисілеви. Король, мовляв, був збентежений звістками, які доходили до нього про союз Хмельницького з Ракоцієм (так, видко, зрозуміли й слова про „чужого пана“, котрому збирав ся піддатись Хмельницький¹⁾). Тим з більшим вдовolenням прийняв він запевнення гетьмана в вірності, вповні покладаєть ся на випробовану відданість Запорозького війська й обіцяє йому всякі добродійства. Приймає до відома причини (виложені гетьманом в його пунктах), які змушують відкласти спорядження реєстру до зелених свят і похваляє заміри тримати ся при тім спорядженню вказаних ним обмежень: на реєстр брати козаків тільки з королівщин Київського воєводства, близьких до Дніпра й татарських шляхів; годить ся на уставлену граничну лінію і просить пильнувати, щоб козаки не переходили Случи і спеціально — не нападали на шляхетські дома між Горинею й Случею. З тяжким серцем — як велику прикрість шляхті — але щоб не зробити замішки в споряджуванню реєстрового війська, допускає кінець кінцем також стримання шляхти з поворотом до того ж часу до своїх маєтностей. Заявляє повну готовність зробити все можливе не тільки що до заховання прав і свобод, „але й помноження оздоб шановного народу руського“²⁾). Вказує, що він упередив бажання Хмельницького що до київського воєводства, бо вже надав його Кисілеви, так що тепер і воєвода і каштелян київський „з того ж народу й релігії“. В справі сенаторського крісла для київського митрополита обіцяє вплинути повагою своєю на сенат, від которого се буде залежати. Дипломатично промовчував справу Вишневецького, у которого вже встиг відібрати булаву (правда, що не на те, щоб чинити волю Хмельницького) — не було отже чого ще ставити кропки над і, і постарав ся сухо вийти з афери Чаплінського, обіцяючи півзвати на суд на більшім соймі й суворо укарати за провини — але не видати. Висловляв надію, що вже більше гетьман не буде ставити ніяких жадань — але не закривав дороги і для нових „справедливих бажань“. Навпаки обіцяв доконче уконтентувати за помічю божою й самого гетьмана і ціле військо Запорозьке — про

¹⁾ Див. вище с. 153.

²⁾ *Snegu narodu ruskiego* — такого титулу з королівських уст досі ще не чували Українці.

що мав більше сказати устно Смяровский. Просив за те тільки дальше зіставати ся в зичливости й щирім афекті до маєстату королівського та постарати ся (центр цілої справи!) „відділити козаччину від належного поспільства й привести її до відповідного числа“. Про се Хмельницькому поручало ся завчасу, не чекаючи комісії, порозуміти ся з Кисілем, визначеним комісаром для будучих переговорів (з одним тільки товаришом, відповідно до бажання гетьмана — литовським дігнітарем, мозирьським підкоморієм Обуховичом¹⁾).

Домородний наш Макиавель тим часом написав Хмельницькому спеціальний трактатець, піддаючи йому з скарбниці своєї премудрости ріжні хитрі способи на сповненне спасенної королівської ради. Дати се писанечко не має, вислане було мабуть дещо пізніше,²⁾ але що становило немов коментар до директив королівського листу, місце йому належить тут.

„Ріжно думають про вашу милость“, виводив він. „Одні так думають, що в. мил., з старшиною, хочеш згоди, а чернь не хоче — і я сам так думаю. Інші так кажуть, що все залежить від в. мил., і коли та колотнеча тягнеть ся, то се дієть ся не через чернь, а через вашу мил. самого і через старшину. Я всіма силами перечу тому — кажу, що ваша мил. ведеш діло до спокою, тільки сила згромадженого народу перешкоджає тому, і не зайшовши способу, щоб його утихомирити, трудно ваш. милости що небудь почати. Отже хочу випробувати вірний підданський афект в. мил. до короля й річи-посполитої, подаючи способи, як поступити, коли в. мил. хочеш загасити той огонь. Коли ж ваша мил. з тих способів поданих мною не приймеш ані одного, скажу отверто, як давній приятель, — даси знати кождому й мині, що сам не бажаєш спокою.“³⁾

Таких способів Кисіль хоче показати гетьманови три. Виходить з того переконання, що стягати на раду в оден табір все військо — значить напевно викликати бунт і вбити справу згоди, — бо всі що недавно вилотили ся з підданства панам і війшли в титул козацький, згоди не хочуть, „бо знають що згода верне їх до підданства — а єсть їх десять разів більше ніж війська Запорозького“

¹⁾ Королівський лист — Spominki с. 113—117; з датами тут знову цілий маскард: 23 марта вже посилася сього листа якийсь нан біскупови Шолдрскому (ib. с. 13), Смяровский, по його словам, поїхав з сям листом до Хмельницького з Варшави 25 марта (Міхалов. с. 405), а лист має дату 27 марта; дата ся певна: маско її в копії, привезеній від гетьмана Унковским (л. 65).

²⁾ Але в листі до камп'єра з 24. IV (Архівъ ч. 66) Кисіль в кождім разі згадує про нього як річ давнішу.

³⁾ Spominki с. 30.

І прийдець ся або бптьсь з своєвільними тим що хочуть згоди — або уступити їм і розпочати нову домашню війну (з Польщею).

Отже як перший спосіб на се воевода радить перевести конскріпцію на полкових містах, кожного полку окремо, приймаючи людей тільки з ближших околиць. Заразом дозволити коронному війську приступити ближше — тоді не вписані до реєстру мусять покорити ся панам своїм, „і буря промине без дальшого кровопролитя“

Коли такий спосіб гетьманови не подобаєть ся, то можна зложити раду поза волостю, вь степах, коло Чигрина, Крилова або Черкасів, скликати туди козаків з самої тільки „україни“, а по волости універсалів не розсилати, і так зложити реєстр з самого пограничного козацтва. Полковників з волости на той час теж скликати до себе, і знов таки — походи коронного війська на Україну не противити ся. „Тоді й тим способом віддістлюєть ся загал простого поспільства від Запорозького війська“.

Третій спосіб: нехай гетьман забезпечить у правительства свої особисті й військові справи і з усім послушним йому Запорозьким військом іде на Запороже. Полишене ним селянство¹⁾ буде тим способом відлучене від війська, — „ми з нашими підданими, не пускаючи ся в ніякі тиранства, зробимо спокій, а в. мил., маючи забезпечені свої пункти, прийдеш з військом до дому“.

Одначе які ж гарантії дати гетьманови й цілій козащині в тім, що відступивши від поспільства, котру Богдан в памятній промові називав своєю правою рукою, вони не здадуть себе вповні на ласку польської сторони? як забезпечити те поспільство від кривавої шмисти роздраженої шляхти? Кисіль очевидно сам відчуває сю слабу сторону своїх рад, в котрих кінець кінцем все зводило ся тільки до того, щоб гетьман добровільно впустив польське військо на Україну й дозволив йому „зробити лад“. Він припускає, що гетьман може держати коло себе орду — тільки аби не вводив її на волость; а що до тиранства над селянством, то бере сю справу на себе і сам піде з коронним військом пильнувати, щоб тиранства не було. Нарешті, мовляв, і сам розум наказує шляхті стримати ся від різні, „бо без підданих жити нам трудно; хіба б схотіли новий бунт підіймати і в купи збирати ся“

Але правда, що апелюючи до добрих почуть Хмельницького, правительство і з свого боку старало ся улєкшити його завдання

¹⁾ gmin.

і не давати місця ніяким підозрінням що до своїх власних замірів. Не тільки не організовано нових військових сил, але й попередні кадри розпустили¹⁾. Радивилу перед тим, разом з похвалами за його подвиги против повстання, наказано було тільки не виходити за межі в. кн. Литовського, щоб не перешкодити комісії²⁾. Тепер же король велів залишити йому всякі воєнні кроки з огляду на перемир'я, й образений тим Радивил скорпістав з нагоди посольства, що прибуло від Хмельницького з оповіщенням про перемир'я, прийняв його з незвичайними гонорами, розложив війська на лежі й залишив всякі воєнні операції³⁾.

Подібні ж інструкції мусіли бути вислані і на Поділе, де розгоріла ся була справжня війна з козаками.

Всі ці заходи одначе не могли змінити рішень гетьмана і старшини. Смяровський приїхавши до Чигрина з своїм преласкавим королівським листом, був прийнятий не тільки не ласкаво, а навіть і зневажливо. По його словам гетьман ще гірше відмінив ся й далеко більше записав ся, ніж в переяславських переговорах; прийняв його *indignissime*, не як королівського посла, а як останнього чоловіка *de plebe*.

Писання короля прийняв він без усяких знаків поважання, й прочитавши кинув через стіл свому писареві, так що лист упав на землю. Удержання Смяровському дано нужденне, коней забрано, людей побито. Натомість послів московського й угорського прийmano з великою помпою, з кавалькадою й музикою. З приводу їх в Чигрині оповідали, що Москва уложила з козаками оборонний союз, обіцяла боронити їх від Литви, а Ракоцій вступив в союз агресивний. Сам Хмельницький, дуже роздражений забранням Бару й битвою, яка стала під Межибожем, і не думає про що, як тільки про яру пімсту. Обіцтве відповідь по головній раді, що має відбутися на Масловім Ставу, але на трактати нема надії. Гетьман міняєть ся що дня що години: раз потішить надією на згоду, а годину пізнійше знову змінити ся як ніч від дня. Кінець кінцем заявив, що згоди не може бути ніяким чином: „ударить ся стіна о стіну — одна впаде, друга зістане“

1) Варшавські новини — Чортор. 379. Обухович.

2) Кунаков — Акты Ю. З. Р. III с. 295—296.

3) Се лебазане закінчення воєнних операцій описують з становища Радивила *Commentarius* с. 44, Колякович с. 33, *Theatrum Europaeum* с. 812: пор. Смірнова оп. с. 240—241 і Липинського с. 419. Про посольство Хмельницького до Радивила докладно оповідає Кунаков, с. 299—300.

Говорили, що піде на торішні місця — під Пилявіці або під Константинів, і там буде порядкувати військо¹⁾.

Сї відомости Смяровському вдало ся подати тільки в маю, майже місяць по приїзді, і то потайки: всяка можливість порозумівати ся з правительством була йому відібрана²⁾. Кисіль, що сидів весь час в своїй Гощі над Горинею, в ролі посередника й наглядача сього нейтрального пояса, чекаючи вісти від гетьмана, щоб розпочати свою конспірацію з ним, даремно бомбардував його своїми листами й післанцями. Минув квітень, зближали ся вже й зелені свята, призначені на докінченне комісії, приїхав і другий комісар Обухович до Кисіля, а нї від гетьмана нї від Смяровского таки не було ніяких відомостей. Старый Кисіль нервував ся, засипав листами канцлера, добиваючи ся інструкцій і діректив, і не дістаючи нервував ся ще гірше³⁾. Справедливо вказував, що нї для війни, нї для трактатів з гетьманом нічого не зроблено: на поставлені ним вимоги не дано властиво ніякої резолюції. Ставлячи свої умови, Хмельницький жадав, щоб вони були прийняті і королем і соймом, зовсім певно і категорично; тим часом король давав тільки загальні обіцянки в таких виразах, котрі кінець кінцем навіть його самого не дуже звязували, а предложених гетьманом умов не предложено не тільки соймови, а навіть і соймовій комісії, визначеній для сеї справи — не предложено очевидно умисно, бо можна було наперед сказати, що вона тих умов не прийме. На се і вказував Кисіль:

„Нема з чим їхати на комісію, бо там так поставитись треба: „Хмельницький, все чого хотів ти від короля і річи-посполитої — маш! роби отже як умовив ся зі мною і кінчай згоду“. А я не маю ніякого рішення, ані іструкції, бо жадання Хмельницького не прийняті нї королем нї річу-посполитою. Обіцянки там не допоможуть ніякі; бо неприятель, стоячи в повній силі, буде потрібувати діла. Коли

¹⁾ Сю реляцію маємо тільки в переповідженню записок про сенаторські наради в перших днях червня н. ст. — Міхалов. с. 405. Доповненням служити відомости устно переказані „козачком тайкурским“ Ольшевським, що того листа привіз — Міхалов. с. 396—397, Spominki с. 36—37.

²⁾ По словам Смяровского він приїхав до Чигрина коло 5 (15) квітня (Міхалов. с. 405). Се однак не зовсім сходить ся з листом гетьмана з 24 квітня, де Смяровского ще нема в Чигрині (Spominki с. 117). В кождім разі відомости подані Смяровским належать до другої пол. квітня і першої пол. мая н. ст. Лист його був принесений до Тайкурів 24 або 25 н. ст. мая (неділя не сходить ся з числом місяця на один день — понеділок по зеленях святах був 14 (24) мая, а не 25, як виходить з листу Кисіля — Spominki с. 36). Разом з ним був принесений лист Хмельницького з 13 мая (н. ст.) — приблизно тоді ж мабуть і Смяровский вислав свою реляцію.

³⁾ В листі своїм з 24 н. ст. квітня Кисіль пише канцлерови: de summa rerum po wielu moich listach ten moy list do wmm. pana pisze — Архивъ ПІ. ІV с. 144.

він питає про скасування унії, про Чаплінського, про місце в сенаті для митрополита — яку позицію має зайняти комісар? я не знаю!¹⁾

З другого боку він уважав потрібним мати й військо наготові — чи для того щоб іти на Україну, коли гетьман піде за радою Кисіля і звівши козаків з волости, позволить коронному війську йти на Україну втихомирювати „чернь“, чи навіть і для того, щоб іти на комісію з козаками. Щоб не повторювати того пониження для комісарів, якого зазнали вони підчас мирових переговорів в лютім, Кисіль проєктував новий похід комісарів на чолі коронного війська й сильно рекомендував сю місію самому канцлерови, посилаючи ся на те, що в Переяславі самі козаки заявляли одногослоно: „Коли й. м. п. канцлер буде комісаром, а ти другим — буде згода!“²⁾

Але час минав, і все очевидніше ставало, що з комісії не буде нічого: і Кисілеви, і канцлерови, і королеви се ставало ясно. Мовчанье гетьмана й усіх післанців, виряджених до нього, набирало зловіщого вигляду. Тим часом приходили все більш упевнені звістки про зносини гетьманські з заграничними державами: Ордою, Туреччиною, Семигородом, Московю. Короля й його найблизших людей мусів особливо дражнити союз гетьмана з Ракоцієм, що недвозначно виступав далі з претенсіями на польську корону, не вважаючи на вибір Яна-Казимира³⁾. Се підтинало останній якір надії: віру в особисту відданість Хмельницького королеви, в його легітимізм. З становища ж можливої війни трівожили вісти про зносини гетьмана з Портою. Приходило ся братись до воєнних приготовань, хоч як се було не бажане з становища й тактики короля й канцлера. 9 н. ст. мая — два тижні перед кінцем перемиря, король уступаючи загальним домаганням, видав поклик до загального походу (перші й другі „віці“) і розписав листи до регулярного війська, визначаючи йому похід на день 22 н. ст. мая — на випадок відновлення воєнних операцій⁴⁾.

Кисіль попробував ще понудити до посередництва митрополита, написавши йому жалісного листа — ніба прощаючи ся в останнє:

¹⁾ Spominki с. 21—22, лист з 11 н. ст. мая.

²⁾ Ркп. Публ. бібл. 129, тепер видр. в Архиві ч. 66; копія відіти в теках Нарушевича 144 с. 211—213 (з ркп. Залуского № 429), друга рука поправила дату на 10 маію, але непотрібно, бо лист писаний за чотири тижні до зелених свят, що припадали того року на 23 н. ст. мая.

³⁾ З Ясів доносили, що на банкеті данім семигородським посланцям у господаря нинто здорове Ракоція як короля польского й угорського; се зробило сильне вражіння: в польських двірських кругах. Див. виїмки в Жерелах XII ч. 62, 66, 67.

⁴⁾ Михалов. с. 392. Spominki с. 33.

з огляду на разрив України з Польщею¹). Потім, стративши всяку надію на Хмельницького, попробував звернути ся безпосередно до пограничних полковників козацьких, випробовуючи, наскільки сильна їх солідарність і залежність від гетьмана. Писав їм про страшне вражіння, яке в пім викликала вість, що Хмельницький замість угоди з Польщею секретним листом своїм піддав ся султанові й наміряє передати під власть його українські землі за ціну помочи хана й сілістрійського баші против Польщі. Кисіль не знає навіть, чи вірити таким вістям; коли вони правдиві, — він не може увірити, щоб сі зносини і пляни гетьмана знали не то що вірні піддані королівські, а взагалі православні християне й вірні молодці Запорозького війська: „бо кому ж своя земля, слава, воля й віра не мила!“ Предки наші й предки ваші молодецькі голови свої покладали за віру Христову, за королів-панів і за сю державу християнську — а тепер сам оден гетьман мав би зробити, щоб ваші мил. більше кохали ся в царю бісурменським, ніж у своїм прирожденім?“ Невже полковники, потерши собі очі й бачучи останню свою погибіль, не запитають гетьмана, як можливий такий виступ против короля й вітчизни в союзі з поганями? Чи ж не ясно, що все се кінець кінцем мусіло б скінчити ся погіблю народу християнського й війська Запорозького, тяжкою неволею, яку терплять тепер Греки — не вж ж можна допустити, щоб воля одного чоловіка довела до того всього? „Щасливі були старинні предки війська Запорозького, коли то всі знали, що в радї постановлено“ — інсінує против самовластної політики гетьмана старий спеціаліст від козацьких справ, та висловлює надію, що тепер, коли військо довідаєть ся про такі пляни й розглянесть ся в нихъ, „та кривава туча буде затримана“²).

Листи сі не зробили одначе ніякого впливу — хіба що до решти знищили всякі підстави до переговорів з гетьманом (якому вони, розумієть ся були переслані). Полковники на всі інсітуації обережно промовчали, відповівши тільки, що в середу по зелених святах буде військова рада — не на Росаві вже, а під Білою Церквою, і там певно відправлять Смяровського³).

Ся перспектива ради під Білою Церквою сама по собі була вже заповідю маршу козацького війська на границю. Дійсно, в самий день зелених свят, як кінчило ся перемирє, козацьке військо показало

¹) Місія Унковского л. 60.

²) Spominki с. 27—28. Очевидно, таких листів, з певними відмінами, вилано тоді кілька — до різних полковників: в листі 23 мая Кисіль згадує про полковників (с. 34), тим часом як отсей лист адресований до одного. ³) Тамже с. 35.

ся над Горинею. Кисіль з своєї Гощі мусів вибрати ся за Горинь і з виїздом його містечко було зараз же заняте козаками. В той же день козацькі пристави, що були при Кисілю й мали його відпровадити на комісію, попросили ся з ним, щоб вернути ся до війська, й по приятельськи остерігли його, щоб не лишив ся на пограничу, — бо козацькі війська вже рушили ся з-за Дніпра¹⁾.

Правда, кілька день пізніше прийшов лист від гетьмана — з Чигрина, з дня 3 (13) мая: він сповіщає Кисіля що всіми силами дбає про те, аби довести до кінця комісію — не вважаючи на тривожний настрій війська, викликаний зброєннями й мобілізацією в Польщі: „аби не було такого кінця комісії як торік: тут на згоду, а там що иньше задумували!“ Обіцяв по нараді з полковниками, котрих саме скликає до себе, спішно дати знати, де буде відбувати ся комісія, і просив всяко стримувати тим часом польське військо від зачіпання козаччини²⁾. Але разом з сям листом прийшов нарешті лист від Смяровского; доповнений устними відомостями козачка, що його привіз, він не лишив сумніву, що з комісії нічого не буде — буде війна, а не трактати. Кисіля і Смяровский і його післанець остерігали, що гетьман дуже гнівається ся на нього за зносини з Москвою, ведені против козаків, і хоче навмисно звабити до себе. Супроти того старий воевода й останній лист гетьмана готов був уважати за сільце, заставлене на нього³⁾.

Він відписав гетьманови, що готов вести з ним переговори на тім місці, яке йому гетьман призначить⁴⁾, але сам уважав справу трактатів безнадійною. Пересилаючи всі сі листи канцлерови, закликав до зброєння всіми силами, щоб війною рішити справу: „Страшну і тяжку війну маємо, на котру треба підняти останні сили річипосполитої“⁵⁾.

Козацька старшина мала повне право говорити, що з польської сторони тягом давано приводи до тривожного й дразливого настрою в війську. Не вважаючи на всі універсали комісарів, директиви й інструкції правительства і т. ин., з польської сторони — з боку війська, урядників і дідичів, що не могли таки втерпіти, щоб не зробити, де могли, обрахунку з привидами торішніх бунтів для

¹⁾ Листи Кисіля й Обуховича — Spominki с. 35—36, Михалов. с. 394—396. Лист Кисіля, высланий з приставами до гетьмана, з констатованнем, що термін минув без відновіді з боку гетьмана — Spom. с. 118.

²⁾ Spom. с. 118. ³⁾ Spominki с. 36—37, пор. у Михаловского с. 406.

⁴⁾ Михалов. с. 396. ⁵⁾ Spom. с. 36.

спасенного прикладу своїм підданним, — не бракувало всяких різких фактів, які муіли викликати крайнє роздраженнє й гнів по сторони українській. Про се в самих польських кругах ходили доста яскраві вiстї й розмови, які сильно осуджували таку провокацію противника. Нунцій пише при кінці січня, з сойму: „Селяне на Русї знову починають підійматись, і їх зібрало ся вже 16 тис.; кажуть, що се походить з надмірної суворости, з якою їх трактують пани і хазяї, караючи смертю: не можучи зносити такої бiди, вони знову звернули ся до Хмельницького, і дай Боже, щоб сей огонь не розгорів ся на Русї ще гірше, ніжє перше, як все ще не може згаснути до решти на Литві“¹⁾.

Сучасник Голіньський записує напр. такі „новини з Варшави“, 15 (25) марта:

„В Остроргу і по иньших містах і місточках козаки, чи то Хмельницький, казали голосити, аби кожен безпечно вертав до домів своїх: ксьондзи, шляхта, Поляки, Русь-унїати і панове до своїх маєтків дiдичних. Як же почали панове чинити слiдства, хто був причиною зради, хто козаків пустив до міста, та почали тих карати та на паті вбивати, — дано знати Хмельницькому і козакам, прилетіло того козацтва кількадесять тисяч, взяли Острог приступом, вирубали всіх, тільки стару Русь зіставили — схізматиків. Також в Язлiвцю — ярмарок головний припадав, велено кричати, аби зїздили ся безпечно. Коли зїхало ся також багато шляхти, чавів, ксьондзів, Поляків, казав п. Конєцпольский хорунжий кор. (бо то його маєтність) чинити слiдство, хто був причиною піддання козакам і зрадив; доведено то на двох чи трох райців і вїйта, сказано їх за те на налю вбити. Довідавши ся про се, козаки також наступили, кільканадцять тисяч вїйська; здобувши Язловець, також до одного вирубали, нікого не живлячи“²⁾

Ми не маємо ані змоги, ані властиво потреби з окрема розслiджувати фактичний підклад сих і подібних інцидентів. Поява репресій не підлягає сумніву; але, розуміть ся, не тільки факти, але й всякі поголоски про криваві розправи польські пожадливо підхоплювали ся, ширили ся й побільшували ся всіми охочими до боротьби — з обох сторін.

Повертаючи з Переяслава в перших днях марта н. ст. через волинське пограничє, польські комісари записали цивільну відвагу кн. Самїйла Корецького, що „сам оден з панів і повітів тамошніх

¹⁾ Сборнякъ изд. кiev. ком. II с. 30 (я дещо покоротив сей текст).

²⁾ Ркн. Осоліньских 189 с. 213.

відважився вернути ся їй мешкати там в спустошенім домі¹⁾. Але він, розуміється, не тільки мешкав, а й „робив порядки“, на те ж і прийшов, і у нього раз-у-раз виходили конфлікти з козацькою стороною. Оповідання Мясковского дає здогадувати ся, що й острозька бійка стала ся не без його участі²⁾. А з квітня маємо листи козацьких полковників з Звяглі: Гараська Яскевича, „намісника гетьманського“, і Михайла Тиші, „полковника волинського звягельського“ до кн. Корецького, де вони докоряють йому за якихось сімох козаків утоплених в Межиричі й звертають його увагу, що він таким чином „розпалює огонь невгасимий“. Нагадують йому, аби перестав збирати побори з козаків — себо, певно, з покозачених підданих своїх — „бож сам знаєш, в. м., що козакам треба на кулі й порох“³⁾.

Але особливо арену битв і зачіпок було східне Поділля, що в такий „фурор“ впроважувало гетьмана. Я згадував уже вище про захоплення Бару несподіваним нападом якогось Стрижовського в половині лютого, що так роздразнило гетьмана під час переяславських переговорів⁴⁾. Богун поспішив зараз на місце й витріпавши сильно сих наїзників під Іванівцями, засів Бар наново. З польської сторони вже сподівали ся війни з сього приводу — „бо рушила ся вся Україна“, і не можна було утримати подільського війська, як писав сам Богун; але від гетьмана він, видно, мав наказ не давати розгоріти ся війні перед часом і стримати козаків, щоб не запускали ся поза Бар ік Камінцеви. В тім дусі вислав він з Бару 24 с. ст. лютого листа й до місцевого реґиментаря, каштеляна камінецького Лянцькорунського. Посилаючи ся на універсали гетьмана і комісарів, що стримали, мовляв, сю пограничну війну, Богун подавав йому до відности, що він заборонив своїм, аби не сміли „затягати війська далі під Камінець“, і зведе назад тих котрі зайшли наперед, „до слухної комісії“. На випадок же недодержання сього перемир'я грозить ордою, „котрої маємо готової триста тисяч“ — „але краще в правовірнім християнстві поєднавши ся жити, а невірних неприятелів побіждати, і я бажаю, аби ми в приязни між собою жили, як предки наші“⁵⁾.

Та ся здержливість і лояльність Богуна мабуть тільки осмілила противну сторону. Навіть другий реґиментар Остророг, що досить критично

1) Михалов. с. 284.

2) Тамже с. 384—385: звягельські козаки панали на Острог, гонячи за старостою звягельським, що втік до Острога, і воєки з Межирича не хотіли його видати; пор. зараз далі другий межиричський інцидент, за котрий козаки винують Корецького.

3) Srominki с. 16 — тут підписаний тільки Яскевич, в збіривку Іоліньського (с. 249) сей лист має ще підпис Тиші.

4) Див. вище с. 149 і 152.

5) Лист виданий у Липинського с. 492, иньша копія в Осолі. 225 л. 202.

ставив ся до перших зачпок з козаками (в лютім)¹⁾, теперь, осмилений приходом нових сил, сам перейняв ся военним запалом. Польські хоругви паново захопили Бар і почали робити звідти екскурсії далі на схід і полудне, щоб виполошити відти козаків. Маємо офіціальну реляцію Остророга про военні екскурсії польського війська, що стояло в Барі під проводом Лянцкоруньского і Потоцкого, в перших днях марта с. ст.²⁾. Ходили під Шаргород, Лучинець, Станиславчик. Особливого значіння сі екскурсії не мали, але підіймали настрої в польських кругах, і там їх по всіх пережитих пониженнях готові були трактувати немов які серйозні успіхи. Коли з сього приводу Нечай, „полковник воеводства Браславського війська й. кор. мил. Запорозького“, як він себе затитулував, прислав в Шаргорода до Бару листа до Лянцкоруньского й Потоцкого і в нім, полишаючи польському війську „на здорове стояти під Баром“, остерігав їх тільки, аби „в мій бік Бару найменші чати не виїздили, і люде народу руського прикростей не поносили“³⁾, — се прийнято було в польських кругах з незвичайним вдоволенням, трохи не з тріумфом, як певного рода капітуляцію козацьку перед польським натиском. По переяславській умові, мовляв, козаки вимовили собі, щоб польське військо не поступало далі за Камінець, а теперь от самі устами Нечая признали йому теріторію по Бар. „Видко, що нашою відвагою працею й голодом, которий терпимо, не мало ми справили, здобувши для війська становища по Бар, чого ш. комісари не могли виторгувати; раді б ми ще виторгувати й причинити становищ для хоругв що надходять“, — писав розохочений Остророг, пересилаючи канцлерови Нечаєвого листа⁴⁾.

Нечай як і Богун підчеркував вірність перемирю: „Ми жадної причини не даємо, навпаки — хочемо в добрій згоді жити між собою до служного, визначеного часу, — а инакше не дивуйте, вельможність ваша, коли знову пустимо орду аж до самого Камінця, ба і в Камінці вельм. ваша не тримайте ся“⁵⁾. В иньнім листі, писанім в тім же

¹⁾ Тоді він писав, в листі з 27 н. ст. лютого (Осолін. 225 л. 200): Tu woyna iako znow w Podolu — zaczęli ią nasi w Barze bez czasu, bez porządku i bez potęgi, dla tego ich tesz wybito i srogie znou bunt powstaly; iam tu przybiezał z tą kilkanastą set człowieka, ale co za proportia!

²⁾ Diariusz pogromu kozackiego przez imp. podczaszego koronnego napisany — друкований в Оуєз Сром. I, стрічаєть ся в ріжних збірниках: Осолін. 225 л. 213, Голіньского с. 237, Нарушевича 144 с. 197 (з несвижського архіву).

³⁾ Лист Нечая з 12 марта wedle ruskiego kalendarza Чортор. 379 л. 175; з иньшої копії — збірки Русских подав з нього витяг Липинський с. 396.

⁴⁾ Чортор. 379 л. 175. Референдарій, пересилаючи Остророгову реляцію прімасови, теж висловляв утіху з приводу сих побід над козаками — с. 162. Відгомони варшавських міркувань в рел. нуадія с. 37. ⁵⁾ Тамже с. 176.

часі до браславського старости Каліновського (з приводу обміну його служки й коня, що попали до Нечая), відповідаючи на похвалки його бути в Браславі, Нечай остерігав „не квапити ся до Браслава“, памятаючи добрі укріплення сього замку. „Прошу до Браслава до дому мого, на добрий мід, на куфу-другу вина. Маю на той бенкет і кілька штук армати і пороху кілька бочок — будемо собі стріляти на здорове!“¹⁾

Таким чином полковники, котрим поручено було стерігти західної границі, досить твердо й одностайно витримували дану їм інструкцію й не виходили на зверх з благодушних ніби то й коректних форм, ждучи „слухного часу“. Дарма, що в козачині аж кипіло, як свідчив Смяровський; подільські події викликали в ній страшенний гнів, і сам гетьман не думав ні про що тільки про шмсту²⁾.

Треба було ждати трави, щоб бути певними татарської номочи, — гетьман і старшина знов кляли її підставою своїх стратегічних рахунків. „Не що місяця, а що тижня“ бігали весною післанці до Орди, уставляючи тіснішу спільність стратегічних плянів, як доносили польські агенти³⁾. Сильним ударом для гетьмана була смерть Тугай-бея, його „сокола й брата“, з котрим у нього, видно, було справді щире порозуміння: він служив гетьманови посередником в кримських справах і був таки мабуть справжньою душею сього кримсько-українського союзу⁴⁾. З серії листів, котрими гетьман закріплював кримське правительство безпосередно, маємо оден — до калги, датований 20 квітня. Гетьман нагадує йому обіцянку, дану торік на виїзді з козацького табору, виправдуєть ся з угоди, уложеної потім з Поляками — пояснює її потребою дати відпочинок сильно обтяженому добичею війську, и просить до кінця підтримати козаків, щоб сим разом уже знищити неприятеля „до щенту“, з огляду на його невірні та погибельні заміри против козаків і Криму. Страшить союзом Польщі з війни Швецією і радить спішити ся, поки Шведи ще не поспіли на театр — рушити орду на зелені свята і захопити до походу також і Ногаїв⁵⁾.

¹⁾ Чортор. 379 с. 176, копія в 144 с. 181.

²⁾ Пам. Кн. Міхаловського с. 406 — настрої з другої пол. квітня і початків мая (див. вище с. 163).

³⁾ Міхалов. с. 388, пор. в редакції з-під Білгороду 8 л. ст. квітня, що козаки Хмельницького „шість разів за оден місяць“ приїздили до Кантемирового брата агн Тімберя — таже с. 389.

⁴⁾ Чортор. 144 с. 210.

⁵⁾ Міхалов. с. 390 = Памятники с. 337, лист має ту ж дату 20 квітня, так і в ркп. Публ. бібл. 129 с. 383, в Осолін. 225 л. 215 з Pereiasława d. 20 kwietna, також Чортор. 144 с. 314. Натомість сучасна копія на окреім листку моск. Архива заграп. справ („Спомн. Польши съ Малоросіей“, I Nr. 5) — з Pereiasława d. 29 februarii! Що се був оден з цілої серії аналогічних листів, видно з записок конференції сенаторів 4. VI. де крім листу Хмельницького до калги читані були листи „до Піріс-аги, до Карач-мурзи“ ... Міхалов. с. 406.

Зановою в сих кримських плянах були Донці, з котрими українське правительство так таки й не могло прийти до порозуміння, ні безпосередно, ні через Москву. В недавно виданих московських актах маємо оповідання донських військових послів в Москві. Вони казали, що тої весни (1649) була до них присилка від Запорозького війська, від Хмельницького — просив у них помочи на Ляхів. Докоряв їм, що він тепер воює против „литовського короля“ з турецькими й кримськими людьми, а Донці йому не помагають, а ще під той час ходять на Азовське й Чорне море, турецького султана й кримського хана городи й села руйнують, кораблі громлять і невільників забирають, і тим чинять Запорозцям помішку. Коли вони від того не відстануть, то він, Богдан, з кримськими й азовськими людьми донських казаків буде громити, їх городки козацькі спустошить і ріку Дін очистить. Донські отамани й козаки на се відповіли, що вони без царського указу помочи дати йому не сміють, а погроз його не боять ся, і своїх послів до нього не післали за те, що він прислав з погрозою¹⁾. І московського правительства не вдало ся намовити, щоб воно вплинуло на Донців, аби вони рахували ся з запорозькою політикою: на пропозицію Мужилівського, щоб московське правительство дозволило Донцям помагати Запорозцям, московські бояре заявили, що се все таки буде нарушенням згоди з Польщею — і хоч би тайно дати Донцям таку інструкцію, се „у весильного Бога угайти ся не може, і цар, яко володар християнський, шьякої такої неправди не хоче“²⁾.

Се дуже неприємно загрозувало Кримцям з тилу, і хан — як доносили польські агенти³⁾, довго вагав ся, чи йти йому з ордою, полишивши Крим на небезпеку донських нападів. Гетьман наставав, щоб хан ішов сам своєю особою, і хан обіцяв; але гетьман, очевидно рахував ся з можливістю якої небудь перешкоди від Донців і робив про всяке ще спеціальні заходи у Буджацької орди, котру донська діверсія не могла звязати, і заручив ся обіцянкою аги Тімберея, Кантемирового брата, що вони, випасши коней, на май будуть готові й рушати в похід⁴⁾.

Ще більш неприємна була відмова Москви що до діверсії на литовській границі. Московський післанець Унковский висланий на Україну разом з Мужилівським, і з такою помпою витаний гетьманом, привіз з милостивими словами й собольми для гетьмана й полковників

¹⁾ Донскія дѣла IV с. 278 і 280. ²⁾ Акти місії л. 35—38.

³⁾ Осолія. 225 л. 233 — реляція Кутнарского з Ясів 14 червня н. ст.

⁴⁾ Лист з-під Вінгорода 8 н. ст. квітня — як вище с. 171.

царську грамоту, яка свідчила про повну безуспішність січневої місії. Царське правительство повторяло старі пляни вибору царя Олексія польським королем — аби гетьман писав до панів польських і литовських і намовляв їх на сю комбінацію, а цар, коли буде вибраний королем, обіцяє свою ласку Запорозькому війську. Пропозиції гетьманські мовчки відхилено.

Гетьман старався не дати помітити своєї обиди і стримався від всяких різких заміток на московські наївності щодо до королівського вибору. Але в мовах його навіть в сухій передачі Унковського чути гірку обиду, що цар не послухав його прохань і зіставив при самім хані.

Він піддавав гадку зробити окупацію Литви, щоб тим способом змусити литовських магнатів піднести цареві литовську корону, а се потім може його привести і до польської. Розвивав знов ідею підданства України московському цареві — щастє, мовляв, саме даєть ся цареві: без усякого клопоту, він може здобути великі землі й величезне військо; ризику нема, бо Польща й Литва в попередніх війнах були сильні Запорозьким військом, а без козаків нічого не зможуть. По чийм боці Запорозьке військо та „Біла Русь“ (Україна), той буде мати величезну силу і всім неприятелям страшну; як же Москва не звяжеться з козаками, то — се теж давалося на розум — погромивши з козаками Поляків, хан схоче обернути козацьке військо против Москви. Гетьман уже минулого року відстрашив його від таких плянів, погрозивши, що в таким разі козаки відступлять від Татар і будуть громити Крим, але, очевидно, на випадок польської перемоги се татарського походу не спинило б¹). І в листі переданім з Унковским до царя гетьман все таки повторяв своє прошення — як скорше післати військо в поміч козакам „від Литви“²). В грамоті висланій десять день пізнійше з своїм послом, чигринським полковником Вешняком, немов на потвердження або контролю тих реляцій, які мав здати з свого посольства Унковский, гетьман, посвідчуючи бажання Запорозького війська „одностаино умирати за ваше царське величество“, прохає царя „до милости своєї прийняти й благословити рати своїй (московській) на наступців наших за віру православну наступити“. „А ми в божий час від сих країв на них підемо і маємо в Бозі надію, що той неприятель наш до кінця не буде мати потіхи. Тільки вашому царському величеству низько чолом бемо — від милости своєї не віддаляй нас“. Все бажання війська — щоб цар панував над ним,

¹) Сибир. приказ архива мін. юстиції стовб. 1562 л. 113—117, переказано у Воюкова І. с. ²) Л. 84.

„а за таким совокупленням всього православ'я надія на Бога, що всякий неприятель на голову погине“¹⁾.

Все се був досить зручний посів на будуще, але для даного моменту українська дипломатія не одержала нічого. Зв'язати литовські сили московською демонстрацією від Смоленська не вдалося, а з тим північна границя зіставалася незабезпеченою. Проби гетьманського правління забезпечити собі нейтральність литовських магнатів через Радивиля не вдалися теж: Унковському оповідали, що на жадання, гетьмана, „аби литовські сенатори по давній умові (!) були вірні, Ляхам військом своїм на Запорозьке військо не помагали“, інакше він з козаками й Татарами буде воювати Литовську землю, „литовські сенатори“ відповіли, що торік було безкоролів'я, а тепер вони залежать від королівської волі — в собі не вільні²⁾.

Зіставалися ще особисті впливи на шефа литовських воєнних сил Радивиля, і гетьман не без успіху підтримував з ним приятні відносини. Посольство його, вислане до Радивиля в відповідь на Радивилове посольство до Переяслава, було прийняте з великою, демонстративною честью³⁾, і Радивил потім вислав своїх послів до гетьмана⁴⁾. Заходи роблені через Ракоція для приєднання Радивиля й литовських дісидентів для української справи — аби трималися з козаками проти Польщі, ми вже знаємо⁵⁾. Так само мабуть старався гетьман впливати через Радивилового тестя воєводу Лупула. Але кінець кінцем особисті впливи й симпатії литовського королика теж мали свої межі: в свіжій пам'яті був факт, що його боротьба з білоруською козащиною на початку року була припинена не ким тільки королем, а тепер з королівськими впливами треба було рахуватися в зовсім протилежнім напрямі⁶⁾.

Невідомим зістається теж наскільки реально рахували в українських кругах для сеї війни на поміч з полудня: на напад Ракоція, або на якусь диверсію з Волощини, й наскільки несподіванкою для них було, що Ракоцій з сеї кампанії не скористав і на Польщу

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 309. ²⁾ л. 152, пор. 78.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 299—300; Смірнов думав, що се те саме посольство „до литовських сенаторів“ (с. 241), але мабуть їх не треба мішати до купи.

⁴⁾ Там же с. 607 (звістка належить до часів коло великодня, 25 с. ст. марта).

⁵⁾ Див. вище с. 139.

⁶⁾ На Україні перед самою кампанією погляди на сю справу були зовсім суперечні: одні рахувалися з перспективою, що Литва в сій війні не буде нейтральною — виступити проти козаків (місія Унковського, як вище); інші знов говорили, що Радивил запевнив гетьмана про „литовські повіти“ — мовляв, не будуть воювати з Українцями, а військом держити ся тільки для охорони городів від козаків — Акты Ю. З. Р. III дод. с. 62. Правдаподібно, такі слухи пускали ся самим українським правительством для заспокоєння північно-східної України.

з полудня не напав. Польські стратеги, котрим було відоме порозуміння гетьмана з Ракоцієм, здогадувалися, що в виборі театру нової кампанії — в концентрації її на полудні, на подільсько-воллинській границі козацький штаб водився плянами сполучення своїх операцій з Ракоцієвими¹). Се справді дуже можливо, коли у гетьмана і його штабу була тверда надія на координовані виступи Ракоція.

Але коли й тут, як і на литовській границі, кінець кінцем приходилося йти на будь-що-будь, гетьман і старшина, видима річ, все таки не вважали можливим відступати перед непевністю шансів та шукати нових проволоків справи, нових порозумінь з Польщею. Смушний час настав, се було загальним переконанням, і відступати назад значило викликати против себе народне обурення. Для гетьмана й його найблизших товаришів небезпечніше навіть, ніж програна кампанія. Тим часом як одна частина людности, жахаючи ся страшною розпави, коли б гору взяли Ляхи, загодя йшли за московську границу (з кінця червня маємо відомости про „многих людей Білорусців, що з жонами й дітьми, боячи ся від Ляхів розоренья“ ідуть до Путивля²), — переважна маса козацтва горіла бажанням рішучої розпави. „Хмельницький хоч би й хотів мирити ся, так не може — так чернь розярила ся, що або знищити шляхту, або самій згинути“, казав на допитах в місяці квітні козацький сотник взятий в неволю під Річицею, на північнім театрі повстання. А на полудневій границі „Старий Федина з Рашкова“ (на Дністрі), вертаючи ся в тих днях з посольства від Буджацької орди, на докір за таке завзяте казав: „Перше язика людські назад обернуть ся, ніж Ляхи над нами будуть панувати“³).

В Чигрині полковники говорили Унковському: Коли Господь за гріхи наші предасть супостатам нашим, уступимо ся до часу на Запороже, з Кримською землею будемо жити посполу і з Ляхами воювати, а в підданстві у Ляхів бути не хочемо!³)

І очевидно, таким переконанням про неминучість рішучої розпави був перейнятий і сам гетьман:

„Стіна з стіною ударить ся, одна впаде, друга остойть ся“.

На жаль, і сим разом ми не маємо відомостей, які ввели б нас у те, що діяло ся, що думало ся, що плянувало ся в самих козацьких кругах і його осередку — серед вищої старшини, в оточенню

¹) Лянцворунський в листі з 16 н. ст. червня — уривок у Липинського с. 42.

²) Діла греч. № 7 л. 448. ³) Пап. кн. Міхаловского с. 387. 389. ⁴) Д. 14.6.

гетьмана, в данім моменті. Те що ми маємо, відслонює тільки рубчик сеї завіси — оскільки, в додатку, ще можемо покласти ся на докладність і певність тої чи иньшої звістки.

Кисіль в половині квітня с. ст., місяць перед скінченням перемиря, мав відомости про секретну раду, що відбула ся в ночі у гетьмана з самими полковниками, і після неї наступили перші початки мобілізації: армату з-за Дніпра, з Переяслава перевезено до Мошен, і дано порученне орді (що кочувала під Чорним лісом, в ближшій сусідстві волости), аби була готова до походу за два тижні до зелених свят. Се ставили в звязок з відомостями про погром козаків на Поділлі. Може мали вплив і якісь, ближше нам незвісні битви коло Межибожа, що по словам Смяровського незвичайно подражнили Хмельницького¹⁾.

В половині квітня с. ст., по словам гетьмана (в його розмові з Унковським, 19 с. ст.), козацьке військо й армата були вислані на польську границю; передова орда кримська під проводом перекопського бея (Карач-мурзи, що настав на місці Тугай-бея) вже прибула, білгородські (буджацькі) Татари вже йшли над Дністер, і самого хана гетьман сподівав ся з дня на день²⁾.

Козаки оповідали, що на передових позиціях стоять полки браславського полковника Нечая, Штепи-попа уманьського і винницького Федоренка-Богуна, тридцять тисяч козацького війська, зовсім поблизу польських позицій³⁾, але Поляки стримують ся від усяких заціпок, чекаючи повороту своїх послів (Смяровського), Хмельницький же затримує їх поки не прийде хан. В останніх днях квітня він пішов ханови на зустріч, щоб провести полем, не займаючи козацьких городів.

Правдоподібно, се були поголоски, пускані розмислом для підтримання „доброї мисли“ серед козаччини, так само як чутки про нейтральність Литви, про поміч обіцяну Москвою, про прихід на поміч Донців⁴⁾, про те, що гетьман іде на Поділе для спільних операцій з Ракоцієм, на котрого, мовляли, ходять напасти Поляки за його союз

¹⁾ Виймок з листу Кисіля з збірки Руських у Липинського с. 397. Про битву під Межибожем Міхалов. с. 406; вона мусіла стати ся не раніше початку квітня с. ст.: подільські битви поч. марта закінчили ся розквартируванням польських хоругв в Барі, Пłosкирові, Летичеві й Межибожі (О. Сром. I с. 82), і по тім до кінця марта був спокій — АЮЗР. III дод. с. 54. Про пізніші битви під Межибожем нивше с. 182.

²⁾ Місія Унковського л. 129, пор. л. 144—145; з Хведоренка зроблена „Гавтеренка“.

³⁾ „Верст по пять або більше“ — що розуміть ся, неможливо.

⁴⁾ Донці, мовляли, обіцяли прийти негайно, і ті Запорозці що були на Дону, вже поприходили (л. 149). Можливо, що з огляду на рішучу відмову Донців і так би сказати — розпорядило ся покликати Запорозців з Дону.

з козаками¹⁾. Агітаційні кличі, під котрими йшла мобілізація, оден козацький бранець переказує в таких словах (в передачі польської реляції): „Лист від Хмельницького єсть, аби ми всі, хто в Бога вірує, купили ся єсьмо, разом до громади, чернь і козаки; запевняє, що потім панів не буде, і ми на тім щоб не було жадного шляхтича, і на згоду дозволити не хочемо“²⁾. Поруч того — як згадуєть ся в однім листі, певну ролю грала поголовка, що „короля нема — вбили його Ляхи“³⁾.

Ся звістка одначе стоїть досить відокремлено; иньші, більш автентичні відомости дають розуміти, що короля сим разом більш ігноровано. О. Ласко, побувавши на Подніпровю в маю, писав: „в тих сторонах і церквах короля нема, і иньшої властп не чути, окрім гетьмана з військом Запорозьким“⁴⁾. Справді, в листах козацьких урядників сього часу появляєть ся цікава формула: Божою милостю іменем його милости Богдана Хмельницького, пана гетьмана війська його кор. милости Запорозького⁵⁾. — де як бачимо, короля хоч і не промовчують (пропускають його завсім в зносинах війська з московським правительством), то все таки головою української державности виступає не він, а гетьман.

Престіж його, видимо, стояв високо. Унковский розитучи всякого чину людей, як вони задпвляють ся на бажанне піддати ся під царську руку, каже що вони „у всім поглядають на гетьмана, а говорять: Господь Бог дав нам нині християнській вірі оборонця, від проклятої віри свободителя гетьмана Богдана Хмельницького, як його воля на таке діло буде, а вони від нього відставати не будуть“⁶⁾.

Нарід підіймав ся дуже енергійно жадний рішучої боротьби за свободу й незалежність. „Чернь з усюди плине, як муравлі“ писав з Чигрина (Смяровский в перших днях мая с. ст. „Козаки й хлопці на голову збирають ся“, потверджував його всланець⁷⁾. „Полки козацькі сильні переходять що-денно з-за Дніпра вже три тижні, в Київі, на голову йдучи за гетьманом в поле“⁸⁾. писав о. Ласко, побувавши в Київі з кінцем мая⁸⁾. Кождий повинен мати по два фунти пороху й сухарів і рушити ся на даний знак — оповідали про чернігівську мобілізацію: „з отчини кожного господаря виберають по чотири таляри Хмельницькому на ту війну“⁹⁾.

¹⁾ Ся поголовка, що гетьман іде в поміч Ракоцієви, була досить поширена — *Акты Ю. З. Р. III* с. 322, 331.

²⁾ *Spominki II* с. 42 — відомости литовського війська. ³⁾ Міхалов. с. 418.

⁴⁾ Осолін. 225 л. 224. ⁵⁾ *Акты Ю. З. Р. III* дод. ч. 54, пор. 52. ⁶⁾ Л. 148.

⁷⁾ Міхалов. з 397, 406. ⁸⁾ Осолін. 225 л. 224. ⁹⁾ *Spominki* с. 42.

Миргородський полковник велів „під горлом“ йти в військо до гетьмана всім, „кто може на коні сидіти“, а самому полковникови з останніми йти 26 квітня¹⁾.

Головні сили скуплялися на Порою, в поріччю Русави, і туди ж, під Маслів Став (коло Русави) в перших днях май рушила армата з Чигрина. Татарські орди збиралися далі на захід, між Білою Церквою й Бердичовим. Для заспокоєння людности популяризовано звістку, що з ордою наново записано умову, аби вона простих людей не заирала й шкоди їм не чинила — по Костянтинів, по иньшим аж по Вислу: тільки там вільно їй брати людей у неволю²⁾.

Головна рада мала бути на Масловім Ставу, здається чи не на самі зелені свята. Хмельницький обіцяв Смяровському відправити його з сеї ради з відповідю, але перед самими зеленими святами, 11 (21) мая виприто його пятайні інтриги, чи переговори з старшиною, і вбито; побито також і його товаришів³⁾. Кисілів післанець о. Ласко, загода поміркувавши, до чого воно йде, утік під ослоною свого ігуменського шлика з Чигрина до Києва, де йому прийшлося бути свідком огрому вчиненого змобілізованим козацтвом, що переходило по-при Київ, над ріжною католицькою людністю, яка ще ховалася в Київі⁴⁾.

¹⁾ АЮЗР. VIII с. 295. ²⁾ Тамже с. 294. Міхалов. с. 397, оповідає козачка Смяровського. Тими словами не хочу сказати, що в якусь таку умову з Татарами не вірю: на се не маю причини: хочу тільки підчеркнути популяризоване сеї звістки.

³⁾ Піночі (І. с.) оповідає, що Смяровському вдалося підмовити против гетьмана чотирох, але пятий дав знати гетьманови, а той скликав старшину і віддав сю справу їй на суд. Смяровський відперався, але тоді принесено його шкатулу і в ній знайдено п'ятьдесять привилеїв: старшина кинулася на нього й шаблям зарубала; ще пів-живого його закопали. Піночі додає, що козаків здавна не любили Смяровського, пригадуючи, як він бувши підстаростою черкаським, мучив їх „очи видупував“. і т. и. Про саму смерть його свідок, оден з його товаришів Бжозовський оповідає дещо инакше: що Смяровського хотіли стати, підрубавого пристрільювали, і ще пів-живого закопали — Spominki II с. 45, пор. 47, 49. Офіційне так би сказати представлення справи з боку гетьмана читач знайде нижче (с. 205), в листі його до короля з 16 серпня: він каже, що козаків вбили Смяровського вже після виходу гетьмана в похід. Листом сям potwierdzuje ся звістка Піночі, що козаків мали старі рахунки з Смяровским.

⁴⁾ Подаю дещо в сеї одісеї: „Віддавши листа п. Хмельницькому, мешкав я в Чигрині, чекав відповіді, котрої не одержав. Потім побачив, що гетьман виїхав з арматою й ордою на Ингулець. Після наших побрано при мнї до армати (до арешту); челядь, котра була при конях, одних побито, иньших потоплено; товариш я. Жабський упоминав ся за коней й жалів ся — при тім упоминанню дістало ся йому булавою від гетьмана, потім обухами бито й затягнуто до посольської господи. Я бачучи таку честь посольську, просив самої панї, щоб дістати якусь відповідь до в. пана — умовляла мене і просла, аби я не чїпав, навпаки — коли хочу бути цілим — їдь яко можеш... Просив (потім) проходного листу у о. митрополита. Бачучи, що не може бути переїду, пішо забїг лісами до Гоці.

„Куди (гетьман) пішов, в Ингульця рушивши, не можу сказати: чи над Божком чи під Павлоц, чи на Дністер, тільки то певно, що вже рушили з ордою, котра при мнї прийшла — три неділі по св. Миколаю, в п'ятницю.

Велика військова рада так і не відбулася, очевидно. Козак-бравець з головного війська, вхоплений при кінці червня с. ст., казав, що гетьман „чернецької ради не держить, і козаки не знають, куди він іде“¹⁾. Однак Смяровський знав ще в початках мая, що театром війни буде волинсько-подільське пограниччя, як і минулого року: гетьман стане на давнім таборищі під Пилявцями, або під Константиновим, і там упорядкує військо²⁾.

Перед святами був написаний козацького війська під Києвом на Либеди, в присутності гетьмана³⁾. Відти він поїхав до Білої Церкви, де правдоподібно був також подібний перегляд. В перших днях червня с. ст. виїхав на полудневу границю, на зустріч ханови, як казали — але хана, видко, прийшлося чекати. Оповідали, що він вагався, і вже виступивши під Перекопом мав нараду з мурзами, чи йти самому: посилався і на весілля доньки, і на небезпеку від Донців, котрих човни, мовляв, уже зявилися на морі і можуть обернути на Крим; ходили також чутки про якісь некорисні для хана зміни в дивані, „вбито з Порти иншого хана мають прислати“⁴⁾. Гетьманові й закупленим ним мурзам, видко, прийшлося не мало потрудитися, і багато минуло часу, поки хана вдалося розмахати: 10 с. ст. червня орда перейшла Дніпро під Аслан-городом⁵⁾. Гетьман, вирушивши десять днів перед тим з Чигрина, як оповідали — з великими гонорами — і що найімпікантніше: під ослоною нової королівської корогви, привезеної комісарами, стрів хана з військом і рушив з ними на захід, на головний театр війни, збираючи по дорозі поодинокі відділи свого війська й татарської орди⁶⁾.

Неважаючи, що в козацьких кругах війна рішена було давно і мобілізація велася загодя дуже енергійно, перші початки кампанії роблять вражіння певної недоробленості: бракує чогось не тільки з польської сторони, де ще до останньої хвили, очевидно, не вірили

„Послам нашим по моїм візді велів в Чигрині голови постинати.

В Києві ревізія була — за шляхтою, шляхтянками, панями, ксьовдзями, по тій ревізії всіх Дніпром почастували.

„Московського посла дуже шанували, і такі голоси, що йому всю Сівершину обіцяли (гетьман), бо сподівалися відти помочи — власне від Донців. Посол угорський теж був в великій пошанованню і з тріумфом проведений. Орді позволено кочувати коло Кодаку, щоб близьше возити провіант“. — Осолін. 225 л. 224.

1) Spominki с. 327. 2) Див. вище, с. 164. 3) Spominki с. 41.

4) Spominki с. 51, пор. 52; теж Осолін. 225 л. 233 — рел. Кутнарського з Ясів (з скороченнями й помилками у Міхаловського ч. 127), тут дата походу хана з Балчисараю 8 н. ст. червня. 5) Spom. с. 51 і 55. Дата походу гетьмана з Чигрина 10 н. ст. червня Міхалов. с. 415 = Осолін 225 л. 233.

6) Буджацька орда перейшла Дністер під Тягинєю 13 (23) червня й прилучилася до гетьманського війська коло Сіяви — Spominki с. 51 і 58.

в війну й відтягали всякі рішучі кроки, але і з української, де теж відчуваєть ся якась недостача суцільного пляну, сильного й тяглого руху.

Проводирі передових польських військ, дякуючи Богови, що Хмельницький потратив час і не використав їх неприготованости, підозрівали у нього якийсь „манкамент“ — глибоше не могли вглянути за неможливістю дістати якісь відомости: „шпигів дістати неможливо, між Русю всі зрадники, а з бранців ані добрими способами ані муками нічого не можемо допитатись“, як скаржили ся польські генерали¹⁾. Поляки-бранці, котрим удавало ся втікти з козацького табору, переказували козацькі поголоски, що проволака вийшла через вагання і отягання хана, до котрого сам гетьман мусів їздити в останній хвилі, намовляючи, щоб зістав ся²⁾, і відкидаючи дещо з подробиць, може бути, що таки в сій ахілєвій п'яті козацької політики справді мусимо добачати причини певних тактичних упуцень з боку козацького війська.

Воєнні сили польсько-литовські на початках кампанії були згруповані в трох арміях, що з трох сторін стерегли границь від козацтва: на Поділю розложило ся військо під проводом Лянцкунського: в полудневій Волини, на лівім боці Горини стояло військо під другим режіментарем Фірлеєм; на Литві, в східнополудневих частях її розложені були на лежах війська литовські, що стояли під комендою Радивила. Окремо організувались сили поминених торішніх режіментарів: Вишневецького, Конєцпольского й Заславського під проводом кн. Яреми, в полудневій Волини. Головне ж польське військо, що мало виступити під проводом самого короля, було ще тільки в проєкті: канцлер рішучо противив ся покликанню шляхти до загального походу, чого добивала ся партія війни, між пньшим на нараді сенаторів скликаній в останніх днях мая с. ст.³⁾. За радою свого ментора пішов і король; рішено поки що обєднати для спільних операцій польських режіментарів з литовськими, і король зіставив за собою провід в воєнних операціях (пізніше, під час походу він передав його формально Осолінському).

¹⁾ Spominki с. 57, Міхалов. с. 412. ²⁾ Spominki с. 46 і 47.

³⁾ Інтересні дебати сеї наради на тему, чи впадеє королеви самому своєю особою йти „на хлопів“. Канцлер доводив, що було б вічним соромом для рїчносполитої, коли б вона рушилає ціла против непослушних хлопів з чотирох восводств. На се бєкуп кївський добре відповів: „не хлопи то, а вояки, страшні самому цїсарєви отоманському! не про піддаєство тут воювати треба, а за кривду божу, за святі сакраменти й костели“. — Міхалов. с. 408. Промова канцлера у Кубалі J. Ossoliński II с. 292—294. Рїзку опозицію канцлера (а за ним короля) загальному походови Кубала толкував побовоюваннями їх, що супроти ворожнєчї против короля і канцлера двох пайпонулярнїйших магнатів — коронного Вишневецького і литовського Радивила посполите рушення перейде в повстанє.

Об'єднання воєнних сил теж не йшло легко, бо Лянцкорунський сподівався головного удару на Камінець і хотів його пильнувати, міркуючи, що сюдою козаки шукати муть получения з Ракоцієм; Фірлей хотів опанувати Волинь, а литовське військо не похочувало виходити з оборонної тактики. Супроти сього козакам треба було постаратися зайняти сі три армії на місці, не даючи їм зійтися до купи, і по змові погромити їх по черзі, скорими ударами, поки польські сили не об'єдналися. І справді з кінцем перемиря козацьке військо починає наступати на всіх трох фронтах: наступає на лінії Горини, як ми вже бачили: за Припеть на литовську територію вийшов від київського Поліся полк козаків під проводом Ілі Голоти; трохи пізніше і на Поділю тутешні полковники, підкріплені частиною татарської орди, стали наступати на польські позиції в околиці Межибожа. Але тільки на подільським театрі війни з козацького боку випроваджені були значні сили. Полк Голоти, перейшовши Припеть, був погromлений литовським військом під Загалем понизіє Мозира¹⁾. Погоринські полки теж були за-слабі на те, щоб звязати Фірлея: перейшовши Горинь під Заславом 21 (31) мая, він своїми чатами досить скоро вибив козаків з гориньсько-слуцького межиріччя — під Шульжинцями розбито козацькі полки під проводом Донця і Таборенка, потім вибито козаків з Звягеля, вони мусли уступити ся по всій лінії за Случ. Фірлей таким чином мав повну свободу рухів і міг зеднати свої сили з подільським військом²⁾.

Лянцкорунський за той же час, як хвалив ся, своїми чатами очистив волинсько-подільське пограниччя вибивши козаків з Красплова, Константинова й нарешті з Остроноля, де вони були замкнули ся під проводом Кривоносенка (реляції 2 і 3 н. с. червня)³⁾. Тільки потім став наступати подільський козацький корпус. Він наступив на Межибож, де сиділа польська залога, і сюди, на виручку їй, звернув ся коло 10 с. ст. червня Лянцкорунський, взявши поміч від волинської

¹⁾ Про сі операції на литовським театрі: Spominki II с. 59, 60, Міхалов. 412, 416, Котлубая дод. с. 340, 365, Акты Ю. З. Р. III дод. с. 71. і спеціальні публікації: Козлович, Commentarius, також Theatrum Europaeum VI с. 813.

²⁾ Про операції на волинським пограниччю Spominki с. 37, 40, 41, 45, 47—48, Міхалов. с. 397, листи Кисіля — Осол. 225 л. 227 і тека Наруш. 144 с. 331. Нунцій доносячи курії про сю битву (с. 42), не обливив важкої подробиці донесень, що Полякам в руки попали дві козацькі чарівниці, з котрих одну стяго зараз же, піймавши при чарах. Твардовский (с. 48—49) про се ж оновідає, як сестра полковника Донця чарівниця, що гарцювала на коні поруч брата, засмутила козаків, напорочивши їм польську перемогу, і попала до рук Полякам разом з своєю товаришкою Солохою, „котра знати була у Хмелиницького від наслања й шкідливих уроків“.

³⁾ Spominki с. 43—45. Сюди мабуть належать звістки кунція (с. 45) про різниця счинену вояками Лянцкорунського.

армії. По словам учасника експедиції, Кисіля-молодшого вони застали під Межибожем Нечая, „передвиїзжого Хмельницького“ з 40 тис. військом, відогнали його до табору, що він собі урядив під містом, і хотіли вже його там здобувати, — але що язики, захоплені при тім, сповіщали, що наступає сам гетьман з величезним військом і Татарами, то рішили дати з того всього спокій Нечасви й забравши з собою межибожську залогу, пішли до свого обозу¹⁾. Одначе й тут відомости, що слідом наступає Хмельницький, викликали таку паніку в польськiм війську, що трохи не повторила ся пиявецька історія. „Що живо спакували юки, а декотрі мабуть і повтікали вночі. Панове реїментарі, поки з хлопами була справа, радили не найгірше, а тепер, як прийшло ся до справжніх козаків і Татарів, зовсім стерявши ся, тільки оден до одного їздили, а військo прислухаючи ся до них, уже було на тім стало, щоб як тільки настане ніч, кождий в свою путь: одні до Камінця, иньші до Володимиря, одним словом — настало було завсім торішне замішанне: оден з другим шопотів, а кождий що мав кращого в возі, тягнув на коня“.

Про те щоб держати ся після такого шополоху на сих східніх позиціях, не могло бути й мови: забрали межибожську залогу й відступили з нею до головного табору, що прийшов під Купіль на полудне від Чолганського Каміня. Тривога про прихід Хмельницького, як виявило ся, була фальшива: гетьман ще був далеко. Але вона зробила вражінне на польських реїментарів, так що вони після безконечних торгів, переговорів, кружляння туди й сюди на волинськiм пограничу, що просто до відчаю доводило військo (воно вже грозило ся скликати „чернецьку раду“ й вибрати собі реїментаря на власну

¹⁾ Ся реляція Кисіля-молодшого з 27 я. ст. червня в теках Нарушевича 144. і картоша, але досить основна звістка Тшецькаго з 26 червня — Spominki с. 50, дають досить докладне пошче про сей межибожський епізод, що набрав зразу великого розголосу і в дальших відомостях пішов в перекручених формах (Хмельняцький під Межибожем виволоас козаків з облоги і т. п. АЮЗР. III с. 320, 330. Самовидець с. 20). Ляпняцький в звязку з відомостями про паніку, що обхонила польське військo (про неї крім цитованого листу Мик. Кисіля згадує також і Фірлей в своїм універсалі з 20 (30) червня), поставив здогад, що причиною сеї паніки був погром Вишневецького Кричевським (с. 400). Але про сей погром згадує тільки Кунаков в своїй реляції з кінця 1649 р. (АЮЗР. III с. 392), в иньших джерелах нема на се натяку, і тому з сею звісткою Кунакова треба обережності; тай говорить він коли вже тримати ся його тексту, про пізнійшу стадію кампанії, коли реїментарі вже зішли ся з Вишневецьким. Про присутність же Вишневецького на театрі війни в часі навіки джерела не згадують. Московські істники, що правда, говорять про Вишневецького „на Ориянім полі“, коло Камінця — АЮЗР. III с. 314, 330, але тут, очевидно, треба розуміти Ляндкоруньського. Паїсій на основі листу від козацького полковника (Вешняка або Мужилівського) з останніх днів червня с. ст. доносить цареві, що козаки в однім городі звапим Межибожем взяли 3 напів і з ними 10.000 чоловіка Ляків, імя одного Сияявський, другого „Хан Скорица (Ляндкорунський?), третього не знають (Греч. д. л. 442—443). Се поки що одинока сучасна звістка з козацької сторони.

руку, щоб зробити кінець тій замотанні¹⁾) нарешті таки погодилися між собою й зійшлися до купи. В 20-х днях червня всі Лянцкорунський, Фірлей, Остророг і навіть Вишневецький з компанією — до котрого умисно їздив на перепросини Лянцкорунський, зійшлися на тім, щоб заложити спільний табор під Збаражем. Правда, коли нарешті прийшло у них до порозуміння і режіментарі зійшлися тут, приєднавши наказ від короля зібратися під Константиновим: але сього вже рішили не слухати, щоб не дражнити до решти війська, і так тяжко знеохоченого безконечними ваганнями й переходами і вже сильно здеморалізованого. Против королівського розпорядження вказували на те що по виході війська з східної Волині й Поділля місцева людність знову піднялася й покочалася, й пробивати собі дорогу серед сього повстання було б дуже тяжко, тим більше — не знаючи нічого, за браком шпигів, про рух головного козацького війська. „І то ще божа ласка, що Хмельницький не наступає: має якийсь манкамент в справах своїх“, як писав в свій реляції королеві Остророг²⁾.

Се дійсно була ласка божа для Поляків, що з козацької сторони даремно упущено цілий місяць від кінця перемиря, і тільки в середині червня гетьман став присуватися до Поляків. 13 с. ст. червня він був недалеко Пиляви — тут прилучилася до нього білгородська орда. 21 пройшов милою за Базалію (коло горішньої Случи) — напереді йшов полк Нечая, замикав похід миргородський полк Гладкого, гетьман йшов в центрі, орда по обох крилах, — як оповідав козацький бранець³⁾. Тільки тиждень пізніше підійшов під Збараж — коли польські війська встигли вже обіднатися, яко тако запровіянтуватися, заложити табор і приготовитися до оборони. Загальний провід призначено Вишневецькому, з огляду на його авторитет і популярність у війська, і йому дійсно вдалося підняти дух і дисципліну в деморалізованім таборі. Одним словом по попереднім безладю зроблено все можливе, щоб стрінути грізного ворога в якісь порядку. Правда, видано при тім у владу повстання всю Волинь і Поділля, з виїзком тільки західного пограниччя, але зате було більше надії на поміч

¹⁾ „Вчора по параді ин. гетьманів хаяли ми рушити під Камінець і там укріпити ся, в ночи ин. Волянці відрядили п. белзького (Фірлея) — щоб не відкривати воріт до Корюви. Радо ми не рушили і дамо знати, щоб конати (вали для обозу) під Кузьмівим (коло Константинова). Зацімшаніє страшноє, так що вже говорено: крикім на чернецьку раду і режіментаря собі оберіа!“ — оповідає один з учасників, підстароста тереховський Тшческский 16 (26) червня — Spominki с. 50. Дав. сюди ж с. 41—44. 53. 57. у Міхалов. с. 409—410 й ин. ²⁾ Міхалов. с. 411.

³⁾ Spominki с. 50 і 58. Лист Лянцкорунського у Ливинського с. 400.

в Польщі, а на литовське військо Радивила покладали ся сподіванки, що він з-за Припети рушить в київське Полісє і зробить диверсію в тил козацького війська. Дуже цінною для Поляків обставиною було також се, що Ракоцій не рушив ся й не зробив тої диверсії від заходу, котрої бажав від нього гетьман. Коли се дійсно було заслугою польської дипломатії (як се представляло польське правительство), а не впливало з інших обставин, то Поляки могли справді похвалити ся сям успіхом¹⁾.

Радивил по погромі Голоти дійсно збирав ся рушитись — коли не на Київ, куди його посилали польські реґиментарі і сам король, то принаймні в тім напрямі,²⁾ і сі сподівання викликали велику тривогу в східній Україні і в козацьким війську гетьмана³⁾.

Щоб запобігти сій небезпеці, здасть ся ще перше, ніж наслідки відомости про погром Голоти, або зараз по сій вісті, гетьман розпорядив додаткову мобілізацію в Сіверщині й північній Київщині: що могло ще стягнути ся звідси, мало рушити на Литву, і посунуло туди в лишні дійсно що живо, з виїмком дітей і калік⁴⁾. Під проводом київського полковника Кричевського пішли від київського Поліся, з наказним полковником чернігівським Пободайлом від Лівобережа, і ціною великих жертв, ціною життя самого Кричевського литовськє диверсія була затримана в самих початках. Литовське військо понесло настільки серйозні утрати, настільки було ослаблене битвами з Кричевським під Лоевим, що Радивил, — постаравши ся роздути до як

1) В своїм листі до Радивила 3 (13) липня король, наказуючи йому „вдарити в гніздо козацьке, в Київ“, в тім часі як сам король рушить на козаків від заходу, zarazem в ясных фарбах описував ситуацію даного моменту: з Семигороду стар. Вельнопольскій вернув ся з запевненням сподіваної приязни, з Москви стар. Млоцкій привіз підтвердження старого союзу; наслідком погрому Турків Венетіянами можна сподівати ся, що хан з козаками не піде з Криму (у Котлубая дод. с. 357). Ся надія що до хана була марна, але Москва дійсно не виступила навіть з дияломатичною інтервенцією, обіцяною Мужилівському (лист присланий з Млоцким в Осолі. 225 л. 240). Про Ракоція *Relatio glor. exped.: rex missis legationibus formidabilem illam cum Transylvano et Moscho armorum conjunctionem avertit.*

2) Постанови в сій справі сенаторської наради — Міхалов. с. 402—403, залякв від Фірлея до походу під Київ — *Sponinki* с. 60. Характеристичні спикнування королівського листу всякими можливими аргументами захохотити Радивила: очевидно, його неохота до сього походу була звісна в королівських кругах.

3) Зізнання козака-бранця 18 (28) липня — Міхалов. с. 454, пор. 458.

4) Про сю мобілізацію АЮЗР. III с. 331: „писано від гетьмана Хмельницького в листах до полковників по городах, щоб усі козаки йшли доконче зараз против Литви“, — відомість з перших днів липня. Інтересні відомости про мобілізацію козацького корпусу під проводом „Корцакого“ — *Sponinki* с. 41 — можуть теж наслідати сюди; Ляницький прикладає їх до Голоти (с. 425), думаючи що Кричевський пішов на Литву з волинсько-подільського театру війни: але сей згогд опираєть ся на згаданій вище звістці Кузакова (пор. тамже с. 433). Про те, як забрано було все козацтво з Поддипрова, — оповідання козаків 2 серія тамже с. 429: „по залагах на Україні не зістало ся зовсім людей здатних до війни, тільки городові сотникам для порядку“.

найбільших розмірів свою побіду (що і вдалось!), вважав можливим спочити по ній на лаврах і завернув своє військо на спочинок по трудах, полишивши козацькому війську кінчати кампанію¹).

Такий вислід литовської кампанії виявився одначе пізніше: рішуча битва під Лосвином сталася 21 (31) липня, реляція Радивиля про неможливість іти литовському війську на Україну була вислана до короля 24 с. ст. липня. Тим часом, поки сей вислід був невідомий і сумнівний, гетьманови приходилося приложити всі сили до знищення польського війська, і спішити, спішити якомога, поки литовське військо не продерлося в тилу на Україну, а з другого боку — не нашіп в поміч реґиментарям король, що 13 (23) червня вже рушив з Варшави на театр війни.

І гетьман дійсно спішив і пускав в рух всі свої сили, видобував своєю титанічною волею всю енергію з них, щоб нагородити сим страчений час, — не рахуючи ся ні з засобами, ні з страшними тратами „гарматного мяса“, щоб зломити і знищити передову польську армію перед приходом на театр війни її резервів²).

Кампанія, що розвинулася таким чином під Збаражем, має — розуміється в тих польських джерелах, з яких мусимо її студіювати за браком джерел українських, — щось кошмарно-криваве, що з сих розмірно нових часів переносить читача в епохи азіатських етнічних потопів, в атмосферу варварських походів на Грецію, на Рим. Без сумніву, як там так і тут ми маємо діло з повною односторонністю представлення, яке розмальовувало боротьбу рідних героїв з страшними хмарами варварської дичи, не добачаючи по противній стороні того ж морального напруження, проявів високого героїзму і посвячіння. Зводячи до більш правдоподібних розмірів сю „гіґантомахію“, ми дістаємо за те більш реальний образ напруження великих сил, великої енергії й великого духа.

¹ Про сю литовську кампанію крім цитованих вище старих публікацій (с. 675) Kotłubaј Zycie Janusza Radziwiłła (с. 135 і д.) і новітні: Смірнова (с. 243 і д.) і особливо Липинського (с. 428 і д.). Реляція про битву під Лосвином тепер надр. в Архиві с. 296.

² Головними джерелами з польської сторони служать два днівники облоги Збаража: поема Твардовського, історія Коховського додають деякі подробиці й кольоритні риси з оповідань і переказів. З української сторони крім признань козацьких бранців, більш або менш свобідно переказаних в згаданих джерелах, маємо головню реляцію московських виступків, що переказують українські оповідання — видані в Актах ЮЗР. т. III і не видані, як от в столбцах білгородського стола, котрі використовують нижче. В літературі найцінніше — студія Кубалі; на жаль, і вона завжди стоїть під впливами Коховського, що так сильно затяжили над усею історіографією XIX в.

Військо польських регіментарів тільки що встигло об'єднатися з полками Вишневецького й товаришів його та поробити якісь укріплення, коли вислані ним чати дня 29 с. ст. червня, наскочивши під Чолганським Камінем на передові полки гетьманські і погромлені ними принесли до табору грізну вість, що неприятель наступає великими масами. В таборі від того настало велике завірушення, спільно заходилися коло провіантовання, коло спровадження обозу кн. Вишневецького, що ще не вийшов до табору. Приходилося робити це серед кривавої січи з передовими козацькими й татарськими силами. Того ж дня зачалися татарські гарці під містом і перші приступи козацькі, против котрих польські регіментарі вивели в поле свої сили, щоб піддержати відповідний настрій в своїм війську.

Другого дня уставлені на околі міста 30 козацьких гармат розпочали канонаду, засипаючи польський табір густим дощем гранат. „так що лекше було знайти в таборі гарматну кулю, ніж у львівським повіті куряче яйце того року“, посмішкує оден з дневників. Разом з тим ішли козацькі приступи, які одначе були тільки прелюдією до головного штурму, що з усіх сторін, з величезною масою війська поведений був другого дня. „Як мухи в смолу хлопство лізло, орда хмарою літаючи стріляла до валів, цілий день був сильний натиск, і перед вечером були вже збили з валів полк кашт. Фірлея, була вже думка — тикати до замку, але стримав кн. Вишневецький“, записує дневник. Кінець кінцем штурм відбито, з великими stratami в козацьких рядах, і сей успіх підняв в польських рядах рішучість боронити ся дальше, до упаду, не вважаючи на велику нерівність в силах.

Чим розпоряджала польська сторона, нам більше менше ясно. Під комендою регіментарів було коло 6 тис. війська;¹⁾ сили Вишневецького з його товаришами — полки Ол. Конєцпольського, Заславського, старости калуського Замойського разом раховано на три — три з половиною тисячі²⁾; всього 9—10 тис. властивого війська, і мабуть значно більше челяди³⁾. З того війська пішого, більш придатного для оборони табору було небогато, більше кінноти, котрій одначе скоро теж прийшло ся перейти на пішо, за неможливістю вижити коней⁴⁾. Крім війська регіментарі розпоряджали до всякого рода робіт кількома

¹⁾ Spominki с. 56. ²⁾ Так рахує Голінський с. 258.

³⁾ На 15 тис. рахує оден з сучасників-Поляків (Spominki), на 20, 80 і навіть 60 тис. — московські вiстники — АЮЗР. ПІ с. 350, Відгор. ст. 297 л. 124, 331.

⁴⁾ „Для себе мають живности досить, але для коней і трави дістати не можуть — ківноти в обозі досить, але піших дуже мало“ вiсти з перших днів облоги. Мігалов. с. 417.

тисячами селян, що збіглися до міста перед облогою і служили до чорної роботи і взагалі за дешевий воєнний інвентар, — поки недовстача провіанту не примусила випровадити їх з табору.

Сили козацькі означити далеко тяжше. Досить популярна у сучасників цифра 300 тис., не може бути трактована серйозно, хоч би прийняти мобілізацію воєнних українських сил в розмірах як найширших¹⁾. Цифрою 300 тисяч Мужилівський означав всю воєнну силу козацької України в тім часі,²⁾ і ся цифра скорше прибільшена, ніж применшена, і вже зовсім неймовірно, коли польські джерела, і сама офіціальна реляція³⁾ означають такою цифрою козацькі сили під самим Збаражем: відділи козацького війська ми бачили й по інших місцях, а додаткова мобілізація, зроблена для литовської кампанії в північній Україні, ще могла зібрати чималу силу, отже під Збаражем була, хоч як показна, та все таки тільки частина козацької сили. Так само проблематичне рахування татарських сил: „орди кримської, ногайської, азовської, білгородської“ на 100 тис.⁴⁾ Річ очевидна, що навіть титанічній енергії Хмельницького неможливо було удержати в тодішніх умовах війни і провіантування не то що чотирохсот-тисячне, а й двістітисячне козацько-татарське військо протягом яких п'яти-шести тижнів під Збаражем в тім порядку, в яким його бачимо.

Се власне та сторона в збаразькій кампанії, яку треба піднести, як свідомство незвичайних талантів Хмельницького як стратега і правителя, що він усю ту величезну масу воєнного народу, будь що будь, не бо-зна як організованого й дисциплінованого, бо й недавно тільки в такій великій кількості введеного в козацькі кадри, зміг утримати під час довгої, прикритої, невідгравної облоги в такім порядку не

¹⁾ Козаки-бранці, запитані про число козацького війська, відповідали, що трудно його знати, бо всі на голову вийшли з України, тільки діти та баби зісталися, взагалі тільки що нездатне до війни полишило ся для живя. — Реляція біскупи Шолдрскому 26 лютого н. ст. в ркв. пет. 129 с. 274 і Чортгор. 144. с. 394. тепер Архив с. 294.

²⁾ Україна с. 39.

³⁾ *Relatio glori. expeditionis. „Лікар Лукашка“. або Лука Кляковський по сирважньому, що був в козацьких війську і все знав „доподлинно“, як він казав. — з початку не зміг сказати докладної цифри козацького війська, завважив тільки, що козаків було „далеко більше, ніж: Поляків: було двадцять три волковники, а в кождім полку від нати до двадцяти тисяч — мейше 5 тисяч в полку не було“ (АЮЗР. III с. 345). При докладнішій розпиті сказав, що на око було сто тисяч, а може й більше — бо перенес не було. Білгор. стовб. 297 л. 331—332. Інший вістник — післанець нутивського воеводи Литвинов, що був висланий до гетьмана в серпні 1649 р. і прийхавши під Збараж 24 с. с. серпня, бачив ся з ним і з видою старшиною, так описує сили обох сторін: „в городе Збараже съ 30.000, а з Богданом Хмельницькимъ было Черкас в зборе съ 70.000 и больше, а с кримским царемъ было крымских и ногайских людей и белгородских Татар больше того числа, что з гетманом Хмельницькимъ“. Білгород. стовб. 297 л. 124.*

⁴⁾ Голівський записує під днем 31 н. ст. лютого (с. 261): „хлопства руського збитованого з козаками кладуть на двісті тисяч, а Татар на сто тисяч“.

даючи розтікти ся ані пустити ся в мародерство. Факт, що Полякам сливе не вдавало ся діставати ніяких вістей з козацького табору, найкраще свідчить про сей лад і дисципліну. Гетьман, обложивши Поляків, zarazом як висловляється оден з сучасних істориків¹⁾, немов в облозі держав і своїх козаків і особливо Татар, котрих йому треба було в цілости заховати до рішучої розправи з королівським або литовським військом. Випустивши їх раз на добичу, в загоны, потім, коли б вони обловили ся, ніяким чином не можна було б за-тримати при собі і в рішучий момент прийшло ся б зістати ся без війська. А що значило удержати на узді протягом яких двох місяців (рахуючи від вступлення її на Україну) сю голодну, розбійничу орду, - се навіть уявити собі тяжко.

Кінець кінцем приймаючи навіть найбільш скромні (а найближчі мабуть до иравди) обчислення московського гінця, що був в збаразькім і козацькім таборі, --- що гетьман мав з собою коло 70 тис. козацького війська і дещо більше орди, та більші й менші вільні дружини українських повстанців, котрі у всякій потребі він міг мати до волі, але держати в великих масах при собі постійно не мав ніякої користі - бо вони непотрібно виголоджували околицю й обтяжали його табор --- все таки козаки мали велику перевагу над польським військом - хоч би його було й тридцять тисяч (берім найвищу цифру). Обсочивши його і відтявши всякий приступ до нього, гетьман мав повну змогу стояти й виголодити його облогою і привести до каштуляції - коли б тільки був певним, що якась зміна обставин не перерве і не перешкодить сій блокаді. Але саме отсеї певности й не було, і через те приходило ся спішити й уживати гострійших і коштовніших засобів облоги. Неустанно томлячи польське військо атаками: випускаючи на обложених то козаків, то Татар, то око-личних повстанців, то навіть --- як оповідають поляки - гурти худоби, щоб до них вистрілювали облеженці свої порохи²⁾, страшачи їх всякими несподіванками, фортелями, криками³⁾, гетьман zarazом

¹⁾ Кубала оп. с. с. 133. Він толкує се тим, що гетьман не хотів перед часом показати своїх сил; я розумію се, як бачить читач, трохи инакше.

²⁾ Мало правдоподібно оповідання слуга Лівського в королівськім таборі: „Хмель, приступавши штурм, наперед жене хлопів --- ті почали кричати до наших, на милосерде боже просячи, аби до них не стріляли, бо ми не хочемо воювати, але мусимо. Намі амлосердали ся й крикнули, аби вони па землю ввали. Ті так і зробили, а наші сміливу стрільбу пустили з обози й велику шкоду вчинили в самих козаках-молодцях“ (Архив с. 291). Дещо в сій роді, але коротко --- й відмінно, згадує в переказів Мясковський --- Міхалов. с. 150.

³⁾ „За 10 день що-дня, що-години просто безнастанні штурми і галас, так що ми й витримати не могли такого натиску“ --- заплеує коротший дневник під 20. VI.

енергійпо вів земляні роботи, які все тісніше затісняли облогу. Під ослоною деревляних щитів, так званих гулай-городян, козаки копали шанці, рови, сипали вали, протягом тижня поставили одну за другою три ліві валів й виставили такі високі шанці, що з них все бачили в польськiм таборі, „так що й собаку в обозі нашім забивали“, і щоб укрити ся від козацької канонади, Поляки мусіли копати собі різні поря й криївки „як кроти“¹⁾).

Рейментарі скоро переконали ся, що не годні оборонити такої великої ліві валів, яку вони вивели з початку — „на цілу милю. для приватних вигід та просторного стояння“, як завважає автор дневника, і в тиждень по генеральнім штурмі зменьшили лінію окопів, вивівши внутрішній вал і перевівши потиху військо до сих внутрішніх укріплень. Козацьке військо зараз зайняло полишені ними укріплення і з них повело ще далі свою систему апрошів. Так се повторяло ся кілька разів протягом сеї облоги, в міру того як маліло польське військо, гинули коні, зникали припаси. Вкінці козаки підійшли до польських укріплень на віддаль кількох ліктів, так що підкопуючись тягли гаками польські вози з припасами до себе. А разом з високих шанців, які виводили в різних місцях „на два коні“, обстрілювали все, вбиваючи кожного, хто вилазив з криївок. — так що Поляки плахтами й полотнищами від шагрів силкували ся закрити їм вид.

Разом з тим далі йшли більші або менші бої, від часу до часу великі атаки, котрими гетьман з старшиною стільки ж мали на гадці втомити обложених, як і підтримати енергію серед своїх, щоб не згудили ся і не знеохотили ся нудною облогою. Богато коштувала вона й Українців; розуміть ся, цифра 50 тис. убитих з української сторони „окрім хорих і пострілених“, котру подає польський дневник²⁾, має дуже проблематичну вартість, — але великі утрати безсумнівні. З визначних старшини Коховський зазначає смерть старого полковника Бурляя, про котрого записує, що він був славний морськими походами, здобув свого часу Сіноп. Згинув косунський полковник (Ганцслав Мрозозіцький, оспіваний в популярній нісні під іменем Морозенка, „преславного козака“, — „дуже жалувала його чернь“, записує

¹⁾ Коховський, збираючи до купи відомости й перекази (с. 133), дає такий загальний підрахунок всіх тягот польського війська: двомісячна облога, майже безперестанна битва: нараховано двадцять генеральних атак, сімнадцять кіпших битв, чотири рази переведено скорочення укріплень, сімдесят п'ять вилазок уряджено і по більшій часті щасливо, десять ж обернули ся в сумні погроми; з сімдесяти великих гармат обстрілювано, і з них кулі як град сипали ся в саму середину табору.

²⁾ Михалов, с. 470. Теж і Relatio.

дневник¹⁾. Пострілено славного Федоренка-Богуна, що взяв ся був підкопом висадити в новітрі одну з башт в міських укріпленнях²⁾. Нераз уже козаки затикали свої коргви на польських валах, опанувавши їх під час штурму. Нераз серед польського війська поновляли ся розпучливі гадки: кинути вали й відсиджувати ся в замку а иньним на останку коней попробувати пробитись крізь козацько-татарський табор. Але кінець кінцем натиски відбивано, тривогу втихомирювано або вказуючи безвихидність всяких иньших нлянів, або манячи якимись надіями познаками зближення королівського війська, упадком духу серед козаків, охотою Татар до порозуміння з Поляками і т. д. включно до підроблювання для сього листів, і тому подібних штук. Ріжні переговори з обох сторін за сей час підіймали ся, вели ся, переривали ся і знов поновляли ся. Регіментарі справді робили проби перетягнути на польський бік хана, але той не піддавався і грозив ся, що коли Поляки не піддадуть ся, то їх за чуби повитягають з окопів; або брав ся носередничити у козаків, чого Поляки не хотіли, боячи ся, щоб не стати жертвою якоїсь скритої інтриги³⁾. Гетьман теж то намовляв їх до піддання, то страшив. Дневник наводить його лист, присланий 23 с. ст. липня до кв. Вишневецького. Звертаючи його листа, перехопленого козаками, гетьман писав:

„Ясному князеви Михайлови Корибутуви Вишневецькому . . . приятелюви нашому, хоч і не зичливому. Повідомляю в. кн. м., що лист сей з післанцем в. м. перейнятий за Львовом в трох милях. Післанцеві голову стято, а листа в цілости посилаю. Сподіваєш ся в. м. якоїсь помочи від короля а чому ж самі не виходите з нори і не збираєте ся в одну купу з королем? Так і король не без разуму, щоб будучи таким великим монархом безрозсудно тратити людей своїх. Як же він має прийти суди на поміч вам? Без табору не можна, а з табором — є річки і потічки. Бачить то король й. м., що до себе нас дочекає, і з ним може стати про все певна згода й умова. А ваша кн. мил. не рач на нас жалувати, а собі подивуй ся: ми в. кн. мил. не зачіпали і в цілости в маєтностях задніпринських хотіли заховати; а тепер, коли так — з волі божої мабуть — вийшло, зволь шукати виходу по волі своїй“⁴⁾.

Сей епізод з перехопленим листом показував на-віч, як щільно відтягло козацьке військо всі „наси“ до світу з Збаража. Таке повне

¹⁾ Міхалов. с. 453. Про нього новіше у Ливинського с. 239 і д.

²⁾ Міхал. с. 459. ³⁾ Міхалов. с. 451 і 452.

⁴⁾ Тамже с. 456; остання фраза, здасть ся, зіпсована.

відрубання й перервання всяких зносин, неможливість дістати якісь відомости дуже докучала облеженим. Козаки — ті навпаки знали все до найменших дрібниць, що діяло ся в таборі через шпигів і через дівертирів, що раз-у-раз тікали з табору, не вважаючи на тяжкі кари, які задавали режіментарі тим, котрих удало ся перехопити: рубали їм руки й ноги для остраху.

Але ся невідомість мала й свою добру сторону: військо піддавало ся надіям, що колівська поміч близька, може кожної хвили впасти на козаків. Коли б воно мало відомости, яка ся поміч далека хто зна, як би се відбило ся на поставі його. Покладали надії також на литовське військо: бранці й підслухи оповідали, що в козацькім війську велика тривога за дітей і жінок в незахищених східніх сторонах, особливо по тих свіжих взірцях кривавої розправи, які литовське військо дало минулої зими па Білоруси.

Кінець кінцем козацтво все таки трималось, і додавало собі духа, дрочачи ся й передираючи ся з польськими вояками, до котрих вони підходили тепер віч-на-віч. Але все тяжше приходило гетьманови й старшині тримати сі козацькі, і ще більше — татарські маси в виголодженій, спустошеній околиці, в нудних обставинах облоги, в вічнім сподіванню рішучої розправи. Відомости донесені нам з уст бранців, без сумніву дають нам образ дійсних відносин:

Чотири козаки приведені до королівського обшу 14 (24) липня оповідали, що орда „дуже наприкрість ся козакам, одно тому що їх самих беруть і стинають, а друге — що гнівають ся на Хмельницького, що так довго не можуть дістати наших, і грозять ся, що ми й вас самих будемо стинати, коли нас довше будете тримати“.

Чернець, що їздив до гетьмана по універсал, а попав ся польському підїздови, теж оповідав, що „Татари нудять ся даремно стоячи й козакам дорікають, що ви обіцяли зараз добути лядське військо, а так довго стоїте не добувши їх: будемо вас рубати, а з Поляками поєднаємось“.

Бранці козацькі й татарські, зловлені під Зборовим 4 (14) серпня, оповідали: „Вчинають ся між ними битви й бунти; чернь хоче, аби їх розпустив, бо голод у них, і сила їх гине. Хан хоче відступити, тому бо Хмель його запевнив, що здобуде за кілька день, і про короля казав, що ніколи не прийде в поміч обложеним. Хмель до хана перевіз ся і стали по-за черню, не вірячи їй“¹⁾.

¹⁾ Ргп. Публ. бібл. 129 л. 274, 271, копія в Нарум. 144 с. 393 і далі, генер видр. в Архаві с. 295—296, 301—302 і ще раз с. 314—315.

Гетьман і старшина могли себе потішати, що становище реґиментарів в облозі ще далеко тяжше і скрутнійше. Про те, що діяло ся там, може дати ноняте лист, писаний до короля серед сеї збаразької аґонії. „Ми в останній біді. Неприятель окружив нас довкола, що й птах до нас або від нас не перелетить. Листи наші до вашої кор. милости перейmano. Нам стане лише на кілька днів, бо не тільки що військо зістало ся без коней, не тільки що не маємо живности і дальше кількох день не можемо витримати, але найгірше, що й пороху не маємо, а неприятель наступає великими штурмами, а наші, захоплені ними, силу пороху мусіли вистріляти. Коротко сказати -- нема пороху, ледви на три дні... На гідну згоду ніякої надї! Хмельницький сподїваєть ся вже бути паном цілої Польщі. Голод незвичайний і нечуваний, праці щоденні і небезпеки поносимо - але пороху не маємо і на кілька день“ (і т. д.¹).

Дні збаразького війська здавались пораховані, і брак припасів, пороху, повне вичерпання сил привели б його до капітуляції неминучо коли б не угода з ханом, котрої не раз пробувано, як бачили ми, й облеженцями, тільки безуспішно, а несподівано осягнено з иньшої сторони: з ініціативи короля й його канцлера, котрим отак привело ся несподівано відограти рішучу роль в сій кампанії.

¹ Мігальов, с. 428 (лист без дати).

Зборівська угода й її безвиглядність.

Королівський похід на козаків. Блокада і битви під Зборовим. Угода в ханом. Пересилки з гетьманом. „Деклярація ласки“. Прикрі і неможливі сторони зборівської угоди. Охорона status quo. Заходи гетьманської дипломатії. Соймове потвердження і його хиби. Незадоволення мас.

Король взагалі не дуже спішив ся на театр війни, котрої головний провід заздалегідь узяв на себе. Рушивши 13 (23) червня з Варшави, він за місяць був ще тільки в Замостою, на півдороги до Збаража. Три тижні просидів в Любліні: ніби збирав військо, ніби радив ся, і взагалі своїм поведінням викликав загальні сумніви й підозріння. Зібрав решти чужоземного війська, закликав визначніших панів, щоб прислали до нього свої полки. але з сим ще ніяк не можна було йти на Хмельницького: радили йому не йти далі — але він і сього не слухав. Добивались, щоб видав останню оповістку про загальний похід не хотів. Вийшов тільки наказ мобілізації шляхти сусідніх воєводств: Руського, Белзького і Люблинського. Йй наказувало ся спішитись до короля зараз, прикладом волинської шляхти, що змобілізувала ся з власної ініціативи, не чекаючи останньої оповістки. Всій иньшій шляхті визначував ся день 11 серпня тільки ще для пописування, так що на театр війни до кінця серпня вона не могла поспіти¹⁾. Всі обвинувачували канцлера за се занехання мобілізації, і в пізнійшій інструкції на соймки він оправдував ся ріжними мотивами, які промовляли против загального походу²⁾.

Ситуацію, як її представляли в королівських кругах, маємо цитований уже лист короля до Радивиля з Люблина, 3 (13) липня³⁾. Були певні, що від Москви й Семигороду нема небезпеки: хан буде відкликаний наслідком погрому турецької фльоти Венеціанами. Коли ще до того литовське військо вийде в Україну, можна сподівати ся, що кампанія буде ліквідована сама собою без шляхетської мобілізації, — яка до того ж і заповідала ся зовсім не світло. Що литовське військо королівський наказ сповнить, в тім не сумнівали ся, і в середніх

¹⁾ Міхалов. с. 414—415. Третя оповістка волинській шляхти в Архиві ІІІ. ІV. с. 302. ²⁾ Там же с. 500—501. ³⁾ Котлубай с. 357, див. вище с. 678—679.

днях линия с. ст. в королівськiм обозі було повно відомостей про сей литовський похід на Київ як там „литовське військо під Київом жінок козацьких мацає“¹⁾). Про козацькі й татарські сили під Зборовом, про скрутне становище облежених в королівськiм війську не мали ніякого поняття, і навіть деякі досить тривожні відомости від бранців не могли розбити доволі, а навіть — дуже оптимистичних поглядів на ситуацію. Порядних „язиків“ ні козацьких ні татарських ніяк не вдавалося дістати до останнього моменту²⁾).

Так от поволі, збираючи панські й повітові полки, король ішов з Люблина на Красностав, Замостє, Сокаль, Радеків, Топорів. Під Сокалем, в половині линия с. ст., в листах з королівського обозу його військо рахується тільки на сім тисяч, під Топоровим, в останніх днях линия вже на шіснадцять тисяч³⁾. Тут, під Топоровим, король одержав лист з Збаража, принесений одним товаришом⁴⁾, де облеженці сповіщали короля про своє розлучливе становище що ледви кілька днів можуть вони ще тримати ся. Але й сей крик відчаю не подвигнув короля до особливої поспішности. Рахували, що йдучи далі таким же маршем, він зможе поспіти під Збараж на 11—12 с. ст. серпня, що було рішучо запізно. Виправданнем служили тяжкі дороги, що порозмокали від дощів, які зачали ся в тій порі і правели їх справді до неможливого стану.

Замість воєнної акції штучно надроблювано настроїв. Відомости про грізні сили ненавистеля, очевидно, затаєно від своїх, натомість старанно поширювано далі все те, що могло настроїти військо оптимистично: про невдоволення, розрухи, анархію в таборі Хмельницького, про реакцію серед селянства, що мовляв кидає повстання й повертає ся до своїх панів, і т. и. Оповідано, що Хмельницький, довідавши ся про похід короля, вже навіть відступив від Збаража, і всяку всячину в тім роді⁵⁾).

¹⁾ Міхалов. с. 424, 426, 430, пор. ред. нунція с. 48 і д.

²⁾ Досить велика збірка листів з королівського обозу з цього маршу в збірці Міхаловського; цінне доповнення до неї дає вибірка з реляцій (головно до познанського біскупа Шолдрського) в збірці Публ. бібл. № 129 (копія в теках Нарушевича № 144), тепер видрукована в Архиві III. IV с. 286 і далі.

³⁾ Міхалов. с. 422—423, 425, 430.

⁴⁾ Називав ся він Скетуський — його прославив в польській літературі Сенкевич, вибравши за героя своєї звісної трільоїї.

⁵⁾ Взірці сих поголосок дав лист Мяскового зі Львова, 9 (19) липня, написаний у Голіньського (с. 260): Татари збутовали ся, покинули Хмельницького, по дорозі на злість вирубали йому Корсунь, Білу Церкву, Переяслав. „Се певно, що хлопці з кількох великих волостей присягли своїм панам на віру і підданство — єсть їх кільканадцять тисяч, обіцяли дістати Хмельницького, і вже почали жити при своїх панах“ і т. и. В якій формі були пущені в оборот відомости, привезені Скетуським, показує вільний лист зі Львова, 17. VIIІ (теки Нарушевича 144 с. 539).

В обозі під Радеховим, 26 с. ст. липня король видав універсал до „всіх тих, хто під теперішньою зрадою зібрали ся до Хмельницького, нашихь підданих і черни всеї“ — як він до них звертаєть ся на вступ¹⁾. „Бачите самі“, пише король, „що з вами дієть ся — як багато людей з руського народу взято в поганську неволю, як багато побито, як багато церков призначених на хвалу божу збезчещено! Страшно й згадати, скільки лиха стало ся не через вас, а через того зрадника Хмельницького, що змовивши ся з поганством на кров християнську, і тепер Татар тримає на погибіль вашу аби ви, боячи ся того поганства, послушні були тому зрадникови! Отже не на те йдемо тепер з військом нашим, щоб губити вас — неввинних і обманених, але на те, аби вас визволити з сітей поганських, въ котрі вас посадив той зрадник Хмельницький. Будьте ж вдячні нам за ласку нашу й покинувши зараз того зрадника, найдальше за чотири дні вертайте ся до домів і послушности панам вашим. А ми вас в оборону свою беремо, що ніякої кари вам не буде й зістанете ся при правах і стародавніх звичаях ваших“. Універсал сей мав бути обісланий по містах і селах — історія одначе мовчати про те, чи були зроблені які заходи для того, щоб донести його до дійсних адресатів — повстанців, до котрих він звертав ся²⁾.

Два дні пізнійше, під Топоровим, король видав другий універсал, ще більш рісковний — звернений до козацького війська: „до полковників, асавулів, сотників, атаманів і всіх молодців війська Запорозького“. Король нагадував їм, як він на початку свого панування „подав“ їм гетьманом Хмельницького „через післаннє йому корогви й булави“, в надії на його обіцянки вірності. „Одначе той зрадник Хмельницький, негідний імени християнського, не залишив звязку з поганством і обманувши вас завсїди вірних попередникам нашим, королям польським, зтягнув поган на кров християнську і на погибіль народу руського й старинної віри грецької“. Комісії склинув ся, посла королівського затримує (Смяровского б то), і нарешті наступив на військо королівське. Тому король складає його з гетьманства і проголошує за зрадника, а на його місце подає гетьманом Семена Забузького

1) Жерела т. XII с. 79 (з книги короліної метрики москов. архива загран. справ)

2) Голівський зазначає з цього приводу (с. 264): „Король розіслав універсали до хлопів руських, аби від Хмеля відступили і йшли спокійно до домів своїх: обіцяв їм пробачити все, до ласки прийняти і при давніх вільностях зіставити — так і до міст і до сіл. А Хмель теж видумані річі оповідав і хлопам толкував, що король на те прийшов з військом, аби всіх до одного чоловіка в Рули вигубити і вигладити: призводив козаків і хлопів, аби при нім стояли й війну кінчали“.

„Хто з вас того наказу послухає й пристане до згаданого Семена Забузького, тих ми до ласки своєї приймаємо, всі вини одпустимо і при правах і вільностях заховаємо, — значчи, що ви тим зрадником були обманені. Коли ж би між вами знайшли ся такі непослушні, що тою нашою ласкою королівською й осторогою погордили, — надіємо ся на Бога, що нам pomoже на тих віроломців: дасть їх нам на шмсту і кару за їх злочин¹⁾).

Тутже сьому Забузькому -- давньому нашому знайомому ще з подонських степів, що потім під Пилявцями перейшов до Поляків і сього року брав участь у королівськiм поході²⁾), надано гетьманські клейноти: король через канцлера передав йому булаву. „і дано йому чотирох вязнів, аби з ними міг розіслати універсали“³⁾). Операції нового гетьмана, як бачимо, були на разі дуже скромні. Рудавський додає, що король при тім визначив ще й ціну за голову Хмельницького, і се зробило сильне вражіння на нього⁴⁾). Може скорше на польське військо? Якось трудно увірити, щоб король і його канцлер, невідмінний ментор його політики, були так наївні, аби думати, що сі універсали післані з чотирма бранцями зроблять якесь вражіння серед козаків. Мабуть скорше мало ся на гадці підняти дух свого війська такою безоглядною розпратою з грізним ворогом, бодай на папері, та ухилити нарікання на короля і його канцлера за двозначну політику супроти козацтва.

Стративши по сім ще кілька день на тяжкій, розмоченій дощами дорозі з Топорова на Білий Камінь і Золочів, 3 (13) серпня став король за півмилі під міст. Зборовим, і тут забавив ся день, чекаючи, поки понаправляли мости й гати на багнистих берегах Стрипи, щоб звідти йти на Озірну й Тернопіль. Військо було під вражінням останніх відомостей язиків, що Хмельницький з ханом, довідавши ся про зближення короля, уступають ся з-під Збаража, тому наступало відважно й певно. Одначе над вечір звідкись рознесла ся по війську чутка, що показав ся неприятель. По словам офіціальної реляції, було вислано на звіді кілька хоругв під проводом одного з найбільш випробованих ротмістрів і вони вернули ся з звідомленням, що оглянувши пильно околицю на три милі, ніде не помітили нікого. Тим часом ся вість не була марна. Дійсно, гетьман, з напруженою увагою слідячи за рухами польської сторони і безперечно знаючи

¹⁾ Жерела XII с. 117, з тойж книги кор. четрика; конія також в ркп. Публ. бібл. 129 л. 282, тепер надр. в Архиві с. 311.

²⁾ Див. ч. II с. 349, 353 і вище с. 69. ³⁾ Архивъ III. IV с. 301 --302. ⁴⁾ Оп. с. с. 46.

докладно кожний крок короля, вважан сей момент за хвилю рішучої розправи.

За кілька день перед тим він пересунув головні сили свої під Збаражем під Старий Збараж, далі на захід, де віддаленне й хвиляста місцевість робили невидними для Поляків всякі зміни в козацькій габорі (польський дневник записує сі переміни під днем 9 в. ст. серпня)¹⁾. Відси він міг кожної хвилі непомітно вивести свої сили против королівського війська. Убуток козацького війська заступлено ватагами повстанців, покликаних на сей час, а оден з старшин мав виїздити на гарці під гетьманським значком: „на держаку два прапориці гусарські: оден білий, а другий червоний“.²⁾ Усильва канонада, приступи й гарці мали завяти увагу облепсєнців й не дати їм помітити вихід головних сил³⁾. Тим часом в ніч під 5 (15) серпня виведена була в поле орда, а за нею козацьке військо, і вони рушили па королівський табор, що стояв в віддаленню шести миль. Коховский записує оповіданне, як гетьман, підїхавши під польське військо надраном, з дубини, що була під Зборовом, вилїзши на високого дуба, докладно оглянув місце, слїдив за переправою польського війська, і вернувши ся дав плян ханови: сховати ся в тїй же дубинї і відти зробити напад на Поляків.

Нїчого не підозрїваючи, король в недїлю 5 (15) серпня, на католицьке свято Успенїя, вислухавши службу божу, перейшов з піхотою за Стрипу і став табором, а за ним почав перевозити ся обоз. Решта війська стояла позаду, за місточком. Лїнїя війська незвичайно розтягла ся, на які шівтори милї, по обох берегах річки. День був туманний і дощовий, і се ще більш утрудняло рух і орієнтацію. Користаючи з сього, орда подїлила ся на двї частини, і одна зайшовши за ріку вдарила ззаду в ті полки, що там стояли. Стало ся велике замїшанне; деякі не витримавши натиску кинули ся в розтїч; инші, відступивши до возів, боронили ся відти, і дуже богато полягло народу, „бо орді заборовено було брати вязнів, тїльки рубати“. Разом з тим друга частина орди напала на королівське військо з фронту: тут теж настала велика „конфузія“, і як би не присуїтність короля, що особисто стримував і опамятував своїх, обїздячи полки з голою шаблею і наказуючи вбивати втікачів, повторяла ся б зовсім пилявецька

¹⁾ Міхалов, с. 460-461. ²⁾ Тамже с. 463, 466.

³⁾ Дев. записки короткого дневника під дн. 6—15 серпня, у Кубадї оп. с.

історія. Кінець кіпцем польське військо відборонило ся, і перед вечером Татари відступили й стали кошом¹⁾.

Новий день, очевидно, мав принести нову битву, в дальшій перспективі --- бльокаду. Супроти переважних неприятельських сил, невідгідної позиції, повної неприготованости до оборони королівського війська його становище було дуже небезпечно; обережні остороги давані королеви й канцлерови против сього походу здійсняли ся тепер в повній мірі. На воєнній раді, що стала ся зараз, піддавали ся різні проекти ратовання ситуації: вивезти короля з обозу, щоб він міг вернути ся на чолі шляхетських полків, а війську тим часом заложити ся табором; старати ся пробитись оружною рукою через неприятельське військо; вийти в зносини з ханом і попробувати перетягнути на свою сторону. Сей останній вихід канцлер вважав досить надійним, і король прийняв проект свого оракула.

Зараз написали до хана лист. Автентичний текст його, здасть ся, не дійшов до нас може не випадково. Офіціальна реляція підчеркувала, що він був уложений в тоні, який не позволяв думати, що король вважає себе переможеним. Офіціальний текст, записаний в книгах коронної канцелярії, дійсно більше докоряє, ніж заохочує²⁾. Дійсний текст мабуть більше обіцював, ніж докоряв³⁾, або на словах було переказано таке, що злагоджувало докори й давало обіцянки замість погроз. Король нагадував ханови ласку польську, котрої він зазнав, живши замолоду браннем в Польщі, порушував справу упоминків заохочував до відновлення старої приязни, себто одержання грошей за роки минулі, біжучі й будучі. З тим зараз же післано

¹⁾ Для збірвської битви маємо кілька реляцій, написаних по горячым слідам. Перше місце займає реляція Мяшкових -- Андрія, Войцеха й їх батька, в кількох редакціях, писаних для різних осіб, в головнім досить однотайних: одна друкована у Грабовського *Starożytności pol.* I, друга в збірці Міхаловського, третя, найцікавіша, видана Кубаєвою оп. с. дод. II, недавно в рел. нунції с. 60 (в італ. перекладі). Копій багато: у Іолінського (с. 271), Публ. бібл. № 129 (с. 315), три в текстах Нарушевича 144 с. 447 і д. Деякі мають дату: 22 серпня (н. ст.). Друга реляція анонімна, коротша, теж популярна -- називаєт ся ріжко: *Narratio utarecki pod Zborowem, Series woyny z kozakami*. -- друкований з неї витяг в *Памятниках I* с. 359, новий текст напр. у Іолінського с. 267, Чорторійських 379 с. 193, Публ. бібл. 129 с. 294, теми Нарушевича 144 с. 421. Третя -- звисна в перекладі з московських актів загран. справ, привезена мабуть Кузаківим з Варшави -- *Акты ЮЗР. III* с. 412. Нарешті згадана вже офіціальна *Relatio gloriosissimae expeditionis... Casimiri regis Poloniae* -- досить богата фактичним змістом, вона не тільки дуже сильно ретушує діяльність короля й канцлера, але не дуже числить ся навіть і з цифрами: який напр. контраст того, що діяло ся в тилу війська, і там де був король з канцлером -- тут убито тільки 6 душ, а ранено 20 -- 30! за те утрати неприятельські рахують ся на десятки тисяч.

²⁾ Книга кор. метрика москов. архива загран. справ. л. 19; подібний текст, але скорочений, друк. в *Памятниках I* с. 360.

³⁾ Хап каже виразно, що в королівськїм листі була мова про упоминки, а в офіціальнім тексті про них неча нічого.

до хана одного значнішого бранця-Татарина, але йому придано ще й другого післанця: священника, який мав доручити лист від короля Хмельницькому.¹⁾ Не знаючи, яке вражінне зробить лист на хана, не хотіли, очевидно, гнівати й гетьмана, і забуваючи недавню комедію з номінацією Забузького, й йому давали нагоду до відновлення зносин:

„Порушив жаль наш королівський маєстат“, писав Хмельницькому король, „коли дійшла нас відомість, що вірність твоя, заявивши з усім нашим військом Запорозьким належне вірне підданство і зазнавши нашої королівської ласки в наданню булави і корогви від нас. замість кінчати комісію згідно з пунктами списаними з нашими комісарами, не тільки затримали-сьте нашого посла, післаного на те, щоб задоволити всі ваші жадання, але й на ту частину війська нашого, що ми вислали для стримання бунтів простого поспільства, яке ніколи не належало до Запорозького війська, ви на те військо наступили-сьте і наступаєте по сей день.

„Справді, по таких, повних покори й підданського афекту листах, писаних до нас, і по уложенню пунктів з вельможним воеводою — тоді браславським, а тепер київським, ніколи не сподівались ми, аби єсьте мали підносити руку свою на нас, пана свого і помазанця божого! Бо того ще не було від віку, але завсіди військо Запорозьке дотримувало віру і честь підданську й кров свою виливало за достоєнство королів, панів своїх, і за цілість речиносполитої. А ми й поготів — коли вже самі бажали-сьте мати нас паном своїм, і на щасливу елекцію нашу прислали своїх послів до річи-посполитої, радячи їй, аби пам'ятала щасливі панування покійного пан-отця і брата нашого, найясніших королів, і не шугала чужих панів, а нас посадила на тімже престолі, сподівались ми від вас тим більшої охоти і вірности підданської до маєстату нашого.

„Тому й річ-посполиту привели ми до того, що вона на наші руки віддала всі жалі свої, й війську Запорозькому пробачила, і бажали ми до решти, через нашу комісію і комісарів, заспокоїти нашу державу, Богом нам повірену, а сильно знищену кривавим домашнім замішанням на великий жаль всіх заграничних християнських народів, а на потіху тільки самого поганства. Тому ж і тепер, самі своєю

¹⁾ Про це посольство священника згадує Пасторій (Hist. Pol. II с. 100), не пояснюючи його мети. Факт, що король перший звертався до Хмельницького, старанно замовчувано в правительствених кругах, потім як успіх ханської інтервенції дав можливість поставити в ролі петента самого гетьмана. До актів королівської канцелярії його не вписано, і він досі звісний тільки з приватної копії в хроніці львівських бернардинів К. Дамірского, писаній в другій половині XVII в. Звідти опублікував його С. Баронч — Pamiętnik oo. Bernardynów w Polsce, 1874, але публікація ся пройшла не поміченою, і тільки недавно нагадав про неї С. Томашівський в Записках наук. тов. Шевченка т. 117 (Один момент під Зборовом 1649 р.)

особою рушившись і зближивши ся, з тим до вірности твоєї і до війська нашого Запорозького посилаємо, бо хочемо гасити той огонь нашою королівською повагою, Пана-Бога взявши до помочи, а не заходити в якісь дальші военні шпрогеси.

„Отже наказуємо, аби есте залишили всякі неприятельські чини й відступили на 10 миль від нашого війська, а до нас післали послів своїх - чого хочете від нас і від річи-посполитої. Ми ж вам на то даємо нашу обітницю королівську, що затримаємо війська коронні і в. кн. Литовського і готові ніслати комісарів, наших прибічних людей, поважних сенаторів: обіцяємо зробити все, що належить до вільностей і свобід Запорозького війська, заспокоїти і уконтентувати у всім наше Запорозьке військо. Певні ми, що той Бог великий, який на нашу голову корону вложив і дав мені бути вашим паном, а вам підданими нашими, поблагословить нашу побожну інтенцію: що не хочемо розлитя християнської крови, підданих наших, на початку нашого панування, але шукаємо спокою батьківським афектом нашим. Бо ж коли звичай велить з кожним неприятеlem на самперед шукати всяких способів до задержання спокою, то тим більше, коли в тій самій державі розливається християнська кров без усякої слушної причини, сам Пан-Біг каже не поступати суворо, не спішитись останнім знищенням, а шукати справедливого поалагодження. Тому готові ми зараз післати і до вельм. режіментарів нашого війська такий же наказ, який посилаємо тепер до вірности твоєї і війська нашого Запорозького.

„Певні ми, що в тім зазнаємо повинну і слушну вашу підданську увагу оціните ви працю і труд самого маєстату нашого, підняті для загального добра вас усіх, підданих наших, і без якого-будь загаяння відправите нашого післанця разом з своїми послами, а відступивши від війська нашого, будете чекати комієї і комісарів, не маючи ніякого сумніву, тому що ми самі, особою нашою королівською, хочемо шукати способів і заспокоїти те домове замішанне. Сподіваючись того вповні від вірности твоєї, ласку нашу королівську обіцяємо вам.“

Вночі в польськiм війську підняла ся тривога: пішла чутка, що король утік з табору; підняла ся паніка, дехто пустив ся тікати, мовляв за його прикладом. Короля збудили і він при світлі смолоскинів обїздив військо, щоб переконати всіх в своїй присутности. Тим припинено паніку. Заразом на швидку зроблено укріплення коло табору. Рано 6 (16) серпня Татари поновили свій натиск, разом з козацьким військом, що наспіло за сей час з арматом. Польські реляції рахують його на сто й двісті тисяч, орди сто тисяч -- цифри, розумієть ся.

побільшені. Одна частина козацького війська вдарила в тил польському — приступила під місточко Зборів і хотіла розбити вози польські, друга разом з Татарами наступала з фронту.

Ситуація для Поляків була розпучлива! Та серед сеї горячої битви на два фронти коло полудня наспіла відповідь від хана. Вона обіщувала багато: хан приймав протягнену йому королеву руку. В своїм листі він вказував, що Польща сама розірвала дипломатичні відносини з ним, заявляв, що він вийшов в сей похід з твердимъ заміром зимувати в Польщі але коли король має якісь приятельські пропозиції для нього, він готов тракувати й вишле для переговорів свого візира, до котрого король нехай пішле свого канцлера¹⁾. Устно намічались і головні умови порозуміння: задоволення козаків, виплата затриманої данини і значного дарунку понад то, та позволенне орді взяти ясиру з поворотом.

Та далеко більше ще, ніж все се, давав Полякам факт, що до ханського листу був долучений лист Хмельницького²⁾, по стількох місяцях написаний знову в тонах покірного королівського підданого:

„Найяснійший милостивий королю пане, пане мій милостивий і добродію! Видить то Бога, що я будучи найнижшим підніжком найяснійшого маєстату вашої кор. милости, від дитинних літ своїх, як уродив ся уродженням Хмельницьким, аж до тих сивих літ своїх не був в ніякім повстанню против маєстату в. кор. милости, пана (свого милостивого. Звісна і служба моя³⁾, ще разом з покійним, славної памяти батьком моім Михайлом Хмельницьким, підстаростою чигринським, що на службі покійному батькови вашої кор. милости і всій річи-посполитій положив голову свою на Цецорі, і я бувши тоді при пок. батьку моім, попав в люту неволю, яку терпів два роки, а коли Бог зволив мене з тої неволі висвободити, завсіди був я при вірнім війську річи-посполитої⁴⁾. І теперь --- свідчу ся Богом, дуже був би я рад, щоб кров християнська не лила ся вже більше. А що ваша кор. мил. уже два рази в писанню своїм господарським зволиш згадувати про

¹⁾ Книга кор. канц. л. 19; відмінний дещо й скорочений текст в Памятниках I с. 361 (прийнятий в літературі) і ще коротший у Грабовского Starozytnosci I с. 266. Одрічу, що згадка цього листу про королівську пропозицію в справі упоминаків (інтереса тим, що офіціальний текст королівського листу, про них не згадує ні словом) в тексті кор. канц. читається ся инакше: o niektórych upominkach pisat w. kr. mc. slowo w. kr. mc. jedno a pewno.

²⁾ Relatio: huic epistolae adiunctae fuerunt literae Chmielnici ad regem scriptae per occasianem regiarum literarum ad exercitum cosacorum ante dies aliquot ad castra cosacorum missarum: поданий тутъ зміст не лише сумнів, що автор має на гаді сей лист гетьмана, але в дійсности Хмельницький відзивав ся не на номінацію Забузького (вщю. с. 195), а на лист короля писаний до нього, Хмельницького.

³⁾ Се місце читається ріжно, зміст одначе не міняється через ті відміння.

⁴⁾ Се важке для біографії Хм. місце в друк. тексті читається са: zawszem bywat wiernym przy woisku gpltei, в тексті кор. канц.: zawszem bywat przy wiernym woysku gptey.

мене, підняжка свого, як за якогось бунтівника, чого я і не думаю, то знаю певно, що то з людської обмови. Зволь же ваша кор. мил. з ласки свої господарської високим і милосердним розсудком своїм вважити і милостиво вислухати тих панів, котрих є багато при боці вашої кор. милости, які мене безневинно обсіли біди від панів державців українних, так що не з пихи, але з великих бід своїх ставши вигнанцем через власну батьківщину з убогих мастків своїх, по неволі мусів я пригорнутись і впасти до ніг великого царя й. м. кримського, щоб він привів мене до милостивої ласки вашої кор. мил., мого мил. пана. А що при тім мусіло так стати ся, що за винних і невинні душі мусять покутувати, нехай Бог судить, хто тому причина! Я ж ні трохи не хочу противитись волі й велінню в. к. милости. Коли тепер зволив еси ваша кор. мил. призначити се гетьманство козацьке Забуському¹⁾, зволь же ваша кор. м. zarazом і вислати його до війська Запорозького, а я йому зараз віддам булаву і корогву, котру тепер держу з ласки вашої кор. милости. Знаю певно, що за ласкою вашої кор. мил. був би я захований при здоровю моім але знаючи, що н. державці українні мало слухають вашої кор. мил., не дивлять ся на вашу кор. мил. самого кождий пан королем називаєть ся, (свідом я), що не тільки вони мене в державі в. кор. милости не потерлять, але й душу з мене візмуть. Бо ж я з військом Запорозьким завсїди і на початку щасливого вибору на сю державу в. кор. милости дуже старав ся, і тепер того бажаю, аби був еси сильнішим паном в тій короні Польській, анїж покійний пан-отець і брат в. кор. милости. І тепер, не вірячи ніяким говоренням, що еси тільки не-вільником річи-носполитої, буду я тримати ся того пана, котрий мене з ласки божої держить ласкаво в своїй опіці, і при тім з униженими своїми службами під нозі маєстату вашої кор. мил. цильно віддаю сї. Дано з табору з-під Зборова дня 15 серпня 1649. В. кор. милости панови моему милостивому найнизший підніжок Богдан Хмельницький²⁾

Розумієть ся, гетьман не мав заміру ні бажання відкривати в сїм листі своїх настроїв ту страшну бурю, яка мусіла піднятись в його душі, коли він довідав ся раптом, що хан рішив замирити ся з королем. І одначе се одинокий голос, який долетів до нас з сеї фатальної для гетьмана і для України ночі, коли він і його найблизші стали перед перспективою програпня рішучої кампанії. Кунаков

¹⁾ Nam nie gwoli : пан на нерекір. додає кошия Міхал.

²⁾ Друкований в Пам. ки. Міхаловського с. 431, в латинським перекладі в Памітниках с. 362, ще ранійше у Рудавського с. 48. Я тримав ся книги кор. канцелярії архива сирав. загран., одмічуючи важніші варіанти. З рукописей дав. копію у Голінського (с. 269).

записав нам шзнййші варшавські поголоски ²⁾ про безуспішні зусилля гетьмана опам'ятати хана, пригадати йому взяті на себе зобов'язання, і рішучу відповідь хана, що він рішив помиритись з королем, готов бути також посередником між ним і Хмельницьким. але як гетьман не хоче миритись, не знищивши Польщі, то він, хан, його кидає і переходить на бік короля. Хоч як далекі єї поголоски, вони правдоподібно віддають істоту сих напружених переговорів, які велись між гетьманом і ханом в фатальну ніч з 15 на 16 н. ст. В трагічній історії України не багато було моментів страшнійших від цього!

Гетьман не втерпів, щоб не вколоти короля пригадкою недавньої фарси з Забузьким. Він запрошував ново-поставленого королем гетьмана „прийти і взяти“ від нього клейноти, котрі він ще о сю хвилю держить. Давав до зрозуміння, що зброї не положить і не здасться на ласку королівську — тому що вона безсилна. Заразом поновляв стару пропозицію свого союзу, для того щоб визволити королівську владу від магнатської перемоги.

Та все се для даного моменту мало вже другорядне значіння: поки що король і кацдер бачили одно: що їх дипломатичний хід на хана влучив добре. Пишний гетьман стратив підставу і від своїх плянів рішучого розрахунку з річею-носподитою і будовання української незалежності вернув ся знов на становище скромного королівського підданого. Офіціальна реляція, замовчуючи королівський лист до гетьмана, представляла, що се все осягнув королівський універсал, котрим гетьманство було надане Забузькому!

Король поспішив відповісти, розгрішаючи гетьмана з усього заподіяного і приймаючи знову в свою ласку:

Врожденій, нам милий! Ласкавість і доброта наша так велика, що й листа твого ми прийняли хоч написаний він рукою скаляною замордованнем чи затриманнем нашого королівського посла (которого й досі не бачимо), і будучи помазанцем божим і йдучи за прикладом самого Господа Бога, що звик вибачати людям і найбільші проступки їх, готові ми прийняти тебе до ласки нашої і на тім уряді затримати, аби тільки правдиво, щиро і чесно присягу свою і повинне подданство нам віддав, не пристаючи більших до чужих володарів ані не бунтуючи иньших підданих наших. — а тих котрих при собі тримаєш рознуствяв, військо все від себе відправив, а ми тебе і до

²⁾ Оповідання його п'язше, на с. 209; він хвило представляє, що така розмова між ханом і гетьманом ішла після договору хана з королем. В дійсности переговори йшли паралельно з ханом і гетьманом.

ласки приймемо, і сповнимо те, чого за тобою проситиме брат наш цар кримський⁴⁾.

Лист сей відіслано разом з листом до хана, де король заявляв йому свою згоду на переговори, годився вислати з своєї сторони канцлера, але жадав щоб наперед була перервана битва, що ярилася далі підчас сих пересилок, з великими стратами Поляків⁵⁾. „Козаки завзято, всіма силами добували міста Зборова, що мало для нас велику вагу --- і з огляду на вози (половина возів стояла під нім), --- і на воду, котру якби нам відобрали, без труду б нас узяти“, читаємо в реляціях Мясковских⁶⁾. „Драгони вже не могли витримати. Велено трубити на ріжну челядь, яка не дуже охоче йшла, але котрі пішли, досить мужво ставилися. Одначе козаки вже насипали шанці, вивезли гармати, осліп на вали лізли й дерлися через паркан. Дано знати королеві й прошено ратунку. Дуже був збентежений, бо й до обозу розпучливо штурмовано. Нарешті казав трубити на охотника і сам без капелюха їздиці по обозі кликав і просив, заходяючи до вірности й честі, аби до валів пішо йшли. Серця нам від жалю крапали сльозами, дивлячи ся на короля, що вже й сили не мав і кликати не міг, тільки зітхав: „Мене й вітчизни не лишайте!“ На сей поклик кинуло ся що живо до валів, ріжна челядь зробила вилазку, і в ній лягло кількесот козаків і Татарів. Тої ж години і під обозом відбито їх і батареї опановано. Війську від сього прибуло серця і воно охоче дерло ся до неприятеля. Але нам приходило

4) Лист сей вписаний в тій же книзі кор. канц. Моск. архива мін. справ заграє. (л. 21), був уже опублікований Буцінським (с. 69), але якось пройшов не завваженим в літературі. Він збивав приписку Нам. книги Міхаловського і збірки Онацевича (Пам'ятників): „писаної відповіді на те не писано; але п. канцлер устно обіцяв йому королівську ласку“. Про листовну відповідь короля гетьманови говорить і дневник принесений до Москви й виданий в АЮЗР. III с. 412, але сю відповідь переказано тут як баламутно, що не можна її зрозуміти, і в кождім разі сей зміст не відповідає текстові кор. канцел. --- против невідомості котрого не бачу підстави для яких небудь закидів. В текстах тогож архіву (Сюж. Польши съ Малор. ч. 21) висть брудьон сього листу --- поправок в нім дуже мало, цікове хіба то, що в початковім звичайнім звороті: *Urodzony wiernie nam miły* --- *wiernie* зачеркнено.

5) Відповідь короля дадено в Пам'яті. с. 36. Найважливіше місце зіпсоване; в кор. метриці воно читається ся: *tylko tego potrzebuemy*, абу tym czasem bylo zachamowanie nierpzyiazni у *krwierzolania miedzy woiskami naszymi*.

6) Збираю разом з листів Андрія і Войцеха Мясковских, що посполу доповнюють себе. Зазначу, що копія вид. у Кубалі (найбільше цілна змістом) в означінню днів робить помилки, кладучи перший напад Татар і вислання листу до хана на понеділок, козацькі приступи й зідз Осолінського з Сефер-агою на второк, зідз гетьмана з Осолінським на середу. Тим часом в четвер, 9 (19) серпня сторони обміняли ся актами умови уже підписаними і потвердженнями, тексти їх були устанювлені в останній формі в середу, зідз гетьмана з канцлером і прівід козацького посольства до короля припадають на второк 7 (17), козацькі приступи і перший зідз канцлера з Сефер-агою на понеділок. Се відходить з самого порядку подій і сьому відповідають дати листів гетьмана і трактатових актів. Вірно значить дні також дневник присланий до Москви, і копія нундці.

ся більше думати про безпеку, як про відвагу бо нас орда як вищем обступила“.

Не дждавши ся перемири, котрого зажадав був від хана король перед розпочином переговорів, рішили приступити до них не ждучи того „загамовання кроворозлитя“. Канцлер з невеликим кінним супроводом виїхав під вечір на зїзд з Сефер-Казі-агою, „канцлером ханським що розвинув близше ті умови, котрі були переказані з листом ханським. Канцлер вимовив собі час до намислу до другого дня, а тим часом добив ся перервання воєнних операцій. „Перше ніж розїхати ся, візир післав до козаків, що здобували містечко Зборів, і під загрозою велїв їм відступити від облоги місточка, покинути шанці, звезти гармати і відступити ся до обозу також і до Татар, що гарцюючи коло королївського обозу, били ся з нашими, післав кілька мурз аби звести їх з поля“, записує офіційна реляція.

Хмельницький не брав участі в сїм першїм зїзді, переслав тільки листа до короля, дякуючи йому за пробачення і приймленне до ласки і заразом вьясняючи і виправдуючи ся з убійства Смаровського, що йому король поставив в особливу вину в своїм листі. Все иньше відкладав до побачення з канцлером¹⁾. Зїхав ся з ним другого дня

¹⁾ Сей лист гетьмана з 16 серпня досї незвісний в літературі, так само як і лист з 18: з чотирох листів післаних від гетьмана королеви під Зборовим, до своєї візиту йому, досї були видані (і взагалі відомі в літературі) тільки поданий вище в перекладі перший лист, з 5 (15), і третій з 7 (17) серпня. З огляду на незвичайну цікавість сього моменту — фатального і для гетьмана і для всієї української справи, я вважаю потрібним подати досї невідомі листи його зновні, без усяких змін (окрім інтерпункції й великих літер), з книги кор. канц. архива загр. справ, куди вона вислалі разом з иньшою дипломатичною кореспонденцією під Зборовим (л. 21—22). Лист 6 (16) виглядає такъ:

Najasnieszy miłosciwy krolu panie moy mlciwy y dobrodzieiu. Wiernosc poddanstwa mego z naynizensi służbami pod nogi najasnieszego maiestatu w. kr. mci pana mego mlciwego iako naunizeniy pokornie oddawam. Za tak wielką a miłosciwą łaskę, którą w. kr. mci. pan moy miłosciwy uwazywszy o wszystkim powagą swoią krolewską lubo moy albo nie moy grzech odpuszczac raczysz, co wszystko iako przed panem swym biorąc na siebie wielce a unizenie w. kr. mci panu memu miłosciwemu dziekuję. Strony posta nieboszczyka p. Smiarowskiego, ze w. kr. mci. pan moy mlciwy po kilka kroc pisac raczysz, ze u nas był zatrzymany, — z slusnych a zalosnych naszych przyczyn. My siny za pierwszym poselstwem iego, chociaż on nam był y najgorszym nieprzyjacielem, dla łaski w. kr. mci pod Zamosciem wdziecznie byli przyieli y z ukontentowaniem odprawieli. Ale iz on niebosczyk nie sprawował wiernego poselstwa do nas od w. kr. mci, co naywiekszą zdrade nad nami uczynił: miasto tego zebys w. kr. mosc na usluge swoje y wszytkiey rzpety miał według intentyey swietey pamieci iego kr. mci pana brata swego na dwa-nascie tysiecy woyska swego Zaporozskiego przypuscic, ale na same stoletzne horody w. kr. mci, gdzie własnie samo sie kozactwo znajduie, Czerkaski grunt i Czehirynski w poddanstwo sobie chłopami nas był uczczył. O czym dla pewney wiary y copie zapisano z prywileiu onego do w. k. mci pana mego mlciwego posyłam. Nie mamy o to za złe w. kr. mci iako zrazu na tym panstwie będąc nie o wszystkim wiadomego, ze te grunty zawsze bywały od nas kozakow ni od kogo nie odymowane, — iz on niebosczyk swym figlarstwem chciał nas w swoje poddanstwo obrucic, za co Pan Bog iawnego nam uczynił, ze woysko po odiezdzie moim w te droge nie chciało węża na swey głowie wiecey trzymac,

7 (17) серпня. „Надлетів сам до нана канцлера в полі, давніх річей казав собі не згадувати, обіцяв прийти до згоди, з покорою й уклінністю, вкінці подав свої умови“, записує Мясковский. Інший, анонімний дневник, не згадуючи про візд гетьмана з канцлером, снімаєть ся натомість на приїзді козацького посольства до короля:

„Дня 17 августа їхав й. м. п. канцлер в поле, докінчити почате перемире, і до полудня згідно його довершили. І так дано знати королеви й. м., що й послы Хмельницького їдуть до короля й. м. За позволеннем короля й. м. стали в обозі нашім і справляли посольство від Хмельницького, віддали дарунки, післані королеви й. м. від усіх козаків, і лист від Хмельницького до короля й. м. І король на се посольство відповідав через п. канцлера, що для умови і потвердження тих пунктів король й. м. обіцяє післати комісарів, показати свою ласку і милосерде аби тільки війську своєму і арматі своїй Хмельницькій велів уступити і в усім тім волю панську ціло сповнив“¹⁾.

Урядова реляція в першій своїй начерку оповідає се так: „Хмельницькому, що був в візірем татарським, канцлер велів, аби до двох годин вислав послів від війська Запорозького до ніг королівських з покірним прошенням і признаннем вини, що він і сповнив. Впроваджені серед всього війська перед короля, що засів на маєстаті в великім шатрі, козацькі послы впали кілька разів на землю, з плачем признаючи вину війська всього і просячи милосердя, а потім подали супліку до короля від імені всього війська. Дано їм відповідь через канцлера, что король, яко пан милосердний, не хочачи нічиєї крови, тим більше підданих своїх, пробачає війську своєму Запорозькому його тяжку вину“. і т. д.

В листі принесенім послами гетьман ще раз перепрошував короля і запевняв в своїй вірности і прихильности („як я здавна був вірним підданим покійним посередникам в кор. мил., так і тепер обіцую до кінця життя мого зіставати ся вірним найясн. маєстатови

ze go śmiercią z tego swiata zgladzili. A zadnych poslow cnotliwych. by u z surową odpowiedzia, nie zwykło woysko Zaporozkie nikogo zatrzymywac. Ten neboszyk na co zarabiał, takasz y zaplate otrzymał. Dali na ten czas nie uprzykrzając sie wiekszym pisaniem swym do wyrzenia z iasnie wielmożnym iego mecia panem kanclerzem koronnym, ktoregos w. kr. mc. pan moy miłosciwy do cara iego meci krymskiego na zgrade wysłac obiecac raczył. o wszytkim rzetelnie zachowuię. Przy tym day Panie Boze, abym ia naynizszy podnozek w. kr. meci wedlug miłosciwey obietnicy pana mego miłciwego mógł zostawac. Dat. z taboru z pod Zborowa 16 augusti 1649. W. kr. meci panu memu miłosciwemu naynizszy podnozek y wierny poddany Bohdan Chmielnicki hetman woyska w. kr. meci Zaporozkiego.

1) Акты Ю. В. Р. III с. 418. Московський переклад дневника ляхий, місцями не можна навіть його розуміти: подекуди я попросту пропускаю такі місця.

в кор. мил.⁴). Оправдував свій союз з ордою, представляючи його користи для річи-посполитої, як гарантії її спокою і безпечности від татарських нападів, — бо хан за поміч, яку йому козацьке військо обіцяє против всякого неприятеля його, запевняє, що ніколи не зачепить держави королівської: просив милостиво вглянути в пункти, пред-ложені послами „з волі й жадання військового“¹), і не мати гніву на нього, гетьмана, коли б там знайшлося щось „уразливе“. З сьогож становища вважав особливо потрібним оправдати не включене в пункти і мабуть переказане устно своє персональне жадання кари смерти для Чаплінського: по його словам її теж добивають ся не він сам, а все військо — для відстрашення „на вічні часи“ иньших подібних нападників від кривд, котрі вони чинили не самому тільки йому, але й цілому війську²).

Посольство було прийняте прихильно, і відправляючи його, король післав з козацькими послами своїх послів до гетьмана з листом³) і устними запевненнями, що військові жадання будуть сповнені аби тільки і військо козацьке й орда уступили ся зараз. Се було вже пізно в ніч, і з сими королівськими послами стала ся біда: коли вони їхали з козацькими послами до гетьманського становища, напали на них Татари й стали добувати, а хоч на галас наснів військовий осавул з своїми людьми й кинув ся їх ратувати, про те не всі ціло вийшли з сеї пригоди. Гетьман був дуже розжалений і затривожений нею й поспішив вислати зараз нового листа до короля, висловлюючи свій великий жаль за сей „деспект“ королівського маєстату і запевнюючи в повній непричетности своїй до нього. Не сподівавши ся королівських послів, не міг він нічого зробити, щоб забезпечити їх від сеї пригоди. По словам його хан уже згнівив своїх людей за сей напад, наказав пильно розслідити й звернути все забране. Про те гетьман все таки просить короля, з огляду на можливість подібних прикрих несподіванок, поспішати висланнем своїх комісарів (про те що їх уже визначено, король, видко, повідомив у своїм листі, або через те нещасливе посольство). З тих же мотивів гетьман вважає не

¹) Про сі пункти зараз нижше, с. 210.

²) Лист сей друкований в Ojcz. Spom. II с. 119. Копія кор. канц. доповняє про-галну в тім місці, де говорять ся про предложені пункти: Przy tym wielce a unizenie prosze w. kr. mci pana mego mciwego o te punkta, ktore teraz (podaiemy — про-пущено) z woli y zadania wojskowego. Инші відмінні мезьмі: о Czaplіckiego, ktory wrodobawszy ubogie obescie moie wytar (!) mie — aby on to smiercią był pokarany, yakieju on mnie zuscyl (Spom. — zaznaczył). Кн. кор. канц., очевидно, передал близьше дуже не ортографічний вигляд оригіалу — в Spom. уже справлений.

³) Сього королівського листу не маємо, знаємо про нього тільки з листу геть-мана з 8 (18).

бажаним, щоб орда і військо уступили ся зараз як того собі бажав король: в неприяности хана або гетьмана ріжні своєвільні банди, що позбирали ся з ріжних країв, могли б наробити ще більших неприємностей. Сповняючи королівську волю, гетьман уже велів забрати армату з шанців і залишити всякі военні операції до закінчення переговорів, але зводити козацького війська не хоче, бо думає, що тепер воно буде служити тільки для безпечности короля. При всіх своїх запевненнях лояльности гетьман все-таки не залишає нагадати, що все се тільки перемире, „до певної ласки королівської“ доки стоїть надія на повне задоволення „жадання військового“¹⁾.

На сім стояла також і татарська сторона²⁾. Хоч в основі поводжінне хана не було чим иньшим як зрадою його союзному трактатови з козаками, і змушуючи гетьмана мирити ся зараз за всяку ціну з королем, він ставив свого союзника в примусове становище, дуже некоректно, але псувати своїх відносин з козаками до ґрунту хан також не хотів, і задоволення козацького війська ставив першою умовою згоди з Польщею. Заплаченне „упоминків“ за всі літа і одноразового „дарунку“ ханови за сей похід розуміли ся самі собою. Без великого

¹⁾ Naiasnieyszy miłosciwy krolu panic, panie moy wielce miłosciwy y dohrodzieiu. Wielkie nam było przyszło ucieszenie według miłosciwego pisania y obietnice w. kr. mci pana naszego miłciwego, ale siła złych duch zayzrac (поправлено невизвано) temu uczynił nam wielki frasunek y przeszkode --- ze w nocną godzinę trafiło sie w. kr. mci panu naszemu miłosiwemu tak poslow naszych iako y swoich do nas podnozkow swych wyprawic, ktorých swowolni Tatarowie, okolo naszego woyska iezdcaz zawsze zwykli tak nocnym obyczajem konie nasze brac iak y s czymkolwiek bedzie iachał zbiaac. --- y ich min. panow poslow w. kr. mci tusz pod bokiem naszym rozbili, ze chwała Bogu, assawuł nasz woyskowy na tenczas blisko sie był natrafil, ze samých zdrowych choc nie wszystkich ratował. Jednakze chan krynski roskazał pilny queres y opyt okolo tego uczynic, zeby to wszystko było znalezione y powracano, y za despect w. kr. mci pana miłosciwego zgaunono. A tym czasem aby wiecey tu, sie ne hawiać w. kr. mci pan nasz miłciwy, iako z łaski swey panskiey ich m. panow commissarzow do nas naznaszyc raczył. unizenie prosimy, czym przedy przysylac raczył. A co w. kr. mose pan nasz miłosciwy w pisaniu swym zmiankowac raczył, aby orda y woysko nasze odstapielo, co byzmy chetnie na roskazanie w. kr. mci uczynic gotowi, ale o tym racz wa. krol. msc pan nasz miłciwy wjedziec: chociaz by sam chan y z swoiemi znaczniejszymi ludzmi odstapił, tedy bez bytnosci onego y bez nas samých uchoway Boze pod te ugode ci swowolnicy, iako iest ich teraz z wielu roznych ziem, wieksza by przeskode czynieli. Według roskazania w. kr. mci pana naszego miłosciwego armate (z) roznych szancow kazalem zwiesc, a od naszego woyska nie będzie do pewney łaski w. kr. mci zadnego uprzykrzenia, y owszem tak poblizu ieszcze lepsza przestroga. A o to wielce a unizenie w. kr. mci pana naszego miłciwego prosimy, aby zmy nie beli w żadnym prze to porozumieniu, ze sie ta zniewaga od swowolnych stała sie Tatarow — o czym pod przysiegą hożą nie wiemy, y poslow w. kr. mci nie spodziewalimy sie. Zatym unizone poddanstwo w. kr. mci panu naszemu miłosciwemu pod nogi maiestatu pilno sie oddaie. D. w taborze 18 augusti 1649.

²⁾ Кунаков в своїй реляції пише, що чув в Варшаві про се: „В тих же пактах (з ханом) положено... з Богданом Хмельницьким... знести ся королеви в добру згоду при нім, кримським хані, і пакти постановити, як доведеть ся; а тільки король з Б. Хмельницьким при нім, хані, договору не вчиняє, то і йому, ханови, з королем згода не в згоду і пакти не в пакти“ (АЮЗР. III с. 593). Пор. низше ще його ж оповідання на с. 209.

вагання згодився король і на заплаченні контрибуції чи викупу за збавлях облеженців. Тяжше було пристати на татарське жаданнє, щоб орді було нозволено „вертаючи ся воювати землі в праву і в ліву сторону огнем і мечем“, але як пише Мясковский в своїм донесеннї королевичеви Карлови: „без того не могло бути, і крайня потреба примусила нас, що ми їй того дозволили“. Рішено тільки не писати в трактат сього дійсно над всяку міру ганебного і поганого пункту. і в трактатах і всяких офіціальних реляціях його промовчано — що, розумієть ся, не перешкодило йому дійти до загальної відомости¹⁾. Зіставалось уладитись з козакам вдоволити їх жаданья, і се було найтяжше польським політикам. „Немало трудности було з заспокоєннєм козацького війська — бо хан звязав претенсії Хмельницького з своїми“, писав потім король Радивилови. Як козаки з одного боку, так Поляки з другого знайшли ся в примусовім становищі завдяки ханови, що взяв на себе ролю посередника між обома сторонами²⁾.

Зараз після нічної пригоди з королівськими послами, себто другого дня по предложеннї козацьких пунктів, комісари виїхали на переговори з гетьманом. „18 серпня виїхали їх м. пп. комісари в поле на умову і згоду на присланих від Хмельницького статях: й. м. н. канцлер коронний, і й. м. п. канцлер в кн. Литовського, і й. м. пан воевода белзький, й. м. пан сендомирський, й. м. п. воевода київський, і там почавши від полудня аж до вечера умовляли ся з Хмельницьким“

1) Записавши перші звістки про татарський аєвр. Голіцький поясняє: to tak bież musialo, jako w raktach jest (с. 285). Звісний памфлет против Осоліньского Compendium consiliorum kanclerza coronnego, виставляючи кільканадцять пунктів обвинувачень против нього, останнім пунктом ставить його згоду на те, щоб орда розпустела загоїні й погнала в неволю християнські душі — у Кубалі J. Ossoliński II с. 316 (копія в ркн. Осол. 189. Публ. бібл. 129. Чортор. 144 й ин.); варіант друкований в Ракн. о Конієпольских не має сього пункту (с. 427). В офіціальнім тексті умови з ханом ся точка замаскована позвоненнєм ханови вернути ся через землі королівські, тільки стараючи ся, „щоб той поворот відбув ся з найменшою шкодою держави кор. й. м.“.

2) Бунаков пише в своїй реляції: Вчинивши з польським королем договір, післав хан до Хмельницького, оповіщаючи його, на чім він учинив умову з польським королем — аби Хмельницький післав до короля своїх послів, умовити ся про пункти, які йому потрібні. Тоді Хмельницький явив до війська ханського з 20 тис. свого війська і закидав ханови, що він вчинив договір з королем, зломивши свою присягу, аби їм „ні одному ні без одного з королем і павами і всею річко-посполитою не миритись“. „І хан Хмельницькому говорив, що він Хмельницький, не знає міри своєї: хоче пана свого знищити до кінця, а й так уже панство його зруйноване досить. — треба і ласку показати: він, мовляв, хан — монарх прирощений, узнав миру свою, з братом своїм, польським монархом, поразував ся на добру згоду і його, Хмельницького, умовив ся послати з паном його; а як він умовляти ся й сдяти ся з ним не буде, то він, крижський хан, буде з королем на лього за одно. І Б. Хмельницький пристав на тім і післав до короля послів своїх, і за два зїзда посла Б. Хмельницького договорили ся з королем“ (АЮЗР. III с. 395).

— записує дневник. Переговори були не легкі. Досі, поки не був докладніший звісний зміст предложених королеви козацьких пунктів, не було можна зміркувати, на скільки поступила або не поступила козацька сторона від заявлених жадань. Тепер коли ми маємо текст козацьких жадань, предложених козацьким посольством¹⁾, бачимо, як багато встигли виторгувати на переговорах польські делегати, і на память приходить оповідання, записане в Варшаві Кунаковим, як хан стримував гетьмана, аби знав міру і не доводив до крайности короля, бо инакше він, хан, заодно з королем стане против козаків. Тінь сєї погрози лежить уже на самих пунктах в їх козацькій редакції, і вона ж пояснює всі ті, дуже значні уступки, пороблені потім в переговорах і завершені прийнятою військом „деклярацією королівської ласки“, як був названий вислід сих переговорів.

Про колишні плани української держави, про опіку над „черню“ й оборону її від панського пановання тепер вже не було мови. Вертали ся до старих плянів „удільного козацького панства“ в тіснійшій значінню. З сього погляду єсть певне спорідненне між зборівськими козацькими пунктами і переяславськими дезідератами, тільки що тоді ставило ся може не дуже поважно — от аби відчипитись, тепер приходило ся ставити серіозно як норми будучого *modus vivendi*. Або принаймні — більш серіозно; бо трудно сказати, чи й тепер козаки дивились на проєктовану угоду як на трівку підставу будучих відносин. Одначе коли потягнувши лінію від переяславських дезідератів до зборівських пунктів і від них до статей 1654 р. предложених московському правительству (я поки що лиш зазначаю сей факт цікавих

¹⁾ Пункти сі містять ся в тій же книзі кор. кашцеляри; архива заграничн. справ. Подаю їх в цілости, як дуже важний, досі незвісний документ:

Puncta o potrzebach woyska Zaporozkiego, do iego kr. mci pana naszego mciwego.

1. Strony praw y wolności naszych dawnych od zeszytych s. pamięci krolow polskich nam nadanych iako przed tym bywalo, aby gdziekolwiek kozactwo nasze sie znajdowało, by trzech kozakow, iednego dway sądzic powinni, y we wszelakich wolnościach zachowani byli.

2. Iż tak siła kozactwa naszego xze ie. mc. Wisniewieckie napłodzil nad wołą y roskazanie i. kr. mci, ze teraz nie mozemy i sami potrafic, iakoby mogli to w pewny comput zwiesc. A mianowicie poczawszy od Dnistru Byrliniec, Bar po Konstantinow Stary, po Slucz y za Slucz (czego ymujemy) wpada w Prypec po Dnibr, a od Dnibr od Lubacza poczawszy do Starodembu, az do granicy moskiewskiej z Trubeckim, a w tych pomienionych miastach sami my woyskiem przepic uczyniemy, godnych tylko moloyncow, ktorzy by chozy byli do usługi iego kr. mci y wszystkiey rzpety, takich naznaczymy. Po ktorych miastach miedzy woyskowych naszych aby choragwie iako cudzoziemskie tak y polskie stanowisk zadnych nie mieli y stacyi zadnych brac nie wazyli sie. A po wypisie kto sie kolwiek dostanie pod iurisdictioną panską, serio tego affectuiemy, aby pod te transactią wioenną cokolwiek sie stalo tak z ukrywdeniem substantiej iako y straty zdrowia, wszystko bylo wybaczone y penitus zgładzono bez zadney in posterum recollectiej.

3. Unia iako ustawiczny (!) narodu ruskiego uciskow y rzpety trudności przyczyna zniesiona bydz ma tak w Koronie iako y w. xtwie Litewskim.

подібностей цих статей з зборівськими пунктами), ми стрічаємо ся з повторенням тих самих основних мотивів в усіх них, се дає нам зрозуміти, що ми маємо до діла тут у всякім разі з чимсь більшим і глибшим ніж проста фразеологія.

Дві справи висувають ся на перший плян в зборівських пунктах і розроблюють ся з особливою увагою (на скільки се дозволяла спішність, з якою приходило ся виробляти їх захопленій несподіванками козацькій старшині) — се справа козацька і справа церковна, або національна по теперішньому кажучи. Поруч такої загально національної справи як права „грецької релігії“ можемо одмітити ще дуже скромно стилізований пункт против якого небудь упослідження людей руської народности („Руси“), коли вони звертають ся в своїх потребах до королівської канцелярії за документами, таке ж мало виразне жадання привернення відібраних прав і привілеїв, конфіскованого майна (в процесях релігійно-національного характера), і — коли хочете — рід охорони загально-соціальних інтересів в деадекретах звернених против Жидів, в душі того специфичного антисемітизму, про котрий говорилось вище. Далекое більше уваги присвячено справі козацькій.

Перед усім пункти жадають потвердження козацького імунітету, „прав і вільностей“, спеціально — козацької юрисдикції, або самосуду (звісний принцип, повторений потім в „статях“ 1654 р.: де тільки три козаки будуть, два судять третього). Ніякого обмеження козацького війська якоюсь цифрою пункти не хочуть. З сучасної української іронією вони заявляють, що князь Ярема — своїми провокаціонними

4. Metropolita kijowski od patriarchy konstantinopolskiego według zwyczaju starozytnego poświęcenie brac y do niego wiecznemi czasy z duchowienstwem ruskim налеzec powinien бѣdzie.

5. Czerkwie y dobra cerkiewne wszelakie, fundatae, nadania ruskie, niesłusznie przez unitow zabrane y odsądzone, od unitow duchownych y swieczkich nabozenstwa ruskiego y inszych ludzi w Koronie y w. x. Litewskim przez pułkownika woyska Zaporozkiego na to deputowanego odebrane y duchownym religiy graeckey oddane bydz maia. A iezeli by uniaci albo duchowni rzymskiego nabozenstwa y studenty albo urzedy trybunalistowie (!) tak w Koronie iako y w. x. Litewskiem bronie mieli, tedy ci za wzruszycielow pokoiu pospolitego a nieprzyiaciela oyczyzny poczytane bydz maia. A na odebranie cerkwie y dobra cerkiewne tym osobom, ktore nigdy w uniey nie byly, przywileia dane bydz maia.

6. Dychowienstwa ruskie wszystkich wolnosci iako duchowni religiy rzymskiej po wszystkiey koronie Polskiej y w Litwie nabozenstwa swego publice a nie kryjomo zazywac maia, pogrzeby y insze obrzedy cerkiewne bez wszelakiej przeszkody tak przy boku iego kr. moi iako y po inszych miastach wielkich secure odprawowac będą.

7. Cerkiew ruska w Krakowie, w Warszawie, w Lublinie y po inszych miastach nie wymniac tych, ktore y przed tym byly, bydz ma.

8. Przywileia, decreta, mandaty ich mm. pp. pieczetarze koronni y w. x. Litewskiego Rusi wydawac maia bez wszelakigo omieszkania y expectatyej nad prawo na slachcie coronne opisane.

вчинками „нашлодив“ таку масу козацтва, що й само військо вже не потрапить ввести його в якийсь певний компут. Тому визначають тільки межі козацької території, „козацького панства“ (уживши польського терміну), на котрім військо полишає собі вписати в реєстр не обмежене число „молодців годних і гожих на службу королеви й усій річі посполитій“, очевидно — без ріжниць їх замешкання, з маєтностей королівських, духовних і шляхетських. Границі сєї території визначають ся приблизно по козацькому посіданню перед останньою кампанією: на заході східне Поділе, включно по Берлинці й Бар, східно-полуденна Волинь по Константинів і горішню Случ, воєводство Браславське й Київське в цілости, й Задніпрове від Любеча до Стародуба й московської границі (воєводство Чернігівське й задніпрянські части Київського). На сій козацькій території не можуть бути розквартировані польські війська, а до „повнаго заспокоєння“ вони не повинні навіть вступати до сих сторін, щоб не перешкодити заходам коло втихомирення сих країв. Жиди не можуть тут не тільки аренд брати, але й мешкати — хіба приїздити з товарами на якийсь час. В інтересах заховання спокою проєктують ся навіть обмеження на сій території державної католицької церкви: кїївське католицьке біскупство повинно бути скасоване, єзуїти і всі інші католицькі монаші громади не повинні на сій території мати ніяких інституцій. Всякі уряди земські, іродські й міські по всякого рода містах: королівських, духовних і шляхетських коли не на всій козацькій території, то при-

9. W miescie Kiiowie y po inszych miastach ukrainnych iezuicy y zakonnicy religiey rzymskiey, iako nigdy przed tym nie byli, aby y teraz ni od kogo fundusow nie mieli, gdyz od zakonnikow w religiey niezgody y wzruszenia pokoju poczynaia sie.

10. Urzedy wszelakie po wszytkich wojewodztwach ziemskie, grodzkie y mieyskie w miastach krolewskich, swieckich i duchownych poczawszy od Kiiowa po Białą Cerkiew, po granice tatarską, na Zadnieprzu w wojewodztwie Czernihowskim, nie rzymskiey religiey, ale graeckiey od iego kr. meci podawane bydz maia.

11. Zydzi nie tylko arendarzami, ale ani mieszkancami aby nigdzie po tych miastach wysz opisanych bydz nie wazyli sie chyba na czas z kupiectwem przyjezdzac będą.

12. A iz za uchwałami seymowymi dawnemi y swiezymi przed tym pod podmową buntownikow niewinnych ludzi pomordowano, po ktorych miastach wolnosci poodeymowano, domy kadukami poupraszywano, — te wszytkie uchwały y kaduki zniesione, cerkwie, wolnosci, prawa y domy po wszytkich miastach tak w Koronie iako y w w. xtwie Litewskim successorom przywroczone bydz maia.

13. O rzeczy zas wszelakie koscielne y cerkiewne podczas zamieszania wojennego przez kozakow zabrane y u kogoszkolwiek zabrane (мб. треба: знайдеш) nikt nikogo zadnym sposobem turbowac y przyzwawiac nie ma, ale komu na tenczas od kozakow dostali sie, przy tym zostawac maia.

14. Szlachta, ktora by sie na ten czas w woysku Zaporozkim tak religiey graeckiey iako y rzymskiey lubo zawoiowana lubo iakimze kolwiek sposobem przy woysku Zaporozkim zostawac muszaca znaydowala, — ci aby za rebellizantow y za infamisow poczytani nie byli, y iesli by w czym odsadzeni byli, aby te infamie constitutią zniesione y pokazowane byly.

наймі в межах давнішого козацького розселення (по Білу Церкву) мають обсаджуватись людьми грецької релігії.

„Унія як причина неустанних утисків руського народу і трудностей для річи-посполитої, має бути скасована як в Короні так і в в. кн. Литовськїм“, і бувші унії не повинні займати ніяких урядів в руській церкві, ні діставати ніяких бенефіцій (5). Церкви, маєности церковні й всякого рода інституції забрані уніятами від православних де небудь в Короні й в. кн. Литовськїм мають бути відібрані і повернені українськими комісарами: православними духовними з призначенням до того полковником Запорозького війська (і очевидно з підмогою війська, котре матиме з собою той децотований полковник), а всі хто противили ся б тому, мають вважати ся за нарушителей покою й ворогів вітчизни, і з ними той децотований полковник матиме право розправити ся по військовому. Засуди і конфіскації в справах релігійних і політичних мають бути скасовані (12). Православне духовенство має бути зрівняне в усім з духовенством римо-католицьким по всій державі; православне богослуженне з усіми обрядами має свобідно відправляти ся скрізь, навіть і „при боці королівськїм“ (по столицях), і православні церкви мають бути в Варшаві, Кракові, Любліні й по иньших містах. Київський православний митрополит з двома иньшими православними владиками мають дістати крісла в сенаті на рівних правах з римо-католицькимп біскупами.

Багато уваги присвячено справам амнестії. Перед усім пункти „серіозно домагають ся“ (2), щоб вся людність, яка зістанеть ся поза реєстром і вернеть ся під панську юрисдикцію, не підпадала ніяким карам за те що діяло ся підчас повстання й війни — аби все було забуто. Далі — аби шляхтичі руської й польської народности (як грецької так і римської релігії), котрі тим чи иньшим чином онинили

15. Wszystkie zas uchwały seymowe przeciwko całosci woyska Zaporozkiego, praw y wolności, iako niesłusznie uczynione także constitutją zniešione bydz maia.

16. A iakozny y wyzey pomienili, affectuiąc, aby duchowni religiey rzymskiej w Kiiowie ne byli, tedy y to zalyt ma isc, aby y biskup kiiowski nie był.

Woyska koronne do całego uspokoienia w te kraie na stanowiska isc nie maia, aby przez to zamyslow do pokoju zawzietych nie interumpowało.

17. Metropolita kiiowski z dwiema wladykami stolec w senacie miec ma. praerogatywy tez zostaiąc iako y senatorowie duchowni religiey rzymskiej.

18. A ze krol iego mc podczas szesliwcy coronaciey swoiey na wiare graecką nie przysięgal, teraz tak na całosc praw wiary graeckiey iako y na te wszystkie puncta z senatorami szesca roznych wiar y rplitey szesca poslami na seymie poprzyściac ma. Ktore te wszystkie puncta y przysięga słowo do słowa w constitutją wpisano bydz ma. A iesliby na potym zachowac się według tego nie mieli, tedy by jawną nielaskę woysko Zaporozkie y niezyczliwosc i. kr. mci iako ku poddanym swoim wdzialo.

O co wszystko posłowie nasi upadszy u nog iego kr. mci pana naszego miłosciwo iako nauunizeney y naupokorniey prosic maia (л. 24—26).

ся в рядах козацького війська („чи завойовані чи яким небудь способом змушені“) не вважали ся за бунтівників і „інфамісів“. Всякі засуди на них за се мають бути скасовані. Спеціально вимовлюєть ся, що не має бути ніяких слідств і обвинувачень з приводу річей церковних і костельних, знайдених у кого небудь: ні відбирати їх ні чіпати за них нікого не можна.

На останку з огляду, що король не зложив підчас коронації присяги „на віру грецьку“, жадаєть ся щоб на найблизшій соймі він з шістьма сенаторами „ріжних вір“ і з шістьма депутатами з польської палати зложив присягу „на цілість прав грецької віри і на всі сі пункти“, і ті пункти і та присяга аби в повнім тексті були внесені в соймову конституцію.

В сих жаданнях для польської сторони справді було багато тяжкого і навіть незносного, і під натиском не так мабуть польських парламентаріїв, як знов таки кримського хана, котрого польська сторона не залишила, очевидно, ужити до сього, — козацькій стороні прийшло ся поступити ся дуже багато.

Перед усім — була обкромлена козацька територія: відтято північно-західню частину Київського воєводства (повіт Овруцький і частину Житомирського — сливе ціле київське Полісе), північну Сіверщину, і ту частину Поділя й Волини що захоплювали козацькі пункти. Далі — польська сторона ніяк не годила ся па необмежений козацький реєстр; кінець кінцем прийнято компут в сорок тисяч — цифру страшенно велику після недавніх розмов про 12—15 тисяч козацького війська. Сю цифру апробував хан, і тим способом принцип необмеженого козацького побору, висунений в Переяславі („по що писати: стільки й стільки? скільки нас стане, стільки й буде“), був щасливо похований. Проведено і деякі обмеження козацьких прав, напр. в интересах шляхетської „святої корчми“. Також пункти що до прав і гарантій церковних по части обкромлено, по части „більш мягко“ і неясно по-стилізовано.

В результаті, по довгих переговорах і торгах уставлено таки того ж дня текст прийнятий обома сторонами і в интересах поваги й авторитету короля й річи-посполитої уложений в форму не договору (як колишні козацькі ординації), а одностороннього королівського маніфесту — акту королівської ласки, мовляв дарованої підданім його на прошенне і вставленне кримського хана. Пізнійше сього не пам'ятали, і обидві сторони говорили про „пакти“, „трактати“, умову з козаками, але тепер хотіли витримати вказаний характер акту ласки, випрошеної ханом. Се було виразно зазначене в трактаті короля

з ханом, а хан в своїм potwierdженню угоди першою умовою заховання сього трактату поставив, що гетьман, котрому вимовляло ся доживотне володінне, і його 40-тис. козацьке військо не будуть поносити ніяких кривд з польської сторони згідно з її обіцянкою: королівське приреченне таким чином поставлено під контроль хана, і се мало служити для козацької сторони гарантією його сповнення¹⁾. Повний текст його був такий:

„Декларация ласки короля й. мил. дана на пункти прошення війська Запорозького:

1. Військо своє Запорозьке заховує король й. мил. при всіх давніх вільностях, згідно з давніми привілеями, і на те привилей свій видає разом із сим²⁾.

2. Що до числа війська, бажаючи вдоволити прошенне своїх підданих і заохотити їх до служби собі і річі-посполитій, позволяє король й. мил. мати війська Запорозького сорок тисяч, а спорядженне реєстру повіряє гетьманови війська свого Запорозького, з тим щоб до реєстру вписувано козаків вважаючи на достойність, — хтоб був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтностях королівських, з таким означіннем міст: почавши від Дніпра з сеї сторони в Димері, Горностаїнолі, Коростишові, Паволочи, Погребищах, Прилуці, Винниці, Браславі, а з Браслава до Ямпольа к Дністрови, і від Дністра до Дніпра розуміть ся, мають приймати ся до реєстру козацького, а з другої сторони Дністра в Острі, Чернигові, Ромні, Ніжині — аж до московської границі й Дніпра. А що до дальших міст й. корол. мил. і шляхетських, по-за означеним в сих пунктах виміром, — то в них не мають бути козаки, одначе тому, хто схоче бути в козацтві, і буде прийнятий до реєстру, вільно звідти вийти з усім майном на Україну без усякого панського гамовання. А се спорядженне реєстру гетьманом війська Запорозького має бути відправлене що найдалше до нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печату військовою, а то для того, щоб ті що в козацтві — зіставали ся при вільностях козацьких, а всі иньші аби підлягали замкам й. кор. милости, а в маєтностях шляхетських -- нанам своїм.

¹⁾ Польська заява про трактат з ханом видана в Памятниках I с. 364, копії в книжці кор. канц., Осолін. 225, Чортор. 379, Пет. 129, Голівського с. 277 й ин. Ханська заява в повнім тексті в Жерслах XII с. 118, в скороченім у Кубаї Szkie I дод. 4 (з Осолін. 225 с. 245).

²⁾ Про привилей сей зараз нижше, с. 217.

3. Чигрин місто, так як єсть в своїх границях, при булаві війська Запорозького має бути завсїди, і теперішньому старшому війська Запорозького уродженому Богданови Хмельницькому надає король й. мил., роблячи його вірним слугою своїм і річи-посполитою¹⁾.

4. Що діяло ся підчас теперішнього замішання за донустом божим, все то має бути в забутю, і жаден пан не має чинити німсти й карання.

5. Шляхті релігії грецької як і римської, хто яким будь способом пробував при війську Запорозьким, король й. мил. вибачає те все й проступок їх покриває, і коли під ким небудь випрошено що небудь з маєностей дідичних або ленних або котрого інфамовано, — з огляду що все те діяло ся в нинішнім замішанню, має бути скасоване соймовою конституцією.

6. Коронне військо в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, арендарями ані мешканцями не мають бути в містах українних, де козаки мають полки свої.

8. Що до знесення унії в короні Польській і в кн. Литовській, також що до цілости дїбр церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, і всіх прав церковних, — так як на найблизнім соймі буде з отцем митрополитом київським і з духовенством обговорене і ухвалене, щоб на жаданне отця митрополита і всього духовенства все було позволене²⁾, й. корол. милость готов дотримати, аби кождей тішив ся з прав і вільностей своїх, і місце в сенаті митрополитови київському й. кор. мил. позволяє мати.

9. Дігнітарства, уряди всякі в воеводстві Київським, Браславським, Чернігівським й. кор. мил. обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. В місті Києві, тому що там єсть упривилейовані школи руські, отці єзуїти не мають бути фундовані там і по иньших містах українних, але де инде перенесені. Школи ж всі иньні³⁾, що там існують від давніх часів, мають бути ціло заховані.

¹⁾ Сей пункт про Чигринське старство являє ся новиною супроти козацьких *муштів*, де про се не було мови — він вертає нас до козацьких жадань принесених до Варшави на елекційний сойм попереднього року: тоді була мова про надання гетьманови якогось старства, котре він собі вибере (див. вище с. 114), потім Сяровський привіз йому надання, чи обіцянку Чигринського старства, див. с. 159 і 205.

²⁾ Така крута стилізація в оригіналі.

³⁾ В сім місці копія брідича має *russkie*, що хочем зміняє зміст. Сей варіант приймав Костомаров.

11. Горілкою козаки не мають шинкувати, крім того що зроблять над свою потребу — се вільно їм буде продавати гуртом. Шинкування ж меду, пива й иньше має бути по звичаю.

Пункти сі мають бути затвержені на сеймі, а тепер всім непамять, — згода й любов мають бути заховані між обивателями українними й військом короля й. мил. й річи-посполитої Запорозьким¹⁾.

Привилей козацькому війську згаданий в сій декларації датований днем 18 серпня²⁾. Він загально потверджував всі права і привилей, коли небудь дані війську, „котрих є які небудь потвердження в книгах“, і спеціально стверджував козацький імунітет: що козаків не мають судити ніякі старости, державці й намісники, а тільки їх гетьман (се відповідало, як бачимо, першому пунктови козацької петиції), а взамін козаки не мають мішати ся до замкових прав на зверхність (над людністю не-козацькою), на аренди, шинки, ґрунти і всякі приналежности, коли до них не мали ніяких спеціальних прав³⁾.

Після того як уставлено в головних точках умову з козаками, наступила ратифікація трактату з ханом, і після церемоніального обміну актами орда відступила від королівського обозу — зняла облогу инакше кажучи. Того ж дня, вже в вечері зложив присягу на згоду гетьман. Дневники польські кажуть, що до сього приведено його з великою трудностю: гетьман вимагав, щоб і король в такім разі зложив присягу на додержанне угоди, себ то щоб мала вона характер обосторонній, і конче добивав ся також видачі Чаплінського⁴⁾. Нарешті якось його умовили — виходу справді не було, коли орда фактично полишала

¹⁾ Дивним дивом (характеристичним для археографії сеї доби) сей важний акт після видання одної, досить неоправної копії в Собр. госуд. грамотъ и договоровъ (т. III с. 450) не ввійшов ні до одної збірки документів. Польський текст містять записки Ђрича (I с. 105) (чи не з того ж джерела, що і Собр. Г. Г. Г., бо теж разом з листом до Радзивіда, котрому сей текст від короля переслав ся); сучасні українські й московські переклади чи з початкового тексту, чи в потвердженню 12. I. 1650 — в А. Ю. З. Р. III с. 415, X с. 455, у Грабянкі с. 89 й ин. Я користував ся головно копією вписаною до книги кор. кан. (архива моск. загран. справ), але вона теж не бездоганна; очевидні помилки її я поправляв на підставі иньших текстів. Копій в рукописах багато: Архив. цар. Польского, Сношен. съ Малороссіей архива справ загран. № 26 і 28, Осоліи. 225 і 3564, Голіньского с. 29, Чортор. 379, теки Наруш. 144.

²⁾ Сей привилей в пам. кн. Міхаловского (с. 443), де він записаний на окладниці, без дати, і має не дуже авторитетний вигляд. Але його автентичність стверджує ся українським текстом, предложеним московському правительству козацьким посольством в марті 1654 р., в вписи київського ґроду 1650 р. (А. Ю. З. Р. X с. 453): він вповні сходять ся з текстом Міхаловского, має дату 18 серпня, і не лишає сумнівів що до певности сього акту.

³⁾ Маємо крім того — в вписи київського ґроду, предложеній московському правительству вь 1654 р., — ще королівський привилей Хмельняцкому на Суботів, даний „в обові під Зборовим 15 серпня 1650“ (!) (А. Ю. З. Р. X с. 469). Дата 15 серпня вь кождім разі сумнівна.

⁴⁾ Про се зараз низше, с. 229.

його. На швидку¹⁾ присяг він, сидячи на коні, на формулу присяги, прочитану воеводою Кисілем, в присутності канцлера. Сим одначе не вдоволили ся й жадали від нього ще, щоб ставив ся перед королем. особисто зложив йому покору й просив пробачення. Без сумніву, се й тут було дуже прикро гетьманови, і досить правдоподібна звістка, що поступив ся він тільки на жаданне хана²⁾. В п'ятницю 10 (20) серпня, діставши наперед закладником старосту краківського Любомирського, він з сином і кількома старшинами в супроводі воеводи Кисіля приїхав до королівського становища для сього акту. Очевидець сеї церемонії, хорунжий надвірної королівської хоругви Міхаловський³⁾ дуже докладно описує подробиці її. з особливою приємністю, може і не без перебільшень, спиняючи ся на всім тим, що могло вколоти амбіцію переможеного ворога. Саму сцену покори описує так. Вийшовши до королівського намету, де він застав короля, гетьман впав перед ним і з плачем говорив, що не так бажав собі витати короля, але що так стало ся (тут почав говорити по-руськи) — просить милосердя й пробачення — бо ж не все наша вина. Підканцлер відповідав іменем короля, що його ласка покриває й найгірші проступки, аби тільки вони були нагороджені вірністю й щирою службою. Спитав його про людей захоплених під той час в Золочеві козаками разом з Татарами і поручив постарати ся, щоб збаразьке військо як найскорше було звільнене з облоги. Гетьман обіцяв („Гаразд, милостивий королю“, як передає його відповідь Мясковский), і ще раз упавши до ніг на прощання, вийшов з намету. Оповідання неофіціальні ходили про сю авдієнцію зовсім відмінні: Кунакову оповідали (в Варшаві, правдо-

¹⁾ Przystać oddał, ale perfunctorie (Мясковский). Кубаля перекладає се словом: warkunkowo; але perfunctorie значить не: умовно, а: недокладно, на сніх, зби як. Дневник прищесний до Москви додає, що разом з гетьманом присягли й „старинні козаки“ (с. 413).

²⁾ Так оповідали Кунакову: після того як стала умова з Хмельницьким, король послав до кримського хана з тим, що він потрібує теєсьр від гетьмана поклоу, як від відданого свого, по його повности, і хан відповів, що він сам приїде до короля з гетьманом, себто приведе його з покорою королеви, і дійсно приїхав другого дня з гетьманом до короля. Се, розуміть ся, не вірно, хан з гетьманом не приїждив, але що до акту покори гетьмана пошукали його впливу, се зовсім може бути.

³⁾ Се той сам Якуб Міхаловський, від которого маємо найбільш популярну збірку матеріалів до Хмельниччини. Записки його не видані, витяг з них подав Кубаля в своїй статі про облогу Збаража. Мясковскі в своїх реляціях оповідають сцену покори далеко коротше і ставлять в сумнів деякі многоглаголиві подробиці Міхаловського; варіант Грабовського описує її так: „улав до ніг короля й. м. і з плачем коротко говорив; від короля відповідав канцлер — щоб вірою і цнотю надгородив свій злочин“. Варіант пам. кн. Міхалов. передає ніби дослівно (наєс formalia) мову гетьмана так: „Не так я бажав собі витати короля його мил., але що вже так стало ся, прошу милосердя“, і з плачем улав до ніг“. „Патетична“ промова, вложена в його уста Рудавским (с. 51) і повторена Костомаровим (II гл. 9), розуміть ся, не має ніякої історичної вартости. Зверхній вигляд гетьмана Міхаловський описує так: мав насунену на уха оксамитну червону шапку, золотий атласовий жупац, куншт волосячий атласовий з дрібними срібними петличками.

подібно, на злість канцлерови), що навпаки король при сій авдієнції дуже ласкаво промовляв до гетьмана, заохочуючи його до приязни і вірности, а той відповів коротко: „гаразд королю, мовиш“ — „а ві-жества і учтивости ніякої против королівських слів не вчинив, ні словесно, ні в чім“¹⁾).

Того самого дня рушив з військом козацьким під Збараж, і після того як збаразька залога, щоб позбути ся облоги, прирікла виплатити ханови 40 тис. талярів і дала на то закладня, зняв облогу і другого дня, на руське свято успенія пішов назад звичайною дорогою на Павлоч до Чигрина. „Рушала та саранча від зорі самої аж до полудня, сиравивши табір в кількадесять рядів“. День пізніше рушило до дому і польське військо²⁾.

Зборівський фінал був тяжким ударом і для одної і для другої сторони. Обидві відчули його як тяжке розчарованне по всіх зусиллях — і тяжку зневагу, і обидві всіма силами старали ся не показати сього перед широким світом: удавали вдоволенне з таких світлих результатів побідп, котру признавали собі і хвалили ся. Тим часом як свідки й учасники зборівського акту Мясковскі в своїх листах характеризують його як найбільш трагічний момент, яквій переживала Польща в останніх століттях — вічно намятний будучим часам своїм погромом і втратами, — офіціальна реляція, виготовлена в королівській канцелярії під характеристичним заголовком „Реляції преставної експедиції, побіднійшого поступу і щасливішого замирнення з ворогами“, розіслана до заграничних дворів, опублікована в заграничних часописах, представляла зборівську експедицію незвичайним успіхом короля, що визволив нею обложене в Збаражі військо, вернув річ-посполитій втрачені провінції, придбав Польщі союз і поміч хана, забезпечив їй і всьому християнському світові спокій від сеї сторони. Подібно виславляла заслуги й успіхи короля уложена канцлером кілька тижнів по зборівськїм акті інструкція на соймики: річ-посполита лишила короля без війська і грошей перед лицем усіх бід. полишених йому в спадщину безкоролівем, але він „щастєм, відвагою, мужеством

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 397.

²⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 470. Що гетьман рушив з-під Збаража 15 с. ст. серпня, пробувши там тільки день, каже й московський агент, що був у нього там — А. Ю. З. Р. III с. 343. 25 с. ст. гетьман був уже в Павлочи — тамже с. 340; 6 вересня с. с. приїхав до Чигрина — с. 353. Оповідання Костомарова про новий триумфальний візд до Києва з поворотом з-під Збаража і вишній спосіб життя після сього триумфу (II гл. 10) являєть ся поетичним винесом, викликаним деякими фразами Коховського (I с. 176) і на нїм опертого оповідання Грабянки (с. 82). Хмельницький не заїздив сям разом до Києва і про роскіш і вставність його життя не говорять нічого джерела більш певні.

і бездоганністю“ вивів Польщу з них, привівши до спасенної й почесної згоди, розтяв шкідливий союз поганства з військом Запорозьким і забезпечив їх поміч річи-посполитій против кожного неприятеля¹⁾).

І так же само великою побідою представлявано зборівський акт з козацької сторони. Митр. македонський Галяктіон, що по його словам бачив ся з Хмельницьким в тім часі, каже, що при нім гетьман бив ся з королем литовським, побив у нього десять тисяч війська, і король по сім, бачучи його побіду, „покорив ся і поклонив ся“, і помирили ся на тім, що гетьман буде володіти від Константинова на низ усіми козаками, а король від Константинова вверх всего Литвою“²⁾). Лікар Лукаш Климовський, що був в козацькім таборі, переповідає, очевидно, погляди рядового козацтва, що королю під Зборовим була „велика тіснота“ від приступів і облоги козацької й татарської, і король писав до гетьмана, намовляючи його облишити кровопролитє і вчинити мир; гетьман його послухав і вчинив згоду, на тім щоб бути козацьким містам по Случ і Константинів, по Бар і Дністер (себто згідно з військовими пунктами)³⁾). І таке представлення річи в українських кругах було загальне.

Його підтримував сам гетьман. Перед московським послом Гр. Нероновим, висланим в падолисті т. р., гетьман висловляв повне вдоволення з результатів кампанії: „Бог милосердний зглянув ся на наші слези і терпінне, не допустив до кінця погубити, дав нам на них побіду — від їх проклятої віри (латинської) свободив, поступили (Поляки) їм, православним християнам в Запорозьку землю багато городів, і рубеж між собою учинили, і в тих городах людським костелам і Ляхам і Жидам наперед ніколи не бути, а бути в тих городах тільки самим королівським урядникам, і то православним таки християнам, а не Ляхам“⁴⁾). А рік пізнійше перед иньшим московським послом він так оповідав про зборівську угоду (по словам посла): „був у нас той мир під Збаражем, як я над королем польським змилосердив ся, дав їм жите — а всі вони були за помічю божою у мене в руках. А як я мирив ся з королем, тільки я з ним бачив ся, і король говорив мині, просячи з слізми, щоб помиритись; і я його послухав — помирились, памятаючи королівську ласку до нас. війська Запорозького“⁵⁾).

¹⁾ Інструкція друквана в Пам. кн. Міхаловського с. 498. коні в кн. кор. канц., Осолін. 225 і Чортгор. 144 — тут вона має й дату: 10 вересня.

²⁾ А. Ю. З. Р. III с. 341.

³⁾ Тамже с. 346.

⁴⁾ Тамже VIII с. 309.

⁵⁾ Тамже с. 349.

Легенда йшла, розумієть ся, далеко далі. Оповідали, що король присяг перейти на руську віру, переїхати на резиденцію до Києва — дальші варіації того, що оповідали по попередній кампанії, що королеви бути „королем руським“, а инакше згоді не бути¹⁾. Згоду і зроблено тільки з королем особисто, а не з панами — з ними далі згоди нема²⁾.

Але тим крикливішим дісонансом вривали ся в таке оптимістичне представлення річи ріжні прикрі, ганебні подробиці зборівського акту, котрі можна б ще було зрозуміти і витолкувати, приймаючи, що угода укладала ся на неволі, в обставинах примусових, безвихідних, але не можна було знайти їм ніякого оправдання, представляючи, що умови її диктували ся козацькою стороною.

Особисто гетьман був болюче ображений, бо йому не вдало ся ввести своїх рахунків з тяжким ворогом Чаплінським, що брав участь в сій зборівській кампанії в ролі скромного ротмістра і так і зівстав ся недосяжним для німсти пишного гетьмана. Ми бачили, як він доконче добивав ся кари смерти на нього підчас зборівських переговорів. Польські дневники записують, що вже після присяги він зробив з сього приводу сцену комісарам³⁾. Заховав ся лист його писаний кілька днів потім з-під Збаража, де гетьман ще раз вертаєть ся до сеї справи, не можучи, видима річ, переболіти сеї невдачі, і доволі не двозначно грозить розривом, коли Чапліцький не буде скараний смертю⁴⁾.

Але се була дрібна, особиста, хоч і болюча справа. Далеко важніша і небезпечніша для престижу, для репутації гетьмана і всього гетьманського правління була иньша: що гетьман і старшина під натиском обставин мусли прийняти до відома дане королем ханови

1) Білгор. ст. 297 л. 78, 114. Вольпівський вістник, розповідавши ся в сніжх гетьманських кругах, збиває сі вісті — л. 349.

2) Лист нав. полтавського полковника Іскренка тамже л. 130, пор. 114.

3) Реляція Мяковського друкована у Кубалі говорить не про Чапліцького, а про Чапліцьку, й Кубала думає, що від гетьмана лід час переговорів зажадали, аби він віддав її чоловікови, і се викликало такий вибух з його сторони („врячав, аби король йому швиутяти казав“). Я левен. що тут непорозуміє: про Чапліцьку не було мови, а гетьман добивав ся, щоб король велів утяти швиут Чапліцькому, а зовсім не йому, гетьманови, як виходить з друкованого тексту, і як приймає Кубала; так воно справді тепер видно в тексті нунція (с. 69).

4) Najasniejszy młciwy krolu panie, panie moy młciwy u dobrodzieiu. Nie rad bym, aby iaka dusza w panstwie w. kr. mci pana mego młciwego zginęła, ale y iedne zblo trawy, uznawszy iasną, miłosciwą a prawie oycowską łaskę w. kr. mci. Iednak iz zalu mego zadnym sposobem moderawac nie mogę, katorego iest przyczyna Czapllicki, smiem w. kr. mci pana mego młciwego upraszac, aby on z swietobliwego decretu w. kr. mci — poniewasz on iest wszyskiemu złemu poczatkiem, y przez niego tak wiele oyczynza ucierpiała, — szye pod miecz dał. Co gdyby sie tak stac nie miało, był o tym tego rozumienia, ze w nielasce w. kr. mci oplywam, o którą submittowałem sie zawsze starac. Oneyze y na ten czas z wiernym poddanstwem moim pod nogi maiestatu w. kr. mci oddaie y reke całuję. Dat. zpod Zbaraza d. 14 augusti 1049. — Кн. кор. канцел. моск. арх. загр. справ. л. 23.

гашебне позволенне взяти ясир з українських земель — тих власне, що стояли під рейментом і опікою козащини. Коли ганьба сього позволення падала на польське правительства, на короля, то одіозність його виконання спадала — і спала дійсно (не вважаючи на всі силкування відвести від себе сю відповідальність) на військо, старшину і особливо на самого гетьмана. Факт сей, очевидно, зробив в українських кругах, серед української людности вражінне незвичайне й був обставлений зараз же ріжнимп легендарними подробицями. Звісний уже нам „Лукаш-лікар“, що був в козацькім війську під Збаражем, оповів по горячим слідам, в вересні т. р., довгу фантастичну повість, котра при всій фантастичности своїй підтримуєть ся й иньшими меньш просторими й кольоритними оповіданнями¹⁾, так що, без сумніву, являєть ся відгомомом тих оповідань, які ходили між козаками про ті дивні події, які привели до такого нечуваного й неймовірного факту: порозуміння гетьмана з королем і ханом що до „вибрання“ українських городів, і помочи війська Татарам, щоб вони могли без туду і перешкоди зробити се страшне діло — вибити і вибрати в неволю українську людність.

Повість Лукаша Климовського власне интересна тим, що в ній доволі явно виступають разом і мотиви можливого оправдання гетьмана з сеї події і сугубі обвинувачення в якійсь вишуканій безсердечности й підступности в відношенню до української людности, що віддала ся під його опіку. Легенда оповідала, що польські викупи для Татар були дані на руки гетьманови, і він поділив ся ними з ханом і мурзами, а простим Татарам і своїм козакам не дав нічого, і Татари домагали ся від гетьмана грошей, а він писав про се королеви, і коли король відмовляв ся, що більше не має що дати, — проектував королеви пустити Татар за Вислу воювати замість окупа. Але король на се не пристав, а велів гетьману пустити Татар воювати маєтности тих панів, через котрих підняла ся війна з козаками і пішла вся біда: Вишневецького, Заславського, Фірлея. Тепер навожу в цілости найбільш интересне місце:

¹⁾ Таке напр. коротке оповідання Грека Миколая, що по його словам чув се від багатьох, Акты Ю. З. Р. III с. 352; пор. тамже с. 354. Наведу ще оповідання взате, мовляв, з уст сотника „Петра Іванова“ в Полтаві 30 серпня: Як король з гетьманом помирив ся, цар і царевичі гетьманови говорили, щоб він дав „насм“ за те, що він їх, Татар, на поміч на Ляхів змовів, і король з гетьманом постановили дати Татарам полоном з своїх литовських городів козаків, їх жон і дітей, і веліли Татарам самим брати по городах в полон козаків, їх жон и дітей, і послали з Татарами для того полону того полтавського сотника Петра Іванова. Татари повоювали сто литовських городів, взяли в полон багато людей, і сотник провожав їх з полоном за ріку Дніпро (Білгор. ст. 297 л. 114—115). Тамже на л. 106 оповідання козаків, що вернули ся з обозу, З. IX: королевич з гетьманом постановили за плату кримському цареві дати полоном в тих городах що за Дніпром, і Татари повоювали 970 литовських городов „панскова нибья“, а Ляхи дали Татарам „насм“ сукнами і грошима, щоб уняти війну, і городов їх не воювали.

„Котрі городи король велів вокувати Татарам, в ті городи ніслані були для віри від гетьмана козацького¹⁾ — бо він тими городами заволодів — по два чоловіки Татар та по два чоловіки козаків, і як прийшло до згоди, то по королівському велінню Хмельницький наперед Татар посилав до тих городів своїх полковників з козаками, потайки і оманю — ніби то для закуплення хліба і поживи — аби Татари й козаки (помішені в тих містах для віри) відчинили город; а Татарам Хельницький велів підхавши під городи, стати в укритю: а як козаки й Татари відчинили городи, тоді Татари вибрали, вирубали і випалили без останку Заслав, Межибож, Ямполь й інші городи і округи — городів з сімдесять або й більше. А прийшли під усі ті городи Татари підступом, поділивши ся і в однім часі, аби по тих городах не було вісти про них, що їм велено ті городи вокувати і руйнувати і в неволю забрати замість плати, по королівському і гетьманському велінню. І козаки своїх людей, міщан в тих городах майно грабли“²⁾.

Привід до сих оповідань дав мабуть той факт, що з Ордою, провести її, були післані полковники Небаба і Нечай³⁾, не знати — чи для того, щоб не вийшло якоїсь війни між українською людністю, чи може щоб стримати можливо в тісних межах козацьке вибиранне ясиру, і вийшло так, що Орда вибирала ясир при асистенції козацьких полковників, найблизших до гетьмана людей. Як се зістало ся в пам'яті сього покоління, показує оповідання Самовидця, що при зборівським трактаті — коли Хмельницький, мавши з ханом короля в руках своїх, випустив його, не бажаючи „жеби м'єль ся достати монарха християнській в руки и в неволю б'єсурменскую“, рішено було дати орді за плату „полономъ городовъ дванадцати, которіе могутъ виняти“: „і Хмельницький з ханом кримським розправили орду, себто придавши (кождому) мурзі козаків, і так козаки позволили богато городів, і Татаре людей в неволю побрали, а козаки майно забрали, і спустіли значні міста“.

Пожалував, значить, короля, а своїх людей не пожалував.

¹⁾ В московській передачі сього оповідання скрізь: Черкаси, черкаські, я привертаю ті терміни, в яких мусів се оповідати Лукаш.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 347. Коротше і менш легендарно оповідав про се потім Лукаш в Москві, уже в новій ролі московського довіреного — Білгород. ст. 297, л. 334—335.

³⁾ Оповідав се Путивелець Петро Литвинів, що був в гетьманом при його повороті з-під Збаража. Пор. згадку про козаків, що провозжали Татар до Бару і за Бар тамже с. 342. Тойже сотник Петро, ще провозжав Татар, оповідав московському вістунуви (якшому), що кримський цар посилав в Крим з польським полоном своїх Татар двадцять тисяч, і Б. Хмельницький посилав провозжати тих Татар до українних литовських городів своїх Черкасів сім тисяч, і ті Татари взяли їх черкаських сорок городів, а з собою брали в полон тільки молодих, а старих і малих всіх порубали (Біатор. 267 л. 218).

Правдоподібно, сей то момент був закріплений звісно пісню-проклятем:

Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки і молодіі молодіці!
Парубки йдуть гукаючи¹⁾, а дівчата співаючи,
А молодіі молодіці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького первая куля не минула,
А другая устрілила — у серденько уділила!²⁾

І гетьман, без сумніву, відчув сам дуже боляче те прикре становище, в яке поставила його ся пригода. Ідучи з-під Збаража до дому він жалував ся перед московським висланцем, що от Татари забрали багато людей — а як би цар сповнив прошення його — поміг своїм військом, і люде сі не були б забрані Татарами³⁾.

Так, сей український ясир був найтемнішою плямою зборівського акту, але не одинокою. Були й інші, не такі ганебні, але сильно болючі, і навіть іще з більш далекосяглим соціальним і політичним значінням.

Сильно обкрожувала ся козацька територія, заводив ся реєстр, і вся людність не введена в його рамці мусіла вертати ся до старого підданства, під власть польської шляхти. На визволену територію мали вернути ся королівські, властиво — шляхетські власті і взяти у свої руки всі ті економічні й юридичні прерогативи, які їм прислужували перед великим повстанням, перед українським свободженням. Результати його для широких мас властиво перечеркували ся відразу; всі зусилля і жертви, вся кров і страждання ставали даремними. Се було так страшно, що гетьманське правительство не рішаєть ся навіть признати ся з сим перед ширшими кругами: одно затаює, иньше в переведенню силкуєть ся обставити можливо так, щоб воно як найменьше дражило людність. Се замітно навіть в тім небогатім матеріалі, який

¹⁾ Се кращий варіант ніж: стріляючи.

²⁾ Малорусській літературній збірникъ 1857 р. с. 185. Антонович і Драгоманов Историч. пієси II с. 116. З записок Куліша тут наведене й поясненне співця: „Хмельницький той був такий що з Турком знавсь. Поїде було до Турка да й продасть один, другий город або село. То Турки вже тії села розорали і ясир брали. Медведовку і Ташлик два раза продавав.“ Тут можуть бути згадки і про Хмельницького-сина. Але початковий мотив іде мабут не від Жванецької угоди, як думав Костомарів і видавці „Ист. п'єс.“ — а від зборівської. Забрание ясиру одначе не захопило Подіпрова — всі звістки вказують на західне пограничє козацької території, що мусіла вважати ся так як би страченою, натомість людність коринної козацької території гетьман і старшина мали всі причини можливо щадити. Лукаш Климовський в своїх московських оповіданнях (після нових розвідів на Україні) категорично заявив, що „за Случею і за Припетю і за Константиновим тих городів що відійшли до Хмельницького Татари не воювали, хіба „тайно“ кого в полон взяли“ (л. 335). І запись сеї пієси Костомаровим походить з Волиня.

³⁾ А. Ю. З. Р. III с. 343.

ми маємо що до його правління, його тактики для тих місяців, які пройшли перше, ніж неможливість хоч би приблизного виконання зборівського акту і якогось *modus vivendi* на підставі його стала зовсім ясною і перспектива нової боротьби на жите і на смерть стала з усею ясністю перед очима.

Я не сказав би, розмість ся, що її неминучість не представлялась ясно, багатьом принаймні, підчас самих зборівських переговорів — після того як зрада хана змусила гетьмана і старшину відступити від властивої програми війни, від її гасл, а тим більше коли прийшло ся поступити ся багато і з програми-*minimum*, себто „пунктів“ війська. Але від разу — особливо поки свіжий був сей союз хана з королем і в нім не вдало ся зробити ніякого вилому — гетьман і старшина, видима річ, не вважали можливим отверто й рішучи стати на правдиву позицію: признати зборівську угоду за прийнятю примусово, до виконання неможливу, і з тим заявити, що відносини з Польщею не можуть бути утримані і нова війна неминуча. Вони вважали за краще, як ми й бачили, підтримувати гадку, що війна скінчила ся побідно, дала бажані результати, принесла задоволення домагань війська. Але через се неминучо приходилось таїти ся з дійсним змістом зборівської угоди, як я тільки що сказав.

Перед усім обкороєнне козацької території на Волини, Поділю і на сіверським пограничу против військових пунктів зістало ся секретом гетьмана і старшини. Для відомости війська і людности і всіх сторонніх підтримувано, що границя козацької території уставлена так, як жадало військо в своїх пунктах — по Бар, Острог і Костянтинів, або як висловляли ся для короткости — по Случ і Сож ріку. Так заявляв сам гетьман, так говорили козаки, і військо козацьке. По словам московського агента Литвинова, гетьман говорив йому в дорозі з-під Збаража: „Поступив ся король і Поляки гетьманови і козакам („Черкасомъ“) литовської землі і городів по Случ ріку і по Дністер, по Костянтинів Новий і по Любар город: половині того города по ту сторону Случи бути до польської сторони, а другій половині по сю сторону Случи бути козацькою стороною, та по Острог і Бар-город“ ¹⁾. Інший агент Жеденев, що теж був у Збаражі і був прийнятий гетьманом, доносив, що угода стала ся на тім, „як було по давньому — доки козацькі городи: по Случ річку та по Сож ріку, від тих міст до московського рубежа Полякам діла нема, і лядським костелам і жидівським людям в тих місцях не бувати — „а панамъ за Случь ріку и за Сожь не выѣзжати“ ²⁾.

¹⁾ А. Ю. З. Р. III с. 342. ²⁾ Тамже с. 350; пор. тамже с. 341—342.

Козацькі війська в пограничних країв, відібраних від козацтва зборівською угодою; виведені не були. Ми побачимо, як ще в падолисті, в переддень сойму, що мав затвердити сю угоду, король в можливо мягких формах нагадував про опорожнення сих країв. Поки ж козацьке військо не було зведено, не було тут фактично ніякого місця ні польському війську, ні польським урядам, ні шляхті. Гетьманське правительство стояло на тім, що до спорядження реєстра, або „ревізії“ козацьких прав — поки не відомо, хто має користувати ся козацьким імунітетом, а хто підлягати ме власти урядів і панів, ні уряди ні пани не повинні ніде нотикати ся на козацьку територію. В запасі ж була ще дальша проволочка — до соймового затвердження зборівської угоди у всій повноті. Тим способом утримувало ся і всякими способами можливо протягало ся status quo, й підтримувало ся ілюзію, що воно і не міняєть ся з зборівською угодою. Ми тільки що бачили донесенне московського агента, що по зборівській умові пани-шляхта взагалі не мають показувати ся за Случею і Сожею, на визволеній українській території — панському праву не буде туди повороту.

Страшачи польську сторону можливістю нового народнього повстання, радячи стримувати ся від всього, що могло подразнити народні маси страхом привернення старого ладу і під сею вимівкою відсуваючи можливо всякі симптоми його повернення, з другого боку підтримуючи переконанне, що згода стала ся на всій волі козацькій, гетьманське правительство справді встигло задержати майже вповні се status quo, особливо потрібне в перших, найбільш небезпечних місяцях по угоді, поки переводила ся демобілізація козацького війська і повстання. Вона пройшла доволі спокійно, і польські сподівання, що умови продиктовані гетьманови зараз викличуть замішання в козацьких рядах, народне повстанне на гетьмана і старшину, за те що видали їх на шістьму і власть панів¹⁾, не справили ся зовсім.

¹⁾ Голіньский записує у себе під місяцем вереснем, зараз по звістках про закінчення вбаравської облоги: „Хлопи-чернь зібравши ся в кількадесяти тисячах, облягли Хмельницького, хочачи здобути його і козацьку старшину, за те що погодили ся з королем — не хотіли хлопи дозволити згоди, тільки щоб бути їм вільними і не бути нікому підданими, над собою панів дідичних не мати. Не хотіли вертати ся до домів своїх ті хлопи, подаючи таку причину — перше, що боять ся панів своїх, аби їх не карали за ті бунти і повстання; друге — що нема по що вертати до дому, бо все спустіло, нема худоби в оборі, в stodолі, ані в полі не посіяно; третє — що їм Татари забрали жінок, дітей, челядь вигинула, худоба — так що нема чим робити. А Хмельницький в своїми козаками, вибравши час, коли ті були безпечні, ударив на них і побив без милосердя кількадесять тисяч, і так панув між ними неперестанна колотнеча і битва“. Нунцій доносив з Варшави при кінці жовтня н. с.: „Селяне не хочачи вертати ся до давнійшої неволі, як кажуть, узброїли ся і вибравши собі проводирем Нечая, засіли в кількох містах“ (Сборникъ II с. 76). Про чутки про Нечая низше.

Розуміть ся, все се підтримування ілязій було можливе тільки при тій умові, що дійсний зміст угоди зіставав ся не звісним, — і воно так і було. Урядник воеводи Кисіля, діставши ся під козацькою протекцією до Київа місяць по скінченій кампанії, доносив воеводі, що „в тих краях не публіковано згоди“, людність зістаєть ся в старих настроях, і перейнята ще більшим завзятем против польського режиму¹⁾. Її зіставали ся невідомими всі викрути гетьманського правительства, котрими воно відклало здійсненне уступок зроблених зборівським актом до спорядження реестру, до которого не приступало до затвердження зборівської декларації соймом, що здавало ся доволі проблематичним з огляду на невдоволенне, викликане зборівськими уступками в шляхетських кругах, і особливо на крайню дражливість зачеплених ними релігійних питань. Гетьман справді міг сподіватись, що обставини кінець кінцем увільнять його від зборівських зобовязань: дадуть підстави для того, щоб не вводячи їх в жите, зложити до архиву як уневажнені. Але, розуміть ся, і з тим усім тяжкою занозою сиділа в його душі ся зборівська угода, що поставила його в таке фальшиве, небезпечне становище в зеніті його слави й могутности, в момент найбільшого розмаху його політичних плянів і мрій, і підтримуючи для сторонніх легенду про повне задоволенне свое з зборівських здобутків, він хвилями не міг і перед сими сторонніми укрити своїх дійсних почувань. Згаданий уже московський агент, прийнятий гетьманом зараз по зборівській кампанії, записав нам таку хвилю гетьманської щирости:

Випавши здоров'є царя, він сказав: „Не того мині хотіло ся і не так було тому бути, та не поволив цар, не пожалував, помочи християнам не дав на ворогів; а вони, Ляхи — погані, і різна у них віра, а на нас християн стоять за одно“. І говорячи се, заплакав — знати, дуже не люб йому мир, що замирив ся з Ляхами“²⁾.

Кільканадцять листів, котрими обміняли ся сеї осени король, гетьман, воевода Кисіль і гетьманський канцлер, військовий писар Виговський, введуть нас в відносини сього переходового, найбільш дражливого моменту між зборівською угодою і її затвердженнем соймом і потвердять тільки що подану загальну характеристику сих відносин.

Кисіль в ролі офіціального посередника в відносинах польського правительства з козацьким військом і репрезентанта угодової політики,

¹⁾ Донесення Кисілевого служебника Сосницького з Київа 28 вересня в пам. кн. Міхаловського с. 497; ми ще вернемо ся до нього.

²⁾ Акты Ю. В. Р. III с. 350.

найвищого представника рiчи-посполитої на козацькiй територiї (київського воеводи) і господаря великих маєткiв, якi належали йому в рiзних частих її чи то на правi власности чи то як воеводi київському, старостi вишигородському, богуславському, носiвському і т. и., горiв бажаннем продемонструвати нову згоду й зiбрати якомога скорше її овочi, щоб полатати розшарпанi козацькими вiйнами фiнанси свої. З огляду що король своїми унiверсалами визначив на день 1 (11) жовтня передсоймовi соймки для вибору послiв і зложення iнструкцiй на многоважний сойм, що мав лiквидувати козацьку вiйну, затвердити зборiвськi акти й вiнчати заслуги всiх, хто для них потрудився, захотiв воевода доконче вiдбути київськiй соймик на ґрунті, в самiм воеводствi — коли не в своїй воеводськiй столицi, то в найблизшiм гродi свого воеводства — Житомирi, і при тiм взагалi вiйти в свої воеводськi функцiї. Тим способом продемонстрував би вiн великi результати осягненi правительством, партiєю канцлера і особисто самим Кисiлем: повне замирення України й привернення нормальних вiдносин — поворот до життя урядiв, власти й пановання шляхти. Було се дуже бажане справдi не тiльки для самого воеводи, а й для канцлера й короля і всєї їх партiї, і Кисiль вислав своїх людей з листами до гетьмана¹⁾ й устними порученнями доконче старати ся про сповнення сих бажань. Заразом мали сi люди постарати ся вiйти в володiння Кисiлевими державами й маєтками: оглянути їх, привести до порядку вiдносини і почати вибиранне з них доходiв.

Все се одначе показало ся далеко тяжше, нiж думав воевода. Обставини далеко не були мирнi. „Чернь не перестає в своїм завзятому, навпаки — ще гiрша, нiж торiк була; на нiякi листи не важає і хоч ми їхали з козаками, затримано нас в кiлькох мiсяцях і були ми в великiй небезпецi“, доносив Кисiлеви служебник його, добивши ся під козацькою протекцiєю до Київа²⁾. В Київi Кисiлеви люди застали Виговського й всiми силами старали ся прихилити до бажань воеводи: але Виговськiй рiшучо не порадив воеводi без спецiального гетьманського дозволення визначати соймик і вiздити в своє воеводство. По його словам се було б противне „прийнятим постановам“, і було б дуже небезпечно для самого воеводи „iхати в той огонь“, коли ще гетьман не починав „з комiсiєю і вписами“ (до реєстру), „бо теперь.

¹⁾ Сих листiв короля й Кисiля до гетьмана не маємо, дови́дуємо ся про них тiльки з вiдповiдей Виговського і гетьмана і рапорту Кисiлевого служебника Сосницького та з московських вiстей — про них зараз нижче. З листа Кисiля до канцлера (див. нижче) виходить, що вислав вiн своїх iсландцiв до гетьмана десь в перших днях вересня с. ст.

²⁾ Рапорт Сосницького в Пам. кн. Мiхалов. с. 497.

в початках се кинуло б між ними огонь і пожежу і повстанне¹⁾. Що до воеводиних маєтків Виговський також заявив, що „до соймового затвердження постановлених пунктів гетьман не має заміру пускати шляхетські маєтності“ в посесію їх дідичів і державців. Навпаки, як довідали ся Кисілеві люде, гетьманське правительство саме заходило ся збирати з них данини і всякі доходи до військового скарбу. Київський вїйт, не вважаючи на все бажаннє послужити своєму воеводі в збиранню доходів, не важив ся нічим помогти його слугам, чуючи над собою неприхильне і підозріливе око міщан.

Діставши по сїм пропуск до гетьмана, Кисілеві люде і післанець висланий з королівським листом — московський вістун називає його „паном Гарніцким“ — були у гетьмана в Чигрині в останніх днях вересня, або в перших жовтня: згаданий вістун, станичний голова Ростворов, посланий до гетьмана з листом вольнівського воеводи, обідав у нього разом з сими післанцями, але чув тільки як вони умовляли ся про зїзд в Кїїві для „вічного докончання мирному догворови“²⁾. Кисілеві слуги добили ся кінець-кінцем у гетьмана позволення їхати до задніпрянських маєтностей, але до ближших маєтків Черкаського староства, самого серця козаччини, гетьман, не вважаючи на всі благання воеводиних людей, не признав можливим їх пустити: казав чекати спорядження реєстра, що мовляв буде вже скоро, і по тім піддані воеводи „самі йому мусять поклонити ся“, і він з свого боку рад буде тому. Що до соймику, гетьман в своїм листі до воеводи висловив свою повну згоду, — звиняв ся тільки, що все се виходить уже запізно. Дійсно, лист писав ся за три дні до соймикового терміну, так що вся чемність гетьманська приходила вже по часі. Але — запевняв воеводу гетьман — він зараз же по одержанню листів воеводи і короля розіслав універсали до людности, уснокоюючи її, що соймик збираєть ся з добрими завданнями „для конфірмавання прав і вільностей наших, для заспокоєння релїїї, котра так довго не могла бути приведена до своїх старинних порядків“. За те з свого боку жадав від воеводи, щоб він „своєю сенаторською повагою“ представив і шляхті потребу серіозно рахувати ся з правами і вільностями, нарушенне котрих викликало всю ту страшну війну, серіозно брати проголошену амнестію і відложити всякі гадки про пімсту і репресії. Поголоски про ворожі заміри шляхти і бажаннє її викликати нову

¹⁾ Лист Виговського з Кїїва в Пам. кн. Міхаловського с. 498 з дням 29 вересня, копія в Осолїи. 225 л. 278 має дату 27 вересня: се правдоподібніше, коли Сосницький посилав свого листа з своїм 28 вер. (як що його дата вірна, розуміть ся).

²⁾ Білгор. ст. 297 л. 347—348.

війну на зиму доходять до військових кругів, але гетьман хотів би вірити неможливості її і з великою охотою буде чекати приїзду до Києва воєводи, як старинного приятеля козацького війська. Сам він прикладає всі старання, щоб привести до послуху Кисілеві маєтности, пильнує як найскорше спорядити військо — щоб до сойму вже були готові реєстри; але якби їй не вдалося їх спорядити — козацькі, посли у всякім разі будуть вислані на сойм¹⁾.

Подібні запевнення пересилав гетьман і в листі королеви, в відповідь на його лист, присланий через воєводиних слуг, де король нагадував йому доконче поспішити з спорядженням війська до сойму²⁾. Просив і короля звернути увагу на те, щоб амнестія була фактично додержана, і ще раз вернув ся до сеї, очевидно вдячної теми в листі до воєводи, висланим три дні пізніше по першій листі: „Пильно просимо в. м., аби панове обивателі держали ся скромно до скомпутування війська, а після компуту кожний з їх милостей як був так зістанеть ся (при всіх правах своїх); треба того стеретись, щоб мала іскра не наробила великої пожежі, а до нас різні відомости доходять, і що військо польське хоче зближати ся до країв наших — що було б против волі короля й. м. і нарушило б пункти. Повторюємо прошенне наше до в. милости, аби як досі так і до кінця звольв повести як найкраще, щоб та ревізія (реєстрація) могла пройти спокійно і тим що належать до війська не боронено виходити в сі краї, спродавши всі маєтки. Сподіваємо ся того по всій ласці в. м., що своєю сенаторською повагою витолкуєшь і вплинеш, аби шп. дігнітарії і обивателі Київського воєводства схотіли бути терпливими, і військо до тутешніх країв аби не зближалось“³⁾.

Все було дуже чемно з боку гетьмана, — тільки приходило дійсно занадто пізно, так що Кисіль — як і відписав йому, сам не знав, чи брати за посміх ті всі гетьманські услуги для безпечного спорядження соймику (другий лист писав ся того самого дня в Чигрині, коли воєвода мав відправляти свій соймик) — чи класти се на рахунок нещасливого збігу обставин. Не діждавши ся на день 1 (11) жовтня ніякої відповіді від гетьмана, воєвода з шляхтоутичками, що поприїздили з різних кутів Корони, не рішили ся їхати до Житомира, де був визначений соймик і куди поприїздила та шляхта (українська головно), що зіставала ся на місці в воєводстві, під ко-

¹⁾ Лист Хмельницького до Кисіля з Чигрина, 6. X — Ojcz. spom. II с. 120, копія в Осол. 225 л. 274, Чортор. 144 с. 575.

²⁾ Лист до короля з того ж 6. X — Spominki с. 121, копія тамже, з тою ж датою.

³⁾ Лист гетьмана до Кисіля з Чигрина, 11. X — Spomin. с. 122, копія тамже.

зачьким рейментом, і не діждавши ся воеводи мусіла кінець кінцем розіхати ся ні з чим. Воевода з своїм товариством мусів вдоволити ся чисто символічним віздом на територію свого воєводства: переїхавши під охороною своїх надворних полків пограничну Случ у Звягелі відправили соймик в найблизшій селі Київського воєводства Зятьківці¹⁾. Постановили між иньшим вислати своїх депутатів до гетьмана, „як свого брата і співобивателя тогож воєводства“, одного з старостів Київського воєводства (державця Чигринського староства), відкликуючи ся до його братських почувань — аби пожалував свої братії-шляхти, пустив її на свої пошіща. Вислали також депутацію до короля, просячи промислити щось для них. Невеселі шляхетські настрої описує воевода в листі до канцлера висланім скоро по соймику, перше ніж були одержані листи від гетьмана:

„Не прийшло ся мині з шляхтою їхати на соймик до Житомира; мусіли його відправити просто під голим небом, перейшовши границю Київської землі. Від Хмельницького, от уже пять неділь, піславши, не маю ніякої відповіді, а при сій завсіді мині підозрілі кунктації його чернь зістаєть ся в купах, панів домів не пускає. В Брагині вбито кількадесять, в Вишеві кільканадцять. Меди, чинші, пастівне, аренди з Київа і звідусіль беруть на Хмельницького; на останок і поташ, де ще був, весь попродано. А нарешті маю й певну відомість, що велика частина орди лишила ся й кочує при нїм. Коли питаю: по що? дають відповідь таку, що то все роблять похвальки наших, котрі грозять ся вже зимою їх воювати, і умову ганьблять, і хто зна чого не правлять. А Хмельницький все то знає й чує. А тут шляхта до останньої рощуки доходить: нема де і нема чим жити, і — Бог видить — хотіли вже їхати до домів своїх, кажучи: „хоч би нас і повбивали“. Ледви затримав їх ріжними способами, і посольством до й. корол. мил., з котрим поїхав п. ловчий київський: подав їм певну надію, що коли Хмельницький не пустить їх до домів, то король й. м. десь визначить їм хліб. Зовсім уже не мають нічого: ті що по сто тисяч мали мастку, не мають за що хліба купити. Післали до Хмельницького від соймику: яка причина, що нас до домів не пускають, коли ми готові в цілости заховувати пакти? Хто хоче бути козаком, нехай буде, а нам аби дома жити з тими, котрі хочуть зістати ся в підданстві. Тими способами затримавши шляхту, чекаю, що відпише на

¹⁾ Про се Києль в листах до гетьмана і канцлера (див. нижше), записки Брлича с. 109—110, і пізнійша скарга дідички Зятьківки Анни-Альози Ходкевичевої на шкоди понесені їй мастком від свого соймику і приведеніх його учасниками хоругов. Соймикового протоколу досі не знайдено.

те спільне посольство і з чим нарешті відправить моїх — кількох уже — післанців“¹⁾).

Звісні нам листи гетьмана, принесені Кисілеви 10 (20) жовтня, дещо заспокоїли воєводу що до замірів гетьмана. Спішачи повідомити його про спізненне всіх гарантій для безпечного відправлення соймаку, він не втерепів, щоб увіривши в добрі наміри гетьмана не розспипати перед ним безліч мудрих рад, як би він міг привести до нормальних відносин сі краї й дати шляхті змогу скорше вернути ся до своїх маєтків, що в сій хвилі особливо бентежило воєводу. Відповідаючи на прошення гетьмана, щоб шляхтичі не задирали ся з підданими й поводити ся скромно, він писав:

„Не може бути більшої скромности над сю, коли ми всі тільки дивлячись на отчі дими, чекаємо на березі отчинної нашої землі помочи, повороту братії нашої висланої з соймаку до в. милости, яко до слуги й. корол. мил., будучого (!) гетьмана війська й. кор. мил. Запорозького і нашого брата і сівгорожанина тогож воєводства. Час пожалувати нас, братії своєї, і сповнити запряжені в. милостю пакти, що містять ся в тих трох пунктах: перший — що козаки мають бути по Коростиншів; другої — що з дальших волостей вільно вийти; третій — що хто не хоче бути в реєстрі, має зіставати ся в підданстві й. к. мил., а в наших дідичних добрах — в звичайнім нашим послушенстві. Ми готові тримати ся тих постанов, і хто впросьить ся до реєстру, нехай ті будуть здорові козаками, а ми теж нехай в домах своїх будемо. Вже й самі піддані горнуть ся до нас, і тільки ті що хочуть бути козаками мішають усе. То ж я — коли вже Господь Бог схотів зробити мене посередником в тім нещаснім замішанню, подаю в. мил.: зволь в. милость вислати свої універсали, аби сі всі, котрі хочуть належати до війська, подали кождому з нас реєстр за підписом руки сотника або отамана з кождої місцевости, а ми до них нічого не будемо мати, поки в. мил. скінчиш ревізію. Хто вмістить ся в військовім реєстрі, той зі всім майном своїм нехай іде: хто не вмістить ся, а схоче зістати ся з паном, нехай здоров зістаєть ся. Кождий пан в своїй маєтности не тільки не буде перешкодою ревізії, а навпаки буде в поміч: бажаючи мати більше підданих, буде зносити ся з ними и ласкою своєю їх до себе притягне. А хто вже на тім стане, щоб бути козаком, той до в. мил. удасть ся, і менше праці буде в. мил. з тим спорядженнем реєстру. А щоб ми, дивлячи ся на наші маєтности, де вже спокій настав, не вільні були до них

¹⁾ Лам. кн. Михаловского с. 509, копія также в Оеол. 225 л. 278.

приїхати, що ж би то за спокій і згода були? Був би жаль ще більший!

„Зволь в. мил. яко чоловік уважний і розсудний то розважити. Зима наступає, кождий мав би на своїх повілищах розігріти ся. Сама певність тої згоди не може мати кращого закладу, як те що кожен в домі своїм сяде. Бога ради, не дай в. мил. ще короля тим клопотати! що постановило ся, нехай сповниться ся. Всі ї. м. хотіли послати з тим до й. кор. мил., що нема їм вільного приїзду до домів своїх, але я затримав, взявши на себе, і чекаю ласкавої відповіді від в. мил. Запевняю в. мил., що кожному дім милий: по тім дволітнім заколоті кождий зуміє скромно себе повести і приохотити до себе підданих. Тільки зволь в. мил. видати від себе універсали, аби по місця означені в пактах всі, хто хоче бути козаком, виходили до міст і волостей українних, а хто хоче зіставатись, аби був своему панови послушний і не смів жадної хоругви підносити і куп зберати, під карою військовою. Побачив в. мил., що і постановлені пакти будуть сповнені, і давня згода й любов вернуть ся, і в. мил. доведеш до кінця діло реєстру. Не маю сумніву, що ми дістанемо від в. мил., що наказує сама справедливість!

„Що ж до тих маєтностей наших, котрі в тих межах, де мають бути козаки, то і на те спосіб легкий! Зволь в. мил. пустити старостів і підстаростів наших осісти на своїх місцях. Будуть чекати спорядження реєстру: кого в. мил. впишеш до реєстру, буде козаком; хто не буде вписаний, зістанеть ся при замку і пані. Так від віків бувало, чому ж і тепер не мало бути? Адже, Боже, оден слуга, котрий буде підстаростою в королівщині, або старостою в дідництві, нічого не перешкодить, а все ж доходи вже підуть, і буде знати, що вже мир і згода, і ми з неї тїшимось. А то коли я воєводою київським, і згода вже, а замок й. кор. м. по давньому порожнем стоїть і нема там мого підвоєводи, і не буде мині там ніякої власті і доходу, що ж то за згода була б? Недавно були у мене міщане київські: замість рати принесли мині пять червоних. Святий Бог! і то, о чім воєводі на сойм їхати? так мовить Русь наша!¹⁾ Правду сказавши, одного Бога боятись! Коли мир, то має бути мир! кождий при своїм має зіставатись, і готова буде апробата покою“.

І знов поради що до лекшого спорядження реєстру: „Аби лекше було голові, зачати від голови. З огляду що має бути збільшене війська, збільшай його насамперед від України: а потім додавай з во-

1) Тут воєвода закидає з-українська: swaty Boh, i toje jest i т. д.

лостей, бо инакше, почавши від волостей, помішалося б і мав би в. мил. трудність. Мусить ся справа почати ся від городів України: де було тисяча козаків, вписати їх два або три рази стільки, а потім уже зволь зміркувати, скільки дібрати з волостей. І війську вьшому і нам то буде милїше, коли в. мил. там де сама натура козаків хотїла мати, даси їх найбільше, а з дальших волостей будеш приберати тільки“. Воєвода береть ся за одну годину, на картці паперу дати гетьманови такий плян компутовання війська, і заохочує зіхати ся де небудь, в Житомирі напр., щоб норозумити ся в сїй і иньших справах перед відїздом на сойм, куди він хотїв би явити ся не з скаргами, а з засвідченнями вірности й лояльности гетьмана. За такі докази вважає, аби гетьман дав відз шляхті до її маєтків, старостам і підстаростам до маєтностей і держав, спорядив реєстр, вирядив митрополита і військових послів на сойм — і самому воєводі відкрив дорогу до його столиці: „буде то перший знак згоди“, з котрим би він хотїв явити ся на сойм¹⁾.

Відповіді гетьмана київській шляхті і Кисілеви не маємо, але про зміст можемо догадувати ся з дальшого.

При всім навіть бажанню гетьман, розумієть ся, не міг сповнити того, що просив воєвода у нього в інтересах шляхетського хозяйства: відчинення шляхті й її агентам широкої дороги до її маєтностей, популяризації між людністю постанов зборівських що до відділення війська від підданських мас і можливо скорого і різкого проведення демаркаційної лінії між сими двома категоріями людности. Власне гетьманське правительство пильнувало як мога меньше дати відчутти людности якісь зміни в сїй області, як найменше непокоїти її перспективами повороту старого панського права. Але воно бажало дати й докази своєї вірности угоді, і тому гетьман, відкладаючи все иньше до спорядження реєстру, відкрив воєводі дорогу до Київa, дав йому всякі гарантії безпечности і замість Житомира обіцяв там зіхати ся з ним. Зїздови сьому в українських кругах надавали велике значінне, його вважали свого рода санкцією зборівської угоди — ми маємо ріжві звістки з-перед нього і по нїм, які переказують розмови про його завданне — договорити ся про новне замирення українсько-польське²⁾ (після того як київський зїзд сих сподівань не оправдав — стали говорити, що се буде на новий рік, підчас сойму).

¹⁾ Лист Кисіля з 20. X. писаний над Случею „між Звяглем і Несолоною“ (в таборі шляхтичів-емігрантів) — Ojcz. spom. с. 123—127, копії в Осол. 225 л. 275, Чортгор. 144, 587 (в несвизького архіву).

²⁾ Див. вище с. 229.

Призначався київський зїзд „на третю недїлю після Покрови“ — в дійсности відбувся в середині падолиста. Два тижні по своїм листї до гетьмана, 26 с. с. жовтня, Кисїль вїздив з усею можливою для нього нарадою до своєї столицї в супроводї шляхти, що з ним кочувала над Случею. Одначе „з черню надутою теперь рїжно йому вело ся“, як він доносив королеви, і не можучи дочекати ся гетьмана, на котрого покладав всї надїї, він підмовив митрополита й печерського архимандрита їхати з ним до Білої Церкви, де гетьман, мовляки, пробував; але на дорозї в Васильковї дістали на нічлігу відомість, що той надїздить з иньшої сторони, від Канева, і поспїшили назад. Справдї, гетьман приїхав і разом поправив усе. „Козацька юрисдикція уступила ся“, її місце заняла введена в житє воєводою юрисдикція королївська. Відновлено власть маїстрата, і вступивши в справованне свого уряду, воєвода нарештї по стількій перервї в функціях коронного суду вчинив розправу над убійцями незадовго вбитого своїми слугами місцевого шляхтича Голуба, засудив їх на смерть і „мечем королївським“ (себто маїстратського ката) виконав над ними засуд смерти, „маючи глядачами що найменше 20 тис. козаків“¹⁾.

Про всї сї блискучї ушїхи своєї мїсії й своєї полїтики взагалї воєвода поспїшив повідомити й утїшити короля в звичайнїм для нього напушистїм і хвальковатїм листї. По його словам, він добив ся „певними способами“, що спорядженне реєстру кінчить ся вже й на сїм боцї і за Днїпром. Заспокоїв гетьмана, збентеженого вїстями про

¹⁾ Про се все оповїдає Кисїль в листї своїм до короля, „данїм на Київськїм замку“, як він многозначно надписав його, і крім нього Брлич в своїх записках. По словам Брлича, воєвода вїхав до Києва 6 падолиста в суботу, 6 падол. и. ст. дійсно припадало в суботу, і подана Брличом дата зновїи згоджуєть ся з відомостями воєводи: пишучи 28. XI він каже, що пробув уже там „цїлі три недїлі“. Підношу се тому, що далї Брлич дає відомости з помилками зовсїм незрозумїлими [для такого близького свїдка: він каже, що не можучи дочекати ся гетьмана воєвода вїхав йому на зустрїч 4. XII, але діставши відомість, що гетьман надїздить з иньшої сторони, поспїшив назад, і дійсно 6. XII вї второк гетьман приїхав до Києва. Оповїдаєть ся, як бачимо, дуже докладно, але не тільки що ми маємо лист гетьмана з Києва 25 XI, але з справозданья московського посла Неронова знаємо, що 20 (30). XI гетьман уже приїхав з Києва до Чигрина, щоб прийняти царського посла, і 22 і 26. XI с. ст. дійсно приймав його у себе — А. Ю. З. Р. VIII с. 306—311; поїхати він до Києва з Канева мїг десь 2—3. XI с. с. (с. 304), а з Києва вїхав коло загояви. Тодїже поїхав і воєвода. Переяславський полковник, що був з гетьманов у Києві, каже, що воєвода дав гетьманови бєнькет, і на третїй день по тїм поїхав на соїм (тажже с. 305). З сїм сходить ся оповїдання: Паїсїєвого служебника, що гетьман був в Києві „для переписки“ козаків три днї, — пригнав гонець з Чигрина з вїстю про приїзд послів московського, татарського й угорського, і через тих послів гетьман 13. XI поїхав до Чигрина, і того ж дня поїхав і воєвода (Білгор. ст. 297 л. 440—441). І козаки в Вольнїм оповїдали, що гетьман з полковниками „для договору мирному докончанью“ пробув у Києві до 14. XI (тажже л. 516). Так воно, видко, й було, і може бути, що й Брлич теж мав перед собою вірну дату вїїзду на соїм воєводи — 14. XI с. с., тільки перероблючи свої записки помили в се й зробив з того 14. XII (нового ст.).

приготовання до війни з польської сторони, і підтримав його в льояльності й певності що до королівської ласки. Полагодив по можности, „як нинішні обставини позволяють“, — иньші справи, так що митрополит прибуде на сойм, і послы козацькі приїдуть, покладаючись на слово воєводи. Про те, що йому не вдало ся, воєвода за краще вважав не згадувати. Виговський, що був з гетьманом в Київі, оповідав московському послови, що воєвода переказав гетьманови від короля бажаннє, щоб королівських урядників пущено до городів, і гетьман аби написав по городам, щоб люде їм були послужні, але гетьман відказав, що до сойму, поки „всі мирові статі не будуть закріплені в правду“, він урядників у городи не пустить. І від Вишневецького були у гетьмана у Київі послы „і просили з великим прощеннєм, щоб позволив йому післати до своїх маєтностей урядників, християн (православних), а не ляхів (католиків)“, і гетьман йому теж сказав, що до закінчення сойму нікуди урядників не пустить, а що до Вишневецького, то він по соймі разважить і дасть знати, чи можна буде його урядників коли нібудь пустити¹⁾.

Про все се воєвода не згадував. Зате пильно остерігав короля, що хоч гетьман і все військо щиро прагнуть покою й пильно коло нього заходять ся, належить вистерігати ся всього, що б могло викликати нову війну. „Бо тут готовість всяка, той же союз (з Ордою) і ті ж сили, чернь готова на все і завзята на панів своїх бажає війни“. Гетьман готов навіть оружно виступити против черни, але такий конфлікт, очевидно, самому воєводі представляв ся ризиковним, а перспектива нової кампанії — дуже небезпечною. „Настала б війна народня, війна за віру, а до чого б вона могла б привести, мали ми недавні і жалісні докази“. На випадок якби розстроєне здоровле не дало змоги прибути на сойм йому самому, воєвода просить одного: „на війну не пориватись“²⁾.

Разом з листом воєводи пішов мабуть і лист гетьмана до короля, написаний від себе і війська підчас побуту в Київі. Гетьман писав, що хоч до війська „доходять ріжні (непевні) слухи“, але він вповні покладаєть ся на слово і нисаннє короля і сповняє його волю: спішнить як скорше перевести ревізію війська і сподіваєть ся скінчити її до закінчення сойму, виправляє козацьке посольство на сойм: просить також королівської інструкції, як має поступити супроти бажання

¹⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 315 в.

²⁾ Лист Києля виданий з двох досить відмінних і несправних копій; в Ожс. спом. II с. 64, з датою 25 надол., і в нам. кн. Міхаловского с. 251 з датою 28 надол. Копія в Осол. 225 л. 286 має також дату 25. XI.

хана, що жадає на основі союзної умови присилки козацького полку („дві або три тисячі люду“) для задуманої експедиції на Черкесів¹⁾.

Гетьман писав сього листа, видко, перед тим як отримав королівські листи, що заховали ся в записях королівської канцелярії. Перший з них має дату 12 падолиста. Король висловляє вдовolenне з одержанного ним листа від гетьмана і війська з запевненнями підданства і бажань нагородити християнству все зле, що стало ся в останній війні. Заохочує гетьмана далі вести розпочате: споряджати військо і „упрятувати“ своєвільні купи, „аби кожен безпечно в домі своїм сидіти міг і правдивий покій наступив по такій великій війні“. Пригадує ще не зведені козацькі війська з граничних територій: „маючи відомість, що ще й досі козаки зістають ся в деяких місцях в кн. Литовського, як от у Любечу, Лоеві й Стародубі, жадаємо від вірности твоєї, аби їм з тих місць і з інших, коли б вони ще десь були, велів доконче уступитись, — аби сповнено було у всім декларацію нашу, котру як ми згідно з словом нашим королівським всюди велів заховати, так і вірність твоя старатимеш ся з успіхом, щоб і з сторони твоєї нічого не діяло ся всупереч їй“²⁾.

Другий королівський лист записаний в тій же книзі його канцелярії, без дати, але як зміст показує — зладжений в переддень сойму, був правдоподібно відповіддю на писанне гетьмана з 8 жовтня. Король знов запевняв в своїй прихильности до козацького війська, обіцяв дати докази тої ласки своєї посольству козацькому, як воно прибуде на сойм — і принаглював гетьмана, щоб на сойм доконче наспіло не тільки посольство, але й реєстр (далеко потрібніший, розумієть ся). Давав до зрозуміння, що реєстр доконче мусить бути перед кінцем сойму³⁾: знов клав на серце гетьманови, в тих самих виразах другу пекучу справу — „аби своєвільні купи в тих сторонах упрятав, щоб кожен безпечно міг сидіти в дому своїм, і спокій правдивий настав, — бо з нашої сторони все сповнити ми звеліли, що в декларації нашій обіцяли“⁴⁾.

Третій лист короля був відповіддю на писанне гетьмана з Київів, переслане королеви разом з посвідченням Кисіля що до льяльних

¹⁾ Сей лист гетьмана з датою 25. XI виданий в Ojcz. spom. с. 128, та ж дата в копії Осол. 225 л. 287, але дописана пізнійшою, новою рукою. Копія пет. публ. бібл. 129 л. 442 має 29. XI. Дивно виглядає в сім листі фраза гетьмана, що ширше писав він про всі справи до воєводи, „котрий в. к. милости оповість зичливість підданства нашого“.

²⁾ Кн. кор. канцелярії л. 40, видано в Ojcz. spom. с. 128.

³⁾ A ze iusze wkrótce seym walny zaczynamy, czekac przed skonzeniem iego bedziemy od wiern. tw. rejestrow sporzadzenia tego woyska naszego.

⁴⁾ Кн. кор. канц. л. 41 (недрукований).

замірів гетьмана й війська. Король поспішив висловити своє задоволення з таких доказів їх доброї волі. Він писав, що й так не сумнівав ся з лояльності гетьмана й війська Запорозького по даних обіцянках, а все таки з приємністю прийняв його відомости, що вже й реєстр кінчить ся, і посольство з ним посилаєть ся (як бачимо, король вмовляв в гетьмана більше, ніж той написав в своїм листі дійсно), так само й засвідчення київського воєводи про заходи гетьмана коло сповнення постановленого і втихомирненя своєволі. Просив бути певним його ласки, „вірити ціло самому слову нашому королівському, не даючи віри ніяким пустим вістям“. „Бо ті війська, котрі маємо там і будемо мати, задержали ми не для чого иньшого, тільки для виконання того, що постановлено — аби ми їх могли ужити против кожного, котрий би важив ся противитись волі нашій і постанові, недавно учиненій“. На посилку 2—3 тисяч козаків в поміч ханови давав повну згоду і поручав гетьманови настановити над ними „досвідченого і доброго полковника, котрий би славу нашу і гідність війська нашого Запорозького підтримати міг“¹⁾.

Незалежно від пригадок гетьманови король звернув ся і безпосередно до козацького війська розложеного на пограничу, жадаючи, щоб воно уступило ся. Маємо універсал виданий до „полковників, сотників, атаманів, асавулів і всіх молодців в старостві Барськїм, де король посилаючи ся на декларацію свою²⁾, в котрій мовляв староство Барське значить ся між територіями призначеними на становища коронного війська, — повідомляє козаків, що призначив се староство на становище Богуславови Радвильовц, і наказує їм уступити ся з Бару і всього староства Барського і не боронити Радвильовим людям розкватирувати ся там³⁾. Універсал сей, висланий правдоподібно не тільки на Поділе, а і в „иньші місця“, де ще стояло козацьке військо, зістав ся документом безрезультатности королівських пригадок гетьманови, котрі той вважав за краще просто промовчувати — однаково не можучи нічого приємного пообіцяти в сій справі.

З київського зїзду з Києлем, давши всякі можливі для даної хвилі докази своєї лояльності для річи-посполитої, гетьман поспішив до Чигирина, аби прийняти зграю послів і висланців, що чекали

¹⁾ Тамже л. 42.

²⁾ Nie wątpię o tym, że deklaracja nasza na suplikę u prozbie wojska Zaporozkiego iusz wam jest wiadoma — обережна стилізація дає думати, що король підозрівав як раз противне — що декларація зістала ся війську невідомою.

³⁾ Універсал без дати, але між листами кінця падолиста в кв. кор. кацц. л. 42 об.

побачення з ним¹⁾. Пильнуючи до слушного часу затримати добрі відносини з королем з найменшим порушенням українського *statu quo*, виходив ся він заразом скріпити і поширити свої дипломатичні звязки, заручити ся угодами й союзами, не тільки на випадок зірвання з Польщею, що де далі виглядало все більш неминучим, а і для більшої ваги й самостійности в своїх відносинах до неї, поки вони ще тривали. На жаль, і сим разом маємо з сеї сфери гетьманської політики переважно самі відірвані звістки, поголоски й чутки, які не зовсім можна навіть повязати до купи.

Перед усім, як ми бачили, гетьман постаравсь утримати в цілості й силі свій союз з Ордою, стоїчно знісши зраду хана під Зборовим, вдоволивши всі його бажання і не завагавши ся навіть стягнути на себе обурення й гнів народній за надмірну улеглість татарській волі (в справі ясира). Сею дорогою ціною він окупив справді захочане тісного контакту і приязни з ханським двором і посміяв ся з похвалок польського правительства, що зборівськими уступками воно, мовляло, розірвало такий небезпечний для Польщі козацько-татарський союз. Союз зівстав ся цілим і ненарушеним. Частина орди, як і торік, лишилася під рукою у гетьмана, в сусідстві Чигрина²⁾, а на другий рік, з огляду на татарські недостатки — неврожай збіжжя й трави від саранчі, він дозволив Татарам по всьому Задніпровю прикочувати під козацькі городи, за двадцять—тридцять верств, щоб їздити до міст на торги і купувати всяку харч³⁾. Служило се на остерогу Польщі — і ще більше може всім домашнім мальконтентам, охочим підняти руки против непопулярної гетьманської політики: против них гетьман кожної хвилі міг пустити орду.

Хана ж він пильнував привязати до себе ріжними обіцянками й плянами, які могли б заінтересувати його й Орду. Виговський оповідав московському послови, що гетьман убезпечав хана, аби він „жив не боячись турецького царя, бо він, гетьман, буде боронити його, кримського хана“, і посилав своїх послів до турецького царя

¹⁾ Перед московським послом в Чигрині гетьман звивав ся, що не міг його відправити скоро, „бо в тих днях (23—25 падолиста) були у нього посланняки й гіяці інших держав“ — АЮЗР. VIII с. 311. Пор. вище с. 235.

²⁾ В падолисті 1649 р. оповідали московському послови Неронову на Україні, що від Чигрина верст з 25, під Чорним лісом, на річках Ігульцях, Великим і Малім, кочує Татар тисяч в десять, і до гетьмана раз-у-раз присилають післанців, питаючи ся, чи король і Ляхи сповняють умову і чи не замшляють чого небудь злого Запорозькому війську. Бо коли б Ляхи Запорозьке військо утісмили, договорних статей на соймі не потвердили, то нехай гетьман пише ханови, а хан зараз по давньому з усею ордою зараз буде йому в поміч. — АЮЗР. VIII с. 315.

³⁾ Тамже с. 355.

за порозумінням з ханом, „щоб турецький цар кримського царя не переміняв і ні в чим його не тіснив“. Безпосередньої відповіді на це посольство до Високої Порти, вислане гетьманом за порозумінням з ханом, як з сього виходить — дуже скоро по повероті з-під Зборова, ми не маємо — тільки в листах привезених турецьким посольством літом 1650 р., в дуже підчеркнених виразах задоволення, які там читаємо, можна справді побачити potwierдження того, що демонстрування сього союзу перед диваном з боку гетьмана і хана мало значінне певної політичної остороги на адресу Порти¹⁾. Тісний союз з ханом вводив Україну в систему держав, в головах котрої стояла Порта — тепер дуже ослаблена двірським переворотом і більше ніж коли небудь готова цінити всяку перспективу свого зміцнення, і з другого боку він же давав ханови добру опору — прикладом попередніх союзів з козаками — супроти всяких можливих несподіванок з боку нових фактичних правителів Порти. Разом з тим гетьман зручно заохочував хана різними проєктами спільних воєнних операцій в інтересах Криму: походу для покарання ворохобників Донців, непокірних Черкесів, експедиції на московські українні і т. д. Ми зараз вернемося до тих поголосок, котрі пішли про сі проєкти — тепер тільки зазначимо, що вони являють ся зараз же по зборівській угоді, коли гетьманови так важно було утримати тісну спілку з Ордою — нізащо не дати польській дипломатії її розбити.

З иньшими турецькими васаліями — Семигородом і волоськими князівствами гетьман також не залишив обміняти ся посольствами зараз же по зборівській угоді, щоб запевнити їх, що вона ні в чім не зміняє його політики, і з тим поновити й скріпити завязані політичні звязки. До Ракоція вислано в посольстві Тетерю, з заохотою, аби князь не залишав своїх плянів в Польщі й рахував і далі на спочуте і поміч гетьмана: Ракоцій вівовів па се перепросинами за те, що не підтримав козаків в їх кампанії з Польщею, як то собі бажав гетьман, але в будучій війні, просив, аби гетьман рахував на нього певно²⁾. Разом з тим він прикладав рук і до політики гетьмана на Волощині — політики дуже складної і все ще не ясної в подробицях. Волоські князівства здавна стали клясичним гніздом політичної інтриги, в котрій не легко буває розібратись; очевидно і сим разом противники молдавського господаря Лупула хотіли використати козачину

¹⁾ Акти і відомости що до сього турецького посольства в АЮЗР. VIII с. 352—353, Архивъ ЮЗР. III. IV с. 497—498, Міхалов. с. 554.

²⁾ Посольство Тетері до Семигороду. 29. XI 1649 — *Bellum boreo-orientale I* с. 55. Пізнійші вісті про сі зносини — Архивъ ЮЗР. III. IV с. 498.

проти нього, а Лупул старався затримати приязні відносини з гетьманом, але не досить ішов на руку йому і Ракоцієви, бо по ширості тягнув до Польщі, дуже цінив свої звязки з Радивилами, і се рік пізніше привело до звісної козацької експедиції на Молдаву¹⁾.

Заходами про утримання приязних відносин з боку української дипломатії її робота, розуміється, не кінчалась. Її очевидно гнітила та політична рівновага, що усталила в Східній Європі з 1630-х рр. так міцно, що ні-руш не можна було її захитати — навіть всіма зусиллями покійника Володислава. Ігумен Йона з Батурина доволі влучно охарактеризував перед московськими властями сю козацьку тактику, — що козаків непокоїть згода Польщі з усіма сусідами: „з Московією, з турецьким султаном, з німецьким королем і з иньшими охрестними царствами — щоб король і пани-рада, зєднавши ся з котроюсь державою, на них, козаків, війною не пішли — бо вони, козаки, надіють ся тільки на одного кримського царя“²⁾. Гетьманові й старшині хотіло ся бути в центрі якогось конфлікту, щоб грати ролю язичка при вазі, своїм союзом і помічю даючи перевагу тій чи иньшій стороні і дорого кажучи їх собі оплачувати, себ-то хотіло ся того, що прийшло пізніше, з 1654—1655 роками — прийшло запізно, коли козаचना була вже сильно виснажена й не могла використати сих обставин, як могла б в рр. 1648—1649. До того часу всі силкування її, щоб якось кинути Москву на Польщу, або Польщу на Турцію, Крим на Москву, не приводили до бажаних результатів, не вважаючи на всі дуже витривалі (хоч і досить примітивні) заходи в сім напрямі.

Гетьман і його товариші з спочутем притакували мріям польських політиків, що відогравали Володиславові пляни літи против Турків. Самі розвивали пляни великого союзу християнських народів против Порти, запевняли, що наслідком тісного союзу з козаками і Татари підуть тепер з ними против Турків. І разом з таким же спочутем відкликались, а може й піддавали Орді пляни походу на Москву, на Дін і т. иньше. Заховані в доволі значній скількості дипломатичні акти й донесення московських агентів з сього часу досить докладно малюють сю сторону гетьманської політики.

Зараз таки після зборівської угоди по московському пограниччю пішли чутки, що козаки з Татарами замість сеї так несподівано перерваної кампанії замишляють спільний похід на московські краї. В пер-

1) Див. також Архивъ с. 497—498.

2) Розпити іг. Йони в Путявлі 9. ІІ. 1650, Білгород. ст. 297 л. 50—51.

них днях вересня с. ст. оден київський міщанин оповідав в секреті московським агентам, що казав йому також в секреті батуринський (чернігівський) полковник Небаба: що гетьман козацький напевно піде скоро походом на московську державу, під Путивль і інші московські городи. Але се що той міщанин оповідав їм в такій великій тайні від Небаби, „сильно наказуючи, щоб вони сього нікому в литовських (українських) городях не говорили“, сям же агентам довелось почути „по всіх черкаських городях“, де їм довелось бути, без усякої тайности: „ті ж річи всі Черкаси говорять не тайно, що йти їм з гетьманом невідмінно на Московську державу, під Путивль і інші городи, за те що не вчинив їм цар ратними людьми помочи на Поляків“¹⁾. І де далі такі розмови й остороги приходили з різних кругів в широким уважу сям пляном, що може й популяризовав ся на те, аби відтягнути увагу козацтва від дражливих штабів звязаних з угодою.

Так наприклад, московський агент, побувавши за границею в Нових Млинах в 20-х днях вересня, чув від якогось запорозького козака такі похвали: „буде у нас з вами, Москвичі, велика війна, за те що від вас Хмельницькому помочи на Поляків не було“²⁾. Іншому агентови оповідав якийсь конотопський міщанин, що військо Запорозьке відшукало старі грамоти московських царів, як давали вони Запорозькому війську „жалованье“, і гетьман буде посилати до царя в сій справі, а як цар йому давати того жалування не звелить, то підуть козаки з Татарами на Московське государство, і вже тепер гетьман велів козакам готуватись до походу³⁾.

Сам гетьман висловляв ся на сю тему ніби то дуже льояльно. Перед звісними вже нам московськими висланцями, що були в козацьким таборі під Збаражем і разом з гетьманом вертали назад, він говорив: „казав нам кримський цар, щоб мині, гетьманови, разом з ним Московську державу воювати; а я Московської держави воювати не хочу, і кримського царя намовив, щоб Московської держави не воював“. І пив здорове царя, запевняючи про своє бажанье служити цареві з усім військом козацьким⁴⁾.

Але іншим післанцям, путивльських воевод, що приїхали з ріжними пограничними претенсіями за захоплені українськими людьми ґрунти і пасіки і попали до гетьмана під сердиту хвилю, скоро після його повороту до Чигрина, прийшло ся послухати зовсім

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 353.

²⁾ Тамже с. 357. ³⁾ Тамже с. 358. ⁴⁾ Тамже с. 350.

иньшої мови: велів сказати словесно (воєводам путивльським) — не то „що їх люде царською землею за границею володіють, а ждати їм його скоро під Путивль: іде він, гетьман, зараз війною на Московське царство, — ви за дубину та пасіку говорите, а я все — і городи московські, і Москву зломлю, та й хто на Москві сидить, і той від мене на Москві не відсидить ся, — за те що не вчинив йому цар помочи на Поляків ратними людьми: він, гетьман, з царем не мирив ся і хреста ні в чім не цілував і король польський, що мирив ся і хрест цілував (Москві) — і він помер“¹⁾. Лист пересланий гетьманом з сими післанцями до воєвод був писаний дуже коректно (гетьман обіцяв, що всі кривди, на які скаржили ся воєводи, будуть нагороджені, і на будуче вони заборонені); але тим небезпечнійше відбивали від сеї силуваної коректності ті зловіщі слова, котрими прохопив ся гетьман в хвилі роздраження.

І далі йшли до Москви чергуючи ся — запевнення гетьманського правління в приязні і трівожні вісти про плян козацького походу, пограничні зброєння і роздраження на Москву за її ухильчиву політику. Вольнівському воєводі, що написав гетьманови листа, довідуючи ся про Татар, чи їх сподівати ся в українних городах, гетьман відписав (десь в перших днях жовтня с. с.), що хан на московські городи не іде, бо він з гетьманом в братерстві — хиба Татари ногайські, ханови непослушні²⁾. Але якраз з того ж часу з українського сіверського пограниччя йшли одні за другими уперті вісти про мобілізацію козацьких сил, про гетьманські листи, щоб козаки по першому слову були готові сісти на коня, і сам гетьман має туди прибути³⁾. В Чигрині оповідали, що хан зажадав у гетьмана пропуску для орди на московські землі, і гетьман обіцяв⁴⁾. І сам гетьман нема-нема тай пригадає, що цар, мовляв, не сповнив своєї обіцянки, не поміг йому на Ляхів і полишив при самім союзі з ханом⁵⁾.

Московське правительство всім сим було серіозно занепокоєне. Хмарою летіли з Москви до пограничних, українних воєвод накази жити „з великим береженням“, провідувати про татарські й українські замисли і бути на поготові. Але се нічого не полагоджувало. Воєводи відписували, що укріплення у них лихі, людей мало і на випадок казацько-татарського походу боронитись нічим. Треба було думати про те, щоб йому запобігти. Саме в сім часі йшла мова про формальне

1) Акты ЮЗР. III с. 353.

2) Відгор. стов. 197 л. 346.

3) Тамже, вісти з Новгороду Сіверського і Глухова л. 284, 297, 382.

4) Тамже л. 338. 5) Тамже л. 347.

нотвердження чи відновлення, з огляду на зміну особи на польськїм престолї, польсько-московського трактату. З сим приїхало до Москви зараз по зборівськїй угодї польське посольство, але московськї політики сильно завагали ся що до дальшого характеру своїх відносин до Польщі з огляду на великї зміни в польськїй політицї в звязку з Зборівською угодою, про котру не мали докладнїйших відомостей, та на сі тривожнї вїсти, якї від першої половини вересня почали приходити до Москви з України. Польських послїв відправлено з нїчим, причепивши ся до рїзних титулових і етїкетальних недоглядїв в привезенїї ними грамотї польського короля, і слїдом по тїм того самого дня, 3 жовтня с. ст. вислано своїх. Гінця Кунакова до Варшави, нїби то оповїстити про рїшення царського правительства вислати до польського короля великих послїв, а в дїйсности --- роздобути акти зборівськїй угоди і розвідати ся яко мога докладнїйше про відносини польсько-українськї і внутрїшнї польськї. А на Україну, до гетьмана вислано посольство зложено з Гр. Неронова й підячого Богданова: з дарунками гетьманови й близьким йому людям, з похвалами за те що гетьман, мовляв, відмовив хана від походу на московськї краї, а вважаючи по розмовї — і з намовами далї хоронити Москву від яких небудь прикростей з боку Криму та памятаючи спільнїсть православної віри стримувати ся взагалї від усяких ворожих замїрів против неї. Донесення сих висланцїв, перехованї до наших часїв, дають доволї цїнний матеріал для оцїнки політичного моменту (Кунаков крім того зібрав богату збірку всяких оповідань, чуток і легенд на сучаснї політичнї теми, сновняючи дане йому порученнє, Неронов обмежив ся важнїйшим, що належало безпосереднї до його місїї). По частї сей матеріал був уже використаний нами вище, і тепер ми спинимось на тїм, що характеризує тодїшню політичну ситуацїю — а заразom виберемо деякї интереснї подробицї з обстанови гетьманського двору: порівняннє справоздань Унковського і Неронова показує, що тут уже виробив ся церемонїал в прийманню послїв¹⁾.

Неронов був задержаний в дорозї в Переяславі, поки гетьман їздив до Київa на побаченнє з Кисїлем; 12 падолиста відти приїхав переяславськїй полковник і виправив послїв до Чигрина. Під Чигрипом

¹⁾ Про дипломатичнї переговори Польщі й Москви в сих роках див. у Соловьева X с. 1588 і д., Кубалї *Poselstwo Puszkina w Polsce — Szkice*, I. Відправа польського посольства з Москви 20 и. ст. вересня 1649 р. в Нам. кн. Міхаловського с. 485. Посольське справозданє Неронова в АЮЗР. VIII с. 303 і д. Акти посилки Кунакова АЮЗР. III с. 362 і д.

за версту стрів їх чигринський отаман Коробка з 20 кінними козаками, провівши закатрував близько гетьманського двору у одного міщанина, і зараз привезли їм корму: три хліби житні, щучини вялої і „бочечку меду відер в шість“, а коням тільки сіна, і отаман препроцував, що за великою водою свіжої риби не можна було вловити, а овса нема, бо хліб не родивсь, а подекуди за війною його й не сіяли. Попереднього посла, Унковського справді приймали щедрійше, але що показували йому й більшу честь, то й убогість кормів для Неронова очевидно треба розуміти не тільки як наслідок недостатків, а як вираз і певної холодности для московського правительства. Унковського стрічав гетьманч Тимофій, заступаючи недужого, мовляв, батька, з обома писарями, осаулом, війтом¹⁾, сотниками і отаманами, закатировано його у чигринського „городничого“, привезено крім ріжного мяса і сиру всякого вина (угорського, мальвазії, „двійного і простого“), нива, меду, а що б знадобило ся кому з питя чи „пряного з'їля“, гетьман сказав йому посилати на гетьманів двір, і там велено все видавати. Тепер всього сього не було. Все ж зараз по приїзді своїм до Чигрина гетьман прийняв Неронова на парадній авдієнції. Виговський з осаулом військовим привезли йому запросини гетьмана, що ирислав під нього і своїх коней. Підячий напереді віз на коні царську грамоту, за ним їхав Неронов, за Нероновим Виговський з осаулом²⁾ і приїхавши під ганок гетьманської господи, просили послів вийти до світлиці, де їх стрів „недалеко дверей“³⁾ гетьман. Посол, виступивши на середину світлиці, передав гетьманови царську грамоту. Підчас сеї церемонії при гетьмані стояли, по ліву руку від нього, сини його Тимофій і Юрий, а коло них два писарі — Виговський і Іван Кричевський, військовий осавул Михайло і отаман Федір Коробка (на приїзді Унковського старшини було більше — видимо вся, яка була під той час в Чигрині). Гетьман, прийнявши грамоту „до печати приложив ся й поцідував“⁴⁾. Потім посол сказав йому і війську царське „милостиве слово“, себто спитав ся про здоров'є гетьмана, полковників „і всього війська Запорозького православної християнської віри“, і гетьман і ближні люде, котрі були при нім, за царське милостиве слово кланялись, і по тім гетьман так само питав ся від себе і від полковників і війська про здоров'є царське. По сім посол подав царські

1) Війт Павлович, а не війт павлоцький, як в статі Востокова.

2) І тут Унковському, було більше чести: приходили по нього оба писарі з осаулом, війтом і отаманом Коробкою і провозжали до гетьманського двору пішо.

3) Унковського — „у дверей“.

4) На авдієнції Унковського велів поцідувати її й обозному Чорняті.

дарунки: гетьманови три „сороки“ соболів в триста рублів¹⁾, синам його і ближнім людям по нарі соболів ціною по десять рублів²⁾. Гетьман і люде його дарунки прийняли, кланялись і дякували, і гетьман обіцяв цареві службу свою і війська за превелику царську ласку.

Далі наступила властива мова посла: він переказав гетьманови царську похвалу, що коли кримський цар, відходячи після замирення, похвалив ся перед гетьманом, що на весну піде війною на царські українні городи, гетьман його від сього заміру відмовив. Гетьман potwierдив, що він дійсно казав кримському цареві, щоб він на царя православного не посягав, на його українні городи не нападав і православних християн не нищив, і кримський цар його послухав обіцяв на українні городи Московської держави не нападати. Тоді посол напоминав гетьмана, щоб він і на будуче, „пам'ятаючи Бога і спільну православну християнську віру“, цареві служив і добра хотів: бісурмен від усього злого відводив, сам з ними на Московське царство не підіймав ся й стримував запорозьких козаків, котрі б з кримськими Татарами схотіли б іти на Московське царство — тому що він, гетьман, з московськими людьми одної віри і знає, як в Московській державі ся православна віра сяє й стоїть як стовп непохитний. Так як гетьман і все військо підняли ся на Поляків за православну віру, а за те від Бога дістали поміч і побіду, — годить ся їм і далі промишляти про покій християнський і Московське царство від злого татарського замислу хоронити: довідавши ся що-небудь про заміри кримського царя або царевичів чи воєнних людей їх, нехай писав би цареві або пограничним воєводам, а його служба і охота у царя забута не буде. Гетьман запевняв про своє бажання служити всіми силами православної віри і своїм одновірцям — „аби православна християнська віра від иновірців свободна була“, і по скінченні сеї парадної часті авдієнції просив послів до обіду³⁾.

¹⁾ Соболи привезені Уйковским були дешевші: тільки одся „сорок (40 шкірок) за 100 рублів, а иньші два по 50. Подробця в тодішніх звичаях не мало важна. Москва була в осені 1649 р. щедріша для гетьмана, ніжє весною, але він був скупійший.

²⁾ Жінка гетьмана, що того дарунку не дістала, упоминала ся за ним і теж дістала пару соболів; на жалє, посольське справозданнє не поясняє, чи була вона і упоминала ся тут же на авдієнції, чи пізнійше.

³⁾ На авдієнції Уйковского посол сказав коротшу промову, посилаючи ся на царську грамоту, „і гетьман государеву грамоту розпечатав і читав стоячи потику („не в слух“), а прочитавши государеву грамоту поцідував в печать і віддав писареві, потім подякував за царську ласку, „і гетьман сам сів, і Григорію (Уйковскому) і підячому велів сісти на лавці коло себе, а війська Запорозького начальні люде сиділи „в лавке же і в скам'ї не блиско гетмана“. І гетьман попросив на обід (л. 109—110). За обідом розмови не записано: очевидно не було нічого замітного. Розмови вели ся на особній авдієнції через день. Посла запрошено і введено з тою же церемонією. Гетьман прийняв посла „і посидів немного пошол в комнату, а Григорію п подячому велів іти с собою, да

За обідом гетьман повів перед Нероновим далі мову на порушену послом тему козацької боротьби за віру.

Згадав лядські утиски православної віри, як то вони, „безвірні, проклята віра Ляхи“ православних християн силували до своєї „проклятої лядської віри“¹⁾, аж милосердний Біг зглянув ся на сльози і страждання українські — „повелів над всім військом Запорозьким і над всіми православними християнами в Запорозькій землі начальником бути йому і над Ляхами побіду мати“, дав їм в поміч кримського царя з усею ордою і тепер вони визволили ся від Ляхів і Жидів і від лядських костелів і лядських урядників. Звучало се само по собі доволі сильною (мабуть свідомою) іронією по всіх попередніх відкликах московського посла до релігійної звязи України і Москви і політичної солідарности задля сеї православної спільности. Гетьман, як бачимо, підніс, що в боротьбі України за віру (котру сам посол підчеркнув як основний мотив польсько-української боротьби) Українці дістали підмогу тільки від бісурменської орди, від котрої Москва просила тепер гетьмана її хоронити, а православне Московське царство зістало ся глухим на всі поклики гнобленої України. Гадки сі не були висловлені гетьманом виразно, але вони очевидно вплинули на розвій його мови. Він згадав „біду і досаду велику“, яку вчинили йому під час сеї останньої боротьби з Ляхами царські піддані Донці: цар не тільки, значить, сам не поміг Українцям, а й того мінімального, що у нього просив гетьман, не зробив — своїх козаків не стримав. —

„Як у нього, гетьмана, почалась з Ляхами війна, він писав донським козакам, щоб вони поміч учинили і на море для здобичи на кримського царя і на його улуси війною не ходили. І от як кримський цар з ним, гетьманом, і військом Запорозьким був на війні — разом против Ляхів стояли, донські козаки приходили війною на улуси кримського царя і велике знищення починили. І цар кримський до нього, гетьмана, писав, що донські козаки його, гетьманського, листу не послушали — багато улусів повожували і знищення велике вчинили — щоб отже гетьман і військо Запорозьке вчинили йому, кримському цареві, поміч на донських козаків, як він їм помагав против Ляхів. Він, гетьман, хоче вчинити поміч кримському цареві на донських козаків — щоб їх більше не було (знищити їх до

писарю Івану Выговскому, а которые войска Запороского начальные люди были при гетмане и тѣ остались в передней“ (л. 111), — тут відбуваєть ся властива конференція, в вісім очей.

1) Не значи, чи посольське справозданнє не прибільшило тих густих епітетів.

решити), тому що вони поступають забувши Бога і православну віру: помочи їм (Українцям) не вчинили, а кримського царя з гетьманом розводять — щоб він їм на будуче не помагав. Цар і так не поміг ратними людьми їм (Українцям) і за християнську віру не уступив ся, а коли тепер гетьмана і Запорозьке військо не пожалує — буде боронити донських козаків і їм помагати, то він (гетьман) буде разом з кримським царем наступати на царські українні городи¹. І говорив се гетьман з великим гнівом, завважає посольське сиравозданне¹).

Посол заспокоював схвильованого гетьмана звичайними московськими балачками на тему, що донські козаки поступають у всім по своїй волі, а не по інструкціям московського правительства, що на Дону пробуває багато й запорозьких козаків і ходить разом з Донцями на море, гетьману ж годить ся памятати царську ласку і ні в якім разі не складатись з бісурманами на православних християн. Адже царське правительство задля православної віри не сповнило прохань польського правительства, коли воно в 1648 і знову в 1649 р. просило помочи царя против Запорозького війська. І то треба памятати Українцям, як під час замішання збіже у них не родило ся і соли ні звідки не привозило ся через війну: як би цар не дозволив їм купувати збіжа і соли в своїх городах і звідти до них пропускати, то й стояти против Поляків вони не могли б. Також і то велика ласка царська, що він дозволяє приїздити українським торговим людям до московських міст і там торгувати не платячи ніяких оплат. Гетьман і все військо, памятаючи се, повинні віддядчувати ся своєю службою, а не входити в спілку з бісурманами против православного господаря — инакше сам Бог буде їм противником і мстителем.

Гетьман, заспокоївши ся, перепросив за свої слова, сказані „з серця — тому що йому досадили донські козаки“. Царську ласку він знає й признає, на православну віру не повстане і навіть Донцям не буде мститись, коли так, і кримську Орду з ними помирить.

В таким лагіднім тоні виготовлено й листа царському правительству, що мав відвезти Неронов²). Гетьман і військо дякували цареві за ласку і пожалованне, показане їм посольством: обіцяли на будуче свою службу й прихильність. Сповіщаючи, що наслідком нападу Донців на кримські землі хан замишляв похід на московські володіння, гетьман заспокоював царя, що він уже намовляв хана залишити всякі

¹) АЮЗР. VIII с. 309—310.

²) Акты Ю. З. Р. VIII с. 303.

ворожі плани на православних християн і буде далі умовляти, щоб він не нападав на царські городи, — аби тільки цар наказав Донцям на будуче „бути в згоді з Крижським царством“. „Все військо татарське по нашій стороні“, так що гетьман має повну надію на успіх своїх заходів.

Устно, на прощальній авдієнції¹⁾, приймаючи посла прощальним обідом, гетьман пішов ще далі в таких оптимистичних виводах. Він запевняв, що хан війшов у такий тісний союз з ним, що заявляв своє бажання разом з Запорозьким військом, по тім як воно переможе Ляхів і визволить ся з підданства польському королеви, признати над собою власть того володаря, которому піддасть ся гетьман з військом: коли гетьман писав цареві, просячи прийняти його з військом і всіми городами під свою царську руку, то і кримський цар йому говорив, що й він з усею ордою піддав ся б під власть царя. Сим разом — обережно жалував гетьман — „Вседержитель і творець нашої спільної віри тому бути ще не зволив“, але він думає, що недалекий той час, коли й бісурманські і ріжних вір держави перейдуть під східнього царя, — тільки не знає він, гетьман, чи судило ся йому до того дожити.

Коли Неронов відповів на сі виводи скептичною заміткою, що, мовляв, кримський хан з волі і власти турецького султана вийти не поєміє, „бо від турського царя кримські царі страшні“, — гетьман став запевняти його, що ті часи, коли турецький цар розпоряжав ся кримськими по своїй волі, часто скидав їх і переміняв, вже минули. Тепер навпаки турецький боїть ся кримського царя і „великого війська Запорозького“: військо кримського царя не видасть, і покладаючи ся на нього кримський ні в чім не буде слухати турецького царя. І як що зборівська умова буде затверджена і закріплена „в правду“, то гетьман, зложивши ся з кримським царем, з Волохами, Мунтянами і Сербани, задумує воювати з турецьким царем: кримський цар, Волохи, Сербі й Мунтяне і „білгородські князі“ (буджацькі мурзи) безустанно присилають до нього, закликаючи Запорозьке військо до походу на турецького царя, і вже у гетьмана стоїть готових 300 чайок на Дніпрі під Кодаком¹⁾, та ще велів він зробити 200, бо хоче козаків післати на війну на турецького царя водою, а сам з головним військом Запорозьким піде сухопуть, на Білгород. Турецькому цареві против них не встоятись, бо у нього багато війська вибіли Венеціане.

¹⁾ Про се ще Паїсій оповідав в Москві, що гетьман замишляє (на весну 1649 р.) похід на Турків і вже „струти“ зачато робити — Греч. д. X 7 л. 122.

се він знає певно. Буде там де йому і війську Запорозькому добути собі „зипунів“¹⁾). Коли ж; навпаки, польський король і Ляхи того, на чім помирились, не сповнять і в правді своїй не встоять, то війна буде з ними: гетьман буде за те стояти, і кримський цар його не відступить. І він таки думає, що без того не обійдеться ся: Ляхи в своїй правді певно не встоять, на соїм договорних статей не потвердять і пічнуть війну з Запорозьким військом. Гетьман і військо того не боять ся і всі однодушно готові полягти за православну віру і святі божі церкви, і коли Господь їх помилує, дасть побіду на Ляхів і свободить від них, то гетьман і військо не хочуть мати над собою иншого володаря крім царя. Коли ж Господь за їх гріхи не помилує, і дасть перемогу Ляхам, також і гетьман і військо не мають иншої надії як тільки уступити на царську сторону, під царську руку, а нікуди инде до иньших держав переходити гадки у них нема²⁾).

Неронов на се відповів, що „вічна угода“ з Польщею не вилючає права Москви приймати до себе перебіжчиків і емігрантів. а зрештою всі устні доручення гетьмана він донесе цареві³⁾).

Від себе Неронов дав зрозуміти в своїм справозданні, що гово- рене гетьманом у всякім разі говорилося не тільки для московського посла. Від „многих людей“ посольству доводилось чути на Україні. що між гетьманом і ханом єсть умова помагати ханови против турецького султана: коли умова з Польщею буде міцна, потвержена соймом, гетьман з військом зараз підуть на поміч ханови против султана, і вся здобич і весь полон в тім поході буде козацькому війську (се кидає світло на мотиви, з яких поширювались сі чутки в козацькій масі). З приходом козаків певно шідіймуть ся на Турків і Греки, поможуть козакам, а православних Греків там багато, і вигнавши Турків, тамошня земля не спустіє: будуть жити самі право-

¹⁾ Я остеріаю ся цілком реставрувати сю московську термінологію, в яку вложені гетьманські мови послами-справоздавцями.

²⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 313.

³⁾ Проводили Унковского теж лишнійше, ніж Неронова: гетьман дарував йому і підячому по коневі і луку з сагайдаком (просив відвести цареві срібний золочений „колчєр“ (рід стідета), але Унковский вирік се того кажучи, що без царського укази того не сміє взятись), грошима Унковскому дано „в дорогу на корм 100 ефимков, в них русскими делгами 30 рублей“; підячому 50 і людям їх 30 ефимків. Проважали його до перевозу Тиміш Хмельниченко, полковники, осаули, писарі, сотники і отамани з старшиною, „с гетманским знаменем і с литавры и с трубами“. Нерову з підячим гетьман дав тільки по коневі, грошима 50, 30 і 20 ефимків, і проводів. видно, ніяких не було. бо справозданне того не згадує.

славні християне як за царя Константина. А Туркам против козаків не витримати, після погрому заданного їм Венеціанами. Тепер хан просить у гетьмана помочи на Дюпців, але чи пошле гетьман йому поміч, не відомо. Богато з козацької братії будуть гетьманови говорити, щоб від того впливпв ся якось, а помочи на Донське військо не послав, бо їм усім, запорозьким козакам, донських козаків дуже жалко, бо у них віра одна, і багато їх братії на Дону бувало та й тепер там: на море разом ходили „для зпунів“ і хліб сіль їли „у великого донського війська“¹⁾.

Військовий писар Виговський в секретних розмовах з Нероновим доволі несиметрично оцінював польсько-українські перспективи. По його словам, Поляки побоюють ся ворожих виступів Запорозького війська й збирають свої сили під Люблинем і Камінцем, а гетьман остерігаючись через се польського нападу, також велів своїм полковникам іти на границю: до Впвниці, Браслава, Наволочи й иньших граничних міст, і післяв до кримського хана, щоб той був готов на всякий випадок на Поляків. Певну тривогу в козацьких кругах викликали переговори про визволення з неволі польських гетьманів. Потоцького і Каліновського, що почали ся зараз по зборівській угоді. Потоцький по старій памяти вважав ся непримирим ворогом козащини, на можливість його повороту дивили ся як на заповідь неминучої нової війни. Гетьман намовляв хана весь час не випускати його, на запитання Упковського запевняв, що се повні залежить від нього, і без його дозволу хан гетьманів на викуп не дасть²⁾. Коли хан потім все таки їх випустив (фактично се сталоь уже по новім році), се вважалоь вірним знаком близької війни. По словам Виговського козакв сю перспективу війни приймали без тривоги й страху, і коли б у сій війні мали перевагу над Ляхами, то вже на згоду з ними не мали заміру, тому що більше на короля не звиряють ся, і ся війна й була б через недодержанне королем його присяги³⁾.

Кунаков з варшавських вістей і розмов набрав також того переконання, що нова війна з козаками неминуча. „Теперь у Б. Хмельницького — писав він у своїм справозданні — буде війна з Поляками напевно, з тої причини що котрі хлони з війська Запорозького по пактам почали були приходити в панські й шляхетські маєтности в доми свої, пани-шляхта їх мучили і вбивали, похваляючись: „то й вашому Хмельницькому буде! дайте лише нам управитись“. І до

1) А. Ю. З. Р. VII с. 315.

2) Л. 134. Дяв. являє с. 271. 3) Акты ЮЗР. VII с. 316.

Б. Хмельницького приходили хлопці, зібравши ся, більше 50 тисяч, і хотіли його вбити: „по що без нашої згоди з королем помиряв ся“. Друга причина — що на соймі па пакти учинені королем з кримським ханом і Б. Хмельницьким пани-рада і повітові послі і вся річ-посполита не позволяють, а Вишневецький і згадати того не хоче¹⁾. Але з другого боку в самих зборівських пактах, котрі Кунакови вдало ся роздобути, він добачав явні позначки ворожих замірів Польщі й против Московської держави. По його відомостям, той пункт польсько-татарської умови, що позволяв ханови вільний перехід через польські землі, був звернений против Москви: самі, мовляв, сенатори польські г. знають, що через польські землі ханови одна дорога — на московські володіння, і даючи на се призвіл, польське правительство властиво виступило з угоди з Москвою²⁾.

На Україні всю осінь і потім всю зиму йшли поголоски про близьку, неминучу війну з польськими панами. Я вже вище одмітив, що зборівську угоду вважали згодою тільки з королем, а не з панами, і особливо Вишневецький (а поруч нього також Радивил і Дм. Заславський) вважались не замиреними ворогами козаччини³⁾. Весь час ішли розмови про те, що Вишневецький ладить ся війною на козаків, збирає військо (або вже навіть і розпочав воєнні операції), пробує закупити великими грошима на козаків Орду, — тільки не хоче вона розірвати братерства з гетьманом, нарешті — що він найняв Ногаїв, і тому козаки з Кримцями спільно підуть на них походом. На поч. листопада напр. на Україні оповідали, що кн. Корецький (на польським пограничу) велів своїм підданім поховати всяке добро, бо Вишневецький іде на козаків війною. Приїзжі козаки оповідали в Омельнику в грудні, що козаки ладять ся до походу — порох роблять і сиплють в бочки, сподівають ся війни з Поляками, бо Вишневецький прислав до гетьмана, щоб йому „поля ставили“. Полонянник-виходець, що прожив зиму на Україні, казав, що козаки сподівають ся неминучої війни з Поляками, бо ті не подарують їм зручнорвання їх маєтків; вони вже наїхали до Білої Церкви, Паволочи, Чернихова, Любара й інших міст, грабують і побивають козаків. Радивил, Сапіга, Ярема Вишневецький, Дм. Заславський й багато інших панів-рад dokonче хочуть мститись над козаками. Вже найнято

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 401. ²⁾ Тамже III с. 404—405.

³⁾ Найбільш авторитетний що до сього документ — згаданий уже лист наказного полтавського полковника Іскренка, з 30 серпня, що „прижѣре“ стало ся з королем, а „з речю посполитою и с санаторством не маш премѣра“ — Білгор. ст. л. 49 (в московським перекладі, л. 128, се місце змінене, дійсний текст помагас ствердити оповідання тамже на л. 114).

на козаків Ногаїв, і гетьман назначив був збір в Полтаві козакам, потім прийшла вість, що Ногаї об'єдналися з Кримцями, і похід відкликано, але мабуть таки Ногаї кінець кінцем підуть в поміч Полякам „для великих грошей“¹⁾. Звісний уже нам ігумен Йона потверджував, що Вишневецький найняв на козаків Ногаїв, гетьман визначив на них збір у Полтаві, але в останній хвилі прийшла вість, що Ногаї по давньому поєдналися з Кримом, і тому гетьман козаків з Полтави відправив, а сподіваються вони тепер війни з Поляками, бо вже Вишневецький і приступив під Хмельник. Подібне чули й московські підслухи на Полтавщині в тім же часі (ноч. лютого с. ст.): козаків розгущено з Полтави з тим, щоб були готові на Вишневецького, за те що наймав Ногаїв на козаків²⁾.

Але разом з сям і по всіх миролюбних запевненнях гетьмана перед Нероновим не переставали йти з України вісти, що ті всі балачки про похід на Ногаїв чи на Гірських Черкесів ведуться тільки для слуху, а похід гетьманів в дійсности буде таки на Москву: на Донців з початку, за те що не помогли й полохали Кримців під час походу, а потім на українні московські городи — а може таки й відразу на московські городи, тому що на Дону багато українського козацтва, та і з гетьманом донське військо кінець кінцем перепросилося. Путнвльські воеводи з кінцем падолиста і в першій половині грудня вислали до Москви цілий ряд донесень про зібрані ними з різних джерел відомости про похід Орди на московські городи, що має бути з султанського наказу, з участю Запорозького війська, невідмінно на новий рік³⁾.

Гетьман, оповідали, тут в собі не вільний: опинився в примусовім становищі й мусить чинити волю хана. Пробував не згодитись, так хан загрозив війною і гетьман велів козакам ладитись у похід. Люде патр. Паїсія, від котрих, мабуть, веде свій початок ота стоголоса чутка про султанський наказ до походу, оповідали, що й султан не спочуває сьому походови: коли хан і мурзи прислали до нього по дозвіл іти на московські городи, султан був не дозволив, та вони загрозили війною, і султан тоді прислав ханови кафтан і шаблю й велів іти. Навпаки, українські емігранти-козаки, вислані за Вольнова на розвіді в грудні, побувавши по різних містах і в Чигрині, привезли звідти таке оповідання. Писав турецький султан гетьманови: „назвав ся ти моїм слугою, а кримському цареві братом, а як ти

¹⁾ А. Ю. З. Р. III дод. с. 121. Білгород. ст. л. 52—53, 349—350, 520, 551—553, й ин. ²⁾ Білгор. ст. л. 48, 537. ³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 376—381.

очистиш Дін ріку так як Дніпро ріку, будешь міні, султанови, братом, а я тобі на Ляхів пришлю в поміч своїх людей: яничарів і кошіників¹. І гетьман на те визначив козакам зібратися в Полтаві, але козаки того не знають, що той похід має бути на зруйнування Дону: знає ту думу тільки гетьман з полковниками й сотниками й иншою старшиною, і між собою вони цілували хреста на тім, щоб козакам тої думи не казати, що гетьманови писав то султан — велів йому шіслати козаків Дін руйнувать¹).

В дійсности ніякого секрету тут не було, навпаки — Україна, східня особливо, при кінці 1649 і на поч. 1650 р. аж гула від сих батачок про похід на Дін і на московські городи, і московські підслухи до схочу могли від кого нибудь, но знайомости чи в тайности, мовляв, наслухати ся про сі пляни. Застрівожені сими вістями Донці (оповістив їх, казали, про се азовський бей, що хан з турецьким військом, Черкесами і Ногаями і з дванадцять-тисячним запорозьким військом ідуть зганяти Донців з Дону аж до Вороніжу) постарали ся відвести від себе сю тучу і в падолисті вислали послів до гетьмана до Чигрина. Подробиці сих переговорів незвісні. Доносячи про своє становище московському правительству Донці представляли справу так, що відносини з гетьманом зістались не поладжені сим посольством: гетьман гнівно дорікав Донцям, що вони йому не помогли в попередній війні, хотів навіть тих послів відіслати кримському ханови „головою“, але потім передумав і відправив до дому, написавши і устно потвердивши їм, що він таки буде помогати ханови на Донців, і при них таки посилає 12 тисяч козаків в поміч ханови, на його жаданне²). Донське військо повідомляло московське правительство, що воно з огляду на се способить ся до оборони, війшло в порозумінне против Орди з Калмиками і просить з Москви помочи грошима й запасами³).

Може бути, що сей останній мотив і впливав на таке підчеркнено-песимістичне представлення Донцями своїх відносин до гетьмана. Бо з української сторони чуємо що иньше: чи під впливом

¹) Док. дѣла IV с. 362—363.

²) Док. дѣла IV с. 442—444. Про донських послів у гетьмана також А. Ю. З. Р. VIII с. 317.

³) Візжі козаки оповідали в Вороніжі теж, що була „військова одписка“ „по городкам“ — жити з великим береженням, бо козак Яков Жуков з товаришами, всього три чоловіка, що їздили в посольстві, „щоб запорозькі Черкаси з ними були по давньому в миру“, вернувши ся оповіли, що Запорозці таки хотять іти на донські городки сеї зими „по послѣдньому пути“ — Білгор. ст. 297 л. 541 і 542.

принесених донськими послами перепросин¹⁾, чи з огляду на неохоту серед козаків до такої усобиці з братнім військом, але нема сумніву, що вже се посольство злагодило відносини, гетьман зняв сей проєкт з черги і постаравсь ухилитись від походу на Дін. „Писар“ (Виговський мабуť) казав донським послам зараз же, 1—2 грудня, що гетьман післав ханови листа, намовляючи його залишити похід на Дін і жити з Донцями „в мирі“²⁾. Полк. Пушкар, приїхавши від гетьмана, мав оповідати зібраним в Полтаві козакам, що як до гетьмана „приходили з Дону від козаків козаки з дарунками, говорили про згоду — щоб він не помогав кримському цареві приходити на їх городки“, гетьман сказав, що помогати не буде, і відшправив їх з честю „для їх дарунків і для того, що на Дону в козацьких городках живе разом з козаками багато запорозьких козаків“. Мова тут, очевидно, про те ж посольство перших днів грудня, хоч ми й чуємо про се з деяким опізненням³⁾. Відкликавши в середині січня визначений похід гетьман написав ханови, що не міг зібрати козаків, і взагалі постарав ся відвести хана від сього заміру. Хан прийняв до відома його пояснення, відписав, що не гнівається за се, жадає тільки, аби гетьман написав до Донців, щоб більше на море не ходили, а ханови „поклонились“, то він для прошення гетьманського з ними помирить ся⁴⁾, і скінчилось на тім, що гетьман переслав сього ханського листа донському війську, остереігаючи Донців, щоб більше на море не ходили й шкоди кримському і турецькому володінню не чинили⁵⁾. А Донці з гетьмановими післанцями вислали до гетьмана своїх послів „для договору“⁶⁾.

Тим не менше перспектива походу на московські володіння — на Дін чи на українні городи висіла далі всю зиму. Згадані вже вольнівські підслухи оповідали, що будши в Чигрині на Єрдани вони стояли так близько коло гетьмана, що чули як він говорив з полтавськими козаками, що приїшли до нього з жалями на московських воєвод, які згоняють їх з зарубажних пасік знад Мерла — сказав їм гетьман: „Потерпіть трохи, як я з Ляхами упораюсь, я вам ослобоню пасіки і всякі вигоди і по Сейм ріку“⁷⁾. І після того як

1) Що се були з їх сторони перепросини, з проханням залишити ворожі заходи, донська старшина в своїй реляції до Москви не поясняла.

2) А. Ю. З. Р. VIII. с.

3) Оповідас се в „Новім Цареві Алексієві городі“ Яцко Лученко, з Гадача, а чув він від гадацького козака, що був тоді в Полтаві і чув від Пушкара — Білгор. с. 297 л. 537. 4) Відповідь хана видана в Дон. Дѣлах IV с. 522.

5) Лист гетьмана тамже с. 518. 6) Тамже с. 364. Ся ж реляція в Білгор. с. т. л. 380—381. 7) Тамже с. 523.

відносини з Донцями були полагожені, про похід на московські городи говорити не переставали ¹⁾

В результаті українська людність, спеціально задніпрянські полки, про котрі маємо більше відомостей з московських джерел, від пограничних воевод, затрівжених сими вістями, прожили всю осінь і зиму серед неустанного напруженого сподівання війни й походу. Бачили ми вище відомість про гетьманські листи з кінця вересня, що визначали мобілізацію в Сіверщині (може й не тільки в ній — але наші вісти звідти)²⁾. На поч. грудня приїзжий отаман оповідав у млині в Олешні, що з огляду на будучий похід Татар і козаків на московські пограничні городи він і інші отамани й сотники на пограничу дістали від гетьмана наказ зібрати місцеву українську людність до крішкх городів — Полтави, Миргорода, Гадяча, їх Татарі проїдуть з-під Чорного Ліса до Полтави, де тепер їх чекають гетьман і музри, і з-під Полтави за московську границю, — щоб орда не до розі не пошарпала людей³⁾. Похід призначав ся на самий новий рік, а його провідником називали миргородського полковника Гладкого і полтавського Пушкаря⁴⁾. Занепокоєні сими вістями путивльські воеводи послали своїх людей на розвіди умисно до Миргорода — резиденції Гладкого, і сі люде побувавши там і по інших задніпрянських містах в першій пол. грудня, potwierдили вісти про мобілізацію, про похід визначений на 1 січня, і судячи з того, що козаки тільки коней годують, а запасів ніяких не готовлять, міркували, що похід буде близький — себто до московських городів⁵⁾. Але в останній хвилі похід знов перемінено. Чугувські післанці, побувавши у полк. Пушкаря в Полтаві, привезли відти вісти, що справді в Полтаві було зібрано 5000 козаків, але їх розпущено, а 20 грудня, при післанцях, прийшов до полковника новий лист від гетьмана, щоб козаків зібрати зараз наново, і полковник розіслав по містах і селах, щоб козаків висилано до Полтави⁶⁾. Ся нова мобілізація була визначена на другу половину січня.

Збірним пунктом знов призначено Полтаву і туди на 24 с. ст. січня сподівали ся самого гетьмана. Та в останній момент похід знову відкликано. Звісні нам уже вольнівські висланці-Українці з Чигрина їздили на той час умисно до Полтави, щоб розвідатись ближше про задуманий похід, і при них до Полтави справді приходили козаки

¹⁾ Див. напр. поголоски з „литовських городів“ в Білгор. ст. 297 л. 583, 584.

²⁾ Вище с. 243.

³⁾ Білгор. ст. л. 473—474. ⁴⁾ Вище с. 738; тільки що згаданий отаман казав, що ніде сам гетьман з полковниками полтавським і миргородським.

⁵⁾ АЮЗР. III с. 380—381. ⁶⁾ Білгор. ст. 297 л. 482.

з Миргорода, з Лубень, з Гадяча й інших городів; але 26 січня полковник Пушкар скликав їх на раду і на раді оголосив, що хан писав гетьманови, аби йому прислано козаків в поміч на Калмиків¹⁾, а тепер хан помирился з Калмиками на тім, щоб їм на весну йти разом воювати московські України, тому він, Пушкар, розпускає козаків до домів, з тим одначе, щоб вони були готові в похід і коней годували. І дня 29 січня козаки з Полтави розійшлися до дому²⁾. По сім пішли в місяці лютім вже звісні нам балачки на тему, що черговий похід буде на Поляків, на західнім фронті, а коли сі сподівання не ствердились — з новою і ще більшою певністю заговорили про війну против Москви — уже в січні і з Ордою і з Польщею.

Всі сі поголоски, листи, переговори, мобілізації, роблять вражінне чогось навмисного — пильних старань і заходів коло того, щоб зайняти увагу козацтва плянами різних війн і добичливих походів, та відвернути її від менш приємних справ, таких як реєстр і перспективи, які чекали не вписаних, поворот польських урядників і панів, і т. ин. — та і від домашніх злиднів: неврожаю, дорожні, недостатків, від котрих людність бідувала дуже. І без сумніву, сі заходи свою мету осягали.

Терміни залагодження відносин з Польщею, королем і панами перекладались і відсувались теж незгірше від мобілізації. З початку призначалось се па жовтень. Луці Климовському гетьман говорив в Чигрині в 20-х днях вересня, що два тижні по Покрові буде рада на Росаві „для розбору козаків“ і вибору послів „для порозуміння про границі і всякі справи“³⁾. В звязку з сим очевидно, сподівалися, як уже знаємо, конечної угоди — при зїзді гетьмана з воеводою Кисілем у Кіїві, що теж призначалось на другу половину жовтня⁴⁾. Але ні тої ради не було, ні в Кіїві ні до чого конкретного не договорились — все відкладалося на сойм, що тим часом уже розпочато вже, 12 (22) падолиста, й треба було спішитись, щоб козацьке посольство його ще захопило, бо на руське різдво він мав скінчитись (повинен був тривати шість тижнів). Про те щоб післати на сойм і військовий реєстр, як того хотів король⁵⁾, тепер уже не було мови. Реєстр, правда, ніби то зачато, вже місяць тому (дата:

¹⁾ З сим мотивованям мобілізації порівняти доньську реляцію, що против сподіваного нападу Крамців і Запорозців доньське військо звернулось за помічю до Калмиків: походом на Калмиків ніби покривають ся дійсний плян походу на Донців.

²⁾ Донскія Дѣла IV с. 363—364.

³⁾ Білгор. ст. л. 337.

⁴⁾ Вище с. 235.

⁵⁾ Див. вище с. 237.

„року 1649 мѣсяца октоврія дня 16“ стоїть на його титуловій картці¹⁾). Потроху, помаленьку він списував ся: в Києві гетьман чи його старшина навіть запевняли воєводу Кисіля, що спорядженне реєстрів уже кінчить ся на обох боках, і підчас побуту гетьмана в Києві мабуть тут щось робило ся для реєстрації²⁾). Неронову переяславський полковник в тих же днях говорив, що обозний Чернята і полковники вислані в тій справі, на переписуванне козаків по обох сторонах Дніпра³⁾). Але списуванне вело ся, очевидно, дуже обережно, щоб не притягати до нього уваги, не будити неспокою, і обставлявано сю процедуру ріжними приємними мотивами, в тім роді як справа заплати за службу з королівського скарбу, або висилка козацького війська в здобичливий похід на Черкесів, на Турків, на Москву. В тій хвилі реєстр був ще далекий до свого закінчення. Тому посольству поручало ся церепросити соймові стани, що воно сих реєстрів, мовляв готових уже, за для швидкого виїзду з собою не захопило — сказано обіцяти їх присилку з иньшими послами, натомість нагадати соймови ріжні иньші справи, звязані з зборівською угодою.

Інструкція, передана з послами на сойм, тепер нам звісна⁴⁾). Вона знов розпочинала ся стільки разів уже повторюваними фразами, що замішання й війни стали ся против волі й бажання війська й воно дуже радо знову служити річи посполитій, користаючи з даного королем пробачення й потвердження давніх прав і привилеїв. Послам поручалось, „упавши до ніг маєстату королівського і всеї річи-посполитої“, заявити, що військо стоїть при зборівських актах, і „усильно просить“, аби вони були потвержені конституцією сього ж сойму, не відкладаючи на иньші: даний під Зборовим королівський привилей аби був потвержений привилеєм, даним на соймі, і пункти декларації в повнім тексті, нічого не виключаючи, були втягнені до конституцій нинішнього сойму. Спеціально нагадувалось про унію, „котра з давніх літ робить заклот між нами і до розстрою приводить віт-

¹⁾ Реєстра всего войска Запорожскаго, вид. Бодяньским, Чтенія москов. 1874.

²⁾ Див. вище, с. 235, оповідання Паісієвого пославаца.

³⁾ Розмова була 12 падол. ст. ст. і присланий від гетьмана полковник Фед. Лобода говорив Неронову: „обозного свого Івана Черняту і полковників послав гетьман по обидві сторони Дніпра по всіх городах війська Запорозького переписувати козаків, скільки в котрім городі бути козаків, і велів гетьман писати в козаки тих, котрі служать здавна і на всяку службу годні, буде письменних (реєстрових) козаків 40.000. і від королівського веди им козакам буде щорічна плата. — А. Ю. З. Р. VIII с. 305. Згаданий отаман „Яков Ладенков“ оповідав, що в похід на московські городи гетьман і мурзи „выбрали козаків кращих людей, конних і ружейных“ сорок тисяч, та королівських людей, у котрих з казаками бою не було, двадцять тисяч“. — Вільгор. ст. 197 л. 472.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. IV с. 365.

чину — нераз і св. отець папа ганив її через своїх легатів, і покійний король обіцяв її привести до згоди“. Військо, поливаючи уніатським духовним зістатись далі при своїй вірі („так як тепер“ — була се формула значно лекша, ніж те жаданне повного скасування унії, якого домагались військові „пункти“), тепер добивало ся тільки повернення православному духовенству в Короні й в кн. Литовським всього забраного від них — „церкви, православні катедри, котрі відібрані недавніми часами, фундації дані православними фундаторами“ аби були звернені. Друга така ж спеціальна пригадка була про амнестію для шляхти, що опинила ся в рядах повстання — щоб згідно з зборівською обіцяною конституцією теперішнього сойму були знесені всі засуди над нею і конфіскації. Нагадувалось также, щоб пани „українні“ не карали своїх підданих за участь в війнах, „коли б хто і при війську був під той час“. За те гетьман заявляв, що „своєвільників, котрі під час святого спокою й ласки королівської починили багато злочинства й людей позабивали без відома війська Запорозького“, він держить „в добрім секвестрі“, і на жаданне готов їх приставити, куди йому вкаже король і річ-посполита.

Перепрошував ще за те, що київським і чернігівським обивателям прийшло ся справляти свої соймики не на своїх звичайних місцях, і толкував ся тим, що королівський лист в сій справі запізно прийшов до нього. Просив взагалі не ставити в вину, що „з простого невнання свого проступило ся“, і „ласкою своєю батьківською покрити“.

З сими інструкціями вислано в посольстві Максима Нестеренка з двома товаришами 1 с. ст. грудня, як сповіщали московського посла донські козаки, що були тоді у гетьмана ¹⁾. Разом з ними поїхав на сойм і київський митрополит, щоб згідно з зборівською умовою засісти в сенаті і взяти участь в обговоренню релігійного питання. До Варшави вони прибули на руське різдво, доволі пізно ²⁾, але що соймову сесію продовжено ще на півтора тижні, то їм ще прийшло ся бути при закінченню сойму і затвердженню зборівських постанов, відложених під кінець.

Сойм проходив дуже напружено, ставши ареню рішучої розправи між шляхетськими популярами — Ян. Радивилом і особливо Яремою Вишневецьким, з одного боку, і фактичним хазяїном польської

²⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 317.

¹⁾ Коротка звістка про авдієнцію дану козацьким послам під днем 7 січня у Радивила — *Memoriale* і *Рамієтнікі*. Нунцій навпаки 9. I пише, що козацькі послы приїхали. але ще не були на авдієнції у короля (с. 81).

політики — канцлером, з другої¹⁾). Шляхетська суспільність і посольська палата всяко маніфестували свою відданість, довіре і вдячність своїм улюбленим і з гострою ненавистю й упередженнями виступали против канцлера й його політики; з сього становища гостро критикували ся й зборівські акти, як ганебні й небезпечні, осуджували ся й висміювали ся в памфлетах, епіграмах і віршах, тим завзятійше, чим вище старали ся винести їх канцлер і його підголоски, представляючи зборівський епізод блискучим тріумфом Польщі — польської зброї, польської політики. Ситуація була дуже небезпечна, бо на випадок незатвердження зборівських актів треба було рахуватися з перспективою нової війни з козаками й Ордою, а на шні було ще й своє незаплачене військо, що ставило високі вимоги й грозило бунтом, своїм протектором висуваючи того ж князя Ярему, а задоволення його знов таки лежало в руках посольської палати, що мала ухвалити кредити на заплату військових рахунків. Оцінюючи сю ситуацію, король кінцем кінцем не бачив перед собою ніякого виходу як покинути свого ментора, з котрим необережно звязав себе занадто тісно підчас останньої кампанії, і зіставивши його одного під ударами противників, пошукати згоди з понулярами. Уконтентовано ріжними наданнями Радивила й Вишневецького, який дуже характерним для сього шляхетського божища способом свою згоду на зборівські акти ставив в залежність не від яких небудь гарантій державних інтересів, а від нагороди тих утрат, які понесли б від сих актів інтереси приватних осіб його самого в першій лінії. Тим способом принципіальна згода опозиції на зборівську угоду була досягнена.

Входити в подробиці її вважали небезпечним, особливо з огляду на пункт релігійний. Нунцій же на першу вість про зборівську угоду затрубив тривогу. Підканцлер, біскуп хелмінський Лещинський, завзятий противник канцлера і його політики, обіцяв йому до кінця стояти против затвердження угоди. Папська курія прислала рішучий протест против релігійних уступок, і нунцій тримав його в запасі на випадок, якби заносилось на се затвердження, що властиво здавалось неймовірним²⁾). Король і канцлер всяко заспокоювали нунція, то представляючи, як ріжно можна буде натягати на практиці зборівські постанови (напр., що постанову про митрополита можна прикласти не до православного, а до уніатського), то запевняючи в уніатських

¹⁾ Дневників сього сойму досі не звісно. Деякі відомости про нього в реляціях Нунція Торреса, Кулакова й Адербаса, записках Альбр. Радивила, працях Віміни, Коховського й Рудавського. Найбільш цінне в літературі про нього остання глава монографії Кубалі J. Ossoliński.

²⁾ Сборникъ II с. 56 і д. Theiner III с. 460.

настроях митрополита, що мовляв незадовго нерейде сам на унію. то нарешті потішаючи, що взагалі ся справа не прийде під соймові наради: і католицькі єпископи не прийдуть на сойм, і митрополита не буде, і все буде відложено до нового сойму, на які два роки, а за сей час і козаки можуть відступити від своїх жадань. Кисілеви післано порученне вплинути на митрополита, щоб він не приїздив. і коли прийшла вість, що Кисіль таки везе його разом з козацьким посольством, в двірських кругах вона викликала невдоволення і навіть нарікання на Кисіля за двозначну поведінку¹⁾. Духовні сенатори признавали можливим пустити митрополита до сенату тільки, коли він пристане на унію; серед світських було чимало прихильників уступки з державних мотивів²⁾, але клерикали грозили формальним протестом, і кінець кінцем, щоб не провалити затвердження зборівської угоди опозицією єпископів, Кисіль взяв ся намовити митрополита, аби він сим разом на своїм праві не наставав, а відложив до лагіднішої хвили, вдовольниши ся загальними уступками православної церкви. Митрополит на се пристав і заявив, що відкладає справу сю до будучого сойму. Справу релігійних уступок винесено ноза сойм, на конференцію сенаторів з митрополитом, а зборівську угоду потверджено загально, не втягнувши до конституцій не тільки повного текстї, але й якого небудь витягу: „З огляду що конституцію про заспокоєнне козаків запорозьких сповнено, то декларацію нашої ласки, вчинену війську Запорозькому під Зборовим ми за згодою всіх станів повного нинішнього сойму потверджуємо“, глухо згадували соймові конституції³⁾.

Їх маломовність⁴⁾ король ностарав ся нагородити з свого боку, розсилавши ся рясним дощем привилей виданих, мовляв, на соймі, або при його замкненню, а в дійсности, очевидно, — по замкненню соймової сесії. Привилей датовані днем 12 н. с. січня — днем закінчення сойму, хоч укладали ся і видавали ся пізнійше.

І так король насамперед, сповняючи, мовляв, чолобитне прошенне козацького посольства (хоч просило воно пньшого — втягнення „декларації“ до тексту конституцій), видав „в день докінчення сойму“ привилей „з зависістою печатю“ коронною, в котрім був повторений весь текст зборівської „декларації ласки“ і посвідчалось потвердження її нинішнім соймом. Друга грамота містила потвердження військового привилею, виданого під Зборовим. Осібним „привилеем листом“, чи

¹⁾ Сборникъ, с. 75 і д.

²⁾ Широко викладає сі аргументи pro і contra Коховский с. 168—169. за ним Pamietniki с. 113—114.

³⁾ Volumina legum IV с. 130: Approbacya deklaracyi laski naszey woysku Zaporzkiemu daneu. ⁴⁾ З доктором зазначив її Коховский с. 167, за ним Pamietniki с. 111.

універсалом, король оповіщав „всіх кому то відати буде потрібно“ про потвердження сього привилею, — ніби то на соймі (стилізовано се неясно, очевидно навмисно, щоб можна було думати, що потверджено його на соймі). Тим самим днем, з помітою, що се стало ся „на соймі вальнім шеститижневім“, датовані два привилеї — оден війську на Терехтемирів, другий на Чигирин „на булаву запорозьку“. гетьманови Б. Хмельницькому і всім по нім будучим гетьманам. Крім того особисто самому Хмельницькому видано привилей на слободу Новоселицю, в додаток до його Суботівської маєтности ¹⁾.

Результати дебат по релігійному питанню, що йшли в палаті прімаса по скінченню сойму ²⁾, були сформувані в королівськім привилею „народови руському“, датованім теж днем 12 січня „в Варшаві на соймі, в день закінчення сойму“, як значило ся на привилею ³⁾. Незвичайно інтересний вступ сього привилею, його мотивування, в котрім немов звучать уже передвістя пізнішої „Гадацької унії“: „Сполученне (унія) шановних народів польського, литовського і руського ⁴⁾ в тій річі-посполитій, котру Господь схотів зробити заборолом всього християнства, являєть ся найбільшою опорою — тому покійні попередники наші пильнували, щоб між тими шановними народами зіставала ся завжди нерозірвана згода й любов, а спільні сили їх були заховані й обернені против неприятеля хреста Св. Тому ж і пок. найсвітл. Володислав IV брат наш на щасливій елекції своїй, бачучи шановний нарід руський роздвоєний через унію, спасенно силував ся погодити і обєднати його, аби річ-посполита не мала через те трудности, і ми, щасливо вступивши на панство, старали ся, погасивши внутрішнє замішанне і кровопролитє, святого спокою досяти

¹⁾ Всі ці привилеї маємо в виписях київського гроду. і то не в оригінальних, а в „списах“ (перекладах) зроблених для московського правительства в 1654 р. (Акты Ю. З. Р. X с. 455 і далі), але вони не викликають підозріння, тільки місцями незручний переклад робить неясним зміст, — переважно в другорядних подробицях. Привилей потверження зборівської декларації з київської ж виписи, але в українськім перекладі у Грабянкі с. 89. Він каже (с. 92), що сей привилей в копіях за печату військовою і підписом гетьмана „писар єнеральний Іскоростинський“ роздавав старшині. З сього можна знати, що Грабянка мав сей привилей в копії київської виписи, справленої київським канцеляристом Іскоростинським. Чи мала вона справді підпис гетьманську і військову печать, се питання. Копія надання Чигиринського старства в архіві справ заграя., снош. съ Малоросією, Nr. 24 і 27. ²⁾ Про них особливо у Радивиля, ор. с.

³⁾ Видавав ся і вдаєть ся все в різних копіях. Вперше в Prawa i wolności obywatelom korony Pol. i w. x. Lit. religii greckiey orientalney służące. виданих Г. Кошицьким в 1767 р. Потім в Supplementum ad hist. Russiae mon. (с. 190) з варшавської області (внесеної владикою Кононовичем-Горбацьким). Далі в Архиві Ю. З. Р. Ц. I (с. 370) в області лудької, внесеної номінатом лудьким Чапличом. Нарешті в Архиві III. IV (с. 382). з копії Публ. бібл.

⁴⁾ Zjednoczenie narodow snych Polskiego, Litewskiego i Ruskiego, так в копії лудькій, Polskiego i Litewsko-Ruskiego в варшавській.

і річ посполиту заспокоїти. І Господь поблагословив той побожний замір наш, так що за ласкою його той домашній огонь повагою нашою королівською загашено, і військо Запорозьке до вірного підданства привернено. А що ми йому в декларації нашій, під Зборовом даній, заохочуючи його до служби нам і річи-іосполитій, а народ Руський весь, духовного і світського, шляхетського і посполитого стану заховуючи при правах і вільностях, обіцяли на нинішнім соймі що до знесення унії так як буде змовлено з велебн. о. митрополитом київським і духовенством поступити, нарід Руський весь заспокоїти, в їх грецькій релігії уконтентувати — так ту королівську обітницю ділом сповняємо при соймовій апробаті даної під Зборовим декларації“.

Тим уступкам і наданням православним, котрі далі вичисляє привилей, умисно, очевидно, надано характер потвердження, відновлення, привернення до сили Володиславового акту (себот рівноправности православної церкви з уніатською, а не скасування унії). За православними признають ся права на владцтва луцьке, холмське і витебське (яке сполучуєть ся одначе з мстиславським), відновлюються права на владцтво перемишльське, по смерти уніата Ат. Крупецького, на монастири жидичинський, лещинський, куяницький, на цілий ряд церков, признаних свого часу Володиславом і разом з ними декотрих нових (в тім люблинська, „станом шляхетським вимурована“, привертаєть ся „всьому народові руському тому що не в унії“). Признаєть ся „свобідне відправлюванне“ (богослужень і обрядів) всьому народові руському не уніатському, в короні й в. кн. Литовським“, позволяють ся „братства всі — де вони існують, і де були заборонені“ (як в Смоленську і Більську), „заховують ся ціло“ школи київські, де б не були, також друкарні, цензура книг при о. митрополиті і єпископах в єпархіях їх“. Міщане скрізь мають бути заховані в своїх правах, і де по давнім правам і привилеям (!) вони мають право до урядів, аби зарівно до них допускали ся. Спеціально згадують ся міщане тих міст „де війна зайшла“ — київські, чернігівські, винницькі, мозирські, річицькі, стародубські, пинські — що їм зістають ся давні права і привилеї (очевидно, незалежно до їх причетности до повстання). „Пресвитери теж попи руські“ не уніатські потверджують ся при вільностях духовного стану, „в своїм пошанованню“, не підлягаючи ніяким новинностям, підводам, податкам, стаціям і станціям жовнірським, ані работам, ані якій небудь світській власті, крім старших своїх. А чого б не ставало ще в тім „до ґрунтового заспокоєння“ народу руського, король відкладав до найблизшого сойму.

В тім переконанню, що сим усім козацька, чи ширше — українська справа ліквідована до ґрунту, король оповістив універсалом, в дня 19 н. с. січня, що угода зборівська потверджена одностайно на соймі, в тім і амнестія всім учасникам рухів; військо Запорозьке, введене гетьманом до реестру, буде користувати ся своїми вільностями, всі ж иньші піддані мають зіставати ся „в звичайнім своїм підданстві“. „Військо наше коронне і чужоземське, що йде на становища в Україні, має бути в давній згоді й конфіденції з військом Запорозьким“, а для пильновання його визначено комісаром воєводу Кисіля, щоб пробував у Києві з повною властю в усім що дотикає утримання спокою і полагоджування претенсій між військом коронним і Запорозьким. „Тому публікуємо тим універсалом нашим, аби всі, знаючи про той святий спокій, постановлений нами, відложивши всякі тривоги, Господа хвалили, до домів своїх вертали, кождей до свого доміства, а бунтів ніяких аби ніхто не важив ся вчинати, суворо наказуємо, — аби знав, що військо наше коронне і Запорозьке спільними силами так само буде і против пограничного неприятеля виступати і всі бунти гамувати“¹⁾.

Все се звучало як заповідь негайного привернення нормальних — з польського погляду — відносин на Україні. На погляд польського правительства і польської сторони взагалі тепер уже ніщо не могло стати на дорозі до того, — після того як зборівська угода була потверджена і сповнені всі жадання козащини, такі нахабно-великі на польський погляд. Що дійсні жадання козащини й українського народу були значно більші і зборівська угода була компромісом, силою обставин і щастем польської дипломатії силоміць накиненим українській стороні, а не сповненням українських бажань, про се не нагадувалось польському громадянству, хоч се було дуже корисно йому пам'ятати²⁾. В думці воно мало тільки одно: що тепер уже козацька Україна без усяких вимівок мусить вернутись у власть польських урядів, державців і дідичів, а польське військо — заняти становища на широкім пограничнім поясі, приверненим зборівською угодою, і стати на сторожі приверненого ладу.

Але гетьманське правительство ніяк не могло сього дозволити. Воно далі не пускало ні польського війська до пограничних територій ні панів і їх урядників до маєтностей.

¹⁾ Памятники I с. 565, і знов в Архиві III. IV с. 386.

²⁾ Воно часто забуваєть ся і при історичній оцінці сих подій — по части се залежить і від того, що козацькі жадання під Зборовом зіставали ся неавісімі.

Правда, шляхта і всяка шляхетська челядь все таки пробивалась до своїх маєтків, особливо ближше до погранична: одні силоміць, за помічю своїх озброєних дворових ватаг, інші добром — задобрюючи місцеву козацьку старшину і всякими способами силкуючи ся вийти в добрі відносини з своїми бувшими підданими. Але се викликало страшну тривогу між народом, завірушене і розрухи. Вище було напр. наведено оповідання виходця-полоняника, який проживши сю зиму на Україні, оповідав (в середні лютого) про те, що йому доводилося чути „від многих Черкасів по різних містах“, — що польські пани понаїздили в пограничні місця, грабують і побивають людей, мстячи ся за зруйнованне своїх маєтностей, і мусить бути з того неминуча велика війна ¹⁾. Ігумен Йона говорив теж саме: козаки сподівають ся війни з Поляками, бо ті будуть їм мстити ся за свої маєтки; умові все ще нема певного потвердження, пани пруть до війни з козаками, і т. д. ²⁾.

Завірушенне зверталось не тільки против шляхетських напасників і пришельців, але й против свого, гетьманського правительства й самого гетьмана, бо його запевнення показувались непевними, поводжінне двозначним, політика підозріливою. Що правда, з глибин народнього життя до нас доходить тільки випадкові відгомони, і що діяло ся в тім часі в українським громадянстві, взагалі на Україні по-за польсько-українськими та українсько-московськими стичностями, ми знаємо дуже мало. Дещо одначе до нас долетіло.

Найбільше розголосу з тодішніх завірушень набрали розрухи викликані репресіями кн. Корецького. Про них дуже широко написав в своїй історії Хмельничини Альб. Віміна, що під ту хвилю був у Варшаві і мабуть писав під впливом варшавських оповідань (може дещо докинувши і з того, що чув потім підчас своєї місії до Хмельницького, літом 1650 р. ³⁾). Його оповідання одначе бідне фактичним змістом і повне літературних прикрас.

Довідуємо ся, що Корецький приїхавши до своїх волинських маєтностей ⁴⁾ почав вилловлювати привидців і учасників попередніх рухів і для остраху своїх підданих велів їх садити на палю. Се дійсно зробило вражінне, але тим часом як одні піддані почали тікати з маєтностей князя, інші навпаки стали хвилювати ся, і вкінці, одушевлені агітаційними промовама якогось попа (Віміна вкладає йому

¹⁾ Білгор. ст. л. 52—53, вище с. 252. . ²⁾ Тамже с. 650.

³⁾ *Historia delle guerre civili*, с. 200—203, широко переказує се оповідання у себе Костомаров, II гл. 10.

⁴⁾ Віміна отже каже про волинські маєтності Корецького, королівський лист (див. вище) говорять, що се було в Браславським воєводстві.

в уста довгу, доволі складно зложену промову), вони підняли повстання, почали побивати панів, що встигли появитись в тій околиці, і сі ватаги повстанців прибирали все більші розміри. Корецький вислав против них значний кінний полк (три тисячі, мовляв), але повстанці його погромили і тільки недостача коней не дала їм змоги знищити його до решти. Рух після того поширився ще більше і чутки про нього викликали велике незадоволення в правительственных кругах — король звернувся сам з листом до Корецького, поручаючи йому приложити всі старання до заспокоєння сього руху.

Сей королівський лист ми маємо — записаний в книзі королівської канцелярії між листами з другої половини лютого ¹⁾, — се дає нам приблизну дату сих подій, але саме листування кидає також мало світла на сі рухи, як і літературні вправи Віміни. Король, довідавшись, що Корецький „півслав своїх збройних людей глибше в ті краї, куди не тільки що приватним, але й військом річи-посполитої не годилося входить до соймової декларації ²⁾, і з того вже почалися знову замішання між посільством, так що приходиться ся боятись, аби не була розірвана згода, досягнена такою великою працею нашою і старанням всеї річи-посполитої“. Король звертає увагу князя, що з огляду на амнецію, проголошену зборівською декларацією і потверджену соймом, він не має права карати своїх підданих і не повинен іти против волі річи-посполитої, стягаючи на неї небезпеку нових замішань. Разом з сим король вислав лист також до гетьмана, сповіщаючи його, що він з своєї сторони „зганив“ вчинки „людей кн. Корецького, за необачністю котрих стало заносити ся на нові розрухи в воеводстві Брацлавським“, і поручає гетьманови з свого боку запобігати тому, щоб з Запорозького війська люде не мішались до тих бунтів, і взагалі за порозумінням з воеводою Кисілем ужив всяких способів против сих замішань ³⁾.

Корецький однак не дуже послушав сього королівського упередження і досить не чемно відписав на нього, так що король вважав потрібним не тільки повторити йому свій докір, що він „скоро і невідповідним способом кинув ся до підсти підданам своїм“, але й зганьбити за невідповідний тон, котрого ужив він в свій відповіді ⁴⁾. Чи сей другий королівський лист зробив сильніше вражіння на не-

¹⁾ Книга кор. канц. архива заграп. справ. л. 54, друк. в Жерелах т. XII с. 125. Перед сим листом дата 13 лютого, по нім 24 лютого (н. с.).

²⁾ Конфлікти Корецького з місцевою людністю значить почались ще минулого року. Про конфлікти з козацкою перед війною див. вище с. 168—169.

³⁾ Лист також, вписаний зараз за листом до Корецького (друк. в Жерелах I. с.).

⁴⁾ Лист також, л. 62, записаний між датами 12 і 30 марта, досі не друкований.

покірного магната, зістаєть ся невідомим. Розрухи одначе раз по-
чавши ся не втихали.

По словам Віміна, сі розрухи знайшли свого дальшого про-
мотора в Нечая, полковнику браславським. Він нише, що Нечай, невва-
жаючи на свою відвагу, славу і заслуги в попередніх війнах, не
тішив ся прихильністю гетьмана і мав багато неприхильників серед
старшини, будучи чоловіком примхуватим, вдачі твердої й упертої,
при тім перейнятим незвичайно високими гадками про себе, і гетьман
при останній реорганізації козацького війська хотів його позбавити
уряду. Ображений, мовляв, тим Нечай чекав тільки нагоди віддячити ся
за сю кривду: на перші вісти про повстанне викликане Корецьким
і його успіхи, зараз став на чолі сього руху. Прийнятий з оду-
шевленнем повстанцями, він заохочував їх горячими промовами до
рішучої боротьби (знов Віміна пописуєть ся революційними деклама-
ціями від імени Нечая) і повстанне вросло до грізних розмірів: до
сорок тисяч збройного люду стало в рядах його. Але кінець кінцем
гетьман зумів дати собі з ним раду — як саме, сього Віміна не
вміє докладно пояснити: складає головню на недостачу у повстанців
зброї, припасу і поживи, тому що край був спустошений, і що було
забрано для гетьмана. Тому повстанці не могли вчинити нічого се-
ріозного, і кінець кінцем погрози гетьмана, дозвіл даний ним шляхті
на те щоб зібратись на соймик і узброїтись на непокірних підданих¹⁾
і кілька суворих кар на учасників повстання, для остраху иньших, зро-
били свій вплив: одні розійшли ся до домів, иньші розбили ся на дрібні
ватаги, які могли тільки займатися дрібним розбоєм. Самого Нечая геть-
ман силкував ся дістати до своїх рук, зваблюючи його ріжними обіцян-
ками, але Нечай на се не дав ся й зістав ся цілий.

Коротше ніж Віміна, і ще загальнійше оповідає про сей рух
Коховський, від котрого пішли звістки про нього і в українській
традиції. Він також говорить про 40 тис. випсчків, які ніяк не
хотіли вертати ся до підданства, докоряли гетьманови через своїх
підсланиців, що він віддає їх в панську неволю, давши себе здурити
Полякам, і грозили, що знайдуть собі кращого вождя, коли він далі
хоче вести себе і військо до погибели. „Особливо підбивала до такої
розправи з гетьманом про сю кривду чернь подністрияська і по-
божська, головою котрої був легководушний Нечай“²⁾. Але наслідком

¹⁾ Віміна помилкою приплітає сюди белзьку шляхту і говорить про заходи гетьмана
кого заспокоюся Руси Галицької. Мабуть помішано тут ухвали шляхти квівської і черни-
гівської на житомирських соймку — про них дивше. с. 282.

²⁾ *Talia plebs a Tyrā et Bogo maxime, cui Necezius temerarium caput, ea super iniuria re-
quiritur ducis animos fecerat, facilius innuens ab universis quae singuli nequirent obtinenda.*

сього у Коховського гетьман, тільки „почухуючи голову“, раз у раз відказував перед Кисілем, що зборівська угода вложила на нього неможливу задачу, і переведення реєстрації грозить викликати повстання проти нього або проти Поляків ¹⁾.

В сучасній кореспонденції побіжну згадку про Нечая як провідника вишицького руху маємо в листах нунція Торреса, ще з осені — з 20 (30) жовтня: „повстанці, не хотючи вертати ся до давньої неволі, вибрали собі проводирем такого Нечая і засіли кілька міст“ ²⁾. Потім знов в його ж депешах з 2 (12) марта — се вже, видно, з тої стадії вистей, яку відбиває оповідання Віміні: нунцій тут, на підставі варшавських відомостей, називає Нечая головою опозиції против Хмельницького, і дає міру того, наскільки серйозно рахувались з сим рухом в тім моменті в польських правительственных кругах: проєктованого венецького висланця (поїхав ним власне Віміна потім) нунцій замишляє виправити не тільки до Хмельницького, як проєктував венецький посол, але і до Нечая, як проводиря опозиції (але поки Віміну в сю дорогу виправили, в місяці квітні, повстання вже заглохло, і до Нечая йому вже ніяких інструкцій не дано)³⁾. В листах Кисіля є згадки теж досить побіжні — але се треба підчеркнути, що в них виступи Нечая представляють ся зверненнями не против гетьманського правління, а против Поляків тільки і якого небудь замирення з ними. По його словам, „Нечай полковник бра-славський, — понад котрого більшого бунтівника немає“, „наробив багато злого“, а саме, скориставши, видко, з посунення польського війська на козацьку територію, післав до очаківського бей вістку, що „згоди з ляхами нема“ — аби бей післав йому в поміч до Бра-славщини 2000 орди. „Орда, лакома на здобич, пішла зараз“, але що Нечай під той час був в Київі, в його несприсутности не зміла нічого мудрого зробити: постинавши чимало людей, і якогось шлях-тича, заставши в його маєтности, теж усмертивши, пішла назад. Гетьман, довідавши ся про се, заляв ся зробити Нечасви кінець („шию Нечасви дати утяти“) — так писав Кисілеви, і з тим післав по Нечая. „Але що то чоловік багатий — кладуть його на рівні з Хмельницьким“, то скінчилось на тім, що гетьман взяв з нього кільканадцять тисяч і пустив ціло, а перед Кисілем, що наставав, аби його dokonче таки скарано на смерть за таке нарушення спокою.

¹⁾ Ор. с. 179—180. Грабника переказавши сю звістку, говорить більше ніж Коховский: що гетьман, „устранившись да не яко извержець чести гетманской будеть, остави написовати козаки, но даде имъ свободу, хто хочеть козакомъ быти, да будеть“ (с. 82—93).

²⁾ Див. вище с. 226. ³⁾ Записки львівські г. LXXVIII, с. 72.

виправдував ся, що мусів його пустити з огляду на прошеннє ханських послів. Кисіль далі наставав на гетьмана, та не покладаючись більше на своє писаннє, радив, аби ще король від себе „горяче“ написав до гетьмана, щоб „за таку велику зраду“ доконче таки Нечая скарано на смерть; але з того нічого не вийшло¹⁾. Судячи по даним в листах Кисіля вказівкам ся Нечаєва „зрада“ сталась в середині або другій половині марта с. ст., так що вона хронологічно не покриваєть ся з „опозиційною“ ролюю Нечая, про котру нунцій мав відомости ще в лютім або в самих початках марта²⁾.

Безоглядно розправив ся гетьман з повстаннем, яке коло того ж часу виникло на Запорожу і було звернено против нього самого. На жаль тільки, досі ми не маємо ніяких близких відомостей про нього і ті гасла, під котрими воно піднялось: все що ми маємо, се короткі згадки в листах Кисіля з місяця марта з Київа — в однім, що на Запорожу проголошено гетьманом Худолія против Хмельницького, в другім, з 19 (29) — що сьому повстанню вже зроблено кінець: гетьман „велів шию утяти тому, що був на Запорожу проголосив себе другим гетьманом“³⁾. Такий же був кінець і ріжних ватажків, що по словом його ж листу, повчинали розрухи „на березі козацтва від волости“, себ то в пограничнім київськїм поясі, очевидно. „Чернь по сім трохи утишилась; ті що були покозачились, а зістались поза реєстрами, уживають ріжних способів, аби не віддати підданства своїм панам: одні продаючи все і зістаючись без нічого (без всякої нерухомости) стають до козаків за джурів і постоїв, иньші з усім ідуть за Дніпро, а декотрі — тих найменьша часть — уже й панам своїм кланяють ся“, характеризує мартівські відносини на Правобічу Кисіль⁴⁾.

Таким чином гетьманське правительство, не вважаючи на всі дуже грізні і небезпечні позначки народнього незадоволення, роздраження й тривоги, що дуже мало доброго віщували і сьому правлінню і українському життю (особливо ся масова еміграція української людности з Правобережа за Дніпро, про котру крім Кисіля чуємо і від иньших

1) „Чернь гахує і криваві дає приклади, але карас меньших, а коти хто з старших покажуть ся винним, то або покриває, або вдаривши по калитці выпускає“, завважає про гетьмана з сього приводу Кисіль.

2) Реляції Кисіля з мая-червня, одна в оригінальній формі, друга в чийсь переказі у Михалов. с. 548—552.

3) Перший лист в копії Нарушевича 143 с. 483, другий — в Памятн. П с. 569.

4) Памятники П с. 569—570.

свідків в сїм часі,¹⁾ — все таки не хотїло в тїй хвилі йти за голосами непримирених і зривати зборівську угоду. Ріжні упущення і недокладности в її санкції й сповненню, одмічені вище, воно вважало за краще не роздмухувати в данім моменті, а прийняти факт її потвердження так як він став ся, і з свого боку заявляти всяку охоту стояти на сїй угоді.

Ілюзій що до неї не могли тут мати. Коли навіть такий оптимист, як воєвода Кисіль, в марті, як побачимо зараз, вважав все таки дїло угоди безвиглядним, то не можна думати, щоб в гетьманських кругах могли потїшати себе надїями, що якось воно уложить ся: ще напр. непримирений елемент стече з західнього погранича і там зможуть уложитись відносини в душі угоди, а від східньої, козацької України польську сторону можна буде змусити відріктись — поволі привичайти її до гадки, що там уже не бути ні панському праву ні католицькій чи уніатській церкві. Без нової завзятушої боротьби, без рішучої розправи се було неможливо, і в гетьманських кругах се мусїли бачити зовсїм ясно. Тож коли вони відкладали сю розправу, виставляючи себе на всякі обвинувачення перед масами, рїсуючи в високій мірі своєю популярністю, повагою, кредитом серед них, то робили се, очевидно, тільки тому, що даний момент не вважали відповідним для нової війни.

Чому саме? Одну обставину, що в даній хвилі змушувала до заховання відносин з Польщею, в усякім разі можна вказати з усякою правдоподібністю — се що міжнародні відносини не давали все ще якогось певного опертя в конфлікті з Польщею.

Кримська орда, сей по всіх попередніх великих надїях знов єдиний реальний союзник України²⁾, підтримуючи приязні відносини з військом Запорозьким, нїяк не давала себе розвести і з Польщею, навпаки залицяла ся до неї досить горяче. Два тижні по соймі до Варшави приїхало татарське посольство з листами, де пригадувалось про виплату решти обіцяних під Зборовим сум, але устно посла мали заявити королеви бажання хана з помічю Польщі розпочати боротьбу з Портою, доходячи якихось прав своїх на опіку над малолїтнім султаном — пропонували спільний похід на Царгород³⁾. Тут можна б одначе ще підозрівати, що се за порозумінням з гетьманом хан хотїв

¹⁾ Крім згаданого листу Кисіля читасмо про неї в анонімнім листі з Ковеля до якогось сенатора про українські справи з місяця марта, копія в теках Нарушевича, 142 с. 45—54.

²⁾ З прикрістю підносять се звисний пам іг. Йона в своїх поясненнях — л. 51.

³⁾ Листи прислаї з татарськими послами — у Міхалов. с. 528—560, про устї лани привезені ними допис з Варшави з 1 марта в Gazette de France — у Кубалї ор. с.

втягнути Польщу в війну з Портою (і ся ханова пропозиція, разом з депутацією до балканських християн, що прибула в тім же часі, в особі П. Парчевича³⁾, справді дуже була підогріла в варшавських кругах старі пляни війни з Туреччиною, — поки не прохолодив їх гострий ультиматум привезений в марті московськими послами). Але що вже в тім часі хан таки випустив з неволі польських гетьманів⁴⁾ — того Потоцького, котрого в українських кругах все ще вважали першим ворогом козаччини, — ясно було, що хан не хотів бути безоглядним союзником козаків. А інших союзників певних в тім моменті не було, і гетьманське правительство з огляду на се не вважало за добре загострювати в сій хвилі свої відносини до Польщі. Через те вважало вказаним відповісти на останні акти королівської прихильности певними маніфестаціями своєї вірности зборівській умові.

Першим доказом того мало послужити спорядженне реєстру. Його таки списано і в марті привезено до Київа: явлено в київськім граді, мабуть разом з явкою королівських привилей, виданих на сеймі, і з особнім посольством відправлено до короля. Як би не була переведена ся реєстрація і якими застереженнями не обставлялась реалізація її наслідків, се все таки дійсно був великий акт лояльности гетьмана і правлячої старшини, велика з її сторони жертва тяжким вимогам зверхньої політики. Другим актом лояльности був сей другий київський зїзд їх з воєводою Кисілем і ті форми, в яких він вилив ся. Перш ніж перейти до нього, вважаю потрібним дещо спивитись на реєстрі.

Як відомо, реєстр заховавсь до наших часів, навіть в своїй автентичній формі — в ориґналі підписанім рукою гетьмана і військового писаря і ствердженім військовою печатю³⁾, і як одна

¹⁾ Про сю місію справоздання Парчевича при згаданій праці Пейсевича в Archiv für österrreichische Geschichte т. 59, с. 499—501. Привітний лист Кисіля Потоцькому по його повороті з 4 н. ст. квітня у Михалов. с. 542.

²⁾ Ще на королівській раді 2 н. с. січня сенатори мали подумати над способами звольнення гетьманів (Архивъ Ю. Э. Р. III. IV с. 380), справа їх значить була зовсім не порішена — одмічую се тому, що в виїзках з депеш нуція, виданих тепер, в депеші з 25. XII нуція пишє, немовби гетьмани вже вивуляли ся і пущені на волю (с. 80). Очевидно, се стало ся тільки після татарського посольства в січні. Вістун з Київа (про нього низше, с. 281) оповідав в Олешні, що господар волоський приставив гетьманів на Дністер 1 марта (л. 600). Як за сям, видно, слїдили й інтересувались!

³⁾ Ориґнал сей — мабуть з коронного архиву, опинив ся в першій пол. XIX в. в посіданні „сенатора варшавських департаментів“ А. Стороженка, а по його смерті у його спадкоємців, від котрих в 1870-х рр. дістав його для видання Осип Бодявський і надрукував в московських Чтеніях за 1874 р. (Реєстра всего войска Запорожского). Видання не мудре. Крім того що всякий раз болюче нагадує себе недостача іменного позаччика, дуже жалко що автор відступив від того виду, в яким подані ймення в ориґналі — в двох стовпцях на листі. Коректа дуже не певна.

з особливо цінних пам'яток внутрішнього козацького устрою здавна звертав на себе особливу увагу. В нім справді все цінне, при загальній бідності таких автентичних пам'яток з сеї доби і сих кругів — від вступної вінети з гербом Хмельницького („Габданк“, W, або краще сказати — зізаг з хрестиком на середнім виступі) і його ініціалами: Б(огдан) Х(мельницький) Г(етьман) В(ійська Е(го) К(оролівської) М(илости) З(апорозького) і крутими віршами „На старожитный клейнот п. Хмельницьких“:

Старожитность то тилко якъбы обновила
же вѣкопомность явѣно знову ся одкрыла
Клейноть, который Хмелницкихъ домъ приоздобляетъ
в мужности, в правдѣ, въ вѣрѣ: мощно утверждаетъ
Не дивъ: бо Абданкъ знакъ есть щодрой поволности
крестъ за фѣрмаментъ вѣры, Хмелницкихъ мужности
Незвитажонный кролю въ христіанскомъ панствѣ,
кгда поволность Хмелницкихъ маешъ у подданствѣ!¹⁾

і до кінцевої, польської підписи гетьмана (окрім властивого підпису його — українського, як весь реєстр споряжений по українськи): „Згідно з волею і умовою з й. кор. м. паном моїм милостивим під Зборовим до тих реєстрів печать військову притиснувши, рукою своєю власною підписав Богдан Хмельницький гетьман з військом й. кр. м. Запорозьким“. І як автентична перепись без малого сорок тисяч осіб приналежних в тім моменті до війська (осінь — зима 1649 до 1650 р.) з їх поділом по полкам і сотням „реєстр“ має велику вартість, служить і служитиме невичерпанім джерелом для різних помічень і інформацій.

Але все таки значіння його не треба перецінювати. Реєстр не робив ся для власного ужитку і менше всього мав на меті дати образ дійсного стану річей — він був, так би сказати, дипломатичною одпискою, приладженою до вимог зборівської угоди; потім — робив ся прихачцем, з бажанням перед усім як найменше звертати на сю процедуру увагу місцевої людности. Він не включав всеї людности, яка фактично входила в склад козацького війська і зісталась в нім і після сеї реєстрації, без огляду на неї. По друге — він не обіймав усеї козацької території, бо не міг розтягатись на краї, виключені з неї

¹⁾ Не притагаю, щоб тхось задав собі труду перекласти на зрозумілу мову сеї схоластичний ребус. Зміст його очевидно сей: „Старинна слава оновлять ся і відкривають ся в гербі, що прикрашає дім Хмельницьких, свідчачи про їх мужність, правдивість і віру: Абданк се знак ширшої служби, хрест твердннй віри, Хмельницькі се сама відвага! Непереможний ти, королю, серед христіянських володарів, коли маеш підданннй Хмельницьких“.

зборівською декларацією. Правда, всупереч їй включено до реєстру Овруччину (Овруцька сотня Київського полку). Але не маю сумніву, що тільки з огляду на зборівську угоду не бачимо тут козаків стародубських і новгород-сіверських, житомирських і взагалі з країв між Тетеревом і Случею, а також подільських (на захід від лінії Винниця-Ямпіль). Вписано до реєстру менше 40 тис. ¹⁾ — себто не використано всієї цифри реєстру, щоб дати в ній можливо більшому числу захист від панського права, — хоч гетьман, відсилаючи реєстр королеві й звиняв ся за переступленне цифри зборівських пунктів. Се для мене також важний доказ того, що реєстру ані не брали дуже поважно, ані не дбали дуже при його складанню.

Військо поділено на 16 полків, се менше, скільки їх знаємо перед тим, і скільки їх рахувало ся і в тім моменті, але треба признатись, що в часі складання реєстру ми більше полків чи полковників з певністю вказати не можемо ²⁾. (Я система полків приблизно

¹⁾ По підрахунку Бодяняського 37745, коли зраховати подані ним цифри — 38745. Я не задавав собі труда провірити цифр, тому що не маю віри що до докладности видання самого реєстру. Вводжу їх як приблизні. Завважу, що в польських кругах обертали ся рахунки з вищими цифрами. Напр. рахунок рп. Осолін. 224 наведений у Р-Гавровського (II с. 85) дає в сумі 40.477. Коховський подас цифри які в сумі дають коло 39560 (с. 186, пор. Максимовича с. 666).

²⁾ Число полків в перших роках Хмельниччини — се питання не виснене і труднеі може бути навіть так, що й не зможе бути виснене. 16 полків реєстру дослідники признавали цифрою занадто низькою вже здавна, з огляду на відомі ймення полків, зв'язки з інших звісток, і ходячі цифри полків в інших відомостях сучасників. Максимович в своїй звісткій праці, „Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотенъ бывшихъ на Украинѣ со времени Б. Хмельницкаго“, досі не заступлений чим небудь більш повним і основним (Лазаревський мав дати повторенне такого огляду в більшим розмірі в своїм „Описаніи Старой Малороссій“, але встиг обробити тільки не цілі три полки), доповнюючи реєстр відомостями Самовидця й іншим приступним йому матеріалом, рахував за Хмельняцького 26 полків. Крім полків реєстру приймав ще Лисянський, Павлоцький, Могилівський (Подольський), Животівський, Овруцький, Ічанський, Лубенський, Зіньківський (Гадяцький), Звягельський, Брагінський, Липнянський, що в останнє завдав ся питанням про число полків сеї доби (Z dziejów Ukrainy с. 429), положив підважною звістку Лукаша-лікаря, що під Збаражем з гетьманом було 23 полковники (див. вище с. 187), і з них 19 зазначає по йменням і їх полкам (крім полків перерахуєних в реєстрі ще полк подільський, звягельський і гадяцький), а крім того ще кладе охочекомонні. Завважу, що той же Лукаш Климовський, оповідаючи що збаразьку кампанію в московських приказі (Білгор. ст. л. 331), рахував з гетьманом уже 22 полковники, і се до йоти сходить ся з оповіданням Самовидця, що теж рахує в кампанії 1649 р. (коли додати з недоум'яду пропущений Київський полк) теж 22 полки: крім вичисленях в реєстрі ще полки: Лисянський, Павлоцький, Могилівський, Животівський, Овруцький, Ічанський, Ірклівський, Лубенський і Зіньківський. Але хоч як інтересно виглядають спомини Самовидця про подробиці устрою і відносин сих років, їм ніяк не можна надавати документального значіння, і сю тотожність цифри його і Лукаша я вважаю просто припадковою, особливо що сам Лукаш мівав свою цифру. На скільки взагалі були хаткі понятя про число полків в тім часі, я наведу ще один приклад. Підчас весняної мобілізації 1650 р. на Україні оповідали, що гетьман послав в поміч ханова 10 тис. козаків, „вибравши з тридцяти полків по триста чоловіка з полку“ (Білгор. ст. 297 л. 26). І очевидно, тут мова йде не про якісь „охотницькі“ полки а справжні, територіальні. Вибераючи назви полків, розуміть ся, треба вважати, що той

рівномірно розкладала ся по обох боках Дніпра. На Правобережжі було 9 полків, а на Лівобережжі 7, але в Чигринському, Черкаському і Київському полку декотрі сотні переходять на лівий бік. На першій місці вписаний полк Чигринський, і на чолі його — „его милость пан гетьман Хмельницький“, за ним гетьманич „Томіш Хмельницький“ і четверо старшин: Іван Чернята обозний військовий, осаули військові Михайло Лучченко й Демко (Лисовець)¹⁾ і писар військовий „Иоапъ Остафиевичъ“ (Виговський). Інша старшина вписана низше в реєстрі Чигринського полку: Васько хоружий бунчучний, Опанас Процовкин хоружий військовий, Васько Томиленко хоружий гарматний, Петро Дорошенко писар гарматний, Гаврило Кульбака комисар, і кілька визначних імен без всякого титулу, як Павло Япенко, Михайло Криси. Іванець Хмельницького, і т. ин.

Полковником чигиринським бачимо все того ж Федора Якубовича (Вешняка) „лучшого (найвизначнішого) полковника і совітника гетьманського“, як його атестував Лука лікар²⁾. Крім нього асаули полкові Андрій Пилипович і Васько Литвиненко, хоружий полковий Дацько Костенко, і кілька імен з буквою А при них, що значить мабуть отаманів. Все се в складі того, що становить наче першу сотню полку, чигиринську³⁾. Всього тут записано 467 козаків і я думаю, що тут разом списані козаки кількох чигиринських сотень, як се було в інших полках. Крім того полку є ще 18 сотень, з них 10 на правім боці — Крилівська, Воронівська, Бужинська, Боровицька, Медведівська, Жаботинська, Смілівська (чи Смілянська по теперішньому), Оловятинська, Баклиська і Орлівська, а 8 за Дніпром: Веремівська, Жовнинська, Максимівська, Кремінчуцька, Потоцька, Омельницька, Голтвинська і Остапівська. Крім сотників (вони не скрізь і прописані з сим титулом, як се і по інших полках теж часто трапляється) інших урядників позначено дуже мало (тільки хоружий в Жаботинській сотні). Всього записано в полку 3291 козаків⁴⁾, разом з тою старшиною, що вписана в реєстр полку. Пять сотень мають рівно (або майже рівно) по 100 чоловіка (в інших полках

сам полк часом виступає під різними назвами. Напр. полковник борзєнський, очевидно, той же полковник чернягівський, іншим разом він же зветь ся полковником батуринським, і т. ин.

¹⁾ Не Многогринний, як думав Грабявка (с. 92) і за ним Максимович (I с. 176): його призвище відкриває справозданне Ушковського, л. 153 („войсковому осауду Лесовцу дана пара сободей“), — його ж, очевидно, під іменем „Демка Лисовця полковника“ називає польська реляція з липня 1650 р. — Архивъ Ю. З. Р. III. IV. 496.

²⁾ Білгор. стол. 297 л. 320.

³⁾ Чигиринською вона не названа, як і в інших полках (з винятком Київського) перша, „полкова“ сотня пишеть ся без назви ⁴⁾ По підрахунку Бодянского.

такі круглі цифри стрічають ся далеко рідше), в чотирьох сотнях більше як по 200, в одній 80, в девяти від 100 до 200.

На другім місці полк Черкаський, полковник Ясько Воропченко. Ніяких урядів крім нього і сотників не позначено. Сотень 18, з них тільки 5: з правобічних Мошенська і чотири лівобічні: Богушкова. Золотоношська. Домонтівська і Піщанська названі по місцевостям. дванадцять -- по іменам своїх сотників (сотня Шубцева — Фесько Шубець сотник, сотня Петрашкова — Петро Синоданович сотник, і т. д.): тому що сї іменні сотні йдуть за полковою, перед названими по місцям, сама собою насуваєть ся гадка, що сї іменні сотні всі черкаські (Черкаси ж найбільше, традиційне гніздо козацтва). Всього записано в сїм полку 2808 чоловіка. Чотири сотні мають менше як до 100 (50 до 97), чотири понад 200 (226 до 288), десять від 100 до 200.

Третій полк Канівський, полковник Семен Савич. Сотень 16: за полковою девять іменних, правдоподібно канівські, а шість названі по іменам сотенних місць: Межприцька, Терехтимирівська, Ржищівська, Стаяцька, Михайлівська, Маслівська. Крім сотників в двох прописані писарі, в одній осавул. Всього записано в сїм полку 2957 чоловіка. дві сотні мають коло 100 козаків, одна меньше (66), шість від 111 до 200, сїм понад 200 (в тїм сотня Івана Стародуба 333).

Полк четвертий Корсунський; в нїм містять ся і полк Лисянський. що в иньших роках виступає окремо. Полковник Лукіан Мозира, Іван Демкович Креховецький писар (полковий, очевидно, але фігурує і як гетьманський). Поза тим крім сотників ніяких урядів. Сотень 19, з них по іменам місць означено тільки чотири: Імглївська (Млївська по теперішньому), Лисянська, Ольшанська і Ситницька; решта 14 по іменам сотників, але при тїм деякі називають ся іменами не теперішніх сотників, а хїба попередніх, — так напр. в сотні Горкушиній сотником стоїть Остап Ярошенко, а Василь Горкуша виступає сотником сотні Вергуненкової: в „сотні Максима Городійського“ сотником Максим Кулій, не знати чи той сам Максим, чи може другий. Коли судити з порядку, в якім йдуть сї іменні сотні, можна думати, що маємо тут одинадцять сотень корсунських, три млївські, три лисянські. Всього вписано в сїм полку 3333 особи, так що се найлюднійший полк. Остання з сотень, Ситницька має тільки 48 чоловіка; три сотні мають по сто і кілька, сїм від 110 до 200, вісім понад 200 (209 до 250).

Сї чотири полки, вписані на початку реєстру, займають ту територію, де по словам Кисіля в його листі до гетьмана, „сама натура козаків хотїла мати“, і він радив звідти записувати козаків до реєстру як найбільше. „тільки прибираючи з дальших волостей“. Чи сповню-

ючи сю раду чи без огляду на неї, але з сеї території справді вписано до реестру найбільше: відкидаючи навіть задніпрянські сотні, на сеї розмірно невеликий куток козацької території припадає повиш 10 тис. козаків, себто більш четвертої частини всього реестру. Се дуже кидаєть ся в очі, особливо коли порівняти з сусідніми західними полками: Білоцерківським, Уманським, Браславським і Кальницьким (Винницьким) — в сїм порядку вони йдуть у реестрі; в них записано теж понад 10 тис., на території більший може в три рази, і се власне там, де питання про свободу від панського права стояло особливо гостро. До Черкаського або Чигринського полку пани однаково коли б ще потькнулись, а для Браславщини, взагалі для Побожа, та для західної Білоцерківщини ся перспектива стояла перед очима, і тут вапись до реестру мала для кожного незвичайну вартість, в інтересах тутешнього козацтва повинна була бути використана особливо сильно і широко — далеко ширше, ніж ми то бачимо на ділі.

Білоцерківський полк записаний до реестру без поділу на сотні. Крім полковника Михайла Громки і Івана Кравченка осавула більш ніяких урядів не прописано. Під заголовком Білоцерківського полку після полковника вписано 1037 козаків, що вважаючи на дальше означає мабуть білоцерківські сотні: козаків з Білої Церкви й її близької околиці. Потім під заголовком: „Чорний Камінь містечко“ вписано 700 з лишком козаків. По нїм менші козацькі гнізда: Германівка 99, Камінний Брід 30, „з Хвастова“ 100, „місто Волоховець“ 100 круглі цифри, наче сотні — але зараз далі що иньше: містечко Боярка 30, місто Антонів 69, Торчиця 100, Пятигоре місто 120, Сквиря містечко 30, Дідовщина 50, Карабчів 21, Паволоч 99, Ходорків 47, „Івничане“ (з Івниць) 50, Гришів 68, Водотні 22, Видля містечко 19, Брусилів 19, Рожів 50, Войташівка 39, Коростишів 90. Тут містять ся і те, що в иньших роках виступає як окремиї полк Паволоцький. Всього вписано в сїм полку 3035 козаків.

Уманський полк — полковником Йосиф Глух. Перша сотня не названа — очевидно Уманська, всі иньші називають ся іменами місць: Манківська, Іваньгородська, Вузівська, Бабанська, Бершадська, Кочубіївська, Цибулівська, Іванська, Бучанська, Романівська, Кисляцька, Соболівська, Ладжинська. Всіх 14. Сотники скрізь, окрім першої, мають сей титул; крім того в одній сотні осавул. Всього вписано в сїм полку 2949 козаків, в пяти сотнях меньше як по 200 (153 до 198), в иньших понад 200 (200 до 295).

Браславський полк має полковником все Данила Нечая. Крім нього показані тільки сотники (майже скрізь мають сей титул). Полк

поділений на 22 сотні (більше ніж у яким небудь полку), всі називають ся по місцям своїм, а в багатьох крім того козаки розписані по містечкам і селам. Перша сотня (очевидно Браславська) як то звичайно в сім реєстрі, не названа по імені й не має ніякого поділу. По ній сотня Райгородська — крім самого Райгорода очевидно, має означені місця: Городниця, Бортники, Впшковець, Салинці, Мачоха, Ястребниці. Сотня Тульчинська — Білоусівка, Журавлівка, Криштинці, Кобелівка. В сотні Краснянській Іванівці, Черемущиц, Рогізне, Соколівка, Звонихи, Тиврів, Клещів, Соколинці, Юрківці, Сілища, Труківці, Білоусівка, Михайлівка, Ворошилівка: в декортях з сих сіл показано тільки 3 — 4 козаки. Інші сотні такі: Клебанська, Браїлівська, Вільшанська, Вербська, Горяшківська, Тимонівська, Олександрівська, Яланецька, Ямпільська, Шаргородська, Мурахівська, Станіславівська, Мясківська, Лучинецька, Багланівська, Чечельницька, Комаргородська, Чернавицька. Всього козаків вписано 2662. Дві сотні мають 99, одна 100 козаків, девять менше (40 до 85), п'ять 108 до 196, тільки чотири понад 200 (208—256).

Поль Кальницький -- пізнійше званий Винницьким. Полковник Іван Федоренко (Богун). Крім нього судя (полковий, очевидно) Филон Немира. Реєстр взагалі багатий означеннями урядів: в різних сотнях знаходимо писарів (хоч і не систематично), хоружих, осавулів, атаманів. В декортях сотнях навіть по кілька сотників; з них сотня Немирівська доволі велика (214 імен), так що коли тут бачимо двох сотників і двох хоружих, то можна думати, що в немирівській околиці було дві сотні. Але сотня Вороновицька має записаних всього 59 імен, і в тім трьох сотників: чи се прості призвища тільки, чи давнійші сотники, трудно рішити. Всіх сотень 19, називають ся по іменням місць: крім Кальницької (по імені не названої) се Животівська, Борщагівська, Тетіївська, Погребіська, Липовецька, Балабанівська, Глинська (Глинці), Кунянська, Рахнівська, Дашівська, Терлицька, Жорницька, Ометинська, Бабинська, Прилуцька, Винницька, Немирівська, Вороновицька. Всього вписано в сім полку 1976 осіб. Девять сотень мають менше як 100 (20 до 77), чотири рівно по 100, чотири понад сто (131—199), дві понад 200 (214—296).

Північна Київщина вся представлена одним Київським полком: реєстр держить ся в тісно зачеркнених зборівською угодою границях козацької території (по Димір, Горностайполь, Коростишів), тільки Овруцька сотня робить несподіваний екскурс за сю границу — на ддину овруцької шляхти. Поза тим всі сотні в близькій околиці Київля; на лівім боці тільки Броварська, всі иньші, здаєть ся, на правім.

Три сотні названі по йменням сотників і мабуть се також київські сотні, що йменнями своїх сотників відріжняють ся від першої Київської сотні (так і названої тут Київською): сотня Нередримирського, сотника печерського¹⁾, у всякім разі теж київська сотня та мабуть і сотні Самійла Білецького і Тишка Нагірного. По йменням місць названі сотні: Васильківська, Білгородська, Ходосівська, Трипільська, Обухівська, Преварська, Гостомська, Броварська, Ясногородська, Макарівська, Мотовилівська, Ворсівська, Овруцька. Богато тут старшини: крім полковника Антона Ждановича на чолі полкового реєстру, перед київською сотнею записано два писарі: Іван Яхимович і Пилип Скороходенко і нять осіб без титулів, але видко з категорії полкової ж чи військової старшини: правдоподібно, позиція козацтва в Києві як українським центрі і воєводській столиці вимагала від нього більшої репрезентативности. По сотнях стрічаємо крім сотників асавулів, хоружих і отаманів, але не систематично. Всього до полку вписано 1792 особи. Вісім сотень мають меньше як сто (53 до 94), девять понад сто (105 до 186), перша Київська сотня найбільша.

Нинішня Полтавщина представлена в реєстрі нятьма полками: Переяславським, Кропивенським, Миргородським, Полтавським і Прилуцьким. Кропивенський (на місці такого ж ефемерного Ірклівського полку)²⁾ потім був поділений між Переяславським і Лубенським; Лубенський³⁾ в реєстрі поділений між Кропивянським і Миргородським; Гадяцький включено в склад Полтавського: полк Ічанський 1648 р.⁴⁾ в склад Прилуцького. Всього вписано в сих п'яти полках 12 тис. козаків (а як рахувати лівобічні сотні чигиринські й черкаські то без малого 14 тис. — але за те північні полки, Переяславський і Прилуцький, значно заходять на територію нинішньої Чернігівщини).

Полк Переяславський має полковником Хведора Лободу, крім нього і сотників (подекуди) ніякої старшини не прописано, в одній тільки сотні значить ся осавул і отаман. Всіх сотень 19, з них перші названі по йменням сотників, так що й тут можна думати, що перші сотні (числом 6) всі переяславські. Потім ідуть: Яготинська, Гельмязівська, Березанська, Биківська, Воронківська, Баринпільська, Баринська, Басанська, Гоголівська, Козельська, Остраницька (Остерська), Заворпцька й Муравська: приблизно половина припадає на чернігівську територію.

¹⁾ Так читав Максимович і Бодяньський в передмові (с. CV, але з знаком?). в тексті: „почайский“.

²⁾ Про нього у Максимовича I с. 712 (сучасна запис на слайдзі).

³⁾ Про нього в ч. I с. 201.

⁴⁾ Про нього згадує Мужилівський, Україна с. 38.

Всього вписано в сім полку 2851 осіб, так що сей полк найбільший з лівобічних в реєстрі. З сотень тільки одна має менше 100 (80), одна кругло 100, одинадцять від 100 до 200 (101—196), п'ять переяславських понад 200 (201—250).

Полк Кропивенський — полковник Филон Джалалий¹⁾. Крім нього ніякої полкової старшини в реєстрі не прописано, по сотнях крім сотників в двох хоружі, в одній осаул. Всіх сотень 14, після не названої по імені полкової „Демська“²⁾, три Арклівські, дві Пирятунські, три Чорнушинські, Оржицька, Яблонівська, Городиська, Журавська, Курінська. Всього до реєстру вписано 2010 осіб. Чотири сотні мають менше 100 (80—99), вісім понад 100 (102—187), сотня полкова 207, і перша Ірклівська 323 душі.

Полк Миргородський — полковник Матвій Гладкий, після нього через одно імя писар, котрого можна вважати хоч за полкового, хоч за сотенного: писарів, так само хоружих, осаулів, атаманів позначено в кількох иньших сотнях. Всіх сотень 16. За полковою ідуть сотні: Гаврила Гладченка, Андросова, Кирика Поповського — очевидно також миргородські. Потім Краснопольська, Уцтивницька, Комишанська, Хорольська, Лубенська — очевидно міська, бо по ній Лубенська сільська, Роменська, Константинівська, Лохвицька, Сенчанська, Паньківська, Глинська. Всього вписано в сім полку 2630 осіб; дві сотні мають менше як 100 (80—90), десять понад сто (112—199), решта понад 200 (238, 300, 300 і 303).

Полтавський полк — полковник Мартин Пушкар. З старшини по декотрих сотнях позначені крім сотників писарі, хоружі і отамани. Крім полкової сотні є ще Петрашова полтавська і Оксютинна полтавська, потім Зіньківська, Кобеляцька, „сотня з Опушлоє“ (Опішнянська), Богацька, Борківська (Бурківська), Куземинська, друга Борківська, Ковалівська, Балаклійська, Лукомська, Веприцька, три сотні гадяцькі — просто „Гадяцька“, сотня „Книшівська од Гадячого“ і „сотня Подільська Гадяцького повіту“, і ще дві сотні з старого Гадяцького староства: Рапшівська і Лютенська³⁾. Всіх сотень 19; з них низше 100 чотири (49—85), коло 100 (98—101) три, понад 100 (108—199) шість, понад двісті теж шість (228—281). Всього вписано в сім полку 2441 особу.

¹⁾ Ся форма імені полковника Филона в переписи його полку найбільш авторитетна. в иньших звістках сучасників називаєть ся він преріжно.

²⁾ Максимович (с. 714) читав „Денецька“ (село Деньги), у Бодяньського (с. 240) — „Демская“ (сотник Демко).

³⁾ Всі отсі гадяцькі сотні, разом з Бурківською, Куземинською і Веприцькою потім відокремлено знову в особий полк, званий якийсь час Зіньківським, а потім Гадяцьким.

Дальші три полки визначають ся дуже правильним поділом на сотні, рівно по 100 душ, або приблизно стільки. Се особливість північного Лівобережа.

Прилуцький полк — полковник Тимофій Носач; крім нього і ще нисаря Васька (сотенного чи полкового, се не знати, але я скорше думав би на полкового) більш ніякої старшини не позначено своїм урядом. Всіх сотень 20, з них видимо чотири прилуцькі — крім полкової безіменної дві названі так („сотня прилуцькая“, без усякої відміни), а третя по імені сотника — Шкуратова; є також дві Варвинські, дві Іченські; потім Срібранська, Дівичька, Переволоченська, Городенська, Іваницька, Манастирська, Корибутівська, Краснянська, Горлонська, Гужівська, Кропивенська. 13 сотень мають рівно по сто, інші 98, 99, 101, і тільки одна 110. Всього вписано в сім полку 2006 осіб. В Кропивенській сотні особно зазначені „Липовчане“ числом 60.

Ніжинський полк — полковник Прокіп Шумейко. З старшини позначено тільки сотників подекуди, та асаула і хоружого в двох сотнях. Сотень усіх записано 11, але дві останні зеднані разом, так що в дійсности їх десять. З того шість ніжинських, без усяких ближших призвищ, і ще й сьома мабуть теж ніжинська, названа від імені свого сотника Гр. Кобилецького. Поза тим сотня Дівичька, Березівська, і сполучені разом сотні Носівська й Кобизька. Пять сотень мають кругло по 100, інші трохи меньше (95—99), подвійна Носівсько-Кобизчанська разом 99. Се найменший з полків: всього в нім вписано 991 душ.

Чернігівський полк — полковник Мартин Небаба, поруч нього, без означення уряду, Степан Пободайло, звісний учасник литовської кампанії 1649 р. і наступник Небаби на полковництві; взагалі урядів сливе не прописано: єсть двох хоружих, асаул і в одній сотні сотник. Сотень вписано ніби тільки сім, але в дійсности їх треба рахувати що найменше десять: чернігівські козаки записані без поділу на сотні, і їх тут, очевидно, три сотні чернігівські (разом 310 чоловіка), а четверта Борзенська (99 козаків записані під заголовком: „Борзенці), потім ідуть: сотня Борзянська (друга, значить, в ній ще особна група: Загородці), Бахмацька, Батуринаська, Конотопська, Сосницька, Івангородська. Всі вони мають по 99 і по 100 козаків, так що полк властиво відповідає у всім Ніжинському. Всього вписано в сім полку 1007 осіб.

В літературу пройшла звістка про особливо святочну обстанову, в якій санкціоновано сей реєстр—на українським соймі, скликанім на

початку марта і відправленім під проводом Кисіля¹⁾. Хоч говорить ся, що відбув ся він в Переяславі, але нема сумніву, що мова тут іде про мартівський зізд козацької старшини з Кисілем у Києві, тільки він у сім оповіданню набрав иньшого характеру.

Про сей київський зізд маємо доволі докладні відомости від самого Кисіля і від ріжних свідків, які добре освідомляють про нього²⁾.

Єрлич пише в своїх записках, що гетьман з полковниками, сотниками й иньшою старшиною приїздив до Києва, щоб довідатись від воеводи, які постанови постановили король і річ-посполита що до їх бажань. З ним були й мурзи з татарським відділом, очевидно в ролі сторожів і свідків козацько-польської угоди. Приїхало се все, по словам Єрлича, 5 марта (н. с.)³⁾. Королівські привилеї були у їх в руках, — привезені мабуть козацькими послами, і дня 10 марта „пан Демко осаул військовий і пан Данило Нечай полковник браславський“ занесли їх до київського гроду для вписання до книг — всі пять військових привилеїв, видані королем по соймі і вичислені вище⁴⁾. Правдоподібно, коло того ж часу приїхав з Варшави й митрополит з духовними, з королівським привилеєм і оповіданнями про соймову опозицію і по-соймові конференції⁵⁾. Вісти сі розбудили велике

¹⁾ Джерелом її послужило оповідання Рудацького (с. 57): „Серед вагання козаків між згодою і війною, Хмельницький на початку марта визначив Руси в Переяславі сойм (publica comitia), небувалий нered тим — на взірєць Польщі. Проводив ним Адам Кисіль — але що діяло ся і постановило ся на тим соймі, се вони заховали в повнім мовчанню. тільки реєстр Хмельницький на другий місяць переслав королеви“. Костомаров (II гл. X) повторив сю звістку дещо розширивши її: „Никогда еще не прозводилось въ Украинї такой рады: „она — говорятъ современникъ, была похожа на польскій сеймъ и была настоящимъ національнымъ собраніемъ государства вольнаго и независимаго“. Сучасник не говорить сього, як бачимо, і не каже так категорично, що „там в останнє прочитано і затверджено народом реєстр“, як писав пок. історик.

²⁾ Від Кисіля маємо два просторі листи-реляції з Києва королеви: перша переказана Костомаровим (Б. Хмельницький, гл. 10, с. 349 вид. 1904), з рип. Публ. бібл., друга, пізніша, з 29 марта, видана в Памятниках кiev. ком. II ч. 3. З оповідань Єрлича і Радивила вибираю далі що цікавіше. В Білгород. стовб. (297 л. 599) є ще небезітересне оповідання доньского козака „Навлика Лазорева“ в Олешні 17 марта 1650 р. По його словам, приходив він з товаришами з Дону до Києва „чудотворцяч поможити“ і пробув там „педіль з десять“. „І при нім приїхав до Києва пан Адам Кисіль і гетьман Богдан Хмельницький з полковниками і кримськими мурзами, для договору, щоб гетьманови і козескам з Ляхами помиритись, і в місяці февралї Ляхи з гетьманом і козаками помирились, а котрі з пограничних городів на Украинї були за ки. Яремою Вишневецким, ті городи взято на короля, а ки. Вишневецкому дано городи в Польщі, і впливав його король коронним гетьманом, щоб не бути йому по давнішому в українних городах“. Мова йде, очевидно, про весняний зізд з Кисілем, а не осінній.

³⁾ В виданню Войцїцького 5 маїа. З того у Костомарова вийшло два зізди гетьмана з воеводою весною 1650 р., бо розповівши раз на підставі листів Кисіля про зізд у маргі, він вдруге коротко згадав про зізд в маю (с. 352), на підставі друкованого Єрлича. А в рукописи Єрлича іса марта 5 dnia (завдячую сю звістку редактору нового видання).

⁴⁾ Ми маємо сі вписки з актів київського гроду, як уже було сказано, в московських переказах — Акты ЮЗР. X с. 454 — 462.

⁵⁾ Ігумен Йона казав 9. II, що митрополита в Києві ждуть з сойму в срїдній неділі: що була того року 24. II — Білгор. ст. 297 л. 48.

невдоволенне, знов винливо гасло боротьби за віру. Ігумен михайлівського монастиря Ісайя Козел, себто звісний богослов Ісайя Трофимович, по словам Єрлича, став на чолі агітації¹⁾. Відомости про поворот з неволі Потоцького, що ставсь у тім часі, приймали ся як potwierдження ворожих замислів лядських. До Київа зібрала ся сила народу, очевидно — щоб не допустити того „докінчання“ козаччини з Польщею, що сподівали ся ири тім зізді. Настрій був дуже ворожий для правительства і дуже непевний супроти гетьмана, котораго обвинувачували в надто великій податливости для Поляків. Пішли вісти про проголошення нового гетьмана на Запорозжу і боялись чернецької ради в самім Київі.

Коли приїхав Кисіль, тиждень пізнійше по гетьмані, його стріли незвичайно холодно, як представника правительства і ворожого панства, що посунуло тепер з ним разом до Київа. Саме відбуло воно з ним також мабуть завдяки приїздови гетьмана — соймки воеводства Київського і Чернігівського в Житомирі, і на них між иньшим ухвалили організувати три легкі хоругви і віддати їх в розпорядження воеводи — „генерального комісара України“, аби він, „зносячи ся з й. м. паном старостою чигринським, гетьманом війська й. к. м. Запорозького“, міг разом з ним нищити бунти серед селянства²⁾. Се не могло бути секретом в Київі — і не могло приготовити доброго прийняття ні воеводи, ні шляхті, що приїхала з ним до Київа, з сім'ями і слугами. „мов до дому“, покладаючи ся на запевнення правительства.

Воеводі в Київі не показали ніякої чести. Гетьман, котрого воевода застав у церкві (була недля), здержав ся теж від усяких реверансів, нікого не вислав на зустріч воеводі і навіть не встав його привитати — так оповідає Радивил. Кисіль був тим дуже ображений й гостро дорікав гетьманови за таку зневагу. Прийшло до перепалки між ними. Митрополит постаравсь її утихомирити. Не час був нильнувати гонорів. На Подолі збирались великі юрби народу й жадали, щоб воевода відправив драгонів, приведених з ним, потім — щоб він ставивсь перед народом і здав справу, з чим до них приїхав. Гетьман зпочатку тримавсь видимо осторонь, не мішаючись до сього конфлікту воеводи з людністю його столиці. 6 (16) марта, в середу він поїхав з старшиною і мурзами до Кисіля на замок, до його резиденції, на

¹⁾ В друкованім тексті ся подробиця пропущена.

²⁾ Ухвали соймки видав тепер в Архиві III. IV с. 411. Соймик був визначений на останній день лютого, але не мігши відбутись тоді був перенесений — може в звязку з сподіваним приїздом до Київа гетьмана — на день 7 марта, і тоді очевидно відбув ся. Вище я вазпачив (с. 267), що Віміва, говорячи про вплив, який на втихомиренне Нечасного руху зробило між иньшими нозволення гетьмана відбутись шляхті соймки, де вона ухвалила зібрати збройні сили против непокірного селянства, мав очевидно відомости про ухвали сього соймки, тільки помилкою прилів сюди галицьку (бельзку) шляхту.

обід і розмову, але в місті пішов розрух, маси народу кинулись на замок, добувати воеводу. Гетьман вислав осавулів, щоб загамували сей рух, але се не пішло так легко. На замку піднялась паніка серед шляхти, що приїхала з воеводою, особливо серед жіноцтва. З обіду нічого не вийшло, добре було й те, що не дійшло до кривавих сцен, котрих уже всі сподівались. Конференцію відложено до п'ятниці.

Тим часом напруження ослабло. Прийшла вість, що новопроголошеного гетьмана вхоплено й відставлено до Чигрина. Становище гетьмана скріпилось на ново. Кисіль оповідає, що другого дня гетьман, порозумівшись з Кисілем, скликав козаків на раду і сказав велику промову. Присяг перед усіма, що не буде входити з Кисілем ні в які умови; запевнив, що й Кисіль не має ніяких зрадливих замірів а коли б щось за ним виявилось, то він його затримає; панів (се очевидно те болуче місце, з якого виходили всі підозріння й невдоволення!) до мастностей не пустить і вишле в сій справі посольство до короля, а тепер велить козакам розійтись по полках і пильнувати границь — щоб Яхи їх не переступили. Се зробило свій вплив. Конференція 8 (18) марта пройшла доволі вже гладко. Правда, Радивил мав відомости, що козаки на сих зборах говорили дуже різко. „так що воевода й писнути не смів“ — особливо винували його, що не задоволено релігійних жадань¹⁾. Кінець кінцем одначе все скінчилось доволі згідливо, як свідчить Єрлич: „вважаючи на волю королівську і наказ його, переданий через п. комісара, згоду уложили. обіцяючи всяку послухність і службу королеви й річи-посполитій чинити, а бунтів не підносити“. Інакше сказавши, старшина на всіх замітках прийняла факт потвердження зборівської умови, вимовивши собі передачу своїх дезідератів королеви через послів, що мали доручити йому оригінал спорядженого реєстру. Другий примірник реєстру був тут же поданий до книг київського гроду²⁾.

Гетьман і старшина заявляли, що будуть рішучо поборювати всякі бунти і своєвільства. Видано гетьманські універсали против розрухів і бунтів. Полковникам наказано карати зараз на смерть провинників, і для прикладу зараз на місці відправлено кілька езекуцій над провідниками розрухів, або як висловляється Кисіль „тими що на березі козацтва від волости зачинали рухи“. По його помі-

¹⁾ Радивил пише навіть, що Кисіль вже зібрався впочи тікати з Києва, і тільки довідавшись про порозуміння Татар з Польщею гетьман взяв загіднійший тон. Так згадувань не було, і про татарське посольство і настрої гетьман довідався мабуть не в перші між двома зібраннями.

²⁾ Антонович висав (Историч. п'єси II с. 95), що реєстр був висланий до київських книг Нечаям. Здається, се сказано було під впливом слів Грабянки, що Нечай вніс до київських книг привилей 1650 р.

ченням, се значно втихомирило чернь, але гетьман ще обіцяв пуститись у спеціальну експедицію на Запороже, щоб вичистити його з усякої „своєвільної наволочи“ й осадити там „певну старшину“.

Старшина, відвідуючи зчаста воєводу, також і з свого боку запевняла його в своїх миролюбних настроях. Західнім полковникам наказано „пильнувати берегів“, запобігати бунтів і не входити в ніякі конфлікти з коронними „регіментами“, що зблизили ся до козацької лівні, до Хмельника і Бару¹⁾. Але з другої сторони і гетьман і старшина вказували воєводі, що і з польського боку треба рахуватись з обставинами моменту: податків поки що не збирати, коронного війська ні в яким разі не зближати до граничної лівні, панам до маєтків своїх не тиснутись: дрібніші дідиці, котрі вже приїхали до своїх маєтків, нехай уже зістають ся, але можливіші нехай не показують ся, поки не заспокоїть ся поспільство — нехай посилають урядників, але невідмінно тільки Русинів, і з малими асистенціями, а з підданими щоб поводитись яко мога лагідніш і приязніш.

Результатом і виразом отсих переговорів і розмов був лист гетьмана і старшини до короля, позначений Київом і днем 20 марта і висланий з козацьким посольством. Гетьман дякував ще раз за зборівську декларацію ласки з нагоди її потвердження королем „і всею річею-посполитою на соймі“ і просив уваги, щоб постанови її сповнялись докладно. Нагадував одначе, що релігійна справа („заспокоєнне релігії“) все таки не полагоджена в дусі тих інструкцій, які були дані (на сойм, очевидно) митрополитови й иньшим духовним. З осібна складав велику подяку за ласку показану грецькій релігії королем в його дипломі—і теж просив, щоб висловлене в нім було сповнене дійсно, „бо то звичайна річ панам уніятам на накази королівські не вважати“. Але заразом, в виразах дуже делікатних, давав зрозуміти, що релігійної справи воно не розв'язує і бажань військових не задовляє. Військо таки стоїть при повнім скасованню унії — „аби дісденці в грецькій релігії не було `більше“, хоч і не вимагає сього скасування відразу: „по смерти панів духовних уніятів старших, котрі тримають катедри і церкви з їх маєтностями за привілеями покійного короля, аби ті бенедіції передавали ся нашим духовним релігії старої грецької, послушенства патріарха константинопольского“. Сею справою військо не перестане докучати королеви, бо вона живо зачіпає його інтереси: „сила єсть в війську Запорозькім таких, котрих предки

¹⁾ Антонович писав (Историч. пісьма II с. 95), що реєстр був внесений до київських книг Нечаям. Здасть ся, се сказано було під впливом слів Грабянки, що Нечай вносив до київських книг привілеї 1650 р.

лежать по церквах коронних і литовських, що їх уніати позабирали, вони хочуть, щоб за душі їх богослуження відправлялось порядком старої віри, і доти будуть просити, поки не дістануть до рук наших православних“. Звиняв ся за переступленне уставленої цифри в реєстрі, що посилав ся з послами, „бо і так в компутованню війська мали ми великі труднощі“. Сповідав про свої заходи коло „святого заховання покою“ — про кари на убійників своїх панів і їх урядників „під час побуту в Києві ясновельм. воеводи київського і всеї шляхти тутешнього воеводства“, і на будуче обіцяв за порозумінням з воеводою запобігати всяким „тумультам“. Просив тільки, аби коронні війська не зближались, „щоб не викликати тривоги в поспільстві“. Інші справи полишав устним суплікам послів, просячи ласкаво до них поставитись, — просив ще тільки про увільнення двох українських купців, невинно арештованих краківським воеводою Любомірським¹⁾.

Інструкції послам досі не маємо в повнім тексті — можемо до певної міри судити про її зміст з королівської відповіді, даної на сю інструкцію²⁾. З неї можемо міркувати, що крім загальної пригадки про усунення релігійної різниці в народі Руським, себто скасування унії, з сфери релігійно-національної пригадувало ся про роздавання урядів в руських землях особам „релігії грецької“. Просило ся, щоб не тільки військо коронне не зближало ся „до виміреної лінії“, але щоб взагалі ніякі військові контингенти чи то в виді панських двірських полків чи то в виді військової асистенції коронних достойників, як от воеводи київського, не переходили поза ту ж лінію³⁾. Ще раз підіймала ся справа вислання помічного козацького війська на жадання хана — про що вже були переговори, в осені минулого року. Нарешті гетьман ще раз підіймав свою вічну і неутолиму образу, що з таким успіхом служила йому вже стільки разів, коли треба було витягнути польське правительство на відмову — справу покарання Чаплінського.

¹⁾ Лист гетьмана, ніби то з оригіналу (сьому не легко увірити з огляду на різні очевидні недокладности тексту) в Памятниках II ч. 2. Коли прийняти тутешню дату і дати Брліча, виходило б, що лист сей споряджений зараз по конференції з Києвом, за два дні до виїзду гетьмана з Києва.

²⁾ Відповідь ся не друкована — тільки зміст її був переказаний Костомаровим з рук збірника Пет. публ. бібліотеки (II гл. X), офіціальна копія її — в князі кор. канц. архива загран справ (л. 71). Лист короля до гетьмана (тажже) докладніше обговорює тільки справу помочи ханови, поза тим не додає нічого, що могло б містити ся в інструкції козацьких послів.

³⁾ Варто піднести, що про те аби коронне військо „не зближало ся до лінії“, очевидно, з тих же мотивів загального спокою, просила й шляхта зібрана на житомирським сеймику, через свого посла до короля; досить се було несподівано, і король нагадав їй, як на останній сеймі сенатори і послы сих воеводств просили як раз навпаки — щоб військо зблизало ся туди; але входячи в подані мотиви, він обіцяє темер, що звелить війську не зближати ся, а стати обозом в иньшій місці. Натомість відмовляє своїй згоді на постанову про наєм повітових хоругв — тому що се належить до компетенції союму.

Цілий ряд відмовних відповідей на сі військові жадання можна було знати наперед зовсім певно. Що з сього випливало, не говорило ся виразно ні в гетьманськім листі, ні в інструкції, і в кпівських розмовах на се мабуть хіба тільки злегка натякалось. А се було найважнійше — те, що з огляду на нецїле сповнення зборівської угоди і додаткове предложенне королеви козацьких дезідератів військо до їх полагодження признавало неможливим скінчити переходовий стан — який досі був проголошений до потвердження зборівської угоди. Не вважало можливим вивести козацьке військо з країв виключених угодою з козацької території, фактично виключити з війська всіх незареєстрованих і допустити панів і їх урядників до виконування панського права над поспільством.

Все се вияснилось Кисілеви тільки під час пізнійших переговорів, в квітні й маю н. с., коли йому нарешті сказано виразно, що до повороту послів виписка затримана і всі зістають ся в козацтві по давньому, незалежно від реестру¹⁾. Сказано було про Задніпровє, але очевидно могло бути сказано про всю територію.

Як про сподіваний термін повороту послів від короля говорилося про Зелені свята, — що доти буде тривати сей переходовий стан, але се не мало ніякого реального значіння, бо коли говорилося про поворот, то розумілось, очевидно, поворот з прихильною відповідою, а сього зовсім не можна було сподіватись: не так складано інструкцію посольську. Кисіль тоді порадив королеві (що той і вчинив) писати до гетьмана, що зборівську угоду з польської сторони сповнено у всім — щоб отже й він сповнив її, — і ставив чотирь дезідерати, що дають нам понятє про характер сих переходових відносин попереднього часу: аби відкрито католицькі костели для богослуження, козаків аби виведено з-за лінії і понад реестр не приймано нікого, хлопш аби віддали панам своїм належне підданство і не боронено збирати з підданської людности ухваленій соймом податок, і нарешті — щоб головою скарано Нечая за його зраду. І так: реестр фактично не був переведений в житє, козацькі війська не зведено з-поза лінії, панське право не признавало ся, і так мало бути до полагодження військових жадань.

В марті все се мабуть говорилося не так виразно, як потім в квітні; але й листи писані Киселем з Кієва після мартівських конференцій, після всіх реверансів з козацької сторони, при всім, звісім уже нам оптимизмі воєводи, повні дуже тривожних рефлексій. Лист

¹⁾ Лист Кисіля з Кієва без дати — у Міхаловського с. 548. При документі зазначено: коло 6 мая, і так воно повинно приблизно бути, бо 4 червня н. ст. король писав уже свої листя з приводу сього листу воєводи.

його до короля і другий до гетьмана Потоцького, розділені кількома днями, при певних характерних відмінах перейняті тими самими настроями й гадками і дуже цінні з того боку, що дають досить докладну і навіть яскраву характеристику ситуації з становища найбільш виразливих прихильників згоди з козаччиною¹⁾. Воєвода виступає прихильником політики вичікування для даного моменту: сим мотивом і подиктовані властиво його листи, особливо другий до Потоцького, котрого і Кисіль, очевидно, вважав прихильником агресивної політики. — але дане становище сам Кисіль признає незносним, особливо для українної шляхти.

„Одна, мині здасть ся, рада,“ пише він королеві — „дати час і всемогутній волі божій — чи не схоче вона утишити сю біду, і заприсяженим обіцянкам Хмельницького — як то він їх схоче дотримати. — хоч то велика кривда і властиво неволя для нас українних! Коли б я не бачив такої їх сили і готовости, яка у них тепер, коли б спілку їх з Ордою розірвано, а військо (коронне) могло вийти сюди перше, ніж ріки пустили, — то я не тільки бажав, але просив би покірно в. кор. мил., аби з огляду на такі пониження в сім покою, що пахне рабством, краще пробувати воєнного щастя, ніж маючи підданих не мати їх“. Але в даних обставинах — чекати. „Вести переговори з Ордою, черги не давати оказії (до повстання) — хоч то й велика кривда для всіх нас, що тут з маєтками нашими потонули, чекати своєї нори і погоди“. „Сам ваша мил. зволиш бачити замішанне того берега (погранича) — від Дністра, а від мене зволиш довідатись, що тут від берегів Дніпрових дієть ся“, пише він Потоцькому — „з поголосок довідаєш ся, в якій небезпеці я був, встрявши в сі розрухи — тай тепер зістаюєь під потрібною небезпекою, бо як для моєї так і для цілої річи-посполитої безпечности треба сих трьох умов: перше щоб Хмельницький тримав ся вірности, як її присягою убезпечав, і щиро хотів гамувати чернь, по друге — щоб воля Хмельницького була сполучена з спромогою: щоб чернь, взявши гору і через нього не переступила і під новим провідником не стала ще твердша, по третє — щоб з нашого боку не вдарили в беріг і з тої сварки не зняла ся велика буря“.

Обставини можуть поправитись. „Орда не може бути з ними довго, а як її не буде, ми при божій ласці завсїди можемо взяти гору“. „І то маю на увазі, що голод у них великий: розгульцяєне хлопство знов мусить узятись до рилі, або — коли їх не зачіпати, то

¹⁾ Лист до короля з 29 марта в Памятниках II с. 569, лист до Потоцького з 4 квітня у Михаловского с. 542.

Хмельницький — як то вже взяв собі dokonче вимислити собі якусь ивншу дорогу (війну) і тим способом те множество збройної черни могло б якось розвестись і розійтись“. „Або утишить ся саме се бурливе море, і ми хоч ще рік приложимо до свого вигнання мало що коштуючи господарства і достатків наших, але вітчизна, маючи спочинок, могла б і нас ратувати, а ми б поволі зазізнавались з зди-чілими підданими нашими, з початку вдоволені самим признаннем панської власти навіть без доходу. Або знищить Бог махіатора (Хмельницького) і розсипле те все, що зміцнив і обєднав на кару за гріхи наші. Або — скаравши нас нашою черню дасть і нам божа справедливість помститись над нею“. В таким разі річи-посполитій ніколи не забракне оказії — аби тільки ночувала себе на силах і в готовости до війни. „Оказія в тім, що хочби вони (козаки) хотіли заховати нам покій, то покій сей ніколи не буде такий, щоб не тільки нас бідних міг вдоволити, але навіть і трактатови з ними уложеному відповідав. бо тут дві важні справи не скоро могли б прийти до ладу: відновлення відправ католицької віри і підданство панам з доходом. Бо вони або мало дуже або й зовсім не хотіли б мати податків, а бути підданими тільки по імени, — тому я в тім покою, коли його Бог і сам час не направить, не можу бачити ніякого смаку, признаюсь по щирости, тільки що тепер вважаю дуже небезпечним брати ся до війни“¹⁾. А на випадок якби таки рішено почати війну зараз, Кисіль просив короля і Потоцького, щоб його загодя покликали — аби він і сам міг безпечно вислизнути з Київa і звести шляхту, що поїхала до своїх маєтків — „аби не ретіруватись раптом серед небезпеки, котра нас в тій же хвилі обхопить, скоро тільки піде голос, що військо рушилось і йде на Україну“.

Так безнадійно представлялись справа навіть і по тім як зборівську угоду потверджено, і се потвердження ніби то прийняла козачина. Конфлікт висів весь час у повітрі, і було тільки питанням часу, коли він мав упасти — коли мали вірватись ті перепони, що ще притримували його вибух.

¹⁾ „Чимало братні їхало за Дніпро, хоч я відраджував, — не вважаю біда та нужда і на безпеку“, поясняв Кисіль Потоцькому. „Моїх слуг проведено туди ніби то з великої ласки ще перед соймом, але й досі вони там гістьми, а не господарями, і я — Богом свідчусь — і шага відти не маю, ані зерна живности навіть; писав одначе до слуги вл. п. Лисковського (що затримав ся в Чернигові, почувши про той огонь, в яким я був), аби приїхав до мене до Київa, бо вже втихли за ласкою божею розрухи, по тім як стало кількох бунтівників; коли буде й далі поправлятись, я взявши Господа Бога в поміч хочу переступити за Дніпро і з собою візьму слугу в мил“. Се в листі повнім таких понурих прогнозів! В сім непереможнім потягу панів-шляхти до своїх маєтків і до „провенту“ з них лежала, як бачимо з вище сказаного, найбільша погроза для всякої — згоди заповідь неминучого конфлікту.

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РЕЧЕЙ

ТОМ 8, ЧАСТИНА І.

- Абаза-паша ст. 207-209.
Азов м. ст. 207, 240.
Адріанопіль м. ст. 208, 245.
Аерман м. ст. 239.
Аерманські степи ст. 228.
Аслан-Кермені м. ст. 38, 51.
Аслан м. 41, 51, 55, 61.
Ахілева п'ята ст. 167.
Баковецький Мукосій (владика) ст. 86, 89, 92, 199.
Балтійське море ст. 215, 216, 218.
Бар м. ст. 30, 227, 251, 253.
Батурин м. ст. 201.
Бахмат (татарський кінь) ст. 3.
Бахчі-сарай м. ст. 43, 44, 46, 53.
Бачинський Іван ст. 119, 126.
Белза м. ст. 180.
Біла Церква м. ст. 31, 36, 73, 102, 124, 153, 241, 248, 261, 314.
Білгород м. ст. 121, 203, 238.
Богуслав м-ко ст. 241, 267.
Богадур (хан) ст. 245.
Бобрикович ст. 82, 85.
Бобрикович Йосиф (отець) ст. 85, 172, 179, 181.
Боргезе Павло V (папа) ст. 221.
Борецький (митрополит) ст. 16-18, 74, 77, 79-81, 83, 85, 87-89, 92, 93, 95, 123, 130, 132-134, 169.
Борискович Ісакій (владика) ст. 19, 152, 169, 183.
Боровиця с. ст. 271, 272, 274-277, 282.
Боровицький Олександр ст. 126.
Боярин Іван ст. 310, 313.
Боярський Теофан (священик) ст. 94, 96.
Бубновський Левко (осаула) ст. 118, 274, 310, 315.
Буг (Бог) р. ст. 38, 252.
Бужин (дніпров. перевіз) ст. 292.
Бурчевський Сава (писар) ст. 23, 155, 174.
Бут Павло Мих. (гетьман) ст. 252.
Бут Антін Конаш. ст. 115, 118.
Бут Левко ст. 118.
Бухар-султан ст. 31.
Варшава м. ст. 39, 86, 124, 128, 132, 156, 171, 218, 224, 225.
Видубецький монастир ст. 149, 165, 194.
Вильно м. ст. 147, 191.
Винниця м. ст. 189.
Винницький монастир ст. 190.
Витебськ м. ст. 148, 194, 199.
Вишневецький Єремія (магнат) ст. 201, 203, 206, 260, 262.
Вовк Конст. (коз. старш.) ст. 29, 39, 118, 215-217.
Володислав (король) ст. 135, 139, 141, 143, 146, 147, 152, 157-161, 166, 168, 172-174, 180, 181, 189-193, 200, 208, 210, 214-217.
Волинь ст. 30, 31, 137, 145, 146, 289.
Волинське братство ст. 166.
Воронович (прав. деп.) 161, 170.
Гадяч м. ст. 224, 253, 255, 265, 312.
Ганібал ст. 113, 115.
Ганібалова присяга ст. 167.
Ганджа ст. 253, 256.
Гладкий ст. 108, 109, 112, 130.
Городенський монастир ст. 194.
Грубишів м. ст. 181, 197, 198.
Гулевич-Васютинський ст. 161, 170, 176, 177, 182, 183, 188.
Гулевич (владика) ст. 189, 199.
Гуня Дмитро ст. 270, 280, 290, 303

307.
 Густав Адольф (швед. король) ст. 30, 130, 131.
 Дарманський монастир ст. 15.
 де Боппан І. Л. ст. 213, 218, 221, 223, 224.
 Дервинський (прав. деп.) ст. 161, 162.
 Дервинський Лаврін ст. 10, 11, 16, 85, 86, 89-93, 96, 140, 167, 170.
 Дермань ст. 81-83.
 Девлет-герай ст. 45, 54, 55, 64, 71.
 Джанібек-герай ст. 46, 54, 55, 62, 63, 227.
 Діденко Андрій (гетьман) ст. 152, 155, 202.
 Дін р. ст. 21, 27, 107, 116, 136, 137, 139, 289, 294, 295.
 Дніпро р. ст. 31, 35, 37-39, 41, 51, 52, 54, 55, 62, 107, 108, 110-112, 203-205, 220, 233, 236, 243, 259, 260, 264-268, 271, 273, 289, 292, 294, 297.
 Дністер р. ст. 64, 207-209, 228, 258, 260.
 Дорошенко М. (гетьман) ст. 20-22, 25-31, 33, 36, 41-43, 58, 71.
 Дунай р. 42, 48, 228, 251.
 Жидачинський монастир ст. 181.
 Жидачинська архімандрія ст. 181.
 Жигмонт ст. 103, 131, 139, 195, 214, 253.
 Жигмонт Старий ст. 227.
 Жигмонт III ст. 229.
 Жовті Води ст. 276.
 Жовнин м. 154, 301.
 Жолкевський Лукаш (калуський староста) ст. 206, 210, 223, 229-232, 234, 235, 238.
 Задніпров'я ст. 107, 259, 264, 276, 277, 279.
 Задніпрятці (Задніпрівці) ст. 265, 268.
 Замойський Тиміш (канцлер) ст. 195, 225.
 Запоріжжя ст. 21, 22, 27-29, 41, 46, 47, 49, 50, 55, 57, 60, 61, 63, 64, 66-69, 72, 105, 114, 115, 118-120, 122, 126, 130, 134, 213, 214, 222, 232, 234, 235, 237, 242-244, 246-250, 252, 256, 257, 260, 265, 280, 281, 294.
 Запорозьке військо ст. 153, 186, 203, 204, 212, 233, 247, 252-256, 267.
 Заславський Домінік (князь) ст. 15, 87, 96, 143, 146.
 Івашко ст. 152, 154.
 Іляш Караїмович ст. 253, 274, 292, 304, 307, 315.
 Іля/а/ш (нак. гетьман) ст. 202, 206.
 Інст-герай ст. 236, 239, 244, 245.
 Іполітович Паїсія (владика) ст. 183.
 Ісайя (митрополит) ст. 98, 134, 152, 154, 155, 169, 182-186.
 Кам'янець (Камінець) м. ст. 207, 209.
 Канів м. ст. 35, 37, 124, 132, 136, 210, 212, 226, 236, 241, 243, 249, 266.
 Кантемір (мурза) ст. 41-46, 54, 55, 62, 207, 208, 228, 235, 239, 240, 245, 254.
 Кантемірові Ногаї ст. 228, 239, 244.
 Кантемірові мурзакі ст. 65, 244.
 Камінний Затін ст. 52, 55.
 Каланчак м. ст. 55, 61.
 Качкири м. ст. 55, 61.
 Кафа м. ст. 38, 43, 44, 239.
 Кварцяне військо ст. 30.
 Київ м. ст. 70, 73, 77, 78, 81-83, 85, 87, 97, 99, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 115, 134, 149, 154, 171, 184, 186, 192, 210, 248, 265, 266.
 Київський собор ст. 73, 84, 88, 94.
 Київська трагедія ст. 84.
 Кисіль Адам ст. 88, 90-95, 161, 162, 170, 174, 176, 177, 187, 201, 203, 204, 210, 222-224, 232-234, 236, 238, 241, 244, 251, 217-274.
 Кисіль Михайло ст. 70.
 Кисіль Остафій ст. 98.
 Кисіль Станіслав ст. 273.
 Кизим ст. 265, 267, 268, 277, 279.
 Кизаревич Філатей ст. 133, 134.
 Кліша Янко ст. 39, 174.
 Кобрин м. 14, 181.
 Ковпо м. ст. 216, 217.
 Кодак ст. 215, 218, 221, 224, 226, 257, 273.
 Кодацький замок ст. 218, 222, 226, 227.
 Конопович Слава ст. 251, 255, 256, 272.
 Копашевич Антін (гетьман) ст. 122.
 Копишський (архімандрит) ст. 18, 134, 186, 194.

- Косів (владика) ст. 184, 190, 199.
 Конвокаційний сойм ст. 141.
 Конецьпольський Станіслав (король)
 ст. 20, 21, 24-30, 57, 66, 67, 69,
 99, 100-105, 107-109, 112-115,
 117, 119-122, 124-127, 132, 147,
 152, 154, 203, 204, 207, 210, 211,
 213, 219, 223, 224, 227, 228,
 230, 236, 239, 240, 245, 251-254,
 256-258, 260, 265, 272, 276, 277,
 285, 287, 303, 308, 312, 313.
 Казимир (королевич) ст. 152-154.
 Корсунь м. ст. 101, 102, 108, 115, 153,
 154, 226, 230, 237, 248, 250, 254,
 260, 262, 264, 267, 268, 284.
 Козлов (Балаклава) м. ст. 50.
 Королевець м. ст. 216, 217.
 Кропивницький Михайло ст. 85, 86, 89,
 90, 92, 93, 142, 147, 168, 170,
 171, 174, 176, 178, 179.
 Красностав м. ст. 180, 188, 198.
 Крилів (Крилов) м. ст. 235, 248, 253,
 255, 256, 282.
 Крим ст. 42-51, 54-56, 59, 60, 70-72,
 122, 236, 239, 240, 244-246.
 Кулага (гетьман) ст. 145, 146, 152,
 153-155.
 Кулага-Петражицький Іван ст. 130-132,
 136, 137.
 Кумейки с. ст. 268, 274, 303.
 Крупецький ст. 182, 183, 194, 198, 199.
 Курукове с. ст. 24.
 Куруківський трактат ст. 20, 24.
 Куруківська війна ст. 21.
 Куруківська комісія ст. 57, 70.
 Куруківська ординація ст. 24.
 Кучманівський шлях ст. 30.
 Куцкович ст. 144, 145.
 Лагода Андрій ст. 90, 91.
 Лащ ст. 267, 268, 308, 314.
 Лащ Самусь ст. 103, 104, 112.
 Лохвиця м. ст. 259, 295.
 Львів м. ст. 106, 182-184.
 Львівський літопис ст. 98, 215, 220.
 Лубні м. ст. 21, 201, 259, 295, 297,
 299.
 Лукаріс Кирил (патріярх) ст. 36.
 Лукомля (м-ко) ст. 299, 300.
 Лучинець (м-ко) ст. 251, 258, 259.
 Луцинський ст. 50, 59.
 Любомирський Ст. (воевода) ст. 146.
 Магомет-герай ст. 24, 25, 45, 46, 51,
 55, 61, 62, 71.
 Максим (патріярх) ст. 8.
 Масловий Став (уроч.) ст. 153.
 Манастир Спаса ст. 165.
 Манастир Онуфрія ст. 165.
 Маріон (франц. старшина) ст. 214,
 218, 219.
 Микольський манастир ст. 230.
 Михайлівський манастир ст. 83, 132-
 134, 164.
 Микитин Ріг (уроч.) ст. 52, 249.
 Мисько (команд. коз. флотилії) ст. 27,
 28.
 Миргород м. ст. 201, 297, 301.
 Могила (митрополит) ст. 16, 17, 74,
 77, 82, 90, 92, 93, 95, 98, 99,
 133, 134, 169-172, 179, 181-191,
 194, 198, 233.
 Могилів м. ст. 49, 251.
 Молдава ст. 209, 229.
 Москва м. ст. 145, 154, 169, 187,
 201, 202, 206-209, 229, 262.
 Мошни м-ко ст. 260, 262-265, 267,
 268, 270, 274.
 Мужилівський ст. 80, 81, 132, 184.
 Муравський шлях ст. 45.
 Муртаза-баша ст. 209.
 „Нагайська держава” — земля ст. 51.
 Нагаї (Ногаї) — назва людей по місце
 вості ст. 54, 228, 244, 245.
 Великі Ногаї ст. 55, 56.
 Ногайська (велика) орда ст. 55, 56, 59.
 Ніжин м. ст. 21, 278.
 Никольський манастир ст. 185.
 Новгород-Сіверський м. ст. 98, 134,
 135.
 Обухович Филип ст. 218, 224.
 Окольський ст. 267, 269, 271-273, 277.
 Оліфер (гетьман запор.) ст. 25, 43.
 Оліфер (полковник) ст. 154, 202.
 Онуфрієвський манастир ст. 181.
 Онушкевич (Онишкевич) ст. 162, 234,
 253.
 Орендаренко (Одаренко) ст. 118, 123,
 130, 202, 206, 213.
 Оскольський ст. 252, 260, 261.
 Осолінський Юрій (підскарбний) ст.
 164, 190, 191.
 Острозький (князь) ст. 148.

- Остриянин Яцько (полковник) ст. 202, 203.
 Остриянин ст. 263, 265, 293, 294, 300, 301.
 Очаків м. ст. 38, 60, 122, 244.
 Павлюк (Павлюк Бут) ст. 225, 234, 235, 236, 246, 250-252, 254-259, 261-263, 265-272, 275.
 Павлюківці ст. 247, 252, 254, 257, 262.
 Паволоча (м-ко) ст. 262, 263.
 Перемишль м. ст. 148, 182, 183, 194.
 Переяслав м. ст. 32, 108, 110, 121, 123, 154, 204, 230, 241, 243, 252, 253, 264, 265, 278, 292.
 Перекоп ст. 27, 43, 50-55, 62, 63.
 Печерський монастир ст. 73, 77, 78, 82, 98, 180, 233.
 Пешта Роман ст. 303, 308-310.
 Пісочинський Александр (каштелян) ст. 201, 203.
 Полоцьк м. ст. 194, 199.
 Польща ст. 152, 159, 161, 202, 206-208, 227-229, 237, 240, 245, 246, 251, 258.
 Попель Іван шл. ст. 181-183.
 Потоцький Микола (польний гетьман) ст. 215, 241, 258, 260-262, 264-274, 276, 278.
 Потоцький (воєвода) ст. 101, 112.
 Потоцький Станіслав ст. 251, 274, 277.
 Порта м. ст. 122, 227, 228, 239.
 Половець Роман ст. 284, 313.
 Почапівський монастир ст. 181.
 Прилуки м. ст. 21, 25.
 Прокура Федір ст. 85, 90.
 Прокопович Каленик ст. 310, 315.
 Псло р. ст. 293, 294.
 Пузина Ол. (князь, єпископ) ст. 96, 172, 179-181, 189, 199.
 Путівля м. ст. 202-204, 206.
 Путівлець Мурко ст. 296, 297.
 Радивил Альбр. (литовський канцлер) ст. 150, 151, 162, 163, 172, 180, 192.
 Радивил Ольбрахт ст. 214-216, 218-221, 224.
 Радивил Криштоф ст. 23, 57, 152, 161, 164, 215.
 Радивил (князь) ст. 126, 154.
 Расава р. ст. 39, 232, 241, 251, 255, 274, 284.
 Рафал (патріярх) ст. 8.
 Рим ст. 149, 221.
 Ріпка ст. 296, 297.
 Романовський (ротмістр) ст. 70, 210.
 Ромни (Ромен) ст. 259, 264, 297, 301.
 Рокитна (м-ко) ст. 31, 265, 267.
 Рось р. ст. 31, 265, 267.
 Рутський (митрополит) ст. 14-16, 18, 86, 87, 95, 96.
 Рутські ст. 148, 149.
 Сакович Касіян (ректор) ст. 5, 10, 81.
 Сасів Ріг уроч. ст. 207.
 Семигород м. ст. 228, 239.
 Скидан Павло ст. 252, 259.
 Скидан Карло Павлович ст. 252, 259, 261-267, 270, 272, 275, 280, 283, 300, 304.
 Скиданові універсали ст. 260.
 Смоленськ м. ст. 202, 203, 205, 206.
 Смольницький монастир ст. 165, 181.
 Смоляга ст. 253, 256.
 Смотрицький Мелетій ст. 6-8, 10-13, 15-19, 74-84, 93, 96, 97.
 Св. Софія ст. 179.
 Софійська церква ст. 184.
 Софійська катедра ст. 149, 165, 170, 184.
 Собеський Якуб. ст. 176, 178, 188.
 Солоницька кампанія ст. 3.
 Сніпород ст. 299, 300.
 Спаський монастир ст. 165, 181.
 Стеблів м-ко ст. 250, 266.
 Сулима Іван Мих. (гетьман) ст. 57, 218-225, 246.
 Султанський фірман (наказ) ст. 24, 25.
 Сула р. ст. 295, 297, 301.
 Тарас (полковник-гетьмана) ст. 62, 63, 71, 72, 101, 115, 117, 120, 136, 137.
 Теофан (владика-патріярх) ст. 8, 183, 200.
 Терлецький Методій (владика) ст. 197, 198.
 Терехтемирів ст. 255, 280, 315.
 Тисаревський Єремія (владика) ст. 183.
 Томиленко ст. 234, 236, 246, 247, 251, 252, 255, 271, 272, 275, 284.
 Трактат в Дсуліні ст. 135.
 Туреччина ст. 206-208, 228, 229, 239, 240, 245, 251.
 Україна ст. 138, 139, 212, 213, 217.

- 218, 223, 227, 232, 237, 245,
251, 253, 254, 256, 258, 269, 260,
262, 265, 266, 279, 280, 292.
- Угри р. ст. 202, 206.
- Фастово ст. 265.
- Фердинанд II ст. 9.
- Филоненко (полковник) ст. 202, 308.
- Филип (отець) ст. 21.
- Хмельницький Богдан (писар) ст. 274,
275, 313.
- Хотинська війна ст. 3, 148, 155.
- Царгород м. ст. 25, 26, 36, 37, 42,
208, 239.
- Цецорська кампанія ст. 208.
- Черкаси м. ст. 153, 155, 220, 234,
244, 247, 248, 254, 260, 261,
265, 284, 311.
- Чернигів м. ст. 202.
- Чернецька Рада ст. 212.
- Черняхова Діброва ст. 152, 153.
- Четвертинський (князь) ст. 179.
- Чечуга ст. 282, 283.
- Чигирин м. ст. 153, 235, 247, 248,
250, 266, 272, 284, 292, 303, 311.
- Чигиринці с. ст. 234.
- Чигрин-Діброва (дніпров. перевіз) ст.
292.
- Чиж Кирик ст. 315.
- Чичаклей р. ст. 38.
- Чорний Грицько (Чернята) (гетьман)
ст. 46, 57, 60, 62-64, 65-67, 69
72, 100, 101, 114, 115.
- Чорний шлях ст. 30, 64.
- Шагин-герай ст. 24, 25, 39, 41-59,
61-63, 70, 72, 122, 229, 239.
- Шагин-герава Рада ст. 53.
- Шаргород м. ст. 148.
- Шегиня с. ст. 194.
- Шейн (московський нач.армії) ст. 206.
- Шкльїнський Томаш (комісар в козаць-
ких справах) ст. 35, 36.
- Яблонський Станіслав (посол) ст. 39,
138.
- Яблоновський Терешко (полковник) ст.
274.
- Яцина (військовий суддя) ст. 154.
- Юрбург м. ст. 216.

ТОМ 8, ЧАСТИНА II.

- Азов м. ст. 14, 15, 30, 32, 34, 35.
- Алепський Павло ст. 153.
- Базавлук (Січ) ст. 161.
- Батурин м. ст. 149.
- Барабаш (Барабашенко) Іван ст. 142,
143, 157, 183.
- Біла Церква м. ст. 186, 187.
- Бобрик с. ст. 39.
- Богуслав м-ко ст. 162, 174, 191.
- Бочурач р. ст. 35, 36, 39.
- Бузулук р. ст. 40.
- Бургунська переправа ст. 25.
- Валки м. ст. 40.
- Валуйки м. ст. 36-38.
- Варна ст. 14.
- Винниця м. ст. 181.
- Вишневецький Ярема ст. 25, 44, 49,
50, 121, 168, 187, 193, 194.
- Вишневецький Юрій ст. 55, 56.
- Вишневецький Дмитро ст. 59.
- Вовчі води ст. 33.
- Война-Оранський Пахомій (владика)
ст. 102.
- Володислав (король) ст. 4, 6-10, 16,
17, 19, 20-22, 24, 26, 50, 144,
145, 147.
- Волинь ст. 12.
- Ворскла р. ст. 42.
- Габсбурги ст. 9-11.
- Галичина ст. 12.
- Гадяч м. ст. 39.
- Гданськ м. ст. 9.
- Гізель Інокентій (ред) ст. 97.
- Глубока р. ст. 40.
- Гниле море ст. 25.
- Горбацький Йосип К. (ред) ст. 97.
- Горохова діброва ст. 189.
- Густинський монастир ст. 110.
- Дін р ст. 34-36, 38-40, 42, 50.
- Дінець р. ст. 36, 38, 40, 42, 50.
- Дніпро р. ст. 10, 11, 13, 42, 57.
- Дніпрів Низ ст. 41.
- Дунай р. 13, 14.
- Желибовський (владика) ст. 131.
- Жеребець (Чорний Жеребець) ст.36,
37.

- Жовті води ст. 170, 183, 185.
 Жолкевський ст. 153.
 Забузький Семен ст. 36, 37.
 Запоріжжя ст. 35.
 Зіньків м. ст. 39.
 Ізюмська сакма (шлях) ст. 62.
 Ібрагім-султан ст. 13.
 Інаст-герай ст. 10.
 Іляшенко К. ст. 143, 157, 183.
 Іслам-герай ст. 18.
 Камінний Затін ст. 184.
 Калміуська сакма (шлях) ст. 62.
 Кальнофойський Ан. (ред.) ст. 97.
 Камінець м. ст. 21.
 Караїмович Іляш ст. 142, 143.
 Керч м. ст. 34.
 Кисіль Адам ст. 147.
 Кодак ст. 12, 26, 27, 161.
 Конецьпольський (король) ст. 10, 12, 13, 16, 17, 26, 27, 44, 139, 142, 144, 161.
 Конецьпольський Олекса ст. 50, 139.
 Константинопіль м. ст. 15.
 Корсунь м. ст. 181, 187, 191.
 Косів Сільвестр (єпископ) ст. 97, 98.
 Крим ст. 15, 16, 20.
 Кречовський ст. 167, 168.
 Крилов м. 161, 168.
 Купецький (владика) ст. 87.
 Ладинський монастир ст. 110.
 Лохвиця м. ст. 25.
 Лукаріс Кирило (патріярх) ст. 89, 108.
 Лубенський монастир ст. 110.
 Лютенька с. ст. 39.
 Маслів Став ст. 27.
 Микитин колодязь ст. 36.
 Миргород м. ст. 40.
 Миргородець Матюшка ст. 38.
 Мисько Таран ст. 33.
 Могила ст. 89-95, 98, 100, 108-111.
 „Могилянський атеней” ст. 90, 97.
 Мошни с. ст. 187.
 Муравський шлях ст. 60, 62.
 Мурад-султан ст. 13.
 Муртазі-бей ст. 33.
 Мясковський Лукаш ст. 14, 167.
 Недригайло м. ст. 48.
 „Обросимів караул” ст. 39.
 Освелцім Станіслав ст. 139-142, 149, 150.
 Осодінський ст. 12, 148-151.
 Острияниця Яцько ст. 31.
 Острияни ст. 56, 73-77, 156.
 Острозький Ол. ст. 88.
 Парчевич Петро ст. 26.
 Павлюк ст. 156.
 Перекоп ст. 25.
 Петрошенко ст. 39.
 Полтава м. ст. 36, 40.
 Потоцький (гетьман) Микола ст. 22, 26, 27, 35, 43, 121, 139, 142, 144, 156, 162, 164, 167, 168, 170, 172, 174, 176-182, 186-188.
 Потоцький Стефан ст. 183, 185.
 Почаський Софроній (ред) ст. 97.
 Пузина (владика) ст. 131.
 Пясецький (єпископ) ст. 87, 101.
 Радвил Ян ст. 21.
 Радзейовський ст. 146.
 Радлинський ст. 161.
 Ракочій ст. 10, 12.
 Рокитне с. ст. 168, 191.
 Рябуха Василь ст. 36, 37.
 Сатановський Арсеній (ред) ст. 97.
 Сафонович Теодосій (ред.) ст. 97.
 Святогорський монастир ст. 38.
 Сахнівка с. ст. 187.
 Селява Антоній (митрополит) ст. 101.
 Славнецький Єпіфаній (ред.) ст. 97.
 Сльозка Михайло ст. 93, 108.
 Старо Констянтинів м. ст. 12.
 Старушич Ігнатій ст. 97, 114, 115.
 Суботів (хут.) ст. 153, 165.
 Сула р. ст. 42, 48.
 Старов Олексій (отаман) ст. 34.
 Сулима (полк.) ст. 34.
 Таваня с. ст. 12.
 Терлецький (владика) ст. 101, 111.
 Торрес-нунцій ст. 112.
 Тьпольо ст. 17, 35, 147.
 Турган-бей ст. 17, 185.
 Україна ст. 15, 18, 28, 34, 37.
 Українська колонія в Корочі ст. 67-70.
 Умерлі-ага ст. 16.
 Урматетеві улуси ст. 35.
 Фердинанд II ст. 9.
 Хмельницький (Хмель) ст. 1, 81-83, 137, 142, 143, 146, 149.
 Хмельницький Богдан-Зиновій ст. 151-185, 191-195.
 Хмельниччина ст. 43, 44, 46, 47, 50, 83, 118, 119, 127.
 Хмельницький Михайло ст. 151-154.
 Хмельницький Тиміш ст. 167.

- Хмелецький ст. 168, 169.
 Хмельник м. ст. 191.
 Хопр р. ст. 40.
 Чаплинський ст. 156, 158, 159, 161, 164.
 Черкаси м. ст. 34-36, 39, 40.
 Черкашаниця Демко ст. 37.
 Чигирин м. ст. 162, 165, 185, 187.
 Чорне море ст. 34, 35.
 Шафран Олекса ст. 50.

ТОМ 8. ЧАСТИНА III.

- Адеребах ст. 103, 114, 260.
 Антонович ст. 224, 283.
 Аслан-городок ст. 73, 179.
 Батурин м. ст. 32, 241.
 Бар м. ст. 5, 36, 39, 54, 57, 73, 149, 152, 153, 156, 163, 169, 170, 176, 212, 220, 223, 225, 238, 284.
 Берестя м-ко ст. 34, 107.
 Бердичів м. ст. 43, 178.
 Бжозовський Максиміліян ст. 62, 121, 140.
 Бжозовський ст. 178.
 Біла Церква м. ст. 5, 10-13, 18-23, 30, 36, 44, 50, 111, 118, 166, 178, 179, 194, 213, 235, 252, 276.
 Білогородка м-ко ст. 35, 124, 171, 172, 249.
 Біла Русь (Білорусь) ст. 5, 34, 173, 190.
 Битомський ст. 96, 98-101.
 Бодяньський Осип ст. 271, 273, 274, 278, 279.
 Бодяньський ст. 258.
 Богдан ст. 125-127, 129, 133, 135, 144, 162, 172.
 Богун ст. 94, 149, 155, 169.
 Броди м. ст. 74, 81, 82, 95, 96, 98.
 Бут Григорій ст. 14.
 Буджацька Орда ст. 172, 175, 179.
 Васильків ст. 141, 235.
 Варшава м. ст. 6, 12, 20-24, 26, 28, 32, 42, 51, 55, 58, 62, 68, 91, 94, 96, 99, 103, 106-112, 122, 140, 152, 157, 158, 161, 168, 185, 193, 198, 208, 210, 213, 216, 218, 226, 244, 262, 265, 270, 281.
 Величко ст. 29, 31.
 Венеція м. ст. 19, 54, 249, 251.
 Вешняк (полковн.) ст. 60, 144, 173.
 Вишневецький ст. 5, 18, 20, 29-31, 40-46, 48-50, 53-55, 58, 63, 64, 66, 67, 69, 73-75, 78, 84-91, 94, 96, 97, 100, 106, 108-111, 113-115, 130, 142, 143, 151, 152, 155, 158, 160, 180, 182, 183, 186, 190, 222, 236, 252, 253, 260, 281.
 Ярема (Вишневецький) ст. 42, 45, 47, 51, 52, 81, 95.
 Ярема (князь) ст. 50, 52, 55, 130, 180, 211, 260.
 Вишневецький Ярема ст. 31, 62, 66, 81, 95, 121, 252, 259, 281.
 Вишневецький Дмитро ст. 135.
 Вишневецький Михайло Корибута (кн.) ст. 190.
 Виговський Іван ст. 105, 247.
 Виговський ст. 79, 80, 152, 228, 229, 236, 239, 245, 247, 251, 255.
 Виміна Альберт ст. 260, 265-268.
 Висла р. ст. 21, 45, 47, 75, 78, 83, 91, 94, 98, 99, 106, 107, 113, 135, 146, 178, 222.
 Винниця м. ст. 39, 118, 123, 152, 215, 251, 273.
 Вишнівці с. ст. 74, 81.
 Високий Замок ст. 88, 92.
 Висока Порта ст. 240.
 Вкраїна ст. 45, 100, 156, 162, 165.
 Володислав ст. 5, 60, 102, 133, 140, 241.
 Володислав IV ст. 101, 110, 262, 263.
 Володимир ст. 96, 182.
 Волинь (земл.) ст. 5, 21, 26-28, 34, 40, 51, 52, 61, 66, 67, 71, 83, 94, 96, 122, 130, 146, 147, 151, 180, 183, 212, 214, 224, 225.
 Востоков ст. 58, 150, 173, 245.
 Гавриіл (митрополит) ст. 126.
 Гадяч м. ст. 255-257.
 Галич м. ст. 83, 146.
 Галичина ст. 66, 92-96, 138.
 Ганжа ст. 38-40, 49, 52, 72.
 Ганновер (кореспонд.) ст. 29, 34, 38, 43, 44, 55, 68, 71, 73.

- Гиря ст. 21, 42, 49, 52, 60.
 Гладкий (полк.) ст. 78, 183, 256.
 Гладкий Матвій (полк.) ст. 279.
 Гладкий Микита ст. 119.
 Глиняни ст. 52, 66, 67.
 Головацький ст. 33, 72, 82, 91, 116.
 Гоща м-ко ст. 61, 156, 164, 167, 178.
 Гоща (манастир) ст. 16.
 Горинь р. ст. 40, 54, 64, 151, 154, 155, 160, 164, 167, 180, 181.
 Гомель м. ст. 33.
 Горностайполь м-ко ст. 215, 277.
 Гончариха с. ст. 58-60.
 Голота Ілля ст. 181, 184.
 Граб'янка ст. 60, 89, 107, 217, 219, 262, 268, 274, 283.
 Грабовський ст. 124, 146, 199, 201, 218.
 Гроб Господній ст. 131, 132.
 Св. Гроб ст. 123.
 Гусятин м-ко ст. 57, 71, 83.
 Гавронський ст. 20, 75, 76, 79.
 Гданськ м. ст. 91, 94, 107.
 Демко (Лисовець) ст. 274, 281.
 Дін р. 172, 176, 241, 248, 251, 253-255, 281.
 Дніпро р. ст. 5, 6, 22, 27, 29-31, 36, 40, 46, 50, 53, 73, 80, 95, 128, 152, 154, 160, 167, 176, 177, 179, 215, 222, 235, 249, 258, 269, 274, 287, 288.
 Дністер р. ст. 94, 113, 175, 176, 178, 179, 215, 220, 225, 271, 287.
 Дубно м. ст. 83, 96.
 Єрлич ст. 124, 125, 153, 155, 217, 231, 235, 281-283, 285.
 Єрлич Мих. ст. 35.
 Єрлич Йоаким ст. 35.
 Єремія (князь) ст. 35.
 Єрмолович Ю. ст. 109, 110, 156.
 Желиборський (владика) ст. 83.
 Житомир м. ст. 40, 214, 228, 230, 231, 234, 282.
 Задніпров'я ст. 12, 26, 28-31, 36, 111, 118, 212, 239, 286.
 Замостя м-ко ст. 66, 78, 82, 85, 86, 92, 95-101, 108-111, 113, 115, 116, 118, 124, 129, 193, 194.
 Запарожці ст. 137, 172, 176, 254.
 Запарозьке військо ст. 10, 18, 25, 47, 58, 59, 85, 96, 98, 111, 114, 116, 120, 121, 136, 137, 144, 146, 147, 149, 151, 154, 158, 160-162, 166, 170-174, 177, 195, 199, 200, 202, 206, 213, 215, 216, 220, 232, 238, 238, 242, 245-251, 253, 258, 260, 263, 264, 266, 270-272, 282, 284.
 Запоріжжя ст. 14, 17, 19, 25, 72, 96, 114, 117, 145, 162, 175, 269, 282, 284.
 Заслав м. ст. 43, 52, 131, 223.
 Островський-Заславський Домінія ст. 7, 23.
 Заславський Домінія ст. 15, 27, 84.
 Заславський ст. 27, 46, 47, 50-55, 57, 58, 66, 67, 69, 71, 73, 74, 181, 186, 222.
 Заславський (князь) ст. 61, 70.
 Забуський ст. 69-71.
 Забуський Семен ст. 195, 196, 199, 201-203.
 Замойський ст. 37, 186.
 Збараж м. ст. 55, 60, 67, 75, 81, 122, 183, 185, 187, 190, 193, 194, 197, 218, 219, 221-225, 242, 273.
 Зборів м. ст. 69, 191, 193, 194, 196, 197, 201, 204, 205, 217, 220, 239, 240, 258, 260, 263, 264, 270.
 Звягель м. ст. 137, 172, 176, 254.
 Зміна Мартин ст. 78, 80, 81.
 Ібрагим (султан) ст. 59.
 Іква р. ст. 72.
 Ікопоть р. ст. 70.
 Ігулець р. ст. 178.
 Йова (митрополит) ст. 132.
 Йона (ігумен) ст. 241, 253, 265, 271, 281.
 Казимир Ян ст. 66, 101-105, 108-110, 112, 115, 117, 119, 133, 138, 165.
 Камінець м. ст. 57, 59, 83, 92, 113, 151, 169, 170, 181-183, 251.
 Кантерев ст. 123, 126.
 Кантемир ст. 171, 172.
 Карло-Фердинанд ст. 102.
 Карл ст. 102, 108-110, 112.
 Калиповський ст. 170, 251.
 Карач-мурза ст. 171, 176.
 Кисіль Адам ст. 7-9, 11, 16-18, 20, 21, 24-28, 30, 35, 44, 48, 51, 60-66, 73-75, 102-104, 106, 108, 119, 121, 127, 128, 139, 140-145, 148, 149, 151-153, 155, 157-162, 164, 165, 167, 176, 178, 181, 218.

- 227-230, 232, 234-238, 244, 257, 258, 261, 264, 268, 269-271, 275, 281-283, 285-288.
- Кисіль Микола ст. 121, 141, 144, 156, 157.
- Київ м. ст. 4, 11, 23, 26, 34, 35, 61, 83, 120, 122-124, 127, 129-131, 133, 136, 137, 140-142, 150, 154, 155, 177-179, 184, 193, 216, 219, 221, 227-231, 234-237, 244, 257, 258, 264, 268, 271, 277, 281-286, 288.
- Корсунь м. ст. 4, 10, 46, 194.
- Константинів м. ст. 26, 43, 52-55, 60, 62, 64, 67-72, 74, 77, 78, 81, 121, 128, 164, 178, 179, 181-183, 212, 220, 224, 225.
- Корлуба М. ст. 101, 103, 104, 110, 112.
- Корицький ст. 46, 53, 55, 184.
- Корецький С. (кн.) ст. 168, 169, 252, 265-267.
- Климовський Лука (лікар) ст. 187, 220, 222, 224, 257.
- Коробка Ф. (отаман) ст. 245.
- Кодак ст. 26, 31, 151, 179, 249.
- Конецьпольський (гетьман) ст. 37, 52, 66, 67, 70, 74, 75, 81, 82, 84, 90, 100, 108, 113, 114, 130, 142, 143.
- Конецьпольський Олександр ст. 7, 23, 81, 89, 189.
- Конотоп м. ст. 30, 34.
- Кривонос М. ст. 5, 28, 30, 39, 42, 46-57, 60-63, 69, 72, 78-81, 88, 92, 95, 100, 116, 143.
- Костомаров (іст.) ст. 29, 60, 73, 75, 81, 89, 104, 109, 125, 218, 219, 224, 265, 281, 285.
- Коростишів м. ст. 35, 215, 232, 276, 277.
- Кремінець м. ст. 52, 75.
- Крилів м. ст. 95, 158, 162.
- Краків м. ст. 117, 121, 138, 146, 213.
- Кунаков (моск. агент) ст. 109-111, 119, 143, 163, 182, 199, 202, 208-210, 218, 244, 251, 252, 260.
- Крим ст. 7, 8, 21, 100, 130-132, 140, 171-173, 179, 184, 223, 240, 241, 244, 252, 253, 270.
- Лазаревський ст. 29, 273.
- Лац ст. 51, 54.
- Литвин Петро ст. 223, 225.
- Литовське в. кн. ст. 6, 23, 33, 52, 58, 130, 138, 139, 148, 163, 200, 209, 213, 216, 234, 259, 263.
- Литва ст. 32, 40, 58, 59, 106, 137-139, 144, 145, 149, 151, 153, 163, 168, 173, 174, 176, 180, 184, 220.
- Лосєв ст. 184, 185, 237.
- Львів м. ст. 21, 28, 43, 48, 52, 57, 66, 70, 73, 78-82, 84-89, 92, 94-96, 100, 101, 104, 107, 108, 110, 113, 146, 190, 194.
- Лубні м. ст. 29, 31, 257.
- Луцьк м. ст. 18, 61, 62, 83.
- Ляхівці с. ст. 29, 54, 63, 64, 66.
- Макарій (патріярх) ст. 126.
- Максимович ст. 124, 273, 274, 278, 279.
- Маслів Став ст. 50, 163, 178.
- Машкевич ст. 29, 32, 40-42, 53-55, 68, 69, 148.
- Махнівка с. ст. 40, 42, 43.
- Межибож с. ст. 56, 58, 61, 163, 176, 181, 182, 223.
- Межирич ст. 43, 63, 169.
- Міхаловський ст. 9-13, 16-18, 21, 23, 25, 27, 28, 30, 43, 44, 48-51, 54-56, 60-67, 69-73, 75, 76, 79, 82-85, 102, 107, 109, 114, 115, 119, 122, 124-126, 128-130, 134, 135, 138-141, 146, 149, 150, 153, 164, 165, 167, 169, 171, 175-181, 185, 186, 188-190, 193, 194, 199, 202, 204, 217-220, 227-229, 232, 236, 240, 244, 269, 271, 286, 287.
- Миргород м. ст. 256, 257.
- Многогрішний ст. 274.
- Могилів, Могилівщина ст. 34, 46.
- Мозир м. ст. 40, 144, 147, 156, 181.
- Молдавія (Молдава) ст. 123, 131, 241.
- Могила ст. 127.
- Москва м. ст. 4, 7, 8, 26, 33, 34, 50, 58, 62, 80, 113, 123, 133, 136, 140, 146, 150, 163, 165, 167, 172, 173, 176, 184, 193, 204, 218, 241, 243, 244, 247, 249, 250, 252-255, 257, 258.
- Московська (держава, государство, царство) ст. 242, 243, 246, 247, 252.
- Мокрський кс. ст. 90, 99, 100, 110-114, 119, 120.
- Мужилівський ст. 29, 31, 58, 60, 68.

- 80, 123, 131, 133, 136, 137, 150, 172, 184, 187, 278.
- Мунтяни м-ко ст. 132, 249.
- Мясковський Войцех ст. 39, 56, 57, 60, 68, 71, 75-77, 84, 109, 121, 124-125, 128, 129, 134, 138, 140, 141, 145, 146, 149, 151, 152, 155, 156, 169, 188, 194, 206, 209.
- Наливайко ст. 48.
- Нароль м-ко ст. 95.
- Нарушевич ст. 10-13, 83, 95, 96, 98, 121, 124, 130, 148, 149, 165, 170, 182, 194, 199, 217, 267, 271.
- Небаба М. (п-ик) ст. 95, 96, 223, 242, 280.
- Немирів м. ст. 36, 37, 40, 41, 45, 53.
- Немирич Ю. ст. 103, 104, 109.
- Неронов (моск. посол) ст. 220, 235, 239, 244, 245, 247-251, 253, 258.
- Нечай Д. (п-ик) ст. 82, 150, 171, 176, 182, 183, 223, 226, 267-269, 276, 281-283, 286.
- Новгород-Сіверський ст. 30, 32, 33, 243.
- Новосілка с. ст. 35, 140.
- Ногай (тат. земля) ст. 252, 253.
- Нунцій ст. 168, 181, 226, 259, 260, 271.
- Обухович Ф. ст. 61, 161, 164, 167.
- Овруч м. ст. 214.
- Овечий брід ст. 73.
- Озірна с. ст. 196.
- Олдаковський Станіслав ст. 115, 118-121, 128.
- Осолінський Ю. (Осолін) ст. 6-9, 12, 13, 20, 21, 23-25, 32, 51, 54, 56, 57, 62, 67, 98, 101, 102, 108, 114, 119, 122, 124, 130, 133, 134, 136, 140, 141, 146, 149, 157, 168, 169, 180, 204, 209, 215, 217, 229, 230, 234, 236, 237, 273.
- Осіньський (кн. лит.) ст. 6, 28, 52-55, 66, 68, 69, 76, 77, 79, 82.
- Остророг Мих. ст. 7, 23, 52, 66, 67, 70, 74, 75, 84, 85, 120, 136, 169, 170, 183.
- Острог м. ст. 42, 46, 62, 63, 168, 169, 225.
- Отаманська Порта ст. 73, 132.
- Паволоч с. ст. 31, 35, 50, 54, 58, 59, 118, 158, 178, 215, 219, 251, 252, 274.
- Переяслав м. ст. 29, 122, 123, 141, 142, 148-150, 156, 165, 168, 174, 176, 194, 214, 244, 281.
- Пилява р. ст. 60, 72, 75, 123, 183.
- Пилявецька катастрофа ст. 28, 77, 79, 81.
- Пилявці ст. 66-69, 72, 80-82, 86, 91, 104, 108, 111, 128, 146, 164, 179, 196.
- Побужжя ст. 28, 34.
- Петроній Ласко ст. 16-18, 31.
- о. Ласко ст. 18, 27, 32, 35, 50, 61, 177, 178.
- о. Петроній ст. 18-21.
- Паісій (патріярх) ст. 122, 123, 126, 128, 131, 133, 136, 150, 182, 253, 258.
- Піріс-ага ст. 91, 92, 171.
- Погребище ст. 40, 42, 215.
- Поділля ст. 40, 56, 57, 66, 71, 78, 83, 94, 122, 146-149, 176, 180, 181, 183, 212, 214, 225, 238.
- Поділ (част. Києва) ст. 125, 282.
- Пасторій (істор.) ст. 71, 82, 86, 98, 109, 199.
- Подніпров'я ст. 34, 94, 118, 177, 184, 224.
- Полонне м. ст. 43, 52, 61, 117.
- Поліся ст. 26, 31, 51, 61, 147, 181, 184, 214.
- Полтава м. ст. 222, 253-257.
- Польща ст. 4, 5, 8, 9, 15, 19, 20, 25, 29, 34, 59, 60, 64, 77, 78, 94, 95, 99, 101, 102, 104-106, 108, 113, 122, 125, 126, 130-132, 135-140, 143, 145, 150, 153, 153, 156, 161, 166, 167, 171-174, 184, 185, 187, 188, 201, 203, 204, 208, 219, 220, 225, 239-241, 244, 250, 252, 254, 260, 270, 271, 281-283.
- Порта ст. 7, 8, 78, 132, 165, 179, 240, 241, 270, 271.
- Припять р. ст. 29, 151, 154, 181, 184, 224.
- Прилуки м. ст. 41, 50, 51, 215.
- Потоцький ст. 6, 7, 10, 11, 20, 23, 24, 29, 30, 113, 128, 143, 149, 170, 251, 271, 282, 287, 288.
- Пузина Анастасій (владика) ст. 83.
- Путивль м. ст. 8, 30, 133, 175, 242, 243.
- Радехів м. ст. 194, 195.

- Радивил ст. 23, 68, 69, 107, 130, 144, 147, 148, 163, 174, 180, 184, 185, 193, 209, 217, 238, 241, 252, 260, 262, 281-283.
- Радивил Януш ст. 104, 109, 138, 139, 259.
- Радивил Альберт ст. 260.
- Радомишль м. ст. 35.
- Радкевич Ф. от. ст. 89, 92.
- Ракоцій Ю. ки. ст. 102-105, 108, 109, 112, 113, 135, 136, 138-140, 147, 157, 160, 163, 165, 174-177, 181, 184, 240, 242.
- Ракоцій Жигмонт ст. 102-105.
- Ржечицький ст. 68, 69, 73.
- Росава р. ст. 50, 154, 158, 166, 257.
- Росія ст. 123.
- Русь ст. 36, 51, 59, 65, 81, 82, 88, 113, 135, 144, 153, 159, 168, 180, 195, 211, 233, 281.
- Русь Галицька ст. 267.
- Рудацький ст. 44, 68, 69, 89, 110, 196, 202, 218, 260, 281.
- Сабатай бен-Меір (Сабатай) ст. 32, 38, 39.
- Сапіга ст. 252.
- Савич Семен (п-ик) ст. 275.
- Сатанів м. ст. 57, 71.
- Семигород ст. 103, 105, 132, 135, 136, 165, 184, 193, 240.
- Сенявський Ад. ст. 56, 58, 118.
- Синява р. ст. 60, 72.
- Сіверщина ст. 20, 29, 30-32, 34, 35, 179, 184, 214, 256.
- Случ р. ст. 53, 54, 60, 79, 81, 152, 155, 158, 160, 181, 183, 212, 220, 224-226, 231, 234, 235, 273.
- Смірнов ст. 59, 103, 163, 174, 185.
- Смоленськ м. ст. 103, 105, 132, 135, 136, 165, 184, 193, 240.
- Смяровський Якуб (Смяровський) ст. 112, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 128, 140, 141, 156-161, 163, 164, 166, 167, 171, 176-179, 195, 205, 216.
- Сож р. ст. 225, 226.
- Сокаль м. ст. 15, 83, 194.
- Св. Софія ст. 125, 155.
- Стародуб м. ст. 30, 32-34, 212, 237.
- Старі Голечинці с. ст. 72.
- Стрипа р. ст. 196, 197.
- Суботів ст. 217, 262.
- Твардовський ст. 29, 37, 38, 40-42, 44, 55, 57, 68, 73, 75-77, 81, 82, 88, 89, 104, 107, 181, 185.
- Терехтемирів м. ст. 117, 129, 262.
- Теребовля с. ст. 71, 83, 94.
- Тернопіль м. ст. 66, 196.
- Темберський ст. 68-70, 76, 77, 80.
- Теофан (патріярх) ст. 123.
- Тетерів р. ст. 60, 273.
- Тімберей-агі ст. 171, 172.
- Тимофій (Тимош) гетманич ст. 135, 245.
- Тишкевич ст. 12, 18, 23, 40, 42-44, 53, 54, 61, 66, 67, 154.
- Топіч (Топич) козак ст. 11, 48.
- Томашівський ст. 83, 86, 89, 94, 199.
- Торрес ст. 260, 268.
- Топорів с. ст. 194-196.
- Тульчин м. ст. 37, 39, 40.
- Туреччина ст. 133, 140, 165, 271.
- Турів м. ст. 144, 156.
- Тугай-бей (Тогай-бей) ст. 11, 12, 21, 42, 50, 79, 82, 86, 90-92, 96, 113, 118, 146, 171, 176.
- Угорщина ст. 94, 138.
- Унковський ст. 59, 145, 172-177, 244-246, 250, 251, 274.
- Умань м. ст. 36, 39.
- Україна ст. 4, 5, 9, 11, 14, 19, 21, 28, 29, 41, 43, 52, 56, 57, 66, 69, 78, 83, 90, 96, 100, 103, 118-120, 123-128, 130-133, 136, 137, 140, 143, 144, 146, 149, 150, 154, 156, 157, 162, 165, 166, 169, 172-174, 184, 185, 187, 188, 193, 202, 215, 224, 227, 233, 234, 239, 240, 244, 247, 252-254, 264, 265, 270, 273, 278, 281, 288.
- Фастом м-ко ст. 35, 142.
- Федоренко-Богун ст. 176, 190, 277.
- Фірлей к-ян ст. 67, 106, 180-183, 186, 222.
- Хмельник с. ст. 60, 253, 284.
- Хмельницький (Хмель) (гетьман) ст. 5, 7-18, 20-36, 38-40, 44-52, 54, 55, 58-67, 69-73, 75, 78-83, 86-136, 138-145, 147, 148, 150-166, 168, 171, 172, 175-178, 180, 182-184, 187, 188, 191-196, 199, 201, 202, 205, 206, 208, 209, 216-220, 223, 224, 226, 230, 231, 250, 252.

- 262, 265, 268, 269, 272-274, 281, 287, 288.
- Томіш Хмельницький (син Хмельницького) ст. 100, 224, 250, 274.
- Хмельницький Захар ст. 92, 110, 112.
- Хмельницький Михайло ст. 201.
- Хмельницький Іванець ст. 274.
- Хмеленко Ярема ст. 12.
- Царгород м. ст. 59, 135, 270.
- Цеклінський Домініканин ст. 64.
- Чаплінський ст. 49, 142, 143, 145, 151, 152, 155, 160, 207, 217, 221, 285.
- Черкаси м. ст. 21, 30, 34, 162, 276.
- Чернигів м. ст. 30-32, 215, 228.
- Четвертинський Януш ст. 37, 38, 40, 140, 141, 144.
- Черкеський (Чераський) Дмитро ст. 119.
- Чехович ст. 85, 86, 90, 92.
- Чигирин м. ст. 5, 18-21, 31, 35, 45, 49, 50, 72, 136, 140, 158, 162-164, 167, 175, 177-179, 216, 219, 228, 230, 235, 238, 239, 242-245, 253-257, 262, 283.
- Чернята Іван (Чернята, Чорнота) ст. 92, 99, 116, 129, 152, 245, 258, 274.
- Чорторійський (Чорторійські) ст. 12, 13, 23, 28, 42, 51, 55, 56, 58, 67, 68, 90, 97-99, 114, 119, 124, 130, 145, 146, 149, 199, 215, 217, 220, 230, 234.
- Чоловський ст. 46, 86.
- Чорнобиль ст. 32, 35.
- Чолганський Камінь ст. 64, 67, 68, 182, 186.
- Чорний ліс ст. 176, 239, 256.

Зміст VIII тому

(в другім виданню).

**Частина перша: Від Куруківщини до Кумейщини
(рр. 1625—1638).**

Передмова до першої частини в I виданню . . с. 2.

I. В атмосфері льояльності (1626—1628) . . с. 3—56

Шуканне *modus vivendi* (с. 3), компромісові течії в громадянстві (с. 4) в ерархічних кругах (с. 5), місія М. Смотрицького до патріархів (с. 6), справа прав брацьких (с. 7), їх скасування патріархом (с. 8). Депресія серед православних (с. 9), мрії про порозумінне «Руси з Русю» (с. 10), «Дезідероз» Саковича і заходи Смотрицького в 1626—7 рр. (с. 11), його мотиви (с. 12), проект соборного порозуміння на соймі 1626 (с. 13), король визначає собор (с. 14), Смотрицький переходить на унію (с. 15), його лист до царгород. патріарха 1627 р. (с. 16), переговори з Борещким і Могилою (с. 17), альянми І. Кошинського (с. 18).

Опортуністичачні настрої серед козаччини (с. 19), тактика М. Дорошенка (с. 20), «розбір війська» (с. 21), справа виводу козаків з шляхецьких маєтностей (с. 22), посольство на сойм 1626 р. (с. 23). Татарський напад (с. 24), справа стримання вишишків від походів (с. 25), страхи в Туреччині (с. 26), заходи Дорошенка против своєволі (с. 27), походи на море 1626 р. (с. 27—8), екскурсія Дорошенка на Запороже (с. 28), спорядженне реєстру (с. 29), козацькі домагання (с. 30). Погром Татар під Білою Церквою (с. 31), не задоволенне козацьких петицій (с. 32), рада в Переяславі на поч. 1627 (с. 33) і нові петиції (с. 34).

Невдоволенне козаків на неподатливість правительства (с. 34), вони відмовляють ся від походу на Шведів (с. 35), шведське правительство пробує з ними звязатись (с. 36). Турки заходять ся будувати замки на україн. території 1627 р. (с. 37), демонстрація Хмелецького і козаків (с. 38), козацький похід на море (с. 38—9). Посольство на сойм (с. 39), становище пос. палати (с. 40). Похід Дорошенка на Іслам-Кермен (с. 41). Війна Шагін-герая з Кантеміром (с. 42), похід козаків до Криму і смерть Дорошенка (с. 43), уступленне з Криму (с. 44), Шагін-герай на Запорожу (с. 45).

Морські походи 1628 р. (с. 45), вибір Грицька Чорного (с. 46), агітація за новим походом до Криму (с. 47), посольство до короля (с. 47—8), дволична політика польського уряду (с. 48), відповідь козакам (с. 49). Морські походи (с. 50). Умова з Шагіном і Магомет-гераям (с. 51), другий кримський похід, 1628 р. (с. 52), козаки під Перекопом (с. 53), ради і суперечки (с. 54), відступленне на Запороже (с. 55).

II. Напруження і конфлікт 1630 р. 56—139.

Невдоволення з Гр. Чорного (с. 56), вибір Ів. Сулими (с. 58), невдоволення козацтва (с. 58), зріст своєвільних елементів (с. 58—9), посольство на сойм 1629 р. (с. 59), морський похід (с. 60), третій кримський похід (с. 61), його безуспішність (с. 62), зрада Татар (с. 63). Вибір Левка Івановича (с. 64). Похід Девлет-герая на Україну і погром під Бурштином (с. 65). Напруження між реєстровими і нереєстровими, Левко Іванович і Грицько Савич (с. 65—6), закінченне шведської війни і прихід польського війська на Україну, з кінцем 1629 р. (с. 66), наказ Чорного Запорожцям (с. 67), відповідь Левка Івановича (с. 68), справа реєстру (с. 69) і початок конфлікту (с. 70), освітлення його в реляції Конецпольского (с. 71), кінець Чорного (с. 72), релігійний момент в повстанні (с. 73).

Справа собору (с. 73), соймова постанова про субсидію руського духовенства (с. 74), компромісові публікації М. Смотрицького — «Апология» (с. 75), аргументи для укр. шляхти (с. 76). Київський собор 1628 (с. 77), суд над «Апологією» (с. 78), вмішанне козаків (с. 79), виступляція Смотрицького (с. 80), засуд «Апології» (с. 81), анатемованне писань Смотрицького (с. 82), нові публікації його (с. 83).

Продовженне соборової акції (с. 84), визначенне «генерального» і «партикулярних» соборів на р. 1629 (с. 85), переговори в сій справі (с. 86), прихильне становище православної єрархії (87), протест православної шляхти під Мальборгом (с. 88), протести київські (с. 89), запорозька делегація (с. 90). Засідання київського собору (с. 91), виступ козаків (с. 92), розірванне собору (с. 93), декларація духовенства (с. 94), православні ухиляють ся від львівського собору (с. 94—5), трудне становище уніятської єрархії (с. 95), зїзд у Львові (с. 96), проєтована формула обєднання церков (с. 97).

Зв'язки православної опозиції з політичною агітацією (с. 98), поголоски польські і українські (с. 99), релігійна закраска козацької війни 1630 р. (с. 100). Арешт і скаранне Чорного (с. 101), корсунський погром (с. 101—2), польська мобілізація (с. 102), похід Лаца (с. 103), його характеристика дана Єрlichem (с. 104), козацьке посольство до Конецпольского (с. 105), його похід (с. 106).

Переяславська кампанія 1630 р.: перший погром польського війська (с. 107), Конецпольський під Переяславом (с. 108), відомости Гладкого (с. 109), повстанне на Правобережжю (с. 110), громлонне польських військ (с. 111), рішуча перемога козаків (с. 112), «Тарасова піч» (с. 113), декларація Конецпольского (с. 114), зміна гетьмана (с. 115), відповідь козаків Конецпольскому (с. 116), угода (с. 117), ревізія реєстру (с. 118), старший Орендаренко (с. 119), реляція Конецпольского (с. 119) і фактичні наслідки кампанії (с. 120), походи на море (с. 121), безрадість правительства (с. 122), домагання козаків (с. 123), рада на Масловім Ставі, 23 серпня 1630 (с. 124).

Козацька справа на соймі 1631 р. (с. 125), невдоволення шляхти (с. 126), страх селянського повстання (с. 127), польське військо на Україні (с. 128), біжки з жовнірами (с. 127—9). Ослабленне напруження (с. 129), справа митрополитчої ваканції (с. 130), невдала шведська місія до козаків (с. 130—1), заходи уряду коло митрополії (с. 132), кандидатура

Могили (с. 133), митрополит Ісайя (с. 134). Перспективи війни з Московською (с. 135), мобілізація козацтва (с. 136), козацькі петиції на сойм 1632 р. (с. 137), остання відповідь короля Жигимонта (с. 139).

III. Безкоролів'є і „заспокоєння православних“ с. 139—199.

Смерть короля (с. 139), приготування православних до рішучої розправи (с. 140), українські петиції на конвокацію (с. 141), акція брацтв (с. 142), домагання козаків (с. 142—3), інструкція козацькій делегації на сойм (с. 143), постулат права козацького війська на участь в виборі короля (с. 144), воєнна маніфестація козацького війська (с. 145), кореспонденція з магнатами (с. 146). Православна справа на конвокації (с. 147), дебати в комісії для справи православних (с. 148), проекти формули компромісу (с. 149), декларація «генеральної конфедерації» (с. 149—150), відправка козацьких послів з сойму (с. 150), відкинення козацького домагання в справі елекції (с. 151).

Невдоволення православних з конвокаційного сойму (с. 152), митр. Ісайя на козацькій раді в Черняхівській Діброві (с. 152—3), агітація в війську і скинення Кулаги (с. 153), криза в козацтві (с. 154), смерть Кулаги (с. 155), козацьке посольство на елекцію (с. 156), домагання в справі релігії (с. 157), військо підтримує кандидатуру Володислава (с. 157—8), заходи королевича коло справи православних (с. 158), його пляни (с. 159), агітація митр. Ісайї на користь Москви (с. 160), боротьба партій на елекційнім соймі (с. 161), тверда постава православних (с. 162), ролі козаків (с. 162—3), порозуміння королевича з православними (с. 163). Володислав арбітром (с. 164), вироблювання компромісової формули (с. 165), «пункти заспокоєння обивателів грецької віри» (с. 166), протести католиків (с. 167), триумф православних (с. 168). Справа вибору владиків (с. 169), кандидатура Могили (с. 169—170), його вибір (с. 171), вибори єпископів (с. 172), заходи католиків і погрози православних (с. 173).

Коронаційний сойм (с. 173), опозиція на нім католиків (с. 174), певне поведіння Володислава (с. 175), різке становище православних (с. 176), домагання здійснення королівських обіцянок (с. 177), компроміс (с. 178), королівський диплом для православних. 15 березня н. с. 1638 р. (с. 179), інші королівські грамоти (с. 180), розпечатання церков (с. 180—1), привілеї владикам (с. 181—2), справа перемського владичтва (с. 183), посвящення Могили (с. 183), відібране св. Софії (с. 184), триумфальний візд Могили до Києва (с. 185), справа м. Ісайї (с. 185—6), схізма в митрополії (с. 186), посередництво козаків (с. 186—7), суєспільність помирила ся з Могилою (с. 187).

Марне «заспокоєння» (с. 187), оживлення релігійної боротьби (с. 188), непримирене становище католиків і уніатів (с. 189), хитке становище Володислава (с. 190), розпорядження на некористь православних шкіл (с. 191), заходи для приєднання курії для компромісу (с. 191), релігійна справа на соймі 1635 р. (с. 191—1), сойм приймає до відома зроблені королем толеранційні уступки (с. 193), привілеї уніатам і православним (с. 193), сіверська архієпископія (с. 194), визначення комісарів для поділу церков (с. 195), комісарські протоколи (с. 196), уніатський терор в Холмщині (с. 197), безправства М. Терлецького (с. 198), афера Гулевича (с. 198—9), труднощі православних владиків (с. 199).

IV. Козацькі справи 1632—1637 р. с. 200—258.

Козаччина відходить від церковної справи (с. 200), чисто козацькі інтереси (с. 200—1), мобілізація на московську війну (с. 201), зміни на гетьманстві (с. 202), козаки в Сіверщині (с. 203), мобілізація козацтва для визволення Смоленська (с. 204), оповідання про козаків під Смоленськом (с. 205), відомости з московського театру війни 1634 р. (с. 206). Небезпека турецької війни (с. 207), похід Абазі-наші (с. 208), трактат на Поляновці (с. 208—9), сойм 1634 р. (с. 209), замирення з Турками (с. 209—210), невдоволення в козацтві (с. 210), заходи против козацької своєволі (с. 211), соймові постанови 1635 р. (с. 212), Кодак (с. 213), конфлікт з козаками (с. 114), походи на море (с. 215), перспективи шведської війни (с. 216), похід козаків до Пруссії (с. 216—7), козацькі чайки на Балтійським морі (с. 217), замирення з Шведами (с. 218—9).

Зруйнованне Кодака (с. 220), минувшина Сулими (с. 220—1), участь реєстрового війська (с. 222), комісарські підкупства (с. 223), зрада реєстрових (с. 224), засуд і смерть Сулими і тов. (с. 225), відповідь на домагання льяльського війська (с. 226), справа відновлення Кодака (с. 227), кримські усобиці — Інает і Кантемір (с. 228), правительство дозволяє козакам підтримати Інаета (с. 229), козацьке посольство до Москви (с. 230), роздраження між козацтвом (с. 230—1), корсунський конфлікт з Даниловичом (с. 231).

Перед повстанням 1637 р. — козацькі ради 1636 р., реляції Кисія (с. 232—3), поміч від митрополита (с. 233—4), агітація Павлюка против льяльців (с. 235), старший Томиленко (с. 236), похід на Запорожжя і море (с. 236—7), посольство на сойм (с. 238), війна Інаета з Кантеміром (с. 239), участь козаків в усобиці (с. 240), заходи уряду (с. 241), реляції Кисія з весни 1637 р. (с. 242), рада над Расавкою (с. 243), ревізія реєстру (с. 243—4), похід на море (с. 244), кінець Інаета і Кантеміра (с. 245), обвинувачення Павлюка на старшину за кримську політику (246).

Повстання Павлюка: забрання армати (с. 246), становище Томиленка (с. 247), декларація Павлюка 17 червня (с. 247—8), його домагання (с. 249), проект морського походу (с. 249—50), небезпека турецького походу (251), Конецпольский клич козаків до помочи (с. 251—2), старшина скидає Томиленка — Павлюк приймає війну (с. 252), його універсали з серпня (с. 253), арештування старшини (с. 254), смерть Кононовича (с. 254—5), Павлюкові виправдування (с. 255), його запевнення льяльцям (с. 256), гнів Конецпольського (с. 257), похід польського війська на Україну (с. 258).

V. Війни 1637—8 рр. с. 258—315.

Народне повстання (с. 258—9), універсали Скидана (с. 259), мобілізація (с. 260), марш польського війська (с. 261), заходи Павлюка коло татарської помочи (с. 262), вагання серед козаччини на волости — рада в Корсуні, 19 падол. (с. 263), рада в Переяславі (с. 264), вісти про наближення Павлюка (с. 265), конфедерація в польським війську — успіхи повстання (с. 265—6). Відновлення польського наступу (с. 266), Павлюк на волости (с. 267), універсал до задніпрців (с. 267—8), стріча з Лашом (с. 268), наступ на польське військо під Кумейками (с. 269),

битва (с. 269—70), утеча Павлюка і Скидана (с. 270), Гуня проводить відступом (с. 270—1), стріча під Боровицею (с. 271), капітуляція і вдача Павлюка (с. 272), домагання Конецпольського (с. 273), скасування виборної старшини (с. 273—4), декларація продиктована війську (с. 274), підпис Хмельницького (с. 275).

Між зимовою і літньою війною: завзяття Потоцького на знищення своєвольців на Задніпров'ю (с. 276). Його мотиви (с. 276—7). Кизимівці (с. 277), «повстання» в Лубенщині (с. 277—8), кривавий терор Потоцького в Ніжині (с. 278), екзекуції в Києві (с. 279), жовнірські лежі (с. 280). Ревізія реєстру в Терехтемирові, в лютім 1638 (с. 281), реляція Кисіля (с. 281—2), козацькі страти в кампанії (с. 282). Рада в Переяславі (с. 283), місія Мелецького на Запороже (с. 283—4), посольство реєстровців до короля і сойму (с. 284), даремні зусилля коло привернення ласки (с. 285), скарання Павлюка і товаришів (с. 286). Нова соймова ординація для козацького війська (с. 286), авторство Кисіля (с. 287). Відновлення Кодака (с. 288). Оповідання Окольського про весняний рух (с. 289), лист Гуні до хана (с. 290). Експедиція Мелецького на Запороже (с. 290—1), відправа запорожців (с. 291), тривога на Україні і репресії Потоцького (с. 292).

Війна 1638 р.: похід з Запорожа на волость (с. 291—3), Остриянин в Голтві (с. 293), невдалий приступ Потоцького (с. 294), налітка Остриянина за Полягами (с. 294—5), битва під Лубнями (с. 295), погром Путивльця (с. 296), Остриянин в Роменщині (с. 297), табор під Лукомлем (с. 297—8), стратегічний плян Остриянина (с. 298), повстання на Правобережжю (с. 298—9), новий наступ Остриянина на Лубні (с. 299), погром Секирявого (с. 300), битва під Жовнином (с. 300—1), Остриянин кидає військо (с. 301), вибір Гуні (с. 302), переговори (с. 302—3).

Облога на Старці і капітуляція: неренесення табору на Старець (с. 303), вигоди позиції (с. 304), прихід Скиданівців і відновлення боротьби (с. 304—5), переговори (с. 305), польська блокада (с. 306), листи Гуні (с. 307), надії обложених на Филоненка (с. 307), його нещасте (с. 308), останні переговори (с. 309), капітуляція козацького війська (с. 310).

Останні рухи: вісти з Чигринщини (с. 310—1), з Роменщини (с. 311). Загальна рада в Києві 9 н. с. вересня (с. 312), посольство до короля (с. 313), комісія на Масловім Ставу (с. 314), іменованне нової старшини (с. 315), її добір (с. 316, козацька покора (с. 317).

Примітки:

1. Література церковних і національних відносин другої чвертини XVII в. с. 318—320.
2. Козаччина 1635—1638 рр. Джерела і література . с. 320—321.

Частина друга: Початки Хмельниччини (1638—1648).

VI. „Золотий спокій“ с. 3—41.

Депресія після краху повстання 1637—8 рр. (с. 3), тріумф шляхецького режиму (с. 4), упадок опозиційних елементів (с. 4—5), мирова політика шляхти (с. 5), вона ліквідує военні пляни кор. Володислава

(с. 6), претенсії на царську корону (с. 7), ліквідація шведських плянів (с. 8), вагання Володислава між Францією і Габсбургами (с. 9), перспективи війни з Туреччиною і Кримом (с. 10), тривоги 1637—8 р. (с. 10—11), козаки на морю 1639 р. (с. 11), напад Орди 1640 р. (с. 12), азовська війна (с. 13), козацькі зачіпки і татарські напади 1640—1 рр. (с. 14), Володиславів проєкт походу на Крим на соймі 1641 р. (с. 15), напади Орди в 1642—4 рр. (с. 16), новий проєкт Володислава на соймі 1645 р. (с. 17),

Місія Тепольо (с. 18), плян козацької диверсії на Чорнім морю (с. 18—9), Володиславові пляни війни з Туреччиною (с. 19), московське посольство і нляни на балканських християн (с. 20), переговори Володислава з козаками в 1646 р. (с. 21), оіозіція сенату (с. 22), соймові заходи против королівських плянів (с. 23), місія Осолінського на Україну (с. 24), екскурсії Конєцпольского і Вишневецького (с. 25), сподівання розриву з Ордою і Туреччиною (с. 26) і останні зносини Володислава в справі війни з Турками (с. 26—7).

Козаччина в 1638—1647 рр.: заходи против скуплення своєвільного елемента на Запорожю (с. 27), відновлення Кодака (с. 28), інструкція залозі (с. 29), своєвільні елементи на Низу і Дону (с. 29—30), воєнне брацтво Запорозців і Донців (с. 30—1), спільні морські походи (с. 31—2), участь Запорозців в Азовській війні (с. 32), морський похід 1643 р. — польські репресії против учасників (с. 33), відновлення азовської війни з запорозької ініціативи (с. 34).

Українська козаччина за московською границею: українські добровольці в московській службі (с. 35), українські добпчники (с. 36), Грицько Торський і Семен Забузький (с. 37), запорозькі отамани на Донці і Дону в 1644—5 р. (с. 38), громлення московських транспортів на Дону (с. 39), походи в «мордовські і черемиські місця» (с. 39—40). Останні відомости перед Хмельниччиною (с. 40).

VIІ. Український кольонізаційний похід на схід с. 42— 78.

Кольонізація Східної України в 1625—43-х рр.: розвій української кольонізації за московську границю в 1630—40-х рр. (с. 41), загальний образ української кольонізації на сході (с. 42), слободи в східній Україні приналежній до Польщі (с. 43), магнатські латифундії і кольонізаційні мотиви польської політики (с. 43—4), заінтересованість її провідників: Конєцпольські, Потоцкі, Вишневецькі (с. 44), заселенне Задніпряв'я в переддень Хмельниччини (с. 45), многолюдність задніпрянських осад (с. 46), Впшнівеччина (с. 47), московське погранпче в 1640-х рр. (с. 48), магнатські війни за лятифундії (с. 49), справа Вишневецького з Конєцпольским на соймі (с. 50).

Антеценденті української кольонізації за московською границею: спільні оборонні заходи XVI в. (с. 51), воєнне брацтво Донців і Запорозців, — пісня про Мишку Черкашенина (с. 52), свідочтво Олекси Шафрана (с. 52), Українці в московській службі в 2-й пол. XVI в. (с. 53), «воровські Черкаси» (с. 54), українське уходницьке господарство (с. 55), еміграція з польського погранича в першій пол. XVI в. (с. 56), московська оборонна організація та її запотрібованне в оборонно-служебнім матеріалі (с. 57), фортифікаційна система (с. 58), організація сторожевої служби в москов Україні в 1550—1560-х рр. (с. 59), реформа 1571 р.

(с. 60), »Черкаси« (с. 61), будова нових городів в 1580—1590-х рр. (с. 61—2), зміни внесені »сму́тними часами« (с. 62), »білгородська черта« в першій половині XVII в. (с. 62—3), будова городів і укріплень в 1630-х рр. (с. 63), за потрібне в воєнних людях (с. 64).

Прилив української еміграції в 1630—1640-х рр.: московські відомости з 1637—1640 рр. (с. 65), відносини до неї москов. уряду (с. 65—6), жадування (с. 66), організація укр. колюній: м. Короча, як взірць (с. 66—7), земельний наділ (с. 67), воєнний устрій (с. 68), московська реґляментація (с. 69), московська »жесточ« (с. 70), обмеження в користуванню землею (с. 70—1). Українці осідають за чертою: »ухожай« (с. 71), роздача »помістій« (с. 71—2), самовільна господарська колюнізація (с. 72).

Еміграція Остриянинців; Острияни і Гуня (с. 73), поява Остриянина в Білгороді (с. 74), оселення Чугуїва (с. 74—5), прикрати продовольчі і служебні (с. 75), невдоволення на Остриянина (с. 76), петії (с. 76—7), Острияни в Москві (с. 77), »бунт« Чугуївців і смерть Остриянина — Чугуївці в ролі »воровських Черкас« (с. 77—8). Значінне свого епізоду і взагалі української еміграції за москов. границею (с. 78).

VIII. „Початок і причина війн Хмельницького“. Українське громадянство перед Хмельниччиною . . с. 79—140.

Причини великого повстання в освітленню української традиції: виклад »початку і причин« у Самовидця (с. 79), виклади мотивів повстання дані Хмельницьким: »реєстр кривд« (с. 81), Могівовання польські: Кушевич і Коховський (с. 82), Грондский (с. 83).

Мотиви релігійні: обставини релігійного життя — боротьба за церкву в Зах. Україні, як причина роздражнення (с. 84), війна за перемиську єпархію (с. 85); боротьба на Білорусі (с. 86); репресивні заходи катол. духовенства і шляхти (с. 87), Ходкевича-Острозька і Ян Тишкевич (с. 88); настрої в єрархичних кругах (с. 88—9).

Могілянська доба, її значінне в культ. і пайон. житю: реорганізація церкви — київський собор 1640 р. (с. 89), »Могілля Катехізіс« (с. 90), виступи Саковича (с. 91): »Літос« (с. 92), Могілля Требник (с. 93), пляни видання української агіології, публікації Косова і Кальнофойського (с. 94). Організація освіти: київська колегія та її філії (с. 95), наука в київській колегії (с. 96), представники »могілянського атенас« і вихованці могілянських шкіл (с. 97), характер могілянської науки (с. 98), її слабі форми з загально-культурного і національного погляду (с. 99) і ортодоксальна бездоганність (с. 100).

Здержливість до катол. кругів (с. 100—1), ворожнеча против уніатської церкви (с. 101), трудне становище уніатів (с. 102), репресії катол. єрархії (с. 102—3), уряд готов жертвувати унією (с. 104), його пляни релігійного компромісу (с. 105), формула порозуміння (с. 106), проект патріархату для Польщі і Литви (с. 107), суголосні течії в Могілляних кругах (с. 107—8), змагання Могілля до повноти єрархичної влади (с. 108), конфлікт з брацтвами і патріархом (с. 108—9), поголоски про пляни Могілля на патріарший титул (с. 109), агітація м. Ісайї та його прихильників (с. 109—10), еміграція черців до Московщини (с. 110). Неприхильне становище курії до плянів компромісу (с. 111), конфлікт нунціатури

з урядом (с. 111—2), прихильні сподівання в православних ерархичних кругах (с. 112).

Становище ерархії супроти громадянства (с. 113), байдужість до брапкого руху (с. 114), неприхильність до козацтва (с. 115), легенди про звязки Могили з козацьким повстанням (с. 116). На чім же опирали толкування Хмельниччини як боротьби за віру? (с. 116) Загальність такого толкування (с. 116—7).

Соціальні мотиви повстання: його дійсний характер і маскування більш крикливими гаслами (с. 117). Ворожнеча до магнатства і дрібношляхетський елемент в повстанню (с. 118). Антисемітизм XVII в. (с. 119), відзиви польських письменників (с. 120), чутки зібрані Кунаковим (с. 121), оповідання про арендованне церков Жидами (с. 122), поетична традиція про кривди від Жидів-рандарів (с. 123), образи жидівської пихи в думах (с. 124); оповідання козацьких літописців (с. 125), новіша полеміка про арендованне церков (с. 126). Насильства від жовніврів (с. 127).

Національний мотив в Хмельниччині: національний синтез аномалій устрою річи-посполитої (с. 128), панське — людське (с. 129), підозріння на владиків (с. 130), ідея національного визволення (с. 130—1).

Покривденне реєстрового козацтва, як безпосередній привід: надужиття польської старшини (с. 131), незаповнюванне вакансій (с. 132), кривди від старшинської адміністрації (с. 133), жалі козацькі в петиції 1648 р. (с. 134—5), інші відомости про козацькі кривди (с. 136), скарги козацькі 1639—1640 рр. (с. 138), розслідуванне 1643 р. (с. 139), представлення Потоцького й Кисіля (с. 139—40)

IX. Повстанне Хмельницького с. 140—174.

Тривожні поголоски і знаки: побоювання Конецпольского (с. 140), вісти про зносини козаків з Кримом (с. 141), смерть Конецпольского й «іскра» в козацьким війську (с. 142), зносини Володислава з козаками (с. 143), його привилей козакам (с. 144) і бунтівничі поради (с. 145), пасивність козацької старшини (с. 146), королівські пляни (с. 147), козаки не сповняють королівського поручення (с. 148), подоріж на Україну Осолінського (с. 149), переговори в релігійній справі (с. 150)

Афера Хмельницького: походженне Хмельницького (с. 151), соціальне становище його родини (с. 152), його вихованне (с. 153), цецорський похід (с. 154) і неволя (с. 155), діяльність у війську (с. 156), жите приватне (с. 156—7), легенди про нього (с. 157), Богданів роман (с. 158), конфлікт з старостинською адміністрацією (с. 159), обвинуваченне в бунті (с. 160), арештованне (с. 161—2), індивідуальність Хмельницького (с. 162), характеристики (с. 163), утеча на Низ (с. 164).

Повстанне Хмельницького: легенди про його початки (с. 165), сучасні, найбільш певні відомости (с. 166), перші вісти про бунт (с. 167), Хмельницький опановує Січ (с. 168), реляція Потоцького (с. 169), оповідання зібрані Кунаковим (с. 170), представлення Хмельницького (с. 171), його пляни (с. 172), мотиви агітації (с. 172—3), легітимна легенда (с. 174).

X. Весняна війна 1648 р. с. 174—195.

Розвій повстання і польський наступ: успіхи повстання на Низу (с. 174), сили Хмельницького (с. 175), переговори і союз з Кримом (с. 176),

рух «на волости» (с. 176—7), тривога в шляхецьких кругах (с. 177), похід Потоцького (с. 177—8), відмовлення короля і senatorів (с. 178), непримирене становище Потоцького (с. 179), його плянн безоглядного задушення руху (с. 180), місія до Хмельницького і його відповідь (с. 180—1).

Жовті Води: марш польського війська (с. 181), польські сили (с. 181—2), експедиція на Низ (с. 182), похід Шемберга (с. 182—3), сухопутна експедиція Стеф. Потоцького (с. 183), бунт під Камінним Затонном (с. 184), гетьмани під Чигрином (с. 184—5), їх відступ (с. 185), бльокада Ст. Потоцького на Жовтих Водах (с. 185—6), відступ і погром (с. 186).

Корсунь: вісти з Кодака (с. 186), тривога гетьманів (с. 186—7), вість про жовтоводський погром (с. 187), уступлення під Корсунь (с. 187—8), наступ козаків (с. 188), уступлення гетьманів (с. 189), погром в Гороховій Діброві (с. 188—9), вражінне від нього у сучасників (с. 190). Татарські загони (с. 191). Хмельницький під Білою Церквою (с. 191—2), його сили (с. 192), розвій повстання (с. 193), відомости з Задніпря (с. 192—4), утеча Поляків і Жидів (с. 194), Хмельницький стараєть ся затримати повстанне в межах можливої коректності (с. 195).

Примітки:

1. Десятилітє перед Хмельниччиною — література с. 196.
2. Українська еміграція на схід від Дніпра (Лівобережє і Слободщина) с. 197.
3. Джерела до історії Хмельниччини і історична традиція її: мемуари сучасників (с. 200), монографічні оброблення цілої Хмельниччини або певних стадій її (с. 201), стара українська історіографія: Мужилівський (с. 204), Самовидець і Грабянка (с. 205), Величко (с. 206), пізніші компіляції (с. 206—7). Поетичні пам'ятки Хмельниччини (с. 207),
4. Актовий матеріал: український (с. 207—8), московський (с. 208), польський (209), інших країв (с. 211).
5. Наукова література Хмельниччини: Енгель (с. 211), Бантиш-Каменський (с. 211—2), Ол. Мартос (с. 212), «Запорозька Старина» (с. 213), «Історія Малороссія» Мик. Марковича (с. 213—4), «Богдан Хмельницький»: Костомарова (с. 214), «Письма» Максимовича (с. 216), Соловйов і Карпов (с. 217), Куліш (с. 218—9), інші праці на укр. і рос. мові 1870—1880 рр. (с. 219) і 1890-х рр. (с. 220). Історіографія польська XIX в. (с. 221). Праці двох останніх десятиліть (с. 222—4).

Частина третя: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650).

Вступне слово с. 3—4.

XI. Проби компромісу с. 5—65.

Під Білою Церквою: Паніка після Корсуня (с. 5), безкоролівє (с. 5—6), роля Осолінського (с. 6—7), його розпорядження (с. 7), дипломатичні заходи на ізолювання Хмельниччини, в Орді і в Москві (с. 8), Хмельницький пробує полагодити конфлікт (с. 9), лист до підстарости Чорного (с. 10), відомости про козацькі жадання (с. 11), козацьке

«удільне панство» (с. 11—2), дійсні жадання козацькі (с. 12). Посольство до короля — лист Хмельницького (с. 13), козацькі домагання передані через послів (с. 14—5), інші листи з того дня, 12 червня (с. 15). Посольство Петронія Ласка до Хмельницького (с. 16), порозумінне Кисіля з Хмельницьким (с. 17), реляції Ласка (с. 18), настрої в війську (с. 19), становище Орди (с. 20), Хмельницький уступає ся з-під Білої Церкви під Чигирин (с. 21).

Перемир'я і конвокація: радість з приводу перемир'я і уступлення Хмельницького (с. 21—2), атаки на Осолінського (с. 23), відправа козацького посольства соймом (с. 24), вироблення пляну супроти козаків (с. 25), визначення комісарів, Кисіля і тов., і проголошення загального походу (с. 26), оптимізм польських політків і побуювання за Хмельницького (с. 27). Розвій повстання (с. 27—8). Задніпрове (с. 29), чутки про місію Кривоноса (с. 30), автоматичний розвій повстання в дійсності (с. 31), вісти з Чернигова (с. 32), Стародуб (с. 33), проби боротьби з повстанням (с. 34). Київське Полісе (с. 35). Браславлянина (с. 36), знищення Немірова (с. 36—7), Нестервар-Тульчян (с. 37), легенди про ту-тешню різню (с. 38), перші виступи Кривоноса (с. 39).

Кривонос і Вишневецький: прихід Вишневецького з-за Дніпра (с. 40), каральна експедиція на Немірів (с. 41), погром Поляків (с. 42), похід на Махнівку (с. 43), погибель Полонного (с. 44), вражіння від виступів Вишневецького (с. 44—5), Кривонос як местник (с. 45), відомості про нього (с. 46), його ідеологія (с. 47), чутки про ривалізацію Кривоноса і Хмельницького (с. 48). Хмельницький виходить з дотеперішньої резерви (с. 49), його марш з Чигрина (с. 50), мотиви походу — в листі до Заславського: наступ Вишневецького (с. 50—1) і затримання послів (с. 51).

Польська мобілізація і крах комісії: висилка війська на Україну (с. 52), операції Заславського (с. 52—3). Кривонос заповідає війну (с. 53), битва під Константиновим (с. 54), Вишневецький і його уступлення (с. 55), Кривонос на Поділю (с. 56), Межибож і Бар (с. 56—7), поголки про Камінець (с. 57—8). Хмельницький під Паволочею (с. 58), дипломатичні заходи — універсал на Литву (с. 58—9), переговори з Кримом і Туреччиною (с. 59). Марш під Константинів (с. 60). Подоріж польських комісарів (с. 61), силкування завязати переговори з Хмельницьким (с. 62), неприхильність польського війська до перемир'я і комісарської акції (с. 63), розірвання перемир'я (с. 64), справоздання Кисіля (с. 65).

XII. Осіння війна і зимова угода 1648 р. . с. 66—121.

Плявці: триумвірат Заславського, Конєцпольського і Остророга і суперництво Вишневецького (с. 66), їх об'єднання під Чолганським Каменем (с. 67), польські сили (с. 68), розкіш табору (с. 69), похід на Константинів (с. 70), пишні настрої в польським таборі (с. 71), козацькі позиції під Плявою (с. 72), наступ Поляків (с. 72—3), битва 13 с. вересня (с. 73), поголоска про Татар (с. 73—4), паніка в польським таборі (с. 74), утеча польського війська (с. 74—5), плявєцька здобич (с. 76). Пляни дальшого (с. 77), козацькі повідомлення (с. 78), Кушевич (с. 78—9); Коховський про козацькі наради і мотиви дальшого походу (с. 80); марш на Львів (с. 81).

Облога Львова: національна позиція Львова (с. 82), панічні настрої підчас Хмельниччини (с. 82—3), плявецькі утікачі (с. 83), організація оборони (с. 84), вербовання війська під проводом Вишневецького (с. 84—5), Вишневецький кидає Львів (с. 85), Хмельницький під Львовом (с. 86), проби оборони (с. 87), львівські вигадки про козаків (с. 88), прихильність Хмельницького до Львова (с. 88—9), перші переговори (с. 89), львівські делегати в козацькій обозі (с. 90), його образ (с. 90—1), капітуляція Львова (с. 91), уступлення козацького війська (с. 92), повстання в Галичині (с. 92—3), байдужість до нього у Хмельницького і старшини (с. 93—4), бажання йти «до Висли» (с. 94).

Замостє: Кунктаторство Хмельницького (с. 94—5), мотиви походу на Замостє (с. 95), інформації Хмельницького (с. 96), його пропозиції Замостянам (с. 97), листи (с. 98), блокада Замостя і спустошення околиці (с. 99), капітуляція Замостя (с. 100).

Елекція: підтримування Хмельницьким кандидатури Яна-Казимира (с. 101), кандидатура королевичів і Ракоція (с. 102), звязки їх партизанів з козаками і дісидентами (с. 103), злходи Немирича (с. 103—4), Лупул і Радвил (с. 104), послы Ракоція у Хмельницького (с. 105), Партійна боротьба на елекційнім соймі (с. 105—6), виводи Кисіля (с. 106), справа оборони (с. 107), паніка від вістей про козаків (с. 107—9), вплив козацького аргументу на вибір Яна-Казимира (с. 108), його зносини з Хмельницьким — місія Ермоловича (с. 109), декларації Хмельницького на користь Яна-Казимира (с. 110), місія Мокрекого (с. 110—1), листи Хмельницького з 15 н. с. падолиста (с. 111), вибір Яна-Казимира (с. 112).

Перемире: грізнi відомости Морского про політику Хмельницького (с. 112—3), жадання його і війська (с. 113—4), дебати над ними в сенаті (с. 114), партія війни і партія згоди (с. 115, реляції Смярвского про посольство під Замостє (с. 115—6), образ гетьманського двору (с. 116—7), Хмельницький приймає перемире (с. 117—8), його розмови з Олдаковскими (с. 118), рескрипти Яна-Казимира (с. 119), амнестійні універсали (с. 120), виправа комісарів до Хмельницького (с. 121).

XIII. Нові українські пляни і рішучий розрив з Польщею. Війна 1649 р. с. 122—192.

Хмельницький в Києві: марш з-під Замостя (с. 122), приїзд патр. Паісія (с. 123), від гетьмана до Києва (с. 124), київські овації (с. 125), конференції з патріархом (с. 125—6), політична позиція київських кругів і роля патріарха як посередника (с. 127), вплив на політику гетьмана (с. 128), зміна в його настрою і плянах (с. 129).

Політика гетьмана, війська і громадянства: непевність згоди з Польшею (с. 130), ворожий настрої мас (с. 130—1), схога Орди до війни (с. 131), ідея антигурецької православної ліги (с. 132), проєкт опертя на систему турецькій (с. 132—3), становище київського духовенства і патріарха (с. 133—4), волоські пляни гетьмана (с. 135), заграничні місії на початку року (с. 135—6), місія Паісія і Мужилівського до Москви (с. 136—7), справа Донців (с. 137), рахунки на Ракоція (с. 138), нейтралізованне Литви (с. 138—9).

Комісія річи-посполитої у гетьмана: її пляни і завдання (с. 139—40), конференція з митрополитом (с. 140), доноси на Кисіля (с. 140—1), грізна

постава України (с. 141), приїзд до Переяслава (с. 142), наділення гетьмана клейнодами (с. 143), перші розмови (с. 143—4), неохота гетьмана до комісії (с. 144), програма укр. державности (с. 145), заповідь війни з Польщею (с. 146). Репресії на повстання в в. кн. Литовським (с. 147), битви на Поділля (с. 148), гнів гетьмана і старшини з сих приводів (с. 149), надії на Москву (с. 150), проект перемиря вироблений комісарами (с. 151), переговори (с. 152), перемире 14 (24) лютого (с. 153), його умови (с. 154), кінець комісії (с. 155), утеча шляхти з комісарами (с. 155—6).

Розрив: зусилля короля і канцлера коло полагодження конфлікту (с. 156), їх трудне становище (с. 156—7), місія Смяровского (с. 157—8), інструкції Кисілеви (с. 158), посланіе до гетьмана (с. 159), поручення Смяровскому (с. 160), королівські й Кисілеві поради гетьманови (с. 161), стриманне ворожих операцій (с. 162), посольства у гетьмана (с. 163), непримириме становище що до Польщі (с. 164), безвігядність перемиря (с. 165), останні заходи Кисіля (с. 166), розірвання перемиря (с. 166—7), останній лист гетьмана з 3 (13) мая (с. 167).

Перед кампанією: польські репресії й зачіпки (с. 167—8), репресії Сам. Корецького (с. 168—9), східне Поділля (с. 169), Богун і Нечай (с. 169—70), польські операції на Поділля (с. 170), здержливе становище україн. пограниччя (с. 170—1), смерть Тугай-бея (с. 171), заходи гетьмана коло помочи Орди і Донців (с. 171—2), нейтралітет Москви (с. 172), місія Унковского (с. 172—3), гетьман силкується ся заінтересувати Москву на Литві (с. 173), зносини з Радивлом (с. 174) і Ракочіями (с. 174—5), рішучий настрої в війську (с. 175).

Початки кампанії: мобілізація (с. 175—6), передові позиції (с. 176), агітаційні кличі (с. 176—7), маніфестації української державности (с. 177), проєктована головна рада на Масловім Ставі (с. 178), загибель Смяровского (с. 178), релігії П. Ласка (с. 178—9), київський попис (с. 179). Проволока в початках кампанії (с. 179—80), польські сили (с. 180), козацький наступ (с. 181), пополох під Межибожем (с. 182), концентрація польських сил під Збаражем (с. 182—3), марш Хмельницького (с. 183), діверсія Кричевського на Литву (с. 184), похід короля (с. 185).

Збаражська облога: поспіх гетьмана (с. 185—6), сили польські (с. 186), сили козацькі (с. 187), організаційний хист Хмельницького (с. 187—8), тяжке становище обложених (с. 188), методи блокади (с. 189), страти козацькі (с. 189), Морозенко (с. 189—90), проби переговорів (с. 190), познаки утоми (с. 190—1), невдоволення Татар (с. 191), безвихідне становище польського війська (с. 192).

XIV. Зборівська угода й її безвиглядність с. 193—288.

Королівський похід і зборівська блокада: повільність королівського походу (с. 193), оптимістичні погляди (с. 193—4), роблення настрою (с. 194), універсали до українського народу (с. 195), настановлення гетьманом Забузького (с. 195—6), потайний козацький марш на зустріч королеви (с. 196—7), стріча під Зборовим (с. 197), «конфузія» 5 (15) серпня (с. 197—8), нічна рада і лист до хана (с. 198), посольство до Хмельницького (с. 199), королівський лист до Хмельницького (с. 199—200), битва 6 (16) серпня (с. 200—1), лист Хмельницького до короля (с. 201—2), трагічний моменту (с. 202—3)

Зборівське замирення: офіційне представлення подій (с. 203), королівське розгрішення Хмельницькому (с. 203—4), навязанне переговорів з ханом (с. 204), перший зїзд (с. 205), другий лист Хмельницького (с. 205—6), зїзд гетьмана з Осолінським (с. 206), козацьке посольство у короля (с. 206—7), третій лист гетьмана (с. 208), угода короля з ханом (с. 208—9), дозвіл на «ясир» з України (с. 209). «Пункти» козацького війська (с. 209—10), справа козацького імунітету (с. 211), козацька територія (с. 212), справа релігійна (с. 213), амнестія (с. 213—4). Переговори (с. 214), обкросне козацької території (с. 214—5), гарантія хана (с. 215), «деклярація ласки короля й. мил.» (с. 215—6), привилей козацькому війську (с. 217), Хмельницький у короля (с. 218), козацьке військо рушає з-під Збаража (с. 219).

По-зборівські настрої і переговори: невдоволення з обох сторін зборівським актом і маскування його дійсного змісту (с. 219), офіційне представлення гетьманське (с. 220), легенди про короля (с. 221), оповідання про ясир (с. 221—2), глибоке вражіння від сього факту серед україн. людности (с. 223), прокляте Хмельницькому (с. 224). Обкросне козацької території (с. 224—5), гетьманське правительство затаює зміст умови (с. 225) і утримує status quo (с. 226), пригнетений стан гетьмана (с. 227), листування з Кисілем (с. 227—8), гетьман. правительство не дускає на Україну шляхти (с. 228—9), інстанції Кисіля (с. 229), пригадки про реєстр (с. 230), справа соймика київської шляхти (с. 231), відчай шляхти (с. 232), представлення Кисіля (с. 232—3), неможливости задоволення шляхти (с. 233), бажання гетьм. правительства маніфестувати свою лояльність (с. 234—5), зїзд гетьмана з Кисілем у Києві в середині падолиста (с. 235), маніфестування воеводської юрисдикції (с. 235—6), відмова в інших домаганнях (с. 236), королівські пригадки гетьмановп (с. 237), універсал до погранічного війська (с. 238).

Дипломатичні зносини осені 1649 р. і гетьманська політика: чигринські авдєнції (с. 238—9), відновлення відносин з Ордою (с. 239), гетьман пильнує заінтересувати хана (с. 239—40), зносини з Портою та її васалами (240—1), зусилля до роздмухання більшого міжнароднього політичного конфлікту (с. 241), пляни похода на Москву (с. 241—2), мотивування його в укр. масах (с. 242), занепокоєння сими вістями в Москві (с. 243), місія Неронова до Хмельницького (с. 244), дипломатичний обряд гетьманського двору по його реляціям (с. 245—6), гетьман висловлює своє невдоволення і докори московській політиці (с. 247), погрози Доновп (с. 248), прихильніші ноти при прощанню (с. 249), поголоски про союз України з Крымом против Польщі (с. 250).

Вістуні війни зимою 1649—50 р.: поголоски про военні заходи польських магнатів (с. 250—1), побоювання замаслів Вишневецького (с. 252), сподівання походу на Москву і на Дн (с. 253), донське посольство у гетьмана (с. 254), відкликання походу (с. 254—5), новорічна мобілізація (с. 255—6), відкликання її в січні 1650 (с. 256—7), умисний характер сих воєнних алярмів (с. 257).

Потвердження зборівського акту: посольство на сойм (с. 257—8), списування реєстру (с. 258), інструкція послам на сойм (с. 258—9), відїзд митрополита на сойм (с. 259), соймові настрої (с. 260), відложено релігійної справи (с. 260—1), ляконічне потвердження зборівського акту

(с. 261), королівські привилеї війську і гетьману, 12 січня (с. 260—1), привилеї «народови руському» (с. 262), проголошення повного замирення і повороту всіх до дому (с. 264). Шляхта силкується вернутись (с. 264—5), тривога на Україні (с. 265), конфлікти — інцидент з Корецьким (с. 266), виступи Нечая (с. 266), поголоски про нього як провідника опозиції (с. 268), повстання Худолія (с. 269).

Угодві зусилля гетьманського уряду (с. 269—70), брак опертя проти Польщі (с. 270), списання реєстру як маніфестація лояльності (с. 271), обережність, котрою його обставлено (с. 272), значіння реєстру як джерела (с. 272—3). Число полків (с. 273), їх склад: полк Чигиринський (с. 274), Черкаський, Київський, Корсунський (с. 275), Білоцерківський і Уманський (с. 276), Браславський і Кальницький (с. 277), Київський (277—9), Переяславський (с. 278), Кронивенський, Миргородський, Полтавський (с. 279), Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський (с. 280). Непорозуміння з «українським сеймом» в літературі (с. 280—1).

Київський зїзд в лютім-марті 1650 р. (с. 281), неприязна постава міста до Кисіля (с. 282), непохитне становище гетьмана (с. 283), порозуміння з воеводою (с. 283—4), посольство до короля і лист з 20 марта (с. 284—5), домагання війська (с. 285—6), до їх полагодження відсувають ся сповнення зборівських умов (с. 286—7), реляції Кисіля (с. 277—8),

Показчик імен і речей	289 - 300
Зміст VIII тому	301 - 314